

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 174

Struktur og Funktion

Foto: Rigmor Mydtskov.

Struktur og Funktion

Festskrift til Erling Ladewig Petersen
✕

Odense Universitetsforlag
1994

Festskrift til Erling Ladewig Petersen

Udgivet med støtte fra:
Carlsbergs Mindelegat for Brygger J.C. Jacobsen
Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
Ingeniør N.M. Knudsens Fond
Landsdommer V. Gieses Legat
Odense Universitet

© Forfatterne og Odense Universitetsforlag 1994
Trykt af Special-Trykkeriet Viborg a-s
Omslag af Ulla Poulsen Precht

ISBN 87 7492 990 9
ISSN 0078 3307

På omslaget er gengivet et blad fra
Skinnerups regnskab fra begyndelsen af 1600-tallet

**Redaktion: Carsten Due-Nielsen, Knud J.V. Jespersen,
Leon Jespersen og Anders Monrad Møller**

Indhold

E. Ladewig Petersen	7
Tabula Gratulatoria	9
<i>Esben Albrechtsen</i> : Harald Blåtand og Danmark	17
<i>Jens E. Olesen</i> : Det danske rigsråd, kong Hans og Kalmarunionen 1481-1483... ..	27
<i>Tore Nyberg</i> : Aspekter på pavemagten i middelalderen.....	49
<i>Troels Dahlerup</i> : Nepotisme som administrativt system. Ribe stift i senmiddelalderen	61
<i>Thomas Riis</i> : Hvorfor blev København Danmarks hovedstad?	73
<i>Mikael Venge</i> : Fredskongressen i Roskilde 1523	81
<i>Helge Gamrath</i> : Farneseslægten 1450-1600. Studier over en italiensk familiekarriere	91
<i>Niels Steensgaard</i> : Produktion, markedsadfærd og voldsanvendelse i den europæiske ekspansion	115
<i>Øystein Rian</i> : Er vikingen den typiske nordmann? Norsk historie og unionen med Danmark tolket i lys av at militær organisasjon og mentalitet har spilt så liten rolle.....	129
<i>Sven A. Nilsson</i> : Politisk mobilisering i 1600-talets Sverige	137
<i>Eva Österberg</i> : Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning. En historiografisk skiss.....	153
<i>Leon Jespersen</i> : Teokrati og kontraktlære. Et aspekt af de statsretlige brydninger ved Frederik 3.s kroning	169
<i>Steffen Heiberg</i> : Kongelig reputation og adelig kultur.....	187
<i>Ole Feldbæk</i> : Danmarks frugtbare Herlighed. Et dateringsproblem.....	201
<i>Hans Chr. Johansen</i> : Kongelige indkomst-, formue- og kopskatter 1725-89.....	213
<i>Antoni Mączak</i> : Lithuania and the Old Corruption	229
<i>Anders Monrad Møller</i> : Hollænderne og magasinkornet – problemet om nederlandske skippere i fart mellem de danske riger og lande i anden halvdel af det 17. århundrede	237
<i>Inga Floto</i> : Kejserdømmet, kokutai: den japanske statsopfattelse	245

<i>Aage Trommer: »Rigshæren skulder ved skulder med den nye kansler«</i>	
Hitlers tale den 3. februar 1933	259
<i>Bent Jensen: Døssing og Dekanozov – set fra Moskva</i>	273
<i>Kay Lundgreen-Nielsen: Magt og afmagt i det polske kommunistpartis virke</i>	291
<i>Carsten Due-Nielsen: Historisk Tidsskrift på Ladewigs tid</i>	307
<i>Knud J.V. Jespersen: Hvad vil vi med historien?</i>	
Uvidenskabelige betragtninger over fagets udvikling og rolle.....	315
Fortegnelse over Erling Ladewig Petersens større arbejder, ved Leon Jespersen.	325
Forfatterne	337

E. Ladewig Petersen

Ladewig er en markant personlighed i dansk historievidenskab. Institutionelt og geografisk er han centralt placeret, fagligt rækker han vidt, som profil rager han op.

Hans kendemærker som historiker er den brede internationale orientering og spændvidden i interesseområder. Han behersker politisk, økonomisk og social historie, og han skriver ligeså gerne den kilde-nære, tesebårne enkeltanalyse som den store syntese.

Efter i sin ungdom at have opdyrket et så eksotisk emne som den tidlige islamske historie og historieskrivning er det Danmarks historie i perioden fra 1500 til 1700, der har stået i centrum for hans utrættelige produktivitet. Og denne centrale fase i den danske stats udviklingshistorie har han studeret under overskrifter som adelens krise, adelig økonomi, kredit, jordpriser og oksehandel, kongelige pengeudlån, skattestat, magtstat og absolutisme – det er vanskeligt at finde centrale emner i perioden, som Ladewig ikke har bidraget til med original forskning. Han har en evne til stadig at lokke nye resultater frem inden for sine interesseområder.

Men han har også fundet tid til at dyrke historiografien, f. eks. med bidrag om den Annales-skole, der har været en af hans

internationale samtalepartnere, eller med studier i Arup og i det danske kritiske gennembrud omkring århundredeskiftet, eller senest med tolkninger af sine samtidige i studiet af den nyere tids internationale historie.

Som forskertype fristes man umiddelbart til at tage Ladewig for en enspænder, og han arbejder givetvis mest intenst i sit lønkammer; men han har også været organiserende og igangsættende, ikke mindst i forbindelse med de nordiske magtstatsstudier i 1980'erne og i forhold til den historieteoretiske og historiografiske debat i 1970'erne. For generationer af historiestuderende har han virket prægende, ikke mindst ved sin gennemarbejdede metodeundervisning.

Som redaktør af Historisk Tidsskrift 1974-1982 (sammen med Inga Floto) bar han tidsskriftet frelst igennem en periode med betydelige spændinger inden for historikernes laug. At forbinde det kvalitetsbevidste med det åbne og søgende var nok hans vigtigste egenskab som redaktør. De færreste ved måske, at han tillige både før og efter redaktørtiden har virket som fast korrekturlæser ved tidsskriftet – og det gør han naturligvis glimrende med sin store baggrundsviden og sikre sprogsans. Hans lejlighedsvis, træffende kom-

mentarer i korrekturmarginen giver anledning til nogen munterhed i redaktionen.

Som skikkelse i universitets- og forskningsmiljøet er Ladewig kendt af de fleste, og han er ikke uden paradokser. Som det passer sig for en økonomisk historiker, er han sparsommelig – for ikke at sige asketisk – men han skjuler dog på ingen måde en så uøkonomisk last som den uundværlige cerut, der gør det let at følge hans spor på universitetet. Hans ulasteligt velklædte fremtoning peger i konservativ retning – og han bruger stadig d i kunne og ville – men samtidig er hans mundtlige foredrag såvel som hans arbejder om 15- og 1600-tallet præget af overraskende moderne sprogbrug, og inspirationen til tolkningen af skattestat og godsøkonomi har et umiskendeligt aktuelt præg.

Ladewig er et omvændende leksikon, når det gælder fagets traditioner og institutioner, og hans hukommelse rækker ubesværet tilbage til den kreds af ganske særprægede personer, som befolkede den danske historikerverden inden ekspansionen i 1960erne. Ikke overraskende indtager Astrid Friis en central plads i hans

genoplivelse af fortiden. Men samtidig er han karakteristisk nok kritisk over for traditionen, som han historiografisk har dissekeret og selv fornyet, ikke mindst ved at tage springet fra de snævre kildeanalyser til de store synteser.

En speciel dead-pan humor er for kendere et af hans mest underholdende træk; men den kan unægtelig godt virke lidt forvirrende på folk, der møder ham første gang. Han kan sige de frygteligste ting uden at fortrække en mine. Hans ydre form kan godt virke kantet, men skjuler dog ikke en lidt genert indre blødhed og en udstrakt hjælpsomhed.

Ladewigs kolleger, venner og elever har været enige om, at han naturligvis skulle have et festskrift på sin 65-års fødselsdag. Hans indsats i dansk historieforskning gør det uomgængeligt. Og da han selv i årenes løb har bidraget til ikke færre end en halv snes festskrifter, er grenen ham ikke fremmed. Ladewigs beskedenhed er imidlertid legendarisk, så kunne han have frabedt sig dette festskrift, ville han sikkert have gjort det – men det er for sent nu

Tabula Gratulatoria

Preben Aksvig, Ishøj
Esben Albrechtsen, København
Bente Amstrup, Odense
Bo Andersen, Odense
Niels Andersen, København
Per Aasbjerg Andersen, København
Stefan Birkebjerg Andersen, Odense
Aage Andersen, Roskilde
Victor Andreasen, Præstø
Charlotte Appel, København
Jacob Appel, Frederiksværk
Jes P. Asmussen, København
Robert Astrup, Roskilde

Elin Bach, Hellerup
Hans Bagger, Frederiksberg
Birthe og Ole Balleby, Brabrand
Jørgen H. Barfod, Lyngby
Nils G. Bartholdy, Frederiksberg
Ole Bay, Århus
Else og Hans Bekker-Nielsen
Allan Bengtsson, Odense
Merete Bjerrum, Risskov
Gudmund Boesen, Dragør
Per Boje, Odense
Lene Boll, Odense
Jesper Jerne Borrild, København
Arne Brandhøj, Odense
Michael Bregnsbo, København
Steen Busck, Århus
Anders Bøgh, Århus

Jesper Carlsen, Rom, Italien
Michael K. Carlsen, Vanløse
Carl Heinsen Carstensen, Vejle
Bent Christensen, Vanløse
John Christensen, Bruxelles, Belgien
Lars Christensen, Odense
Marianne Ulrik Christensen, Odense
Merete og Karsten Christensen, København
Stephen Turk Christensen, København
Tommy P. Christensen, København
Karsten Anker Christiansen, Svendborg
Niels Finn Christiansen, Vanløse
H. P. Clausen, Højbjerg
Ingeborg Conrad, Odense

Ottar Dahl, Eiksmarka, Norge
Göran Dahlbäck, Täby, Sverige
Merete og Troels Dahlerup, Højbjerg
Nanna og Torben Damsholt, København
Birgitte og Poul Dedenroth-Schou, Kolding
Ole Degn, Viborg
Henning Dehn-Nielsen, Roskilde
Lotte Dombernowsky, Flensborg, Tyskland
Carsten Due-Nielsen, København
Inger Dübeck, Odder

Immo Ebert, Tübingen, Tyskland
Olafia Einarsdóttir, Lyngby
Poul Enemark, Højbjerg
Lars Erichsson, Tyresö, Sverige
Ellen Birgitte Eskesen, Odense

Erik Falsig, Odense
David Favrholt, Odense
Ole Feldbæk, Charlottenlund
Ole Fenger, Århus
Jørgen Fink, Odder
Troels Fink, Aabenraa
Inga Floto, Jyllinge
Karl-Erik Frandsen, København
Kim Furdal, Kolding

Karsten Gabrielsen, Valby
Helge Gamrath, Lyngby

Michael H. Gelting, København
Hans Torben Gilkær, Aabenraa
Svend Gissel, Tåstrup
Kirsten og Kristof Glamann, Valby
Finn Grandt-Nielsen, Kerteminde
Jesper Gronenberg, Odense
Bjørn Gyland, Jerslev
Erik Gøbel, Køge

Kaj Habekost, Middelfart
Lars Hamre, Oslo, Norge
Hans Høilund Hansen, Hjørring
Harriet M. Hansen, Gelsted
Jens Røssel Hansen, Odense
Lone M. G. Hansen, Odense
Per Henning Hansen, Odense
Svend Aage Hansen, Gudbjerg
Harry Haue, Odense
Bent Havn, Terndrup
Steffen Heiberg, Hillerød
Henning Heilesen, Charlottenlund
Vello Helk, Birkerød
Knut Helle, Bergen, Norge
Ingrid Henriksen, København
Klaus J. A. Hersaa, København
Michael Hertz, Søndersted
Jens Holmgaard, Viborg
Lone Hollmann, Odense
Poul Holm, Esbjerg
Ane Dorthe Holt, Esbjerg
Knud Hornbeck, Nyborg
Paul Horstmann, Odense
Henrik Horstbøll, Kolding
Niels Hybel, København
Jørgen Hæstrup, Odense
Thomas Høvsgaard, Odense
Lars Haastrup, Værløse

Grethe Ilsøe, Valby
Harald Ilsøe, Roskilde
Steinar Imsen, Trondheim, Norge
Karen Møller Ingeberg, Lystrup
Per Ingesman, Cambridge, England
Signe og Jacob Isager, Odense

Grethe Jacobsen, Frederiksberg
Peter Kjartan Jacobsen, København
Torkel Jansson, Uppsala, Sverige
K. L. Jarnhus, Ljungsby, Sverige
Bent Jensen, Odense
Frede P. Jensen, Hellerup
Jacob B. Jensen, Odder
Jens William Jensen, Horsens
Jørgen Steen Jensen, København
L. E. Fauerholdt Jensen, Møldrup
Karen og Knud J. V. Jespersen, Tommerup
Leon Jespersen, Odense
Niels Hørlück Jessen, Årslev
Thelma Jexlev, Birkerød
Hans Chr. Johansen, Odense
Henning Bech Johansen, Nakskov
Jens Chr. V. Johansen, Frederiksberg
Bengt R. Jonsson, Stockholm, Sverige
Ole Justesen, Humlebæk
Bent Jørgensen, Aalborg
Erik Jørgensen, Birkerød
Erik Stig Jørgensen, Valby
Harald Jørgensen, Frederiksberg
Kaare Rübner Jørgensen, Frederiksberg
Sven-Aage Jørgensen, Frederiksberg

Jakob Kieffer-Olsen, Stendrup
Tage Kjeldsen, København
Erik Kjersgaard, Århus
Thorkild Kjærgaard, Hillerød
Klaus Kjølse, København
Anders Leegaard Knudsen, Nykøbing Falster
Anne E. Knudsen, Odense
Tim Knudsen, København
Claus Chr. Koch, Odense
Kirsten og Knud E. Korff, Odense
Erkki og Marjut Kouri, Helsingfors, Finland
Anne K. G. Kristensen, Lyngby
Søren Tøxen Kristiansen, Nørre Alslev
Per Kristensen, Vipperød
Kersten Krüger, Rostock, Tyskland
Arne Michael Krøyer, Odense
Sten Körner, Visby, Sverige
Søs og Tage Kaarsted, Odense

Thomas Kaarsted, Odense

K. C. Lammers, København
Jens Juel Larsen, Fåborg
Peter Larsen, Trørød
Finn Lauritzen, Odense
John T. Lauridsen, København
Gunner Lind, Valby
Thomas Lindkvist, Uppsala, Sverige
Michael Linton, Århus
Niels Lund, Havdrup
Kay Lundgreen-Nielsen, Odense
Erik Lyngby, Lyngby
Birgit Løgstrup, København
Erik Lönnroth, Göteborg, Sverige

Antoni Mączak, Warszawa, Polen
Bent Madsen, Brønshøj
Carsten Madsen, Odense
Masanori Makino, Kyoto-Fu, Japan
Rikke Malmros, Århus
Holger Mathorne, Odense
Eva Matsen, Odense
Ole A. Munksgaard, Nakskov
Knut Mykland, Bergen, Norge
Hans-Jørgen Møllegaard, Svinninge
Anders Monrad Møller, København
Per Grau Møller, Nr. Lyndelse

Christine Naur, Kerteminde
Eduard Nielsen, Charlottenlund
Erland Kolding Nielsen, Virum
Henning Spure Nielsen, Århus
Henrik Skovgaard Nielsen, Vedbæk
Herluf Nielsen, Charlottenlund
Ole Nørskov Nielsen, Varde
Sven A. Nilsson, Uppsala, Sverige
Gunhild og Henrik Nissen, København
Johan Peter Noack, København
Betty og Tore Nyberg, Odense
Henrik Nygaard, Århus
Erik Nørr, Viby Sjælland

Birgitta Odén, Lund, Sverige

Jens E. Olesen, Odense
Laust Wium Olesen, Haderslev
Henning Olsen, Farsø
Rikke og Olaf Olsen, Odder
Erik Opsahl, Oslo, Norge
Steen Ousager, Odense

Ulla og Jakob Pasternak, København
Ellen Pedersen, Odense
Erik Helmer Pedersen, Nærum
Finn Stendal Pedersen, Odense
Jørgen Langgaard Pedersen, Vester Skerninge
Karl Peder Pedersen, København
Niels Petersen, Brønshøj
Erland Porsmose, Kerteminde
Bjørn Poulsen, Aabenraa
Inger Bjerg Poulsen, Voer
Knud Prange, Brønshøj

Jytte og Jørgen Qvistgaard, Nykøbing Falster

Ebbe Gert Rasmussen, Rønne
Jørgen Nybo Rasmussen, Roskilde
Troels Rasmussen, Odense
Anja og Lorenz Rerup, Roskilde
Margareta Revera, Uppsala, Sverige
Øystein Rian, Oslo, Norge
Thomas Riis, København, Kiel, Tyskland
Anne Riising, Odense
Birgitta og Göran Rystad, Lund, Sverige

Jan Åke Sandberg, Askim, Sverige
Jørgen Schoubye, Lyngby
Herman Schüick, Stockholm, Sverige
Jørgen A. Schwencke, Odense
Benito Scocozza, København
Jørgen Bæk Simonsen, København
Viggo Sjøqvist, Lyngby
Inge og Vagn Skovgaard-Petersen, København
Jens Erik Skydsgaard, Frederiksberg
Poul Skaaning, Odense
Grete Solberg, Uppsala, Sverige
Poul Steen, Holte
Niels Steensgaard, København

Henrik Stevnsborg, København
Kerstin Strömberg-Back, Lund, Sverige
Asger Svane-Knudsen, København
B. P. Sørensen, Odense
Flemming Sørensen, Roskilde
John Kousgård Sørensen, Nivå
Nils Arne Sørensen, Odense
Preben St. Sørensen, Aars

Ditlev Tamm, København
Jørgen Thomsen, Odense
Jens Henrik Tiemroth, Holte
Leif Tolstrup, Aalborg
Christian Tortzen, Kettinge
Aage Trommer, Odense
Henrik Tvarnø, Odense
Sven Tägil, Lund, Sverige

Erik Ulsig, Århus
Steen Harder Ulrichsen, Odense

Lisbeth Ruby og Henrik Vedel-Schmidt, Århus
Mikael Venge, København
Poul Villaume, København
Britt-Marie og Nils Erik Villstrand, Helsingfors, Finland
Jens Vindekilde, København
Susanne Vogt, Frederiksberg
Helge C. Vosgerau, Aabenraa

Sture M. Waller, Lund, Sverige
Tor Weidling, Oslo, Norge
Torben Worre, Espergærde
Lene Wul, Odense
Erling Waaben, Odense

Eva Österberg, Lund, Sverige
Bent Østergaard, Brøndby
Uffe Østergård, Højbjerg

Institutioner

Afdeling for Middelalder-arkæologi, Moesgård
Historisches Seminar der Christian-Albrechts-Universität, Kiel, Tyskland
Historisk Institut, Aarhus Universitet
Historiska Institutionen, Lunds Universitet, Sverige
Historiska Institutionen, Stockholm Universitet, Sverige
Historiska Institutionen, Uppsala Universitet, Sverige
Historiska Institutionen vid Åbo Akademi, Finland
Högskolan i Halmstad, Sverige
Institut for Historie, Danmarks Lærerhøjskole
Institut for Historie, Københavns Universitet
Institut for Navneforskning, København
Det kongelige Bibliotek, København
Københavns Stadsarkiv
Laboratorium for Folkesproglige Middelalderstudier, Odense Universitet
Landsarkivet for Fyn, Odense
Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg
Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, København
Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa
Nationalmuseet, Oldtid og Middelalder
Odense Universitetsbibliotek
Det retsvidenskabelige Institut, København
Sorø Akademis Bibliotek
Statsbiblioteket, Danske Afdeling, Aarhus
Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet, Stockholm, Sverige
Sydjysk Universitetscenter, Biblioteket, Esbjerg
Aalborghus Gymnasium

Harald Blåtand og Danmark

Af Esben Albrechtsen

Navnet Danmark optræder i det danske sprog første gang på de to berømte runesten i Jelling, men det er meget ældre og går måske helt tilbage til den urnordiske tids begyndelse o. 200 e. Kr.¹ Det er afledt af folkenavnet daner der imidlertid først er omtalt fra 500-tallet. At navnet Danmark da har eksisteret, er næppe overraskende, eftersom folket må have boet et sted, langt vanskeligere er det at afgøre hvad vi skal forbinde med disse navne. Den østromerske historieskriver Procop taler om flere danske folkeslag,² og hvilken udstrækning havde Danmark?

Fra 500-tallets spredte omtale af danerne i den udenlandske, historiske litteratur ved vi at de havde konger, og de senere års epokegørende arkæologiske fund vidner om at en stærk hersker i Jylland i 737 organiserede hovedparten af Danevirke-anlægget og omtrent samtidig Ribe by. Spørgsmålet er dog hvor meget større viden vi hermed har fået om Danmarks politiske historie knyttet som den er til daterede personer, begivenheder og et veldefineret landområde.

Når opmærksomheden i det følgende skal rettes mod Harald Blåtands rige, må nogle få bemærkninger forudskikkes. Det er alment accepteret at vi i begyndelsen af 800-tallet har et dansk kongedømme der

under kong Godfred forsvarede sydgrænsen mod den frankiske kejser, anlagde Hedeby, oprettede et herredømme i Sydnorge og formentlig også havde Skåne under sig. Riget styredes siden af én eller flere konger, men regulær deling som i Frankerriget forekom også. Et stabilt rige med permanente grænser skal vi således ikke regne med efter Godfreds tid. Så meget kan vi dog sige om 800-tallets Danmark at når Harald Blåtand i slutningen af

¹ Vibeke Christensen og John Kousgård Sørensen, *Stednavneforskning 1*. Kbh. 1972, s. 180 f.; Gudmund Schütte, *Ejeformen som Kendemærke for Gudenavne og Folkenavne i Sættensætninger*. Arkiv for nordisk Filologi 33, 1921, s. 239 f.; A. Bugge, *Navnet Telemark og Grønland*. Historielaget for Telemarken. Aarsskrift 1918 jfr. R. E. Zachrisson, *OE.dæn(n), M.dutch dan, and the name of Denmark*. Acta Philologica Scandinavica I, 1926-27, s. 290-92.

² Procopius, *History of the Wars VI*, kap. 15, 3. Loeb Classical Dictionary. Procopius III. Ed. H. B. Dewing, 1963, s. 414 f. og 420 f. I den oldengelske danmarksbeskrivelse fra o. 890 skelnes der mellem to danske folkeslag, syddaner og norddaner, men daner har i 800-tallet været en fællesbetegnelse for befolkningen i det der siden var det danske riges hovedlandskaber (Kristian Hald i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder II*, spalte 644 på grundlag af det engelske stednavnestof). I 800-tallets frankiske kilder omtales jyder aldrig på trods af at de var nærmeste naboer.

det følgende århundrede roser sig af at han vandt sig al Danmark, kan der ikke være tale om en første samling af riget.³

I årtierne o. 900 henligger landets historie i mørke, dog omtales i begyndelsen af 900-tallet en konge på to runesten i nærheden af Hedeby. Der har altså været konger på Hedebyegnen, men der var også konger i Jelling som det fremgår af det store monument der omfatter de to mægtige høje, trækirken under den nuværende kirke, en skibssætning og de to runesten. Om der her er tale om to samtidige riger, et sydligt og et nordligt, eller om et større rige først har haft centrum i Hedeby, siden i Jelling får stå hen. Jelling blev kongesæde for Gorm og Thyra og deres søn, Harald Blåtand, hvis tilnavn vi kender fra en sikkert autentisk tradition nedtegnet i Roskildekrøniken. Han blev vistnok konge i 958, gik over til kristendommen og lod o.980 opføre de berømte trelleborge. De er udtryk for at han militært beherskede Jylland, Fyn, Sjælland og måske også Skåne. Efter sin død i 987 blev Harald Blåtand begravet i Roskilde.⁴ Hans virke har således ikke været begrænset til det jyske Jellingrige. Det kræver en forklaring.

På den store Jellingsten lod Harald Blåtand sætte denne indskrift: »Kong Harald bød gøre disse kumler efter Gorm sin fader og efter Thyre sin moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde danerne kristne«. ⁵

Hvad mente kong Harald med at sige at han vandt sig hele Danmark (*tanmaurk ala*), og står hans udsagn til troende? Svaret på det sidste må være at kongen ikke uden ærestab på en så fremtrædende plads kunne bryste sig af noget der var notorisk urigtigt. At han på den anden side ikke underdrev sine fortjenester ligger

vel i sagens natur. Vi kan da gå ud fra at kong Harald havde noget at være stolt af, men hvad? Indskriften kan betyde at han foretog en mere omfattende samling af det danske rige, at han erobrede hele Danmark. I så fald var 800-tallets rige gået i opløsning, og Harald samlede da igen de adspaltede dele ved at underlægge sig lokal fyrstemagt. En anden mulighed er at kongen i Jelling med indskriften ønskede sig husket for at have vundet det der manglede i at Danmark var helt, at landet altså var blevet formindsket. Men hvad var det da der manglede for at Danmark kunne blive fuldstændigt? Genvandt han østlige dele af riget fra nordmændene som det fremstår i norrøne skjaldekvad, eller var det Sydslesvig han vandt? En helt tredje mulighed er at Harald, den jyske konge, først kom i besiddelse af Danmark da han overtog østlige dele af danernes land som bar dette navn.

Når disse spørgsmål føles påtrængende, skyldes det et indtryk af at Jellingkongernes tid danner epoke. Fra da af er kon-

³ I Rimberts Vita Anskarii (skrevet kort efter 865) omtales kong Horik, *qui tunc solus monarchiam regni tenebat Danorum* (Rimberti Vita Anskarii. Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches, hg. v. Werner Trillmich & Rudolf Buchner. Darmstadt 1978, s. 78).

⁴ Adam af Bremen oplyser at Harald begravedes i Trefoldigheds kirke som han selv havde bygget (Magister Adam Bremensis, Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum. Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches, hg. v. Werner Trillmich & Rudolf Buchner. Darmstadt 1978, II:28, s. 262). I Danmarks Kirker Udgiven af Nationalmuseet. Københavns Amt. Red. Erik Moltke og Elna Møller, II, 1951, s. 1267 f. anses det dog for uvist om kirken er bygget af ham eller af hans søn Svend.

⁵ Oversættelsen er fra Danmarks Runeindskrifter (herefter cit.: DR) I-II, udg. af Lis Jacobsen og Erik Moltke. 1941-42, nr. 42.

gerækken sikker, og vi kan regne med at Danmark havde det omfang som det i det store og hele bevarede i århundreder. Er resultatet således givet, er vejen til rigets samling dog dunkel. Man kan med megen ret indtage det standpunkt at spørgsmålet om Danmarks samling kun i meget grove træk lader sig besvare, men ikke alle fremsatte hypoteser er lige sandsynlige. I det følgende drøftes de tre skitserede tolkninger af kong Haralds indskrift.

Den første mulighed er at Harald Blåtand erobrede eller på anden måde kom i besiddelse af et Danmark der i tiden forud var gået i opløsning. Den tolkning kan ikke afvises af den ganske enkle grund at Danmarks politiske historie fra ca. 870 til Jellingdynastiets etablering stort set ikke kendes, men det forhold at Harald Blåtand har haft magt i Østdanmark, som det fremgår af Trelleborg og en måske tilsvarende skånsk ringborg, er ikke bevis for at denne myndighed uden for Jylland var noget nyt.

Den eneste der beretter mere udførligt om tidens historie er Adam af Bremen o. 1070, altså ca. 100 år efter Harald Blåtands proklamation. Han fortæller om to dynastier der indtager kongeværdigheden i Danmark, først et der kom fra Sverige, siden et andet der kom fra *Nortmannia*. Adam lægger dog ikke selv skjul på at hans viden flere steder er ganske usikker, selvom han er glad for at kunne støtte sig til oplysninger fra selveste Svend Estridsen, men det bliver oplysningerne ikke meget bedre af.⁶ Når Adam går ud fra at disse konger er herskere over hele landet har det ringe vægt, fordi han naturligt regner med rigets udstrækning som det var på hans egen tid.

Den anden tolkningsmulighed når det gælder forståelsen af kong Haralds indskrift, er at han gjorde Danmark helt ved

at vinde noget der var gået tabt, og her har der især været tænkt på Sydslesvig. Sture Bolin var af den opfattelse at Danmark i store dele af det 10. århundrede var under tysk overherredømme, men det er med rette afvist af Aksel E. Christensen.⁷ Tilbage bliver imidlertid Bolins påvisning af at landet mellem Danevirke og Ejderen fra 974-83 var på tyske hænder før Harald Blåtand genvandt det. Forudsætter vi at Jellingstenens runer er ristet efter det kortvarige tyske herredømme, kunne det være dets ophør der sigtes til.⁸ Fra begyndelsen af 800-tallet havde Ejderen været Danmarks sydgrænse, og der er ikke grund til at tro at det som hovedregel har været anderledes i 900-tallet. Harald Blåtands stolthed over at have overvundet en ubehagelig episode kan være forklaring på Jellingindskriften.

Som en tredje mulighed drøftes i det følgende en tanke der har optaget den nyeste forskning, at Harald Blåtand vandt sig nogle østligt beliggende grænselandskaber som hed Danmark. Teoriens grundlag er tolkning af en engelsk danmarksbeskrivelse fra ca. 890.

Kong Alfred den Store af England lod oversætte Orosius' verdenshistorie til

⁶ »Men om nogle af disse mange konger ... hos damerne har hersket samtidig, eller om den ene kun har overlevet den anden i kort tid, er usikkert« (Adam, I:52, anf. udg. s. 224; Adam af Bremen. De hamburgske ærkebispers historie og Nordens Beskrivelse. Oversat af Carsten L. Henrichsen, 1930/1968, s. 57).

⁷ Danmark och Tyskland under Harald Gormsson. Grundlinjer i dansk historia under 900-talet. Scandia 4, 1931, s. 184-209. Aksel E. Christensen, Vikingetidens Danmark. Kbh. 1969, s. 231 f.

⁸ Sture Bolin, anf. arb., s. 207 f.; Lis Jacobsen, Kong Harald og kong Gorms Jelling-Monument. Scandia 4, 1931, s. 238 ff.

oldengelsk, og denne oversættelse suppleredes med en beskrivelse af Nordeuropa foretaget af en anonym forfatter.⁹ Ind i beskrivelsen af Nordeuropa føjede han to rejseberetninger, af nordmanden Ottar og af englænderen Wulfstan. Den første fortæller bl.a. om en sejlads fra Sydnorge til Hedeby på 5 dage, mens den anden på 7 dage sejlede fra Hedeby til en handelsplads ved Wislas (Weichsels) munding. Begge sejlruter er beskrevet og giver anledning til en omtale af Danmark.

Den engelske geograf skelner mellem syddaner der nævnes i forbindelse med Angel og noget der betegnes som *Sillende*, og norddanerne der bor øst og nord for syddanerne, både på fastlandet og på øerne. Som tidligere hos Procop er der tale om en opdeling af danerne. Bornholmerne har egen konge og derefter omtales foruden vendiske stammer svenskere og nordmænd.

Flere detaljer får vi imidlertid når vi går til Ottars og Wulfstans beretninger som geografen refererer og bearbejder. Ottar fortæller at syd for Skiringssal (Kaupang) skærer et stort hav sig ind i landet. Det er bredere end nogen mand kan se over, og på den anden side af det ligger først *Gotland* (Jylland) og siden *Sillende*. Dette hav går mange hundrede mil ind i landet. Fra Skiringssal sejlede han på fem dage til handelsbyen Hedeby (*æt Hæthum*) som ligger mellem vender, saksere og angler, men som hører til danerne. Under sejladsen hertil fra Skiringssal havde han først på bagbords side Danmark (*Denamearc*), på styrbords side rum sø i tre dage. *Og så, to dage før han kom til Hedeby, havde han til styrbord Jylland og Sillende og mange øer. I disse egne boede anglerne, før de kom her til landet. Og disse to dage havde han til bagbord de øer som hører til Danmark (Denemearce).*¹⁰

Ottar er fra Skiringssal i Vestfold sejlet ned langs Bohuslens og Hallands kyst. Over Kattegat har han ikke kunnet skimte Jylland og syd herfor noget han betegner som *Sillende*. Det Danmark han havde på bagbords side er Halland og muligvis Bohuslen nord herfor. Til Hedeby er sejladsen gået nord om Sjælland og videre ad Lillebælt eller måske Storebælt.¹¹ I den forbindelse nævnes igen Danmark, hvortil hører nogle øer der ligger øst for Jylland og *Sillende*. Hvilke det er, får vi ikke at vide, men også Hedeby hører til danerne.

Hvad den anden skibskaptajn, Wulfstan, beretter i geografens gengivelse, følger sig på flere punkter ind i det billede Ottar har givet. Wulfstan rejste fra Hedeby øst på langs Østersøens sydkyst og havde da vendisk område til styrbord. Til bagbord havde han først Langeland, Lolland, Falster og Skåne der alle oplyses at høre til Danmark (*Denemearcan*), derefter med egen konge Bornholm, og siden Blekinge, Møre, Øland og Gotland der hørte til sveerne.¹² Ruten giver ikke anledning til at omtale Jylland og *Sillende*.

Det centrale spørgsmål i denne engelske kilde er Jyllands stilling, hvor flere

⁹ Ottar og Wulfstan. To rejsebeskrivelser fra vikingetiden. Oversat og kommenteret af Niels Lund med bidrag af Ole Crumlin-Pedersen, Peter Sawyer og Christine E. Fell. Roskilde 1983.

¹⁰ Ottar og Wulfstan, s. 24.

¹¹ Ole Crumlin-Pedersen, Skibe, sejlads og ruter hos Ottar og Wulfstan, det i note 8 anf. arb., s. 39 f.; C. Müller-Boysen, »on thæt bæcbord Denemearc«. Politische Geographie von Bord eines Wikingerschiffes aus betrachtet. Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraums in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Erich Hoffmann. Hg. v. Werner Paravicini unter Mitwirkung von Frank Lubowitz und Henning Unverhau. Sigmaringen 1992, s. 28 ff.

¹² Ottar og Wulfstan, s. 24 f.

forskere har været inde på den tanke at teksten viser at Jylland ikke har hørt til Danmark på dette tidspunkt.

Hvad tekstens troværdighed angår, er der sikkert ikke grund til at underkende de to skibskaptajners kompetence, men vi har ingen garanti for at den engelske geograf har tolket deres fortællinger rigtigt. Selvom det skulle være tilfældet, er der ingen tvingende grund til at drage den slutning at Jylland og Danmark er to forskellige ting. Ottar og Wulfstans anliggende er navigation og geografi, sejlruiter og kystlinjer, ikke stat og samfund, og geografen gengiver dem ud fra en helhedsbetragtning af de geografiske forhold i Østersøområdet. Det betyder at han i forhold til hinanden skal have placeret daner, saksere, vender, sveer og estlændere. Det drejer sig om at få geografisk bestemt danske landskaber og øer i forhold til nabofolk og lande, og den danske geografi kunne nok volde kvaler.

Første gang Danmark nævnes er meget naturligt da Ottars sejlads er begyndt fra Syd norge. Siden siges det at der var øer som hørte til Danmark. Hvilke det var, kunne være problematisk som det fremgår af Wulfstans beretning. Han oplyser at Langeland, Lolland, Falster og Skåne alle hører til Danmark, men det gjaldt jo ikke Bornholm, og derfor siger han hvad der hører til Danmark. Dernæst placerer Wulfstan landskaber der hørte til sveerne og siden Vendland og Estland. Det der var behov for at få præciseret blev præciseret, f. eks. hos Ottar at selvom Hedeby lå mellem venderne, sachserne og anglerne, så hørte det til danerne. Det var e.m.m. ikke nødvendigt at anføre at Jylland var en del af Danmark. Det kan have været en selvfølge.

At Danmark kun var et navn for østlige områder (danernes mark) er trods alt en

mulig tolkning. Allerede Anna-Marie von Liliencron vendte sig imod at Jylland skulle tilhøre Danmark,¹³ og R. Ekblom har tolket skellet i den engelske geografi mellem norddaner og syddaner således at norddanerne har udgjort et rige omfattende Halland, Skåne, Sjælland og de sydlige øer som svenskerne har givet navnet Danmark. Først siden skal syddanerne på den jyske halvø være indgået i dette rige.¹⁴ Hos Inge Skovgaard-Petersen hedder det at det Danmark som Harald Blåtand vandt sig, kan være øerne og de skånske landskaber.¹⁵

Ad den vej er Peter Sawyer fortsat: »Hvis ordet »mark« betød grænse eller grænseområde, hvad meget taler for, vil den rimeligste forklaring være at den danske »mark«, Danmark, bestod af øerne og det vestlige Sverige, nemlig Skåne, Halland og måske Bohuslen, mens danernes eget land lå i Jylland ... Navnet Danmark begyndte man antagelig først at bruge om hele det danske kongerige i 900-tallet da Harald Blåtand med Jellingstenens ord »vandt sig al Danmark« og satte skred i den udvikling som flyttede tyngdepunktet i det danske kongerige til Sjælland og Skåne – derhen hvor »Danmark«, altså grænseområdet, hidtil havde ligget«. ¹⁶ Konkret vandt Harald Blåtand sig Dan-

¹³ Die Beziehungen des Deutschen Reiches zu Dänemark im 10. Jahrhundert. Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte 44, 1914, s. 42 ff.

¹⁴ Alfred the Great as Geographer. A Philological Miscellany Presented to Eilert Ekwall = Studia neophilologica 14. Uppsala 1942, s. 115-44; Otthere's Voyage from Skiringssal to Hedeby. Studia neophilologica 12. Uppsala 1940, s. 177-90.

¹⁵ (Gyldendals) Danmarks historie 1. Tiden indtil 1340. Redigeret af Aksel E. Christensen m.fl. Kbh. 1977, s. 110.

¹⁶ Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 3, Red. Olaf Olsen, 1988, s. 22f.

mark som mødrearv. Thyra, Danmarks bod, var ganske enkelt en prinsesse fra det Danmark der hidtil alene var en realitet mod øst. Sawyers synspunkt er blevet støttet af Niels Lund, omend med en vis betænkelighed¹⁷. Sidst er også C. Müller-Boysen gået ind for at kong Haralds proklamation tager sigte på et Østdanmark.¹⁸

Det er fremgået at denne forståelse af Danmark bygger på en tolkning af hvad Ottar og Wulfstan har fortalt i England. Spørgsmålet er nu om den engelske danmarksbeskrivelse er forenelig med det Danmark der fremtræder på runestenene og med den tredje skriftlige hovedkilde, det privilegium for bispedømmerne Slesvig, Ribe og Århus som kejser Otto I udstedte i 965.¹⁹

C. Müller-Boysen har for nylig ment at dette diplom skal tolkes i relation til den engelske danmarksbeskrivelse. Når der i det ottonske diplom tales om at bispedømmerne ligger *in marca vel regno Danorum*, betyder det at de lå i danernes mark (Danmark) og rige (Jylland). I vikingetiden mener Müller-Boysen med henvisning til v. Liliencron ikke at der findes noget »Dänemark« som grænseområde til det tyske rige, et sådant omtales ikke i de frankiske kilder til 800-tallets grænsestridigheder. Når der tales om Danmark, er det et grænseområde til Norge og Sverige, for sådan fremtræder det i den ældste overlevering af navnet.²⁰

Dette er dog uholdbart. Intet af de tre privilegerede bispedømmer ligger øst for Lillebælt i den del af riget der ifølge Müller-Boysen bar navnet Danmark. Kilden siger imidlertid at bispedømmerne lå i Danernes mark (og/eller rige). Det udelukker hans tolkning af *in marca Danorum* som Østdanmark.

800-tallets frankiske rigsannaler skil-

drer en grænsemark ved Danmarks sydgrænse,²¹ og efter min mening er forskningen kommet for let om ved Bolins tolkning. Det er ganske vist rigtigt at *marca* ikke her kan forstås som en terminus technicus for et tysk markgrevskab etableret engang mellem 934 og 965.²² Det er også rigtigt at diplommet ikke skal tolkes i en politisk, derimod i en kirkelig sammenhæng,²³ men da mark-begrebet er velkendt ved den dansk-tyske grænse, forekommer den enkleste tolkning af kej-

¹⁷ »Denemearc«, »Tanmarkar but« and »Tanmaurk ala«. *People and Places in Northern Europe, 500-1600*, s. 161-69, især s. 168 f.

¹⁸ Anf. arb., s. 34 f.

¹⁹ *Monumenta Germaniæ Historica. Diplomatum Regum et imperatorum Germaniæ. Tom. I. Conrad I. Heinrici I. et Ottonis I Diplomata*, hg. v. Th. Sickel. Hannover 1884, nr. 294, s. 411.

²⁰ Anf. arb., s. 32 ff.

²¹ Rigsårbøgerne (*Annales regni Francorum*) beretter under 828 om opgør i grænseegnen til normannerne (*in confinibus Nordmannorum*). Godfreds sønner kom med deres tropper til marken (*ad marcam*), gik over Ejderen og angreb frankerne der var lejrede ved flodens bred (Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte 1. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 5, 1955, s. 152; Vikingerne i Franken. Skriftlige kilder fra det 9. århundrede. Oversat af Erling Albrechtsen. 1976, s. 25). I kilden bruges udtrykket *ad marcam venire* ganske som der lige forud har været tale om at komme til landområdet den spanske mark (anf. udg., s. 148-50). Under 825 befaler kejseren at slutte fred med Godfreds sønner *in marca eorum* (udg. s. 142, overs., s. 24).

²² Vilh. laCour, Kong Haralds tre storværker. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1934, s. 56-87; Aksel E. Christensen, anf. arb., s. 230; N. Refskou, Det retslige indhold af de ottonske diplomater til de danske bispedømmer. *Scandia* 52, 1986, s. 167 ff.

²³ Inge Skovgaard-Petersen, anf. arb. (se note 12), s. 173 f.; E. Hoffmann, Beiträge zur Geschichte der Beziehungen zwischen dem deutschen und dänischen Reich für die Zeit von 934 bis 1035. 850 Jahre St.-Petri-Dom zu Schleswig. 1134-1984, hg. v. Chr. Radtke und W. Körber. 1984, s. 107 ff.

serdiplomet at være at disse bispedømmer lå placeret såvel i den danske mark som i det danske rige. Slesvig bispedømme gik ned til Ejderen og lå i marken, for hinsides Ejderen ligger Slesvig med marken, siger Adam af Bremen der ser sagen syd fra.²⁴ Mod nord er Slesvig bispedømme desuden sammen med Ribe og Århus indgået i danernes rige.²⁵

Den tolkning jeg her har givet, forudsætter at marken er et særligt landområde beliggende mellem Ejderen og Slien/Danevirke. Flere vidnesbyrd fra tiden efter udstedelsen af 965-privilegiet peger i den retning, således at marken skal forstås som et grænseterritorium, et naturligt spærrende grænsebælte mellem to folk, øde, tyndt befolket og dækket af skove.

Adam af Bremens værk er gennemtrængt af forestillingen om eksistensen af en sådan mark, og det er i den forbindelse af underordnet betydning at forskningen af kildekritiske grunde ikke har kunnet godtage hans skildring af markens politiske tilhørsforhold til forskellig tid.²⁶ Han fortæller at den tyske konge Henrik I i 934 erobrede Slesvigområdet og gjorde det til en mark,²⁷ og at Konrad II o. 1025 overlod Knud den Store byen Slesvig til lige med marken hinsides Ejderen.²⁸

I dette grænseområde lå skoven Isarnho (Jernved) der strakte sig fra vendiske egne omkring Lübeck helt frem til Slien,²⁹ og så sent som i 1187 hører vi om den store ødemark som forbandt Vendland, Holsten og Danmark.³⁰ Her gik det danske sprogs grænse i en linje nord for Eckernförde til syd for Husum,³¹ mens der syd for ned til Ejderen kun var spredte danske navne, hvad der bestyrker indtrykket af øde grænseland. I kong Valdemars Jordebog (ca. 1230) er landet mellem Slien og Ejderen karakteriseret ved at her eksisterede den danske herredsorgani-

sation ikke,³² og endnu i 1260 var landet mellem Slien og Ejderen et afgrænset område ved en pantsættelse til de holstenske grever.³³ Først derefter ophører områdets særstilling som følge af tysk indvandring og den politiske udvikling.³⁴

Det er denne mark kejserdiplomet fra 965 omtaler, ikke et Danmark der eksisterede jævnsides med Jylland. Den engelske geograf skelner mellem syddaner og norddaner behøver ikke at svare til politiske herredømmer, og hvilken rækkevidde

²⁴ II:17, udg. s. 246, overs. s.77; II:56, udg. s. 296, overs. s. 119.

²⁵ Jeg ser her bort fra den gængse tolkning af *marca danorum* som en latinisering af Danmark (jfr. Anna-Marie von Liliencron, anf. arb., s. 42 ff.; Vilh. laCour, anf. arb., s. 67; Aksel E. Christensen, anf. arb., s. 232). Gør jeg det med urette og betyder *marca danorum* Danmark, er 965-diplomet et stærkt argument for at Jylland da var en del af Danmark eftersom alle tre bispedømmer lå i Jylland.

²⁶ Inge Skovgaard-Petersen, anf. arb. (se note 15), s. 162 f. og 171.

²⁷ *Sic Heinricus victor apud Sliaswich ... regni terminos ponens ibi et marchionem statuit* (I:57, udg. s. 228, overs. s. 61).

²⁸ *...dedit ei Sliaswig civitatem cum marcha, quæ trans Egdoram est* (II:56, udg. s. 296, overs. s. 119).

²⁹ Adam 4:1, udg. s. 432-34, overs. s. 242; jfr. II:18, udg. s. 248, overs. s. 79.

³⁰ Esbern Snare omtaler den *vastam solitudinem quæ conjungit Sclaviam, Holsatiam atque Daciam* (Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi II, ed. M. Cl. Gertz. 1918-20, s. 466 f.).

³¹ Anders Bjerrum, Vort sprogs gamle Sydgrænse. Sønderjyske Aarbøger 1944, s. 1-20 med kort.

³² Kong Valdemars Jordebog I, udg. af Svend Aakjær, 1921, s. 10.

³³ *totam terram nostram inter Sliam et Eidriam* (Diplomatarium Danicum 2. rk. I, nr. 316).

³⁴ Johs. Steenstrup, Danmarks Sydgrænse og Herredømmet over Holsten ved den historiske Tids Begyndelse 800-1100, 1900, s. 95-97. Udviklingen kan spores i Kong Valdemars Jordebog der oplyser at kongen mellem Slien og Ejderen har 420 houæ. Det tyske jordmål (Hufe) må være udtryk for en sachsisk indvandring (Kong Valdemars Jordebog, s. 10).

har det at han o. 890 angiveligt som den første nævner Danmark, og da i forbindelse med østlige områder? Er det ikke intetsigende, når navnet *Denimarca* omtrent samtidig anvendes i en tysk kilde uden klar betydning,³⁵ og når der kan gives sproglige grunde for at navnet Danmark er dannet længe forinden? Udelukker det at Jylland har været en del af Danmark? Lad os se på runestenenes vidnesbyrd.

På den lille Jellingsten står: »Kong Gorm – gjorde disse kumler efter Thyre sin kone – Danmarks bod«. En anden oversættelse lyder: »Gorm konge gjorde dette dødeminde efter sin kone Thorwi, Danmarks pryð«. ³⁶ En konge i Jelling ved navn Gorm har rejst en mindesten over sin afdøde kone Thyre. Hun er altså død før ham, det står fast. Derimod er det mere usikkert hvad »Danmarks bod« betyder og om hvem det siges. I *Danmarks Runeindskrifter* forklares »Danmarks bod« som den der bødede, dvs. udbedrede Danmark, men hvem gjorde det?

Den traditionelle opfattelse af »Danmarks bod« er at Gorm hædrer Thyre med dette tilnavn. Hun skal have bødet Danmarks grænse, dvs. at hun har bygget Danevirke. Denne opfattelse af en sammenhæng mellem Danebod og Danevirke finder vi i Valdemarstiden hos historikskriveren Sven Aggesen. Selv kaldte han hende dog »Decus Dacie«, Danmarks pryð.³⁷ Sammenhængen mellem Danmarks bod og Danevirke er ikke sikker, og betydningen af bod faktisk heller ikke,³⁸ men det må stå fast at der er tale om et hædersnavn for en der er tilknyttet Danmark.

Efter Hans Brix's tolkning af runeindskriften er det ikke Thyre, men Gorm der var »Danmarks bod«. »Danmarks bod« er

da apposition til Gorm konge. Han gav hædersnavnet til sig selv. Allerede Lauritz Weibull fralagde Sven Aggesens historie kildeværdi. Med Hans Brix's tolkning er det helt udelukket at Thyre byggede Danevirke!³⁹

Peter Sawyer afviser Hans Brix's udlægning og slutter sig til tolkningen af Thyre som »Danmarks pryð«. »Danmarks pryð« anses for at være en passende benævnelse for en prinsesse fra »Danmark«, og Danmark det er, som det fremgår af Ottars beretning, området øst for Jylland. Den jyske konge Gorm har giftet sig med en fremmed prinsesse fra landet Danmark, og deres søn, Harald Blåtand, arvede hendes land. Det er betydningen af at Harald »vandt sig al Danmark«. Sawyers forklaring støtter sig på Saxos sene beretning om at Thyre kom fra et fremmed land og at Harald arvede kongeværdigheden efter hende.⁴⁰

Brugen af Saxo som beretning til denne tids historie er overraskende og lader sig

³⁵ Regino af Prüm omtaler i sin krønike (afsluttet 908) under 884 nogle vikinger som kom fra Danmark til Kennemerland i Holland (Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte 3. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 7, 1975, s. 266).

³⁶ DR, nr. 41. Erik Moltke, Runerne i Danmark, 1976, s. 165.

³⁷ Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi I, ed. M. Cl. Gertz, 1917-18, s. 114 f.

³⁸ Det kan tilføjes at Niels Åge Nielsen har sat ordet i forbindelse med den hedenske tro på det sakrale kongedømme. Det sigter til, at de år, da Thyre var dronning, var gode år for landet (Fra Runesprog til Nudansk. Århus 1984, s. 17).

³⁹ L. Weibull, Gottfreds og Thyre Danebods Danevirke. Historisk Tidskrift för Skåneland IV, 1913; samme i Scandia 1, 1928. Hans Brix, Lis Jacobsen og Niels Møller, Gorm konge og Thyra hans kone, 1927. Om det sprogligt forsvarlige i denne tolkning, se P. Skautrup, Det danske Sprogs historie I, 1944, s. 146.

⁴⁰ Anf. arb., s. 220 f.

heller ikke opretholde. Hos Saxo er Thyra datter af den engelske konge Æthelreth, det fremmede land hun kom fra er altså ikke »Danmark«. Hun krævede hele Danmark som morgengave og sikrede dermed at det gik i arv til sønnen Harald. Skulle det være rigtigt, har hun fået Danmark af sin mand, kongen i Jelling!⁴¹

Gorm var konge i Jelling. At der var et særligt rige øst for Jylland, er der ingen kilde der siger. Spørgsmålet er nu overhovedet om det Danmark vi møder på Jellingestenene kan være området øst for Jylland.

Efter min mening taler indskriften på den lille Jellingsten imod det. Den vidner om et kongepar som på grund af runestensens placering i Jelling er knyttet til Jylland, og mest taler for at Jylland på Gorms tid var en del af Danmark.

Hvis »Danmarks bod« er Gorm, er det på rette plads at sige at han udbedrede Danmark. Det er en værdig opgave for en konge i forhold til sit rige, men i så fald er Jellingkongedømmet en del af Danmark. At han skulle have udbedret et naborige – et Østdanmark – eller være dette riges pryd eller blomst, giver det ikke mening at fremhæve.

Hvis »Danmarks bod« er Thyre, kan der også vanskeligt være tale om Østdanmark. Det ville ikke være nærliggende for Gorm at prise hendes bedrifter i eller tilknytning til et naborige. At hun derimod har gavnet det rige hun var knyttet til ved sit ægteskab med ham, hvori så udbedringen af Danmark ellers har bestået, var nok værd at omtale på en runesten i hans riges centrum. Ligeså hvis hun var hans riges pryd eller blomst. Det er mindre sandsynligt at han skulle prise at hun havde kastet glans over et østligt beliggende fødeland, hvis eksistens vi iøvrigt ikke kender noget til.

For mig at se er den lille Jellingsten rejst i et Jylland der var en del af Danmark, og jeg ser det bekræftet af en anden jysk runesten, Skivumstenen i Himmerland. Den er af samme indskrifttype som Jellingstenen og rejst over en mand der betegnes som den bedste og første af »landmænd« i Danmark. Himmerland tilhører Danmark ligesom Jelling.⁴²

I det foregående er inddraget forskellige typer kilder til belysning af hvad Danmark var. Fremtrædende navneforskere tolker den form Danmark forekommer i på Jellingstenene som ældgammel, flere hundrede år før end navnet forekommer i den engelske geografi fra o. 890. Hvilket territorium dette navn dækker udtaler de sig naturligvis ikke om. Til gengæld har historikerne lagt for stor vægt på at der i den engelske geografi skelnes mellem syddaner og norddaner og at Jylland ikke eksplicit nævnes som tilhørende Danmark. Ottar angiver sejlruten til Hedeby og nævner i den forbindelse Jylland, et navn der er af samme gamle type som Danmark og derfor i samtiden må antages at have været indarbejdet og velkendt for en søfarer. Hvorvidt Jylland i politisk forstand var en del af Danmark er i en navigatorisk beskrivelse af sekundær interesse, og man kan ikke i kilden forvente udførlighed på dette punkt.

Derfor lægger jeg ikke vægt på det forhold at Otto I.s privilegium fra 965 muligvis afspejler navnet Danmark. Der er ingen grund til at forstå navnets territoriale indhold på grundlag af en usikker tolkning af den engelske geografi. Deri-

⁴¹ Saxonis Gesta Danorum I, ed. J. Olrik & H. Ræder. 1931, s. 266.

⁴² DR, nr. 134; jfr. Niels Lund, anf. arb., s. 169.

mod har jeg villet se noget vigtigt i at diplommet omtaler en mark, fordi en sådan er veldokumenteret ved Danmarks sydgrænse både før og efter udstedelsen af kejserens privilegium.

Denne grænsemark måtte Harald Blåtand afstå i en kortere periode, og dens genvindelse er den sandsynligste forklaring på at Harald Blåtand proklamerede at han havde vundet hele Danmark.⁴³ At de forskellige trelleborge er opført samtidig o. 980 under den tyske ekspansionsperiode og snart efter forfaldt, passer udmærket ind i dette billede.

Af den lille Jellingsten fremgår at allerede Harald Blåtands forældre regerede over et Danmark der omfattede Jylland.

Navnet Danmark er gammelt, men landets udvikling gennem århundrederne lader sig ikke følge. Hvad jeg har villet fremhæve er svagheden ved den opfattelse at der o. 900 har været et tvedelt rige, hvoraf kun den østlige del bar navnet Danmark, og at det var dette Danmark Harald Blåtand omtalte på den store Jellingsten.

⁴³ Der er næppe baggrund for med Vilh. laCour at lade Harald Blåtand erobre Østdanmark fra nordmændene. Skjaldekvadene, der var laCours grundlag, vidner kun om nogle hærgninger, ikke om et norsk herredømme (Vilh. laCour, anf. arb., s. 75 ff.; Aksel E. Christensen, anf. arb. s. 233; jfr. også Bolin, anf. arb., s. 191).

Det danske rigsråd, kong Hans og Kalmarunionen 1481-1483

Af Jens E. Olesen

Årene 1481-1483 markerer i lighed med 1448-1451 en vigtig milepæl i Kalmarunionens historie med unionsforhandlinger om en fornyelse af unionsfællesskabet mellem de 3 nordiske riger. Christian I's død den 21. maj 1481 på Københavns slot aktualiserede således nye unionsdrøftelser om sønnen Hans som unionskonge. Frem til udstedelsen af Halmstad- og Kalmarreces fra henholdsvis februar og september 1483, hvor Kalmarreces fastlagde bestemmelser for Sveriges tiltrædelse af unionen, søgte hvert af de 3 rigsråd og kongemagten at varetage egne og rigsinteresser i forbindelse med en genskabelse af trestatsunionen.¹

Forløbet af disse års unionsforhandlinger, hvor det aristokratiske og det monarkiske grundprincip »regimen politicum« og »regimen regale« træder klart frem og blev varetaget med såvel politisk-diplomatisk som militære midler, har været genstand for flere forskningsbidrag. Især må fremhæves Gottfrid Carlssons studie af Kalmar Reces 1483 (1955), hvor han godtgjorde, at recessen overvejende bygger på et unionsprogram fra Kalmar i august 1482, der igen fortrinsvis stod i gæld til det i 1476 af Christian I forkastede unionsprogram, omend nu ganske væsentligt udbygget og skærpet. Det er betegnende, at de nordiske rigsråd styrkede deres og aristokratiets stilling og benytte-

de deres forhandlingsmuligheder i disse år til at forsøge at dæmme op for kongemagtens frie magtudfoldelse.²

Magtkampen i Sverige mellem rigsforstanderen Sten Sture den Ældre, Axels sønnerne og rigsrådet i disse år er analyseret af svensk forskning.³ Mindre opmærksomhed har generelt været rettet

¹ C. Paludan-Müller, *De første Konger af den Oldenborgske Slægt*. Kbh. 1874, genoptrykt 1974, s. 131ff; C.G. Styffe, *Bidrag till Skandinaviens Historia ur utländska Arkiver*, bd. IV. Stockholm 1875, s. LIIf; Y. Nielsen, *Det Norske Rigsraad*. Kristiania 1880, s. 332ff; S. Kraft, *Sveriges Historia till våra dagar*. Tredje Delen, *Senare Medeltiden II (1448-1520)*. Stockholm 1944, s. 187ff; L. Hamre, *Norsk Historie frå midten av 1400-åra til 1513*. Oslo 1971, s. 67ff; H. Schück, *Rikets brev och register*. Stockholm 1976, s. 396ff; O.J. Benedictow, *Norges Historie*, bd. 5: *Fra rike til provins 1488-1536*. Oslo 1977, s. 211ff.

² G. Carlsson, *Kalmar Recess 1483*. Historiskt Arkiv 3. Stockholm 1955.

³ Af den omfattende litteratur skal her alene nævnes C.G. Styffe, *Bidrag* .bd. IV, 1875, s. LIIf; A. Skoglund, *De yngre Axelssönernas Förbindelser med Sverige 1441-1487*. Uppsala 1903, s. 204ff; G. Kellermann, *Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan*. I: *Under äldre Sturetiden 1470-1497*. Stockholm 1935, s. 140ff; S. Kraft, 1944, s. 187ff; P. Sjögren, *Släkten Trolles Historia intill år 1505*. Uppsala 1944, s. 218ff; S.U. Palme, *Riksförståndarevalet 1512*. Uppsala 1949, s. 377ff; P. Sjögren, *Ätten Posses Historia intill år 1500*. Uppsala 1950, s. 172ff; K.-G. Lundholm, *Sten Sture den Äldre och Stormännen*. Lund 1956, s. 91ff; H. Yrwing, *Sten Sture, Ivar Axelsson och unionsfrågan 1471-1484*. Scandia 1968, s. 100-163.

mod Norge i Kalmarunionens senere del, idet dette riges politiske rolle var påfaldende beskeden under »normale« forhold. Kun under kriser som interregnet 1448-1450, 1481-1483 og atter under andre og ændrede forhold som i 1501-1502 og i 1513 samt igen i 1523-1524 og 1533-1536, havde norske holdninger og standpunkter og det norske rigsråd reel betydning for en fortsættelse af og udformning af unionsforbindelsen. Erling Ladewig Petersen og Lars Hamre har leveret vægtige bidrag til forståelse af norske rigsrådsstandpunkter og partigrupperinger.⁴

I henseende til det danske rigsråd og dets politik 1481-1483 hersker der ikke klarhed i forskningen. Rådets holdning er generelt blevet opfattet som værende identisk med kongemagtens i interesse for unionens genetablering og opretholdelse. Caspar Paludan-Müller opfattede således unionshensynet som fælles for rigsråd og tronfølger: »Det danske Rigsraad stod i denne Sag fast om Kongen«, og var endnu enige om at holde på »de tre Rigers Forening«.⁵ Arnold Heise havde i sit bidrag til Danmarks Riges Historie blik for det danske rigsråds »overordentlige vanskelige Stilling« på baggrund af kongemagtens stærke magtposition, hvor Christian I på et nu ukendt tidspunkt inden sin død havde sikret dronning Dorothea del i de danske slotslove på linie med rigsrådet, og idet sønnen Hans omtrent i 1456 og i 1467 var hyldet som tronfølger på landstingene i Danmark og i 1458 i Skara i henseende til Norge og Sverige. Hertil kom hensynet til unionen og hertugdømmerne samt hævdelser af valgkongedømmet, hvilket ifølge Heise påtvang rigsrådet en vanskelig, »næsten uløselig Opgave«, hvortil der krævedes »et Statsmandssnille af første Rang«.⁶ Også Erik Arup anerkendte kongemag-

tens stærke stilling overfor rigsrådet med henblik på et dansk kongevalg i lyset af slotslovene og den tidligere hyldning af prins Hans på landstingene. Hertil kommer, at stændermøde-institutionen af Arup opfattes som et politisk organ, som om nødvendigt behændigt kunne spilles ud imod rigsrådet i kongevalgsituationen. Stillet overfor »disse kendsgerninger« måtte det danske rigsråd ønske et »systemskefte« i dansk indenrigspolitik for at bevare valgriget intakt og afstedkomme et krav om udstedelse af en håndfæstning, hvilken det tilkom rådet at bestemme indholdet af. Hensynet til unionen mellem rigerne – som for en tid udskød kongehyldningen – tolkes som et politisk taktisk træk overfor tronfølgeren prins Hans' naturlige ønske om en hurtig anerkendelse som dansk konge. Bisp Niels Glob af Viborg, som allerede i samtiden blev anset for lidt af en politisk begavelse, formodes at have været den mulige ophavsmand til denne politiske plan: »ved at forespejle den unge konge, at han måske kunne opnå at blive anerkendt som alle tre nordi-

⁴ L. Hamre, 1971, s. 67ff; O.A. Johnsen, *Noregsveldets Undergang*. Kristiania 1924, s. 182ff; E. Ladewig Petersen, *Henrik Krummedige og Norge. Studier over Danmarks forhold til Norge 1523-1533*. Dansk Historisk Tidsskrift 12:3 1968, s. 1-82; samme, *Frederik I, Tyge Krabbe og Vincens Lunge. Studier over den danske regerings norske politik 1525-1530*. Norsk Historisk Tidsskrift 1972, s. 101-149; samme, *Omkring herredagsmødet i København 1533*. Kirkehistoriske Samlinger 1972, s. 24-57; samme, *Monarchy and Nobility in Norway in the period around 1500*. Medieval Scandinavia 7, Odense 1974, s. 126-155. Se også O.J. Benedictow, 1977, s. 211ff. og samme, Vincens Lunge, Olav Engelbrektsson og det norske riksrådet 1523-24. *Collegium Mediaevale* 5:1-2, Oslo 1993, s. 73-104.

⁵ C. Paludan-Müller, 1874/1971, s. 133.

⁶ A. Heise, *Unionstidens Slutning (1481-1523)*. I: *Danmarks Riges Historie* bd. III, s. 9, 11.

ske rigers fælleskonge, om han blot indlod sig på underhandlinger med de andre rigers råder, har han lokket ham (Hans) bort fra den sikre stilling, hvori han stod«. ⁷

Senest har Kai Hørby rammende karakteriseret de godt to år efter Christian I's død som en »regeringskrise«, idet unionsforhandlingerne reelt ikke drejede sig om, hvem der skulle efterfølge den afdøde konge – prins Hans var forlængst udvalgt i alle tre riger – men om, hvad han skulle succedere til, samt hvornår og hvordan. At Sverige skulle genindtræde i unionen formodes at have været en fælles stræben for kongehuset og det danske rigsråd. ⁸

Mens unionshensynet indtager en vigtig placering i dansk forskning ved vurdering af kongemagtens og rigsrådets politik 1481-1483, savnes et mere indgående kendskab til det faktiske hændelsesforløb i tiden fra Christian I's død og frem til Halmstad- og Kalmarreces i 1483. Var der tale om, at kong Hans og rigsrådet var enige om unionspolitikken, som Caspar Paludan-Müller mener, eller var der divergenser i parternes bestræbelser på at sikre unionen? Blev unionshensynet ifølge Erik Arup underordnet danske indre politiske forhold, eller var unionen reelt det primære? Disse spørgsmål samt uklarheden med hensyn til rigsrådets rolle gør en fornyet undersøgelse ønskelig af disse års hændelser i bestræbelse på at kaste lys over dansk og nordisk politik. ⁹

Unionsforhandlingerne i årene efter Christian I's nederlag i oktober 1471 i slaget ved Brunkeberg havde i juni 1477 fundet en foreløbig afslutning ved, at den svenske stænderrigsdag i Strängnäs havde afvist kongens tronkandidatur. ¹⁰ På trods af et spændt forhold mellem rigerne indtråd-

te ved Christian I's død i slutningen af maj 1481 en ny situation, som åbnede store muligheder for en fornyelse af det nordiske kongefællesskab. Såvel det danske rigsråd som afdødes ældste søn, prins Hans, var givet klar over udsigten til at få genoptaget unionsforhandlinger. Det må formodes, at rigsrådet, som det havde været tilfældet i 1448, loyalt har meddelt Christian I's død til det norske rigsråd – i hvilket rige kongen havde besiddet regeringsmagten siden 1449/50 – men også til det svenske rigsråd med henblik på at få etableret forhandlinger om fælles kongevalg og unionens genoprettelse. ¹¹ Ved pinsetid (10. juni) vidste man i Vadstena, at Christian I var død. ¹²

⁷ E. Arup, *Danmarks Historie* bd. IIA (1282-1523). Kbh. 1932, genoptrykt 1961, s. 265ff. Arups opfattelse af stændermødet har influeret på senere forskning, eksempelvis C.P.O. Christensen om kong Hans i værket *Danmarks Konger*, red. af K. Fabricius. Kbh. 1944, s. 167; L. Hamre, 1971, s. 68 (»Planen var tydeleg å spela stændermötet ut mot riksrådet«). Senest har P. Enemark, *Fra Kalmarbrev til Stockholms Blodbad*. Den nordiske trestatsunions epoke 1397-1521. Tønder 1979, s. 90, sat spørgsmålstegn ved, om en sådan tankegang var aktuel i samtiden.

⁸ K. Hørby, *Tiden 1340-1523*. *Danmarks Historie*, bd. 2:I, red. af A.E. Christensen, H.P. Clausen, S. Ellehøj og S. Mørch. Kbh. 1980, s. 210f.

⁹ Jf. også E. Ladewig Petersen, 1974, s. 127: »...there is a certain imbalance in the scholarly situation, because the policies of the Danish Union kings and the positions adopted by the aristocratic councils of state of Denmark and Norway have not been made the object of intensive and systematic modern study«.

¹⁰ J.E. Olesen, *Unionskrige og Stændersamfund 1450-1481*. Aarhus 1983, s. 388ff.

¹¹ Om situationen i 1448, se J.E. Olesen, *Die doppelte Königswahl 1448 im Norden*. *Mare Balticum*. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraums in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Erich Hoffmann. Kieler Historische Studien Vol. 36. Sigmaringen 1992, s. 213-231, her især s. 215f.

¹² *Diarium Vadstenense*. *Scriptores Rerum Suecicarum*, udg. af M. Fant m.fl., I:1, s. 194.

Det lader sig ikke afgøre, om meddelelsen til det norske og det svenske rigsråd alene blev givet af rigsrådet, der ved kongens død havde overtaget regeringsstyret, eller også fulgtes af skrivelser fra enkedronning Dorothea og sønnen Hans. Det danske rigsråd har imidlertid kunnet henholde sig til Bergen-unionen 1450 29/8 mellem Danmark-Norge og til Halmstad-traktaten 1450 3/5 mellem Danmark-Sverige, hvor begge traktater stadfæstede hvert riges råds frie valg og blandt andet indeholdt en bestemmelse om fælles kongevalgmøde i Halmstad. Også det udaterede unionsforslag fra ca. 1436 havde indeholdt en bestemmelse om unionskongevalgmøde i Halmstad.¹³

Til forskel fra situationen i 1448 efter Christoffer af Bayerns død var der i 1481 en udvalgt konge, den afdøde Christian I's ældste søn Hans. Spørgsmålet var, under hvilke betingelser rigsråderne i de 3 riger ville anerkende en union under hans styre, hvilke korrektioner og justeringer i hidtidig regeringsførelse, som blev anset for nødvendige at få bragt i orden ved en unionstraktat og eventuel håndfæstning som betingelse for et kongevalg. Prins Hans og moderen, enkedronning Dorothea, kan ikke have været ubekendte med de forhandlinger, som måtte ventes. Straks efter Christian I's død ses de at være travlt beskæftiget med at sikre kongefamiliens interesser. Deres opmærksomhed rettede sig i første række mod at orientere familieforbindelserne i den tyske statsverden. Den 26. maj 1481 skrev kongefamiliens trofaste støtte, bisp Albert Krummedige af Lübeck, til Hans' svigerfader, kurfyrst Ernst af Sachsen og dennes broder, hertug Albrecht af Sachsen og meddelte Christian I's død. Senest den 18. juni havde kurfyrst Ernst modtaget meddelelse fra Hans om faderens

dødsfald sammen med en anmodning om, at enkelte sachsiske råder måtte komme til Danmark. Det er tydeligt, at Hans søgte støtte hos svigerfaderen i tillid til, at dennes politiske erfaringer kunne være ham til nytte i bestræbelser på at konsolidere sin stilling mest muligt inden et kongevalg. Den sachsiske adelsmand Nickel von Köckeritz og Dr. Johan Preusser blev i juni sendt til det danske hof. Fra Nyborg takkede Hans sidenhen den 17. august svigerfaderen for rådernes besøg og meddelte, at de var nøje underrettet om alle forhold. Han udtalte håbet om, at alting ville vende sig til det bedste, hvormed der tydeligvis sigtedes til kongevalget i Danmark og i de øvrige riger.¹⁴

Enkedronning Dorothea og Hans' bestræbelser havde i øvrigt også på anden vis rettet sig mod den tyske statsverden. Den 13. juni 1481 forlød det i Dresden, at Hans' råder straks ville meddele den gamle konges død til den unge fyrstes repræsentanter på rigsdagen i Nürnberg. Dronning Dorothea havde den 27. maj fra København udstedt en anbefalingsskrivelse til sin slægtning, kurfyrst Albrecht af Brandenburg, for den hamburgske notar Johan Westwerk i samme ærinde.¹⁵

Det er forståeligt, at kongefamilien stræbte mod at sikre sig kejser Frederik

¹³ Det udaterede unionsforslag: Den Danske Rigsgivning 1397-1513, udg. af Aage Andersen. Kbh. 1989, s. 67-75. 1450 3/5 og 29/8: Diplomatarium Christierni Primi, udg. af C.F. Wegener. Kbh. 1856, nr. 15 og 21.

¹⁴ F. Priebatsch (udg.), Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles bd. III (1481-1486). 1898/1965 Osnabrück, Nr. 745, s. 61-62. Hans søgte i øvrigt også senere råd og støtte hos svigerfaderen vedrørende de nordiske kongevalg, se brev fra kurfyrst Ernst til Hans 1482 30/6 (ibid. s. 198 n. 4), jf. tillige note 34 nedenfor vedrørende hertugdømmerne.

¹⁵ Politische Correspondenz ...bd. III, s. 61.

III's og hans omgivers støtte til Hans som Christian I's legitime arvtager. Meddelelsen til den unge fyrstes repræsentanter på Rigsdagen havde imidlertid også et andet og dybere formål, nemlig at sikre den fortsatte besiddelse af Holsten, som Christian I havde modtaget i forlening i 1473 som hertugdømme. Enkedronning Dorothea, som i Christian I's senere år havde udbygget og styrket sin position betragteligt i Slesvig og Holsten, havde i særdeleshed blik for den farlige situation. Den 29. juni 1481 skrev dronningen fra København til kurfyrst Albrecht af Brandenburg og forsvarede retten til Holsten, som kejser Frederik III havde tildelt Christian I og hans arvinger, idet hun havde hørt, at grev Erik af Schauenburg agtede at henvende sig til kejseren om at blive forlenet med Holsten, skønt han og hans far, brødre og arvinger mod en betydelig pengesum og med deres egne beseglede breve (1460) havde fraskrevet sig retten til landet. Dorothea anmodede kurfyrst Albrecht om at efterforske sagen og eventuelt bevæge Frederik III til at afslå anmodningen i betragtning af, at forleningen af Holsten efter Christian I's død »von dem bisschoppe to Lubeke durch keyserlike gewalt em darto gegeben unde erlovet mit unsen leven kindern na gewonlicher wise gedengken to entfangende«. Med andre ord, at bispren i Lübeck havde kejserens bemyndigelse til at forlene hertugdømmet bort og ifølge dronningen til hendes sønner.¹⁶

Samtidig med at enkedronning Dorothea årvågent søgte at sikre hertugdømmernes fortsatte samhörighed, forsvarede Hans sin adkomst til Sverige. Dette fremgår af hans brev fra Københavns slot den 5. juli 1481 til svigerfaderen, kurfyrst Ernst af Sachsen. Den unge fyrste udtalte heri bekymring og vrede over at have er-

faret, at hertug Magnus af Mecklenburg ivrigt intrigerede for at komme i besiddelse af Sverige og fortrænge ham fra den eftertragtede kongeværdighed i dette rige og selv blive antaget til konge. Hans anmodede svigerfaderen om personligt at søge at få hertug Magnus til at afstå fra sit forehavende. Såfremt denne imidlertid fremturede, håbede Hans, at kurfyrst Ernst ville bistå ham i kampen mod mecklenburgeren. Endelig beklagede Hans sig over den slesvig-holstenske adelsmand Henning Pogwisch, som på grund af fjendskab med Christian I var gået i landflygtighed med sin familie og havde søgt tilflugt i Mecklenburg, hvor han var blevet velvilligt modtaget, især af Magnus' broder hertug Albrecht. Henning Pogwisch kunne nu frygtes at ville igangsætte angreb mod Hans' lande med Mecklenburg som operationsbase.¹⁷

Mens samstemte operationer mod Sverige og hertugdømmerne foresvævede Hans som en bekymrende mulig trussel imod hans tronbestræbelser, havde dronning Christina opmærksomheden henledt på manglende medgiftsbetaling fra Norge og Danmark. I et brev fra Nyborg til faderen, kurfyrst Ernst af Sachsen, af 2. juli, hvori hun omtalte den veloverståede fødsel af en søn (den senere Christian II) og Christian I's død, oplyste dronningen, at hun endnu ikke havde modtaget den lovede årlige medgift på 500 Gylden fra Norge, som Christian I havde garanteret hende, angiveligt med det norske rigsråds samtykke. Christina anmodede faderen om at henvende sig til råderne i Danmark

¹⁶ Politische Correspondenz ...bd. III, Nr. 765.

¹⁷ Politische Correspondenz ...bd. III, s. 75; G. Carlsson, Gustaf Vasas äldste tjänare. Svensk Personhistorisk Tidskrift XX, 1918-19, s. 1-19, her s. 5 med note 1.

og Norge om sagen. Endelig havde hun heller ikke modtaget betaling af tolden i Ribe, som var pantsat til den stedlige bisp.¹⁸

Det lader sig ikke afklare, om problemet med morgengaveafdragene går tilbage til tiden efter brylluppet i København i 1478. At der i 1481 fra norsk side har været tale om en regulær tilbageholdelse af medgiftsbetalingen som følge af tronvakancen synes at fremgå af de klager, som det norske rigsråd den 1. februar 1482 opregnede over Christian I's norske regeringsførelse. Det hedder her, at en stor del af Norges rige nyligt var pantsat til den unge fyrstinde, uden at rigsrådet havde været hørt i sagen, og at man først nyligt var blevet klar herover og krævede områderne frit tilbage til kronen.¹⁹

Om rigsrådets virksomhed i sommeren 1481 vides ikke meget, men hensynet til regeringsudøvelsen samt forholdet til her-tugdømmerne og unionsforbindelsen havde senest i juni måned nødvendiggjort rådsforhandlinger. Kilderne er få, men råder som Johan Oxe, David Hak, Henrik Meinstrup og rigskansleren Evert Grubbe opholdt sig i begyndelsen af juli måned i København sammen med flere udenrådsadelige.²⁰ Den 12. juli befandt Erik Ottessøn (Rosenkrantz), der sidst nævnes som hofmester 1480 30/10, sig hos rådskollegaen Eskil Gøye på Gisselfeld, hvilket ikke udelukker, at de også havde været til stede ved et rådsmøde.²¹ Ifølge et afladsbrev kendt fra Cornelius Hamsforts historiske optegnelser befandt flere gejstlige sig i København den 29. juni: ærkebisp Jens Brostrup af Lund, ærkebisp Gaute af Trondhjem samt bisperne i Roskilde, Lübeck, Bergen, Odense, Viborg, Aarhus, Ribe og Børglum.²²

Den sandsynlige tilstedeværelse i København af ærkebisp Gaute og bisp

Hans af Bergen er interessant og peger på, at dansk-norske kontakter blev opretholdt efter Christian I's død. Det er muligt, at de to fremtrædende norske rigsrådernes ophold i Danmark kan have været planlagt endnu mens Christian I levede.²³ Deres tilstedeværelse må formodes at have givet anledning til begyndende drøftelser om en fortsættelse af unionen og kongefællesskabet mellem rigerne i henhold til Bergen-traktaten fra 1450. Ærkebisp Gaute og bisp Hans af Bergen var sandsynligvis ikke modstandere af forbindelsen til Danmark – og til Sverige, men i lyset af den nogle måneder senere skærpede norske optræden mod Christian I's regeringsdispositioner, synes de ikke at have haft bemyndigelse til at føre forhandlinger på vegne af det norske rigsråd. Bestræbelserne fra dansk side på at få etableret kontakt til det svenske rigsråd om begyndende unionsdrøftelser har derimod næppe stødt på modstand hos de to erfar-

¹⁸ Politische Correspondenz ...bd. III, s. 75 note 1.

¹⁹ J. Hadorph, *Twå gambla swenske Rijm-kronikor ...II. Tillæg af Aktstykker*. Stockholm 1676, s. 306.

²⁰ *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* 2:3, udg. af W. Christensen. Kbh. 1931, nr. 4887, 4890.

²¹ Fru Eline Gøyes Jordebog, med tilhørende Brevuddrag, udg. af A. Thiset. Kbh. 1892, s. 175.

²² *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af Dansk Historie især fra det 16. århundrede* bd. II:2, udg. af H. Rørdam. Kbh. 1887, s. 521-22, incl. et andet afladsbrev til Svanninge kirke fra 1481 10/5.

²³ Eksempelvis forhandlinger vedrørende de tyske købmænd og håndværkere i Bergen og vedrørende Rostocks privilegier m.v.: O.J. Benedictow, 1977, s. 177ff, 199ff; C.H. Carstensen, *Det hanseatiske kontor i Bergen og den dansk-norske krone. Striden om de hanseatiske håndværkeres tilhørsforhold ca. 1470-1481*. I: S. Green-Pedersen, Per Ingesman og J. Villiam Jensen (udg.): *Profiler i Nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark på 60-årsdagen* 13. april 1983. Aarhus, s. 145-163.

ne norske rigsråder. Senest i eftersommeren 1481 havde det danske rigsråd fået en aftale med det svenske i stand om et forhandlingsmøde i Halmstad.²⁴ Intet forhindrer, at beslutningen blev truffet på grundlag af drøftelser ved sommerens rådsmøde i København.

At unionsforbindelsen må have været drøftet i sommeren 1481 finder yderligere støtte ved, at Hans allerede i august måned før mødet mellem danske og svenske rigsråder i Halmstad synes at have afsendt en særlig delegation til Sverige for at gøre sine tronkrav gældende. Der var efter alt at dømme tale om den erfarne rigsråd Claus Rønnow, som var svensk gift og havde mangeårige kontakter til svenske rigsrådskredse. I et brev fra 28. maj 1482 til den sachsiske adelsmand Nickel von Köckeritz beklagede Claus Rønnow, at han ikke havde kunnet træffe ham under hans seneste besøg i Danmark, fordi han (C.R.) havde været nødsaget til at rejse til Sverige i et længere tidsrum.²⁵

Det danske rigsråd synes hovedsageligt på mødet med svenske råder i Halmstad i oktober 1481 at have været repræsenteret af skånske råder under ledelse af ærkebisp Jens Brostrup. Disse rigsråder havde især interesse i en union mellem rigerne i kraft af familiebånd og økonomiske interesser på tværs af rigsgrænsen, og var naturligt tilhængere af fredelige forbindelser mellem rigerne.²⁶ Forhandlingerne havde imidlertid ikke større fremgang. Baggrunden herfor synes først og fremmest at have været, at enkedronning Dorothea førte en skærpet kurs i striden om sin svenske morgengave, og at bisp Johannes af Ratzeburg i eftersommeren 1481 havde udstedt en ny bandlysning af rigsforstanderen Sten Sture, fordi denne forholdt dronningen de svenske morgengavegodser. Ærkebisp Jens Brostrup, som

i efteråret 1480 sammen med bisp Henrik af Linköping var anmodet af kardinal Stefan Nardini om at løse Sten Sture fra bandlysningen, havde 1481 15/9 i Lund ladet vidimere en skrivelse fra paven af 8. marts 1481 og bisp Johannes af Ratzeburgs notifikation af 20. juni 1481 og erklæret, at han ikke kunne ophæve bandlysningen. Lunde-ærkebisen havde tidligere været tilbøjelig til at efterleve kardinalens bud, men valgte ikke at foretage sig noget, hvorved han i realiteten støttede enkedronning Dorotheas hårde kurs mod Sten Sture. Derimod ophævede bisp Henrik af Linköping bandlysningen. Rigsforstanderen Sten Sture appellerede før 25. september 1481 hele sagen til kurien i Rom, og i Lübeck lod dr. Ragvald Ingemundsson på hr. Stens vegne optage en notarial-attest over appellationen og bekendtgøre den for offentligheden ved opslag på Katharina-kirkens dør. Appellationen blev i Lübeck meddelt dronning Dorotheas prokurator Poul Santbeck, mens bisp af Ratzeburg ikke blev underrettet personligt. Ragvald Ingemundsson synes at have anset den offentlige notifikation for at være tilstrækkelig. Bisp Johannes af Ratzeburg tog efter alt at

²⁴ Missiver fra Kongerne Christiern I's og Hans' Tid bd. 1, udg. af W. Christensen. Kbh. 1912, nr. 100.

²⁵ Politische Correspondenz ...bd.III, s. 179 note 4; G. Carlsson, 1955, s. 15f.

²⁶ Se note 24. – Ældre forskning henførte fejlagtigt Sturekrønikens omtale af Sten Stures øjenssygdom forud for Halmstad-mødet 1483 til 1481. Se eksempelvis A. Huitfeldt, Kong Hans' Historie, genoptrykt Kbh. 1977 fra 1599-udgaven, s. 2; C.F. Allen, De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Christiern den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden bd. 1 (1497-1513). Kbh. 1864, s. 73; C. Paludan-Müller 1874/1971, s. 133f; E.G. Palmén, Sten Stures Strid med Konung Hans. Helsingfors 1883, s. 29.

dømme heller ikke notits af appellen og forkyndte ikke længe efter en ny bandlysning af Sten Sture. Denne lod 1482 22/2 via sin prokurator Johannes Nagell endnu engang offentliggøre appellationen i Lübeck, hvilken nu tilligemed den af dr. Ragvald udstedte blev overbragt bisp Johannes af Ratzeburg personligt.²⁷

I Sverige foranledigede morgengavesagen det svenske rigsråd til i slutningen af 1481 at skrive til det danske og skarpt pointere, at så længe dronning Dorothea skadede riget og holdt rigsforsanderen Sten Sture under interdikt, kunne der ikke blive tale om indledende forhandlinger («vorhandel») med det danske rigsråd om fælles kongevalg. Trusselen var ikke til at misforstå og blev genstand for drøftelser i rigsrådet før 1482 23/3. Dronning Dorothea, som via Hans modtog en kopi af det svenske rigsråds brev, forsvarede sig 1482 14/1 i en længere skrivelse til Hans og rigsrådet imod de svenske beskyldninger. Hun henviste blandt andet til, at det danske rigsråd i en tidligere skrivelse (1480) til det svenske råd havde anerkendt, at bandlysningen af Sten Sture var retmæssig, fordi rigsforsanderen og hans tilhængere forholdt dronningen hendes livgeding. Enkedronningen anmodede Hans om at gøre det danske rigsråd bekendt med hendes synspunkter og den seneste udvikling, idet hun ikke uden rådernes råd og vidende havde krævet sagen for en gejstlig domstol i forsvaret for sin morgengave. På en vedlagt seddel til Hans' personlige brug udtalte Dorothea, at hun var af den opfattelse, at bandlysningen af Sten Sture ville bringe sønnen i besiddelse af Sverige. Selve skrivelserne havde hun udformet på en sådan måde, at det danske rigsråd kunne tage sagen op overfor svenskerne. Såfremt Hans fornemmede, at svenskerne ville antage ham

til konge, kunne bandsagen behandles med henblik på at finde en løsning. Hvis Hans derimod fornemmede, at svenskerne blot forhalede hans antagelse, besad dronningen i bandlysningen »et skarpt sværd«, som hun var rede til at stille til sønnens disposition.²⁸

Desværre savnes nærmere efterretninger om rigsrådets forhandlinger om morgengavesagen som anstødssten overfor svenskerne, men af en skrivelse fra det svenske råd 1482 3/5 fremgår det, at det danske rigsråd 1482 23/3 i et nu tabt brev fra Gottorp havde søgt at gyde olie på vandene i den mangeårige strid mellem dronning Dorothea og Sten Sture. Det synes, som om rådet har vist en vis imødekommenhed til at medvirke til at finde en løsning, når der var etableret unionsforhandlinger. Det svenske svar bliver på denne måde forståeligt, idet man meddelte, at Sten Sture havde indvilliget i at lade processen om morgengavegodserne hvile, indtil et planlagt møde i Kalmar i juli 1482 havde været afholdt.²⁹ Morgengavesagen blev bragt på bane ved dette møde i 1482 og igen ved Halmstad-mødet i begyndelsen af 1483, hvor det bestemtes, at processen skulle ophæves, hvis Hans blev antaget til svensk konge før 1483 8/9. I Kalmar-reces fra 7. september 1483 forpligtede enkedronning Dorothea og sønnerne Hans og Frederik sig til endegyldigt at ophæve den bandlysning, som dronningen havde igangsat og erhvervet imod Sten Sture og Sveriges indbyggere.³⁰

Dronning Dorotheas morgengavesag

²⁷ G. Carlsson, Drottning Dorotheas svenska morgongåfva. Sv. Historisk Tidskrift, 1911, s. 238-268, her s. 248ff.

²⁸ Missiver bd. 1 nr. 101.

²⁹ Politische Correspondenz ...bd.III, s. 178 note 4.

³⁰ G. Carlsson, 1911, s. 251f.

til trods må mødet i Halmstad i oktober 1481 med svenske rigsråder have givet de østdanske råder det indtryk, at et valg af Hans til konge i Sverige ikke var udelukket i en nær fremtid, når blot det skete mod konstitutionelle garantier. De kommende forhandlinger mellem rigernes råder skulle fastlægge betingelserne for hans antagelse i Sverige og unionens indretning. Situationen blev drøftet på et rådsmøde på Krogen slot 1481 28/10, hvor Hans mødtes med ærkebisp Jens Brostrup og de øvrige råder, som havde deltaget i mødet med de svenske rådsrepræsentanter, samt flere andre skånske og sjællandske råder.³¹

Resultatet af rådsforhandlingerne blev en beslutning om at indkalde et stændervalgsmøde i Kalundborg til 28. april 1482 for at vælge konge. Denne beslutning om at sikre riget en fast ledelse efter Christian I's død må imidlertid som forudsætning have haft en begrundet forventning i rigsrådernes kreds og hos Hans om norsk og svensk tilslutning til en union under hans styre inden det berammede stændervalgsmøde i Danmark i det nye år. Et selvstændigt dansk kongevalg ville forringe mulighederne for at genetablere unionen mellem de nordiske riger. Hverken rigsrådet eller Hans har haft interesse i at løbe en sådan risiko. For at skaffe tilslutning til stændermødet skulle Hans straks indbyde alle de jysk-fynske rigsråder til at møde ham og enkedronningen den 18. november i Kolding. De vstdanske råder ville her modtage nærmere oplysninger om, hvad der var forhandlet med det svenske råd i Halmstad og om andre anliggender af betydning for riget.³²

Placeringen af et rådsmøde i Kolding godtgør i øvrigt hensynet til hertugdømmerne, hvis fortsatte tilknytning til riget forståeligt lå såvel rigsrådet som Hans og

enkedronning Dorothea stærkt på sinde. I den såkaldte Kolding-union fra maj 1466 mellem danske og slesvig-holstenske råder var det fastlagt, at hvis Christian I efterlod sig flere børn, skulle 12 danske og 12 slesvig-holstenske råder senest 4 måneder efter dødsfaldet mødes i Kolding for her i fællesskab at vælge en herre eller overveje, om det ville være bedre og nyttigere, om hvert rige og land fik sin egen herre.³³ Der høres imidlertid intet til forhandlinger med ridderskabet i efteråret 1481, og først i marts 1482 holdt Hans møde med de slesvig-holstenske råder i Slesvig og 26. marts i Ribe med ridderskabet.³⁴ De vstdanske rigsråder ses i Kolding at have tilsluttet sig afholdelsen af stændermødet i Kalundborg. Det var således et så godt som fuldtalligt rigsråd, som stod bag beslutningen om at vælge konge. Skrivelser til de forskellige landsdele udgik i dagene efter 21. november, idet der indkaldtes repræsentanter fra rigets stænder: gejstlige, adelige, 1 borgmester og 2 rådmænd fra hver købstad samt 2 bønder fra hvert herred.³⁵

Erik Arup har antaget, at Hans benyttede stændermøde-institutionen til at lægge pres på rigsrådet om et kongevalg.³⁶ På

³¹ Missiver bd. 1 nr. 100.

³² Som note 31 samt Danske Magazin 4:2 s. 147-48 for dokument af 1481 21/11.

³³ Registrum König Christian des Ersten, udg. af G. Hille. Kiel 1875, nr. 54, s. 76-79.

³⁴ Politische Correspondenz ...bd.III, s. 178-79. Fra Flensborg søgte Hans 1482 31/3 råd hos svigerfaderen kurfurst Ernst og dennes broder Albrecht for at sikre sine og broderen Frederiks rettigheder i hertugdømmerne, hvor en afgørelse var udsendt til 1482 10/11 (ibid. nr. 864, s. 177ff.).

³⁵ Danske Magazin 4:2, s. 147-48; F.H. Jahn, Danmarks Politisk-Militaire Historie under Unionskongerne fra Kong Oluf og Dronning Margrethe, indtil Kong Hans' Død. Kbh. 1835, s. 564-65.

³⁶ E. Arup, Danmarks historie bd. IIA (1932/1961), s. 266f. Jf. ovenfor note 7.

baggrund af den unge fyrstes og rigsrådets fælles bestræbelser for at få etableret unionsforhandlinger stemmer dette som vist dårligt med, at Hans skulle have risikeret at forringe sin position overfor det norske og svenske rigsråd ved at fremprovokere et kongevalg i Danmark, som det havde været tilfældet i 1440. Der er grund til at hæfte sig ved den begrundelse, som præciseres i indkaldelsesbrevene til stændervalgmødet i Kalundborg, hvorefter hensynet til unionsforbindelsen var det primære og på intet tidspunkt glemt. Det nævnes, at riget havde været herreløst siden Christian I's død, fordi rigsrådet ville »forfølge met Swerigis oc Norgis jnbyggere the kerlige forbindinge, som wij sammen haffue effter the breffs ludelse, som ther uppa giffne ære paa alle sider«, førend man agtede at skride til kongevalg. Rigsråderne undlod i øvrigt ikke at omtale de store anstrengelser og personlige udgifter, som forhandlingerne med de øvrige riger havde påført dem for at efterleve indgåede aftaler og »fuldgøre« brevne, det vil sige opfylde indgåede bestemmelser i unionsaftaler, i håb om, at alle 3 riger i enighed kunne vælge én konge. Nu var det imidlertid ikke længere tilrådeligt at lade riget være uden konge, hvorfor rigsrådet indkaldte et alment stændervalgmøde for at vælge og hylde konge efter »Danmarcks riges lagh oc frijhet«. Rådets tilslutning til indkaldelsen omtales, samt at enkedronningen og den afdøde konges sønner ville være til stede i Kalundborg.³⁷ Det sidste skulle tjene til at opretholde skinnet af, at indbyggernes frie valgret var til stede. At Hans var udvalgt konge og kandidat til unionstronen kan næppe have været ubekendt for mange i samtiden.

Unionsforhandlingerne trådte ved årsskiftet 1481/82 ind i en ny og mere aktiv

fase efter de første præliminære kontakter. Dette var også tilfældet i henseende til hertugdømmerne, hvor Hans planlagde at afholde en landdag i Kiel sammen med broderen Frederik om valg af landsherre samt at stille krav om forlening med Holsten. I Sverige arbejdede Claus Rønnow for tilslutning til den udvalgte konges sag og et fælles unionskongevalg. Hans oplyste fra Nyborg 1482 1/1 i et brev til svingefaderen, at hans udsendinge endnu opholdt sig i Sverige, og at han nu også fornylig havde sendt en delegation til Norge.³⁸

Det norske rigsråd havde efter Christian I's død overtaget regeringsudøvelsen. Den opposition i rådet, som siden 1470'erne havde været rettet mod den kongelige regeringsførelse, voksede sig stærkere. I slutningen af august 1481 blev afholdt et rådsmøde i Bergen under ledelse af ærkebisp Gaute. Hovedformålet synes at have været forholdet til Island og hamburgernes handelssejlad til øen. Mødet markerede på flere måder en kritik og afstandtagen til Christian I's regeringsmetoder; blandt andet udnævnte rigsrådet en ny islandsk hirdstjore under henvisning til, at Christian I havde forpligtet sig til at styre og råde Norge med nordmænd og ikke overlade land eller len til udlændinge. I et brev til Lübeck gik de norske råder endelig stærkt ind for et forbud mod Hamburgs fart på Island og for, at Bergen efter gammel sædvane fortsat skulle være den centrale stapelplads for fiskeriet.³⁹

Rådsmødet i Bergen var ikke fuldtaligt og havde hovedsagelig repræsentation af nordenfjeldske råder. Det må for-

³⁷ Se note 35.

³⁸ C.G. Styffe, Bidrag .bd.IV, 1875, nr. 56.

³⁹ Y. Nielsen, 1880, s. 333; L. Hamre, 1971, s. 69ff; O.J. Benedictow, 1977, s. 211ff.

modes, at der allerede nu blev fastlagt tid og sted for det følgende råds møde. Dette blev afholdt i Oslo i slutningen af januar – begyndelsen af februar 1482 og havde deltagelse af 16 rigsråder, hvoraf de 6 (incl. bisp Hans af Bergen) havde deltaget i mødet i Bergen.⁴⁰

Danske rådsudsendinge indfandt sig i Oslo til dette råds møde omtrent den 25. januar om fastlæggelse af et unionsmøde mellem rigerne. Resultatet af forhandlingerne blev en aftale om et unionsmøde i Lødøse den 25. juli. Kalmar var på tale som mødested, men nordmændene fastholdt Lødøse, som lå mere bekvemt. Dette blev meddelt det svenske rigsråd, som modtog det norske råds brev ca. 14. marts på et møde i Uppsala. Her accepterede man imidlertid ikke en flytning af mødet fra Kalmar til Lødøse, hvilket ifølge meddelelse fra maj til det danske rigsråd straks var blevet meddelt til såvel det norske som det danske råd. Det svenske rigsråd meddelte, at man af flere grunde ikke kunne ændre mødestedet til en anden lokalitet, og fastholdt Kalmar under henvisning til ordlyden i »dedingesbreve«, det vil sige unionsaftaler. Efter alt at dømme sigtedes der til Kalmar-traktaten fra 1472, fornyet i 1474 og 1476.⁴¹

Det norske rigsråd lagde 1482 1/8 i en skrivelse til det svenske skylden for deres udeblivelse fra det virkeliggjorte Kalmar-møde over på det danske råd. Sidstnævnte refereredes for at have tilbudt nordmændene at aflyse forhandlingsmødet i Kalmar til fordel for Lødøse, og det uanset om de svenske repræsentanter mødte frem eller ej.⁴² Bag den tendentiøse fremstilling ligger utvivlsomt en reel kerne, idet det for det danske rigsråd og Hans har været af største betydning at sikre en fortsættelse af den mangeårige forbindelse med Norge, og at det måske i januar

1482 endnu ikke blev vurderet for umuligt at opnå det svenske råds godkendelse til en flytning af unionsmødet. Politisk-taktiske overvejelser var dog fremherskende fra dansk side. Dette fremgår af, at rigsrådet 1482 23/3 fra Gottorp meddelte det svenske aftalen fra Oslo om et møde i Lødøse. Ifølge det ovennævnte svenske rigsrådsbrev fra maj måned synes det danske råd at have vist forståelse for svenskernes principielle synspunkt, hvorefter Kalmar fastholdtes som mødested ved henvisning til tidligere unionsaftalers bestemmelser herom. Det danske rigsråd refereres for at have omtalt de bevæggrunde, man havde for ikke at drage til Lødøse (»... so gy ock sulvest roren in juwen schrifftten vor juwer gelegenheyt wegen ...«).⁴³

Hermed åbenbares et vanskeligt politisk-taktisk spil, hvor det for det danske rigsråd og Hans har været målet at hindre en tilnærmelse mellem Norge og Sverige og alligevel sikre en union under Hans' ledelse. Det kan ikke afvises, at de danske rådsudsendinge ved forhandlingerne i Oslo har accepteret det norske krav om en flytning af unionsmødet for desto bedre at sikre tilstedeværelsen af en norsk rigsrådsdelegation ved unionskongevalget og forhandlingerne om unionens indretning på rådskonstitutionelt grundlag. Efterretninger om de omfattende norske rådskrav om revision og restitution af beslutninger fra Christian I's regeringstid må imidlertid snart have fået rådet og Hans til at op-

⁴⁰ Y. Nielsen, 1880, s. 334; L. Hamre, 1971, s. 72.

⁴¹ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 304. Politische Correspondenz ...bd. III, s. 178 note 4; O.J. Benedictow, 1977, s. 217 formoder, at Lødøse-mødet kan have været begrundet med henvisning til den snarlige belejring af Bohus.

⁴² J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 306f.

⁴³ Politische Correspondenz ...bd. III, s. 178 note 4.

retholde et møde i Kalmar. Som det havde været tilfældet i 1441-1442, gik de danske bestræbelser ud på at hindre et samvirke mellem Norge og Sverige ved at søge separate forhandlinger med hver af de 2 rigers råd.⁴⁴

At dansk politik gik ud på at sprænge tilnærmelsen mellem de 2 broderriger tydeliggøres ved, at efterretningerne om det norske rigsråds skarpe hævde af dette riges konstitutionelle rettigheder havde vakt uro i kongehuset, som forståeligt frygtede for, at unionsforbindelsen mellem Danmark og Norge stod på spil. Enkedronning Dorothea, der i begyndelsen af det nye år opholdt sig på Segeberg slot, anmodede omtrent 20. januar repræsentanter fra Lübeck om svar på, hvordan de tyske købmænd i Bergen ville stille sig til hende og hendes børn, hvis det norske rigsråd stod dem imod og sluttede sig til svenskerne. Dorothea havde på baggrund af modtagne skrivelser fra de tyske købmænd tillid til, at de vendiske hansestæder ville støtte kongehuset, idet Hans var nordmændenes retmæssige arvefyrste; til gengæld ville han respektere købmændenes privilegier. Enkedronningen havde endog anmodet Lübeck om at drøfte sagen internt (hemelik radeszwise) med Rostock ca. 1482 20/2, således at hun og sønnen Hans måtte blive bekendt med hansestædernes holdning til tronspørgsmålet.⁴⁵ Stædernes støtte til at sikre besiddelsen af Norge blev holdt frem som en forudsætning for at sikre handelsprivilegierne i dette rige. Især Rostock kunne på baggrund af mangeårige stridigheder med nordmændene og Christian I's brevmod-brev politik ventes at være lydhør for at støtte Hans som norsk konge.⁴⁶

En af målsætningerne for det norske rigsråds politik var at benytte tronvakan-
cen til at rette op på de skader, som riget

var blevet påført i Christian I's regerings-
tid. Rigsrådet søgte ihærdigt at sikre norske friheder og rettigheder inden et kongevalg. Allerede på rådsmødet i Bergen havde man sat sig i forbindelse med svenskerne via væbneren Guttorm Tjeld.⁴⁷ I Sverige havde Sten Sture efter alt at dømme blik for mulighederne ved en alliance med nordmændene.⁴⁸ To befuldmægtigede udsendinge fra det svenske rigsråd, kanniken Sven Pedersson i Uppsala og kirkeherre i Stockholm samt væbneren Jöns Knutsson (broder til den norske rigsråd Alv Knutsson), blev sendt til Oslo. Resultatet af forhandlingerne blev en forbundstraktat 1482 1/2 til gensidigt værn og opretholdelse af frihed og ret. Et særligt motiv var, at landområder, slotte og len, som uretmæssigt var kommet fra de 2 riger, måtte komme tilbage igen. Norge og Sverige skulle endvidere støtte hinanden i tilfælde af krig eller oprør. I henseende til det forestående kongevalg skulle intet ske, førend råderne havde rådført sig med hinanden. Muligheden for separate unionsforhandlinger blev søgt sikret ved, at begge riger i såfald skulle indbefattes i overenskomsten (»same bebindelsa ock fordegting«). Fornylelsen af unionen blev vurderet for at blive gennemført før eller senere, hvilket i traktaten – som skulle ratificeres af det svenske rigsråd – blev formuleret med, at begge parter fuldt ud ville overholde alle be-

⁴⁴ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 304-06. Om situationen i 1441-42, se J.E. Olesen, Rigsråd-Kongemagt-Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434-1449. Aarhus 1980, s. 155ff.

⁴⁵ Hanserecesse III:1 nr. 356.

⁴⁶ Se note 24. – L. Hamre, 1971, s. 24ff, 38f.

⁴⁷ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 304; O.J. Benedictow, 1977, s. 213.

⁴⁸ Jf. S. Kraft, 1944, s. 189.

stemmelser i den overenskomst, som var indgået i Kalmar. Efter alt at dømme var der tale om traktaten fra Kalmar 1472, fornyet i 1474 og 1476.⁴⁹

Fra Oslo udstedte det norske rigsråd tillige en særskilt skrivelse til det svenske med en opregning af i alt 16 artikler, »ther Norges Rige ock thes Indbyggare hafue fonget brøst vdi war Nadige Herre Koning Cristierns tijd«, hvilket man ønskede bragt i orden, førend der blev valgt en ny konge. Flere punkter omhandlede den afdøde konges dispositioner, blandt andet pantsættelsen af Orkney- og Shetlandsøerne (1468) til den skotske konge og eftergivelsen af den skat, som Skotland hidtil havde betalt for de gamle norske skattelande Hebriderne og Man. Andre artikler drejede sig om brud på landefreden, manglende retssikkerhed for nordmænd og hævvelse af standsinteresser. Udlændinge havde fået privilegier til skade for riget. På det økonomiske område fremførtes blandt andet klager over anvendelsen af rigsindkomsterne, som var blevet ført ud af landet, og den manglende indretning af en selvstændig norsk mønt, hvilket rigsrådet hævdede ofte at have fået løfte om. Flere len var pantsatte eller overdraget til udlændinge og burde alle, incl. Bohus slot, lyde til det norske rigsråds hånd. Endvidere opregnedes, hvordan Hans' folk i sommeren 1481 havde røvet fra Norges indbyggere og borgere i Oslo, »aff hwilket lithen god wilge affödes kan«. I det hele taget havde udlændinge haft megen fremgang og gjort mere vold i Christian I's tid end tidligere. Alle disse punkter og flere til forekom det norske rigsråd at være imod de breve og løfter, som den afdøde konge og det danske rigsråd havde udstedt og be-seglet.⁵⁰

For det danske rigsråd var det utvivl-

somt ikke blot overraskende, men også urovækkende, at nordmændene reagerede så voldsomt og beslutsomt. Det kunne blive besværligt at opfylde alle de norske krav, især hvis det danske råd ved at stå som medbeseglere og garanter af Christian I's breve blev holdt ansvarlig for den afdøde konges brud på afgivne løfter. Situationen blev genstand for drøftelser i anden halvdel af marts, og fra Gottorp skrev rigsrådet 1482 23/3 som tidligere nævnt til det svenske og meddelte aftalen med nordmændene den 25. juli i Lødøse, idet disse ikke ville rejse til det fjernere-liggende Kalmar.⁵¹ Endemålet for dansk politik var en union mellem rigerne under Hans' styre, men vejen gik via separate forhandlinger med hver af broderrikerne i bestræbelser på at isolere nordmændene og sprænge det nye forbund mellem Norge og Sverige.

Stænderrigsdagen i Kalundborg mødtes til aftalt tid den 28. april. Af hensyn til unionsforbindelsen mellem rigerne besluttede rigsdagen ikke at skride til et egentligt kongevalg, men at afvente resultatet af Kalmar-mødet, hvor repræsentanter fra rigerne skulle vælge konge. Såfremt der mod forventning ikke blev nået en afgørelse her, besluttede rigsrådet, at det endelige danske kongevalg skulle finde sted på en ny stænderrigsdag i København den 24. august.⁵² Hensynet til genetableringen af unionen under Hans'

⁴⁹ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 302-03; J.E. Sars, Udsigt over den norske Historie III. Christiania 1887, s. 161; L. Hamre, 1971, s. 73f; O.J. Benedictow, 1977, s. 213f.

⁵⁰ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 304-06; Y. Nielsen, 1880, s. 334f; J.E. Sars, 1887, bd. III, s. 161; L. Hamre, 1971, s. 74ff.

⁵¹ Politische Correspondenz ...bd. III, s. 178 note 4.

⁵² Politische Correspondenz ...bd. III, s. 179 note 4, s. 195, 198 note 4.

styre havde som hidtil øverste prioritet hos rigsrådet. Senest den 14. maj ses Kalmar-mødet at være planlagt til 10. juli, hvilket dog i slutningen af samme måned var ændret til 25. juli.⁵³

At rigsrådet og kongehuset havde fælles interesse i at afvente de forestående forhandlinger fremgår af, at rigsrådet for at kunne stå helt frit ved kongevalget førte forhandlinger med enkedronning Dorothea. Resultatet blev, at Dorothea 1482 14/5 gav afkald til fordel for rigsrådet på »all Danmarcks krones slotzlogh«, således som Christian I før sin død havde overladt den til hende, hendes kære børns og det danske rigsråds hånd. Det vides ikke, hvornår Christian I har foretaget denne overdragelse, men dronningens afkald var ikke uden betingelser. Et så godt som fuldtalligt rigsråd i et antal af 27 forpligtede sig samme dag til at levere enkedronningens afkaldsbrev tilbage ved hjemkomsten fra Kalmar omtrent 24. august i København. Ingen af brevene måtte kopieres, så længe aftalen varede, ligesom der ikke i denne periode måtte foretages nogen ændring i Danmarks krones slotslov. Rigsrådets erklæring, som optager teksten af Dorotheas afkald, fastlægger, at når den er besejlet, skal den opbevares i et brevskrin forsejlet af ærkebisp Jens Brostrup, bisp Oluf af Roskilde, Johan Oxe og Knud Trudssøn (Has) og være i den udvalgte kong Hans' varetægt. Den interessante fremgangsmåde illustrerer, at Dorotheas eget afkaldsbrev var beregnet til at blive fremlagt for de svenske og norske rådsforhandlere i Kalmar.⁵⁴

Det svenske rigsråd havde fra Stockholm 1482 3/5 opfordret det danske til at efterleve Kalmar som mødested og meddele, hvad man havde at rette sig efter. Såvel Sten Sture som rigsrådet synes at

have gennemskuet de danske bestræbelser på at undgå at holde møde med repræsentanter fra Norge og Sverige på én gang. Fra svensk side var man dog opsat på at undgå et møde, hvor nordmændene gav efter for dansk pres, hvilket ville give Hans mulighed for at omgå de svenske konstitutionelle krav til unionens udformning. Af denne grund synes man i Sverige realpolitisk at have foretrukket særforhandlinger med de 2 øvrige rigers råd. Ifølge det norske råds senere meddelelser til det svenske havde danskerne ikke givet meddelelse om det fastlagte Kalmar-møde, mens en svensk opfordring til nordmændene om at deltage i mødet var ankommet så sent, at man ikke havde mulighed for at deltage. Det danske og det svenske rigsråd lykkedes på denne vis fra hvert sit udgangspunkt at holde nordmændene væk fra forhandlinger i Kalmar.⁵⁵

I skrivelsen til det danske rigsråd havde man fra svensk side endvidere meddelt, at Iver Axelssøn (Thott) agtede at drage til Åhus og havde fået rådets tilladelse til at have følgeskab af Gustav Karlsson (Gumsehuvud) og Svante Nilsson (Sture). De 3 var af rådet bemyndiget til at forhandle om Kalmar-mødet og datoen for afholdelsen. De skulle desuden efter anmodning fra det norske råd bede de danske råder om at være behjælpelige med at sikre, at Norges krone atter erhvervede fuldkommen frihed, landområder og indtægter, som det havde haft i

⁵³ Rep. Dan. 2:3 nr. 5021 (10/7); Politische Correspondenz ...bd. III, s. 179 note 4, s. 195.

⁵⁴ Rep. Dan. 2:3 nr. 5020-5021; K. Hørby, 1980, s. 212f.

⁵⁵ Politische Correspondenz ...bd. III, s. 178 note 4; J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 306-07, jf. også S. Kraft, 1944, s. 190.

Christian I's tidligste regeringsår. Endelig havde man anmodet om, at Iver Axelssøn måtte få erstatning for de store skader, som han tidligere havde lidt i Danmark og Skåne.⁵⁶

Axelssønnernes betydningsfulde position i Sverige og Iver Axelssøns besiddelse af Gotland følger endnu en dimension til det politiske spil forud for de planlagte forhandlinger mellem rigerne. Ved forhandlingerne i 1476 havde Iver Axelssøn anerkendt, at han holdt Gotland til kong Christian og Danmarks krone. Betydningen af at sikre kontrollen over øen i den gamle strid mellem Danmark og Sverige om øens tilhørsforhold var efter alt at dømme fælles for rigsrådet og Hans.⁵⁷ Dette forhold, samt at Iver Axelssøn og hans støtter indtog en markant stilling i det svenske rigsråd, medvirkede til bestræbelser fra dansk side på at vinde Iver Axelssøn. Spørgsmålet om Iver Axelssøns paneret til Sølvietsborg og hans besiddelse af Gotland blev sammenkoblet med unionsspørgsmålet. De norske fordringer måtte utvivlsomt også medvirke til, at man fra dansk side stillede sig imødekommende for at vinde fremgang overfor det svenske rigsråd og Sten Sture. Muligheden for at nå en ordning med Iver Axelssøn synes at have været drøftet med Arvid Trolle, Iver Axelssøns svigersøn, som senest i maj eller i begyndelsen af juni indfandt sig i Danmark, hvor det blev besluttet at udsætte Kalmar-mødet til 25. juli.⁵⁸ Der kan næppe være tvivl om, at det danske rigsråd har søgt kontakt med Axelssønnerne og deres støtter for at få gang i unionsforhandlinger.⁵⁹

Resultatet af forhandlingerne om Iver Axelssøns pantekrav blev, at der fra dansk side blev givet garanti for, at Iver Axelssøn skulle få Sølvietsborg slotslen tilbage, så snart Hans blev konge i Sveri-

ge; til gengæld skulle Iver Axelssøn overdrage Gotland til den danske krone. Fire råder skulle i mellemtiden bestyre Sølvietsborg som sikkerhed for overenskomsten. Også på anden vis søgte rigsrådet og Hans at vinde Thott-slægten og deres støtter. Hans udbetalte således pantebæbet på Tranekær slot til Philip Axelssøns arvinger. Den 9. juli kvitterede Gustav Karlsson (gift med Ingeborg Philipsdatter) for modtagelsen af en større sum penge fra den danske rigsråd Bent Bille og gav ham i forståelse med Iver Axelssøn fuldmagt til at udlevere Philip Axelssøns pantebrev på Tranekær og Langeland til Hans.⁶⁰

Medvirkende til bestræbelserne for at vinde Iver Axelssøn og hans støtter i det svenske rigsråd var, at den sluttede front, som svenskerne havde opretholdt mod Christian I (og dronning Dorothea) i kongens sidste leveår, ikke længere var ubrudt. Baggrunden var et skærpet forhold mellem rigsforstanderen Sten Sture og Iver Axelssøn i foråret 1481 om de finske len efter Erik Axelssøns død i februar eller marts 1481. Erik Axelssøn havde kort før sin død ændret slotsloven til fordel for sine brødre Iver og Laurids under henvisning til økonomiske krav som følge af større bygnings- og befæstningsarbejder. Der var således tale om en midlertidig forholdsregel for at sikre arvingerne økonomisk kompensation. Iver

⁵⁶ Politische Correspondenz ...bd.III, s. 178-79 note 4.

⁵⁷ J.E. Olesen, 1983, s. 376.

⁵⁸ Politische Correspondenz ...bd. III, s. 195; P. Sjögren, 1944, s. 221f; G. Carlsson, 1955, s. 18; H. Yrwing, 1968, s. 130.

⁵⁹ Jf. G. Carlsson, 1955, s. 18f. og P. Enemark, 1979, s. 92.

⁶⁰ Politische Correspondenz ...bd. III, s. 195; Rep. Dan. 2:3 nr. 5050 jvfr. 4893; P. Sjögren, 1944, s. 221f.

og Laurids Axelssøn vægrede sig ved at udlevere slotslenene til Sten Sture og ville ikke indsætte denne i slotslovene, men alene lade de finske slotte lyde til rigsrådets hånd. Konflikten brød ud under et besøg af Sten Sture i Finland i forsommeren 1481, hvortil han var rejst i bestræbelser på med rigsrådets samtykke at løse spørgsmålet om lenene. Rigsforstanderens krav var, at lenene efter Erik Axelssøns død skulle anerkendes som fademburslen, hvorved Sten Sture ville få kontrol over slottene. En sådan ændring i Finlandslenenes stilling ville imidlertid for Axelssønnerne indebære en alvorlig svækkelse af deres politiske indflydelse i Sverige, idet den betydningsfulde hovedmandsstilling på Viborg slot ved grænsen til Rusland og andre finske slotte var et vigtigt trumfkort i det politiske spil og også af betydning for Iver Axelssøns bestræbelser på at få Sølvitsborg og besiddelserne i det nordøstlige Skåne tilbage. Axelssønnernes finske besiddelser blev i de følgende år et større indenrigspolitisk stridspunkt i Sverige.⁶¹

Christian I's død stillede både Sten Sture og Iver Axelssøn overfor en helt ny situation. Begge parter var klar over, at en virkeliggørelse af unionen rykkede nærmere, og at Axelssønnerne i forening med det danske rigsråd havde gode muligheder for at hævde deres interesser om en restitution af deres tidligere stilling i Danmark. I bestræbelser på at påvirke situationen havde Iver Axelssøn søgt kontakt til rigsrådet, og et rådsmøde i Nyköping i november 1481 blev begyndelsen til en tilnærmelse mellem Iver Axelssøn og Sten Sture, som havde rådets majoritet bag sig. For rigsforsøgeren var det vigtigt at få bilagt konflikten med Axelssønnerne inden unionsforhandlinger for alvor tog deres begyndelse. Et besøg af Sten

Sture hos Iver Axelssøn på Stegeborg i januar 1482 resulterede i et forlig. For rigsforsøgeren var dette vejen til at sikre en konstitutionel linie i unionsforhandlingerne og påvirke vilkårene for unionen. Parterne lovede hinanden »et stadigt venskab«. Sten Sture forpligtede sig til at bistå Iver Axelssøn og hans venner. Han forpligtede sig tydeligvis til at støtte Iver Axelssøn til at få Sølvitsborg og de skånske besiddelser tilbage. Spørgsmålet om de finske len var ikke løst, men en konflikt var foreløbig bragt ud af verden.⁶² Det svenske rigsråds skrivelse til det danske 1482 3/5 må ses som et resultat af Stegeborg-overenskomsten. Iver Axelssøns muligheder for at genvinde sine besiddelser i Danmark var klart forbedrede, men rigtignok først når han havde overdraget Gotland til Danmark, og Hans var blevet konge i Sverige. For Iver Axelssøn afhæng så godt som alt af de forestående unionsforhandlinger, hvor han kunne regne med støtte fra unionstilhængerne i det svenske rigsråd. Det lader sig ikke helt afvise, at de svensk-norske forhandlinger i begyndelsen af 1482 skal opfattes som et modtræk fra Sten Stures side mod forliget på Stegeborg, hvor han officielt måtte acceptere unionsforhandlinger uden indrømmelse i striden om de finske len for at undgå, at den svenske konstitutionelle front blev splittet.⁶³ En skrivelse til det norske råd med en opfordring til at deltage i det forestående Kalmar-møde blev afsendt, men kom ifølge nordmændene for sent til, at man kunne nå at komme til stede.⁶⁴

⁶¹ A. Skoglund, 1903, s. 204ff; P. Sjögren, 1944, s. 219ff. og 1950, s. 172ff; K.-G. Lundholm, 1956, s. 91 ff; H. Yrwing, 1968, s. 123ff.

⁶² H. Yrwing, 1968, s. 129f.

⁶³ Jf. P. Enemark, 1979, s. 92.

⁶⁴ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 306-07.

Den danske delegation på Kalmar-mødet lededes af ærkebisp Jens Brostrup og havde deltagelse af bisperne i Roskilde, Odense, Viborg samt Roskildeprovsten Christoffer Jenssøn. Herforuden deltog de verdslige rigsråder Erik Ottessøn (Rosenkrantz), Niels Eriksen (Gyldenstjerne), Knud Trudssøn (Has), Axel Lagesøn (Brok), Johan Oxe og Eggert Krummedige. Også Claus Rønnow var til stede i Kalmar, hvor det svenske rigsråd var repræsenteret med 26 råder under anførsel af ærkebisp Jakob Ulvsson og Sten Sture. Iver Axelssøn og hans svigersøn Arvid Trolle samt flere af deres støtter deltog i den svenske rådsdelegation. I lighed med tidligere unionsforhandlinger i 1470'erne var det gejstlige element fremtrædende i begge delegationer.⁶⁵

Der kan ikke herske tvivl om, at de danske rigsråder har søgt en løsning på unionsspørgsmålet og fundet støtte hos den svenske rådskreds om Iver Axelssøn. Stemningen for en fornyelse af unionen var fremherskende, men som følge af nordmændenes fravær kunne ingen definitiv beslutning træffes i tronspørgsmålet. Parterne indgik ved udveksling af dokumenter fra henholdsvis 16. og 17. august 1482 en højtidelig overenskomst, som stadfæstede unionsforbindelsen mellem rigerne. Overenskomsten tog udgangspunkt i Christian I's død og bestemmelsen om, at når kongen døde, skulle de 3 rigers råd træffe sammen og sikre freden mellem rigerne. Man havde nu samtykt og fuldbyrdet den evige fred og union (bebinningh), som var kommet i stand i Kalmar nogle år tidligere (1472) i alle dens bestemmelser, »epter thy som bebinningebreffuene ytermere inneholda«. Parterne var endvidere enige om, at de 3 riger skulle have evigt kongefællesskab i henhold til gamle og nye traktater mellem

rigerne, og at Hans som ældste søn af Christian I var ført frem som tronkandidat over alle 3 riger. Eftersom Norges rigsråd imidlertid ikke var til stede i henhold til unionsbrevens bestemmelser, og man fra dansk og svensk side ikke kunne rådføre sig med dem om kongevalget, var det besluttet, at det svenske rigsråd straks skulle sende nogle rådsherrer til København for med det danske rigsråd at fastlægge tid og sted for et nyt møde, som også måtte passe nordmændene, for at foretage fælles kongevalg. Til slut omtaltes, at man med forbehold for det norske rigsråds godkendelse havde ladet udarbejde nogle artikler »om regiment, hurw konunghen skal regere ok styra thessa try rike«. ⁶⁶

Gottfrid Carlsson har underkastet de nævnte artikler en grundig behandling som forlæg for Halmstad- og Kalmarcesserne fra 1483. Han har klart dokumenteret, at der er tale om et udførligt udkast til en forfatning, der både rummer en håndfæstning og en unionstraktat mellem rigerne. Udkastet har overvejende svensk proveniens og bygger i stor udstrækning på det unionsprogram fra Kalmar 1476, som Christian I havde forkastet, men som nu fremtræder væsentligt udbygget og skærpet. Forfatterne har ikke blot studeret

⁶⁵ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 308-09; Sverges Traktater med främmande magter, jemte andra dit hörande handlingar, bd. III, udg. af O.S. Rydberg. Stockholm 1895, nr. 527; G. Carlsson, 1955, s. 19. – Vedrørende ærkebisp Jens Brostrups hævde af primatværdigheden i Kalmar 1482 (i lighed med 1444), se Y. Brilioth, Svenska Kyrkans Historia 2 (1274-1521). Uppsala 1941, s. 466f; G. Carlsson, Lunds ärkesäte och domkyrka 1289-1536. Lunds Domkyrkas Historia I (1145-1945), udg. af E. Newman. Lund 1946, s. 524f.

⁶⁶ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 308-09 (danske eksemplar), Sverges Traktater III nr. 527, s. 367-68 (svenske eksemplar).

Kalmar-traktaten fra 1472 og Halmstad-traktaten fra 1450, men også inddraget 1397-Kalmarunionsbrevet m.fl. dokumenter. Også Christian I's forsikring fra Ronneby 1476 har hørt blandt materialet til det forfatningsprogram, som er blevet benævnt »1482 års unionsprogram«. ⁶⁷

Artiklerne i udkastet var udtryk for en skærpelse af de rådskonstitutionelle synspunkter. Kongen skulle bindes af rigsrådet i sin magtudøvelse. Hvert lands ligestilling og selvstændighed i unionen blev søgt sikret. Ikke sjældent opregnes også svenske krav fra Kalmar-mødet 1476, som Christian I havde søgt at omgå. Rigsrådernes myndighed blev udvidet betragteligt, og nye medlemmer skulle alene kunne udnævnes efter hele rigsrådets råd og ingen udlændinge optages i rådet og få slotte og len i besiddelse. Slotsloven skulle i hvert rige stilles til 4 personer og ikke til hele rigsrådet, som Christian I havde ønsket i 1476. De 4 skulle vælges af og blandt rigsråderne og fik tillagt udvidede embedspligter, og de skulle forestå regeringsstyrelsen i kongens fravær. Oprørsretten, som var kommet til udtryk i 1476, blev yderligere skærpet. Freden og samarbejdet mellem rigerne blev søgt sikret ved årlige møder mellem 3 rigsråder fra hvert rige, som på skift skulle mødes i Jönköping, Halmstad, Lødøse eller Kongshelle. En række bestemmelser havde endelig baggrund i de norske klagepunkter over Christian I's regeringsførelse i bestræbelser på at sikre det norske rigsråds tilslutning til unionsprogrammet. ⁶⁸

Den danske rigsrådsdelegation har grundlæggende kunnet være enig i bestræbelserne på at sikre rigerne imod monarkisk magtudfoldelse. Udkastet var på adskillige punkter tilfredsstillende for de gejstlige og verdslige råder i henseende

til sikring af kirkens frihed, standsinteresser og kodificering af indflydelse, hvilket forklarer, hvorfor udkastet har kunnet samle tilslutning. Det har endvidere været vigtigt, at unionsprogrammet kunne finde anerkendelse hos kongemagten. For de danske rigsråder, som på mødet også repræsenterede Hans' monarkiske interesser og måtte søge at tage hensyn hertil, har dette sandsynligvis ikke gjort forhandlingerne lettere. Svensk interesse for unionen spillede efter alt at dømme ind i bestræbelserne på at få tilslutning i Danmark og Norge og hos Hans til unionsprogrammet. En række opblødninger i bestemmelserne til fordel for kongemagten sammenlignet med 1476-udkastet kan indkredses, som må være foretaget med svensk accept ved redigeringen. Det drejede sig blandt andet om Christian I's gæld og vedrørende Gotlandsspørgsmålet, som var tillempet efter Christian I's Ronneby-forsikring. Der kan ikke herske tvivl om, at der i Kalmar 1482 har været udfoldet ihærdige anstrengelser for at sikre forslaget fremgang og anerkendelse fra alle sider. ⁶⁹

Ridderen og rigsråden Åke Jönsson (Svarte Skaaning) og andre svenske rigsråder fulgte med den danske rådsdelegation til Danmark. Overfor rigsrådet og de svenske udsendinge stillede Hans og enkedronning Dorothea i København sig senest i begyndelsen af september positiv til de affattede artikler. Samtidig aftaltes et nyt unionsmøde til Halmstad omtrent 13. januar 1483, hvor også nordmændene skulle møde frem med henblik på unio-

⁶⁷ G. Carlsson, 1955, s. 20ff.

⁶⁸ G. Carlsson, 1955, s. 61ff; S. Kraft, 1944, s. 191ff.

⁶⁹ Se note 67. – S. Kraft, 1944, s. 195f.

nens udformning og et endeligt kongevalg.⁷⁰

Forholdet til Norge kompliceredes af det norske rigsråds faste bestræbelser på at hævde den norske kronens interesser og komme i besiddelse af, i første række Bohus, inden et kongevalg kunne komme på tale. Fra dansk side var opmærksomheden mod Norge på intet tidspunkt glemt, og samtidig med Kalmar-mødet havde rigsrådet – utvivlsomt i forståelse med Hans – sendt Børglumbispen Jakob Friis og Anders Nielssøn (Banner) til Lødøse for på det aftalte møde at bevæge det norske råd til at vælge Hans til konge. De 2 rådsudsendinge ses ifølge skrivelser fra det norske rigsråd til det svenske fra august måned at have stillet forbedringer og løfter i henseende til de tidligere norske klagepunkter i udsigt og at have anmodet nordmændene om at sende repræsentanter til mødet i København 1482 24/8. Jakob Friis og Anders Nielssøn mødte uden fuldmagt til at levere slotte eller len tilbage til den norske krone og til at godtgøre de skader og tab, som det norske råd tidligere havde klaget over. Det norske rigsråds svar i Lødøse til et kongevalg var imidlertid principielt afvisende, så længe man ikke havde fuld rådighed over riget. Endelig agtede rigsrådet ikke at træffe en afgørelse, førend der forelå efterretninger om, hvad der var besluttet på Kalmar-mødet. Overfor det svenske rigsråd beskyldte nordmændene fortsat det danske rigsråd for at have forhindret norsk deltagelse i Kalmar.⁷¹ Tilliden til at det danske rigsråd ville komme de norske krav i møde, var reelt borte, og 1482 24/8 – ved tiden for det fastlagte valgmøde i København – skrev det norske rigsråd til det svenske og meddelte, at man nu havde påbegyndt en belejring af Bohus for at fremtvinge slotkets udlevering til rigsrådet. Samtidig tak-

kede man for varetagelsen af norske interesser på mødet i Kalmar. Også til det danske rigsråd og Hans blev der skriftligt givet meddelelse om bevæggrundene til belejringen af Jørgen Lauridsson på Bohus.⁷²

Der kan ikke herske større tvivl om, at belejringen af Bohus kom bag på det danske rigsråd og de svenske rådsudsendinge i København. Også for Hans som udvalgt konge må situationen have været alvorlig og krævet hurtig handling for at sikre Norges fortsatte plads i unionen. Drøftelser i rigsrådet resulterede i en skrivelse til det norske råd med en opfordring om at hæve belejringen af Bohus. Dokumentet er gået tabt, men ifølge meddelelser fra det norske rigsråd 1482 15/9 til det svenske betragtede man fra dansk side den norske militære indgriben som en oprørshandling og et brud på tidligere unionsaftaler om fred mellem rigerne. Fire råder (bisp Karl Rønnow af Odense, Johan Oxe, Axel Lagesson (Brok) og Henrik Meinstrup) blev udpeget til at drage til det norske rigsråd og forhandle om en ophævelse af belejringen.⁷³ Den 6. september udstedte Hans (»vwdwald koningh till Danmarcks oc Sweriges riige ret arffvingh til Norrige ..«) rejsepas til de 4 råder med en opfordring til fogeder, embedsmænd og borgmestre med flere om at være udsendingene behjælpelige med transport, kost og bud, et vidnesbyrd om

⁷⁰ Diplomatarium Norvegicum III:2 nr. 939; G. Carlsson, 1955, s. 29.

⁷¹ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 309-10, 310-12; L. Hamre, 1971, s. 77f.

⁷² J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 310-12, 312-13; J.E. Sars, 1887, bd. III, s. 162; L. Hamre, 1971, s. 78f.

⁷³ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 312-13, jf. Dipl. Norvegicum III:2 nr. 939; L. Hamre, 1971, s. 79f.

sagens vigtighed og presserende karakter.⁷⁴ Åke Jönsson og de øvrige svenske rigsråder i København udstedte et lejdebrev til rådsudsendingenes rejse gennem Vestergötland.⁷⁵

Det danske rigsråds brev vakte stor uvilje i det norske rigsråd. I en skrivelse til det svenske 1482 15/9 fra lejren ved Bohus opponerede de stærkt mod de danske anklager og udpegede det danske rigsråd (og Hans) for at være dem, der brød unionen og freden. Endelig satte man for første gang spørgsmålstegn ved selve unionstanken og det evige kongefællesskab. For det var en skadelig fred, hvis ikke hvert rige måtte søge sin ret indenlands og forsvare sit eget land og undersåtter. Hensigten med brevet var at anmode om svensk militær støtte fra Vestergötland, idet der pegedes på den centrale strategiske beliggenhed, som Bohus også havde set fra et svensk synspunkt. Belejringen ville man ikke ophæve, med mindre de danske rigsråder, der var på vej, udleverede slottet til Norges krone, og Jørgen Lauridssøn afgik som høvedsmand.⁷⁶

Fra København havde det danske rigsråd senest 1482 13/9 også skrevet til det svenske og anmodet om råd om, hvad man skulle gøre i anledning af det norske rigsråds bastante optræden. Det svenske rigsråd var i lighed med det danske interesseret i at sikre Kalmarmødets artikler, og opfordrede nordmændene til en forhandlingsløsning med henblik på Bohusfæstningens overgang til en norsk høvedsmand. Det norske rigsråd blev indtrængende opfordret til at lade sig repræsentere på mødet i Halmstad 13. januar 1483, hvor man skulle »besørja tala rada och besluta thænna try rikene och theres jnbyggere priuilegia friheter bæsta och bestand ..«.⁷⁷

Det norske rigsråd fik altså ikke svensk støtte til sin aktion. Fra norsk side fastholdt man kravet om udlevering af Bohus, hvilket de danske rådsudsendinge bøjede sig for, og ridderen Jon Smör blev ny høvedsmand.⁷⁸ Indrømmelsen skulle forståeligt vinde nordmændene for unionen og opfylde et af de tidligere fremsatte norske krav. Udleveringen af Bohus skal dog også ses i lyset af sommerens Kalmar-unionsprogram, som stillede i udsigt, at udlændinge ikke måtte besidde slotte og len i de respektive riger. Både det danske og det svenske rigsråd havde sluttet op om artiklerne, som Hans efterfølgende havde godkendt i København. Dette forhold, samt at det svenske rigsråd gentagne gange henviste til Kalmar-bestemmelserne i korrespondancen med det norske rigsråd, og at man ved udarbejdelsen også havde søgt at sikre norske interesser, medvirkede efter alt at dømme til, at det norske rigsråd accepterede forhandlinger om unionens indretning forud for et valg af Hans til konge.⁷⁹ Det norske rigsråd godkendte på et møde i Løddøse 1482 22/9 med de danske rådsudsendinge at deltage i Halmstad-mødet for at fuldende unionsforhandlingerne og foretage fælles kongevalg. Resultatet af dette møde blev vedtagelsen af Halmstad-recessen 1483 1/2, der med flere bestemmelser indføjede om Norge sluttede sig nært til unionsprogrammet fra Kalmar 1482 og dannede grundlag for Hans' kongestatus i Dan-

⁷⁴ Dipl. Norvegicum VI:2 nr. 590.

⁷⁵ Dipl. Norvegicum III:2 nr. 939.

⁷⁶ Som note 73. – J.E. Sars, 1887, bd. III, s. 162f.

⁷⁷ Se note 75. – C.G. Styffe, Bidrag ..bd. IV, 1875, s. LVII.

⁷⁸ L. Hamre, 1971, s. 80; O.J. Benedictow, 1977, s. 218f.

⁷⁹ J. Hadorph, 1676, bd. II, s. 310-12, jf. Dipl. Norvegicum III:2 nr. 939; C.G. Styffe, Bidrag ..bd.

mark og Norge. For Sveriges vedkommende blev det vedtagelsen af Kalmar-reces 1483 7/9, som dannede grundlag for dette riges tiltræden af unionen.⁸⁰

Sammenfattende fremgår det klart, at en fornyelse af unionsfællesskabet var et hovedmål for det danske rigsråd, og at man for at få gang i unionsforhandlinger og sikre et fælles kongevalg henholdt sig til den fremgangsmåde, som var fastlagt i tidligere unionsaftaler. Unionen blev ikke underordnet danske indenrigspolitiske hensyn; tværtimod udsattes et endeligt kongevalg på stænderrigsdagen i Kalundborg i april 1482 til sommerens Kalmar-møde og i sidste instans til august måned i København med henblik på alle 3 rigers valg af Hans til konge. Vejen til en fornyelse af unionen gik via separate forhandlinger med det norske og det svenske rigsråd, herunder Axelssønnerne og deres slægtskreds. Det danske rigsråd og Hans stod begge bag denne politik, som har ligheder med tidligere danske bestræbelser i 1441-1442, og havde til hensigt at bryde en norsk-svensk tilnærmelse. Det danske

rigsråd havde dog en grundlæggende interesse fælles med de øvrige rigers aristokrati i at sætte grænser for monarkisk magtudfoldelse. Rådet kunne tilslutte sig 1482-års unionsprogram, som med sin sammenkædning af unionstraktat og håndfæstning kom til at danne grundlag for Hans' dansk-norske håndfæstning fra Halmstad 1483 1/2 og Kalmar-reces 1483 7/9. Det norske rigsråds politik udviste uventet stringens og fasthed, men veg under indtryk af den dansk-svenske konstitutionelle enighed for tilslutning til Kalmar-unionsprogrammet som grundlag for forhandlinger om Hans' kommende rege-
ringsgrundlag.

⁸⁰ Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv II. Kbh. 1856-58, genoptrykt 1974, nr. 15, s. 46-56; Sverges Traktater III nr. 529 og bihang XVI; Y. Nielsen, 1880, s. 337; L. Hamre, 1971, s. 80ff, 94f. E. Arup har antaget (Danmarks Historie IIA, 1932/1961) s. 269, at Roskildebispen Oluf Mortenssøn (Baden) var ledende ved Halmstad-recessens udformning, men usikkerheden med hensyn til at udpege en enkelt person turde være indlysende.

Aspekter på pavemagten i middelalderen

Af Tore Nyberg

»Hvor mange divisioner har paven?«, spurgte Stalin. Hans spørgsmål var ironisk. Men begivenhederne i den store Sovjetunion har vist at paven vistnok alligevel disponerer over et antal divisioner. Ikke med våben og munitio. Men der må dog have været tale om en eller anden form for magt, eftersom den polske pave i mange år havde sat sine angreb ind på den marxistiske stat, og imperiet, der var bygget på Lenins tanker og Stalins diktatur, faldt fra hinanden.

Ingen har været i tvivl om, at paven i middelalderen havde magt. Den var ganske vist given ham fra oven, og man glemte ikke Jesu ord til Pontius Pilatus, når denne hævdede at han havde magt at dømme og at løslade Jesus: »Du havde slet ikke nogen magt over mig, hvis den ikke var dig given fra oven.«¹ Magt var tilknyttet et embede, og embedet var skabt af Gud, enten det drejede sig om Peterembedet, at lede og styre kirken², eller kejserens embede, den verdslige øvrighed, som er autoriseret af Gud med krav til menneskene at anerkende dets guddommelige ophav.³

Pavemagten har været genstand for utallige studier inden for de historiske videnskaber. Fra et teoretisk synspunkt har pavemagten zenit trukket den største in-

teresse til sig: magtfulde mænd som Gregor VII. eller Innocents III. har stået som model. Men også de uanselige tilløb til pavelige magtbeføjelser, således som man har ment at kunne fange dem i udtalelser fra oldkristne biskopper af Rom som f.eks. Gelasius I⁴, har trukket interessen til sig. Mindre fremtrædende har den teoretiske interesse for pavens magt i senere tidsperioder været, f.eks. i senmiddelalderen. I enkelte perioder har pavemagten magtesløshed tilsyneladende udøvet en stærkere fascination på forskerne, f.eks. ved de to til tre pavers forsøg på at hævde den højeste autoritet i hver sin del af kristendommen i perioden 1378-1417, hvor vanmagten falder i øjnene langt stærkere end magten.

1400-tallets paver er blevet studeret ud fra synspunktet af den efterfølgende reformation. Det har været en commonplace at hævde, at deres magtudøvelse i alt højere grad koncentrerede sig omkring begunstiggelse af nepoter og forsvar for pavens politiske position på den Appen-

¹ Joh. 19, 10-11.

² Joh. 21, 15-18.

³ Rom. 13, 1-8.

⁴ Walter Ullmann, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages*. London 1955.

niske Halvø. To pavers levnedsløb kunne tjene til at illustrere pavemagten i senmiddelalderen. Innocents VIII. (1484-1492) fulgtes på pavetronen af den mangeårige, fremragende vicekansler Rodrigo Borgia, der tog navnet Alexander VI. (1492-1503). Hvis den første ved navnevalget ville markere uskylden og den rene hensigt og måske også rette tankerne mod fortidens mægtige paver som Papa Segni, Innocents III. (1198-1216), så hviler der over den andens navnevalg et væsentligt mere martialske skær: Alexander den Store, som erobrede hele Asien for den vestlige kultur, står frem som forbillede sideløbende med mægtige paver som den store jurist Rolando Bandinelli, der blev pave efter mange år i kancelliet og under navnet Alexander III. (1159-1181) tog op den universelle kamp mod Frederik Barbarossas kejserdømme, eller den yngre greve af Segni, Alexander IV. (1254-1261), som endelig knuste Hohenstaufernes magt.

Innocents VIII. og Alexander VI. har begge den første pave af den spanske højadelige familie Borgia, Kalixt III. (1455-1458), at takke for deres ophøjelse. Kalixt hjalp Innocents VIII.s fader Arano Cibo, som stammede fra en formentlig borgerlig eller lavedelig familie i Genova, at blive Roms senator og banede derved vejen til Rom for Aranos søn Giovanni Battista, den senere pave, født 1432. Kalixt hentede endvidere sin nevø Rodrigo, født 1431, fra bispedømmet Valencia til Rom og gjorde ham til kardinal og vicekansler. Der var en forbavsende kontinuitet i Rodrigos indsats: Pius II. Piccolomini accepterede ham som vicekansler efter sit valg til pave i 1458, Paulus II. af Venezia-familien Barbo ligesådan i 1464, og endelig franciskaneren Sixtus IV. af familien della Rovere ved sit valg i 1471. Ef-

ter at Rodrigo Borgia således havde tjent fire paver som leder af det pavelige kancelli, har den mere jævne Giovanni Battista Cibo, som i mellemtiden var blevet kardinal, ved sit valg til pave i 1484 næppe kunnet erstatte den højadelige kancellichef med nogen anden. Uden ham ville den ny pave næppe have kunnet administrere sit embede. Rodrigo Borgia blev på denne måde nærmest identisk med kancelliet fra 1456 til sit eget valg til pave i 1492 – en enestående magtperiode over mere end 35 år.

Hans dokumenterede dygtighed i dette embede var et af de væsentlige forhold, der i konklaven talte til fordel for hans egnethed til kirkens højeste embede blandt de kardinaler, der eventuelt af andre – moralske – grunde var i tvivl. Analyser af Innocents VIII.s nordeuropæiske politik, foretaget af Johs. Lindbæk⁵, H. Cosack⁶, Gunnar Kellerman⁷ och Tore Nyberg⁸, viser samstemmende, at denne pave fra Genova straks i sit første pontifikatsår ved en række initiativer greb ind i russiske, baltiske, mellem-østeuropæiske og skandinaviske forhold. Han skrev et brev direkte til Ivan III. i Moskva, sendte delegater til Skandinavien og Baltikum og tog stilling i konflikterne omkring ærkebispedømmet Riga og den livlandske gren af Tyske Orden, hvor også svenske interesser var repræsenteret. Udfoldelsen

⁵ Pavernes Forhold til Danmark under Kongerne Kristern I og Hans, København 1907.

⁶ »Livland und Rußland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitag«. *Hansische Geschichtsblätter* 48, 1923, s. 1-60; 51, 1926, s. 72-115; 52, 1927, s. 81-121.

⁷ Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan under äldre sturetiden 1470-1497, Diss. Uppsala 1935.

⁸ »Papst Innocenz VIII. und Skandinavien«. *Archivum historiae pontificiae* 22, 1984, s. 89-152.

af en sådan aktivitet forudsætter selvfølgelig et magtapparat og et kancelli, der fungerer. Man kan også udtrykke det sådan, at initiativer af denne slags kun kan forvandles til udtryk for magt, hvis de gennemføres ved hjælp af et professionelt personale, der kan varetage datidens tekniske og organisatoriske hjælpemidler, ekspedere breve og fungere som delegater med den for tiden krævede effektivitet og i overensstemmelse med diplomatiets krav.

Magten hviler altså i dette tilfælde på muligheden for at disponere over et magtapparat fortrinsvis af administrativ karakter. Pave Innocents VIII. og hans vicekansler stod ganske givet i et afhængighedsforhold til hinanden.

Innocents VIII. var engageret i italiensk politik, lige som hans efterfølger Alexander VI. skulle blive det efter ham. Han havde også egne børn, som han begunstigede – lige som Alexander. Alligevel har eftertiden fældet en nådesløs dom over den højadelige, spanske Borgia-pave med helt andre fortegn end over genoverseren Innocents VIII. Der er ingen tvivl om, at begge ejede magt, den ene som pave med en dygtig vicekansler, den anden som en rig og indflydelsesrig højadelig families hovedmand og nu pave med en menneskealders erfaring fra kancelliet.

En sammenligning af de to pavers måde at bruge magt og en undersøgelse af forholdet mellem deres hensigter og deres resultater åbner her visse perspektiver. Der er almindelig enighed om, at Innocents VIII. optrådte i pavernes ældgamle rolle som fredsmægler, med det formål at lægge en dæmper på konflikter for at samle ressourcerne til en korstogskongres, hvor han uden tvivl håbede på at kunne gennemtrumfe en vedtagelse om et krigstog mod tyrkerne. Kongressen fandt

endelig sted i 1490, men resultatet var såre beskedent og et fælles korstog kunne ikke gennemføres.

I løbet af den proces, der førte til kongressen, noterer man imidlertid en række interessante udspil, som med rette er blevet tolket som udtryk for pavens vilje til konfliktløsning. I mange dele af Europa nød pavens ord endnu betydelig autoritet, ikke så meget fordi man ikke kendte de moralske problemer, der prægede pavedømmet, for de var velkendt siden flere generationer; men snarere, fordi pavens ord syntes at være båret af et sigte, som man på en eller anden måde kunne identificere som en kristen målsætning, f.eks. den at mægle fred mellem stridende parter. Dertil kom de straffesanktioner, som pavedømmet disponerede over, hvortil hørte de velkendte ekskommunikation, interdikt og andre kirkestraffe. Men typisk for tiden var en videreudvikling af retten til at bruge disse straffesanktioner: paverne havde helt fra Avignon-tiden understøttet de pavelige kollektorer, som end ikke altid var bispeviet, med ekstraordinære fuldmagter, som langt overgik det, både kardinaler og ærkebisper ellers havde. Den frygt, som de pavelige kollektorer spredte i alle dele af kirken, når de besøgte et land for at indkassere de penge, der var blevet indsamlet ved lokale instanser, bragte mange kredse, som indtil da ikke til daglig konfronteredes med pavelige straffesanktioner, i fysisk berøring med den pavelige politik.⁹ Meget i den avladsstrid, som Martin Luther gav ophav til kun få årtier efter disse begivenheder, har sin grund i, at mange kristne i disse år for første gang oplevede en direk-

⁹ G. Mollat, *Les papes d'Avignon 1305-1378*, (10. udg.). Paris 1964.

te konfrontation med de pavelige straffetrusler. Da den pavelige kollektor Bartolomeo da Camerino 1484-85 besøgte Skandinavien, var han således udstyret med de velkendte straffetrusler. Kollektorerens fuldmagter fristede dem ind imellem til misbrug, hvorfor en kollektors rejse godt kunne ende med rettergang mod ham selv. Bartolomeos endelige afregning i Rom fulgte 1488.¹⁰ Større betydning fik Raymund Peraudi/Péroult, som modtog sin opgave af paven i december 1486 og gennemførte den i Skandinavien ved underkollektorer 1487-90.¹¹

Fra styrende politisk side var man nødt til at acceptere situationen. De pavelige indsamlinger blev et element i såvel de danske kongers som Sten Stures unionspolitik. Paven udøvede reel magt, ikke kun i kraft af interne dispositioner som den at udstyre kollektorer med ekstraordinære straffetrusler, men også i kraft af de konkordater, som verdslige magthavere havde truffet med pavestolen – Frankrig den pragmatiske sanktion 1438, kejseren Wienerkonkordatet 1448, sidstnævnte ved Kristian I. anerkendt som gyldigt i Skandinavien. Konkordaterne gav paven stort set frie hænder ved indsamlingen af penge, men modpræstationerne over for de verdslige magthavere var af så omfattende karakter, at disse, til trods for de store udbetalinger, kunne kalkulere med en gevinst.

At Innocents VIII. drev en politik, der kan stå mål med i hvert fald nogle kristne grundsætninger, har intet at sige om de metoder, som han brugte for at opnå sine formål. Hans metoder var præget af magtudøvelse i traditionelle pavelige former og fungerede takket være administrativ effektivitet og omfattende straffetrusler. Forsåvidt er der ikke nogen væsentlig forskel mellem hans endnu af interne

kristne fredsprogrammer kendetegnede pavetid, og den følgende, martialske og spanske prægede voldsperiode 1492-1503.

Innocents VIII. engagerede sig krigerisk i italiensk »indenrigspolitik«, hvis man må bruge dette anakronistiske udtryk. Hans krig mod Neapel, som han arvede fra sin forgænger, var betinget af forholdet til to konkurrerende romerske adelsfamilier, Orsini og Colonna. Denne krig bragte han til afslutning i 1486. I europæiske spørgsmål var hans engagement mindre krigerisk. Det omfattede f.eks. anerkendelsen af Henrik VII. Tudor efter Rosekrigene i England i 1485, støtte til valget af Jakob IV., søn af Kristian I.s og Dorotheas datter Margareta,¹² som konge af Skotland, efter at faderen Jakob III. var faldet 1488 i kamp mod en adelsopstand, forleningen af ærestitlen som »katolsk konge« til Ferdinand af Aragonien efter fredsslutning 1486 og Ferdinands erobring af Granada i 1492. I pavens politik indgik også, til trods for planlægningen af korstogskongressen, en våbenhvile med den tyrkiske sultan i 1489. Frankrig havde mindre betydning i hans politik, men i stedet var paven opmærksom på udviklingen i Rusland, Baltikum, Polen og Ungarn, hvorved også det skandinaviske unionsmonarki blev et område af betydning.¹³

Tilsvarende anakronistisk kunne man omvendt sige om Alexander VI., at han til en begyndelse engagerede sig krigerisk i italiensk »udenrigspolitik«. Karl VIII. repræsenterede for Alexander den traditio-

¹⁰ Nyberg 1984, s. 122f.

¹¹ Nyberg 1984, s. 123-130.

¹² Smlg. om hende: Arne Danielsson, »'Drottning Margaretas gyllene kjortel' – feldaterad på 100 år?«. *Konsthistorisk tidskrift* 55, 1986, s. 3-6, 44.

¹³ Nyberg 1984 passim.

nelle franske trussel, og det i end højere grad, efter at romerske adelsfamilier havde givet bevis på illoyalitet ved at gå i forbund med franskmændene mod pavens krav. Den italienske liga, bestående af paven, Aragonien, Neapel og kong Maximilian, gik til modangreb. De franskvenlige kræfter i Florens blev knust, da deres fortaler Savonarola blev brændt på bålet.¹⁴

Den senere del af Alexanders pavetid indebærer imidlertid et skift, om hvis grunde mange teorier er blevet fremsat,¹⁵ idet at paven efter Karl VIII.s død i 1498 indgik forbund med Karls efterfølger, Ludvig XII. Paven vandt derved en position, fra hvilken han i 1500 og de følgende år kunne vende sig mod den romerske adelsopposition i kirkestaten, særligt familien Orsini.

En af Alexanders væsentlige former for magtudøvelse var verdslige herskeres metode, at lade sine sønner overtage politiske nøgleposter og at gifte sine døtre bort med politiske alliancer for øjnene. Denne metode for magtudøvelse var længe forberedt men ikke forudsigelig. Sønnen Cesare var i 1480 blevet legitimeret af pave Sixtus IV., dvs. befriet fra sin »fødselsdefekt« (defectus natalium) – at han var født uden for et legitimt ægteskab af en kardinal og en gift kvinde – og kunne fra nu af uden problemer modtage alle kirkelige vielser – han var bestemt til den gejstlige stand – uden nogensinde mere at skulle henvise til sin fødsel uden for ægteskab.¹⁶ En tilsvarende – mindre kendt – legitimering af Cesare i verdsligt øjemed havde ved omtrent samme tidspunkt kong Ferdinand af Aragonien gennemført med gyldighed for sit herskerområde.¹⁷ Cesare var Rodrigo Borgias ældste søn med Vannozza de Cattanei.¹⁸ 1481 var Rodrigos ældre søn Pedro Luis, født før kardinalen

havde lært Vannozza at kende, blevet legitimeret af Sixtus IV. Få år senere var også Giovanni Borgia, som en tid officielt var blevet betegnet som nepos til kardinal Rodrigo, blevet anerkendt som kardinalens søn og legitimeret. Til legitimationen hørte – ikke uvæsentligt – retten at arve sine forældre. I 1485 fulgte så under Innocents VIII. anerkendelsen af Jofré, den yngste søn, som kardinal Rodrigo Borgia havde med Vannozza da Cattanei.¹⁹ For døtrenes vedkommende var gode ægteskabskontrakter ligeværdige med en formelig legitimering.

Den ældste søn Pedro Luis var død i feber i 1488. I forbindelse med den nævnte politiske omkastning i 1498 blev Cesares yngre broder Giovanni snigmyrdet – mistanken faldt på Cesare men sagen blev aldrig opklaret. Mordet blev afgørende for, at det nu lykkedes for Cesare at forlade den gejstlige karriere, som han af familiegrunde var blevet nødt til at påbegynde men som han åbenbart aldrig kunne forfølge, og overtage rollen som pavens »verdslige arm« i meget håndgribelig betydning.

Hvem var den kvinde, der fødte kardinal Rodrigo fire børn?

Rodrigo Borgia var født 1. januar 1431 som yngste søn af pave Kalixtus III.s søster Isabella i hendes ægteskab med Jofré, et ægteskab hvor der fødtes fire døtre og to sønner. Efter spansk skik blev

¹⁴ En orientering over litteratur og problemer findes let ved Torgil Magnuson, Alexander VI, påven Borgia. Stockholm 1970.

¹⁵ Epokeinddeling ved Kari Lawe, Alexander VI, ms.

¹⁶ Kari Lawe, Alexander VI.

¹⁷ Kari Lawe, Alexander VI.

¹⁸ William Harrison Woodward, Cesare Borgia. A Biography. London 1913.

¹⁹ Kari Lawe, Alexander VI.

han forudbestemt til en gejstlig karriere. Vannozza de Cattanei var født den 13. juli 1432 og tilhørte en lombardisk kunstnerfamilie.²⁰ Faderens broder arbejdede en tid som marmorhugger under pave Paulus II. ved opførelsen af Palazzo Venezia i Rom. Vannozza synes at have været enebarn. Hun har åbenbart været gift på det tidspunkt da hun mødte kardinal Rodrigo og fik det første barn med ham, sønnen Cesare, som sandsynligvis blev født i 1475. Hendes mand Domenico Giannotti da Rignano døde imidlertid sidst i 1475 eller i begyndelsen af 1476. Hendes samliv med kardinalen fortsatte indtil 1481, og i denne periode fødtes de øvrige af deres fælles børn. Da hun den 13. december 1481 afsluttede ægteskabskontrakt med Giorgio della Croce, tituleres hun som enke efter Rignano. Det kan ikke vises, at hun efter dette tidspunkt fortsat havde samliv med Rodrigo Borgia, men der er ikke tvivl om at hun fortsat stod ham nær og ikke på nogen måde blev forskudt af ham. Della Croce døde i 1485 og i juni 1486 indgik Vannozza påny ægteskab, nu med Carlo Canale. Begge ægteskaber menes at have været arrangeret af kardinal Rodrigo, begge ægteskabskontrakter blev indgået i hans palads.²¹ Begge de to ægtemænd tog sig loyalt af Rodrigos og Vannozzas fælles barn, dog indtil Rodrigo, nu som pave, i voksende grad begyndte at tage børnene til sig og selv sørge for deres opdragelse og karriere. Carlo Canale døde i 1500, men ikke før i 1502 findes der helt sikre vidnesbyrd om at Vannozza selv brugte Borgia-navnet. Hun giftede sig ikke igen og døde i 1518.

Vi finder altså i tilfældet Rodrigo Borgia et antal tidstypiske præmisser for magtudøvelse:

1. Den højadelige og mægtige spanske familie bestemte Rodrigo, den yngste

søn, til en gejstlig karriere. Dette har med nødvendighed impliceret, at familien sigtede mod en høj kirkelig post med betydende magtbeføjelser for Rodrigo.

2. Rodrigo har ført familien videre ved sin ældste søn Pedro Luis og sine sønner med Vannozza de Cattanei, blandt hvilke Cesare var den ældste.
3. Rodrigo har ved sine embeder kunnet samle en betydelig privat formue, som han var i stand til at bruge sideløbende med de midler, som stod til hans rådighed i forbindelse med embedsførelsen, og som han kunne bruge i familiens tjeneste og uden tvivl kunne håbe på at give videre i arv.
4. Formålet med Rodrigos magtudøvelse, efter at han havde overtaget paveværdigheden, var at sikre pavedømmets verdslige besiddelser og pavens politiske enemagt i kirkestaten.

Et væsentligt kendetegn for Rodrigo Borgias magtudøvelse, til forskel fra den, som hans forgænger i paveembedet udøvede, er således pavemagtens stærkere identifikation med politisk magt i kirkestaten. Forsåvidt som kirkestaten ansues som politisk størrelse, må en sådan målsætning vurderes positivt. Det kunne ikke nytte noget at have konkurrerende og egoistiske adelsinteresser i en statsdannelse, hvis økonomiske ressourcer var øremærket for så væsentlige opgaver som dem, pavedømmet fyldte i datidens Europa.

Man kan dog på den anden side stille det spørgsmål, om koncentrationen af

²⁰ Det følgende er hentet fra Kari Lawe, Alexander VI.

²¹ Kari Lawe, Alexander VI.

pavelig magtudøvelse til kirkestaten under Rodrigo Borgia som pave medførte en mangel på konstruktiv interesse for europæiske («udenrigs») anliggender, i det omfang, kirkestaten derved ikke blev styrket. En undersøgelse af Innocents VIII.s aktiviteter i det nordlige og nordøstlige Europa²² har vist, at der under ham blev ført en politik, som ikke umiddelbart eller, i det mindste, ikke udelukkende havde en stabilisering eller berigelse af kirkestaten som formål. Ved denne politik blev nogle militante og aggressive kræfter dæmmet op og konflikter blev ført til fredelige løsninger. Man kan måske undersøge, om manglen på tilsvarende pavelig aktivitet under Rodrigo Borgias pavetid slap aggressive kræfter fri, som i det lange løb viste sig langt sværere at dæmme op og derfor i langt højere grad var med til at forme Europas skæbne, end den pavelige fredsmægling af klassisk tilsnit var i stand til.

Sagen kan følges på den nordøsteuropæiske konfliktgrænse. Man har al grund til at følge Erik Tiberg, når han i polemik mod russisk marxistisk forskning fra 1954 viser, at russisk politik over for hansaen og nabostaterne ikke så meget blev drevet frem af en gennemtænkt økonomisk strategi, men snarere at den med økonomiske midler søgte at fremtvinge politiske fordele for det voksende Moskvarige.²³ De interessante forhandlinger mellem kejseren og Moskva, som havde ført til en i praksis ubrugelig aftale i 1490/91,²⁴ ophørte i 1493. Storfyrst Ivan III. havde allerede to gange tilkaldt sendebud fra hansaen til forhandlinger, begge gange var forhandlingerne endt negativt for hanseaterne. Nu lod han atter vide at han gerne så en hanseatisk delegation i Moskva. Den kom og førte til den endelige lukning af det tyske kontor i Novgo-

rod, nogle årtier efter at byen var blevet erobret af Moskva.²⁵

En anden for Moskva gunstig mulighed åbnede sig, da kong Kasimir af Polen døde den 7. juni 1492 og forhandlinger blev indledt for at neutralisere og pacificere efterfølgeren i Litauen, storhertug Alexander, og binde ham til Moskva gennem giftermål med Ivans datter Elena.²⁶ I samme tidssammenhæng skal kong Hans' hemmelige forbund med Ivan fra 8. november 1493 indplaceres; det sigtede yderst til en genindsættelse af en fælles unionskonge og til at dæmme op for Stures separatistiske svenske forhalings-taktik.²⁷

Dette lille udvalg af politisk sprængstof fra de første år, da Rodrigo Borgia sad som pave, formidler i sig intet andet end billedet af politisk rutine. En ekspanderende stormagt, som det, Moskvariget var, vil altid søge de nødvendige veje for at udvide sin magt, pacificere nabostaterne og forhindre fremmed indblanding i egen magtudøvelse. Den oven for stillede hypotese tager sigte på spørgsmålet: hvordan reagerede pavestolen under Rodrigo Borgia på disse begivenheder, sammenlignet med, hvad tilfældet var eller kunne have været under sammenlignelige betingelser i Innocents VIII.s tid?

Borgiapontifikatets første tre år 1492-1495 medførte på nordisk plan ikke de helt store, dramatiske omvæltninger. To

²² Nyberg 1984.

²³ Erik Tiberg, Om villkoren för Moskoviens baltiska handel 1487-1547 och handelns roll i utrikespolitiken. Ett bidrag till studiet av förhållanden ur vilka Livländska kriget utvecklades 1558. Fil.lic.-avh., ms. Uppsala 1973, s. 67-74, 77-87.

²⁴ Nyberg 1984, s. 139.

²⁵ Tiberg 1973, s. 87.

²⁶ Tiberg 1973, s. 89.

²⁷ Kellerman 1935.

kriser banede sig vej frem: dels krisen omkring Kong Hans' forbund med Moskvariget, dels voksende splittelse og utilfredshed i forholdet mellem Sten Sture, Sveriges rigsforstander – hvem det var lykkedes i mange år at få anerkendelsen af den danske unionskonge udskudt *ad calendas græcas* – og formanden for det svenske rigsråd, ærkebiskop Jakob Ulvsson.²⁸ Første gang, ærkebiskoppen berører kong Hans' forhandlinger med Moskva som en nyhed i brev over for Sten Sture, er i et udateret brev som må henføres til 1494.²⁹ Uenigheden mellem rigsforstanderen og rigsrådets formand hidrører fra deres forskellige syn på, hvordan situationen burde håndteres. I januar 1495 traf kong Hans forberedelse for selv at rejse til et berammet unionsmøde i Kalmar den følgende Skt. Hans, og Sten Sture havde åbenbart i tankene at komme som aftalt – f.eks. henvendte han sig til hansebyerne og indbød dem til at sende repræsentanter derhen.³⁰ Men i Sverige rejste der sig modstand mod tanken at anerkende kong Hans³¹ og mødet gik i vasken ved hjælp af forskellige finter, herunder en halvhjertet udsættelse af mødet til september, som så ikke blev til noget.³²

Med lidt god vilje havde problemer af denne type godt kunnet løses. I netop de samme år samlede paven i kampen mod Frankrig den liga som knuste den franske hær ved Fornovo den 6. juli 1495. Kirkestaten kunne derved have været sikret og paven kunne have rettet opmærksomheden mod de europæiske forhold. Sådan faldt Alexanders prioritering dog ikke ud. Efter hans mening måtte nu de straffes, der havde begået forræderi ved at paktere med franskmændene. Blandt andet dette brugte paven de følgende tre år af sin pavenetid på (1495-1498), hvad der naturligvis bandt hans opmærksomhed til italien-

ske anliggender. Som en af de hovedansvarlige for samarbejdet med Frankrig betragtede han bodsprædikanten Savonarola i Firenze, som han efter lang proces fik dømt som kætter; han blev brændt på bålet den 23. maj 1498.

Men netop i de samme tre år udspillede sig dramatiske begivenheder i Østersøområdet. Krigshandlinger udbrød på Sveriges – altså den nordiske unions – østgrænse, og russiske tropper, sendt derhen af Moskvas storfyrste, hærgede og plyndrede. I et notat fra mødet mellem ærkebiskop Jakob Ulvsson og Sten Sture bliver det spørgsmål stillet, om kong Hans stod bag.³³ Krigen blev brugt som argument, da det svenske rigsråd den 4. marts 1496 også for dette år foreslog annullering af det til sommeren berammede unionsmøde.³⁴ Fra kong Hans' side blev der gjort forsøg på at igangsætte en kejserlig proces, der skulle munde ud i, at de vendiske hansebyer ikke måtte slutte forbund med Sverige. Hans ansøgning af 5. januar 1496 blev dog samme år afvist med den begrundelse, at svenskerne ikke anerkender kejserlig ret og at sagen måtte høre ind under paven, da der var tale om at svenskerne angiveligt skulle have brudt en indgået ed.³⁵ Samtidigt blev der fra svenskere i Rom arbejdet på at skaffe en

²⁸ Jfr. Tore Nyberg, »Brevväxlingen över Ålands hav senhösten 1496«. (sv) Historisk tidskrift 1957, s. 137-151.

²⁹ Handlingar rörande Skandinaviens historia XVI-II. Stockholm 1833, s. 12-15.

³⁰ Regesta Diplomatica Historiae Danicae, 2.R., I.B. Kbh. 1889, nr. 8321-22.

³¹ Sst., nr. 8328.

³² Sst., nr. 8350, -55, -57, -61.

³³ Sst., nr. 8372 = Handlingar bd. XVIII, s. 23-24.

³⁴ Sst., nr. 8384 = C. G. Styffe, Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver bd. IV. Stockholm 1875, s. 203-204.

³⁵ Styffe 1875, bd. IV, nr. 133, 134.

pavelig bulle, der erklærede krigen mod russerne for at være en troskrig.³⁶ Et brev af 20. september 1496³⁷ siger, at et sådant paveligt dokument allerede var indtruffet i Lübeck, men derfra kom det ikke videre. Det nåede ikke Sverige før krigen var slut.

Freden sluttedes den 3. marts 1497³⁸ og begivenhederne tog sin videre gang, idet det svenske rigsråd med ærkebiskoppen i spidsen blev træt af Sten Stures metoder, erklærede ham for afsat og anerkendte kong Hans som unionskonge. Begivenhedsforløbet efterlod mange bitre erindringer og uddybede kløften mellem svenskere og danskere. Man kan naturligvis spørge, om en anden pave ville have viet denne konflikt større opmærksomhed og derved måske bidraget til andre løsninger. Sikkert er i hvert tilfælde, at Alexander VI. ikke tog sig af konflikten på anden måde end den 22. juni 1496 at godkende bønsskriftet om udfærdigelse af den bulle, der skulle gøre krigen mod russerne til et »korstog«. Ansøgeren var Hemming Gadh for Sveriges regning. Han havde lagt pengene ud – i juni 1498 havde han ikke endnu fået sine udlæg refunderet.³⁹

Der er dog også vidnesbyrd om, at paven i de samme år var opmærksom på f.eks. ungarenes krig mod tyrkerne.⁴⁰ Blandt andre kirkelige ærinder, der måske optog hans opmærksomhed i højere grad end de nordiske anliggender, kan nævnes, at han den 3. juni 1496 modtog en delegation fra Georgiens hertug Konstantin, anført af munken Nilus. Delegationen anholdt om, at Georgiens ortodokse kirke på basis af dekretterne fra konciliet i Florens skulle uniere sig med den romerske og anerkende pavens overhøjhed.⁴¹ I forholdet til den tyrkiske ekspansion må paven have prioriteret sådanne anliggender

højere, end konflikter på kristenhedens nordligste frontafsnit mod det ortodokse Moskvarige, hvis magtpotentiale måske endnu ikke kunne anes af en mand med spansk og romersk horisont.

At paven imidlertid i løbet af de tre år 1495-98 må være blevet sig stærkere bevidst om det væsentlige, der skete i Nordøsteuropa, ses af en række dokumenter fra den følgende, tredje periode i Alexander VI.s virketid, tiden 1498-1503. Den til trods for sine snart 70 år kraftfulde og ekstraordinært vitale pave slog i disse år ind på nye og indtil da uprøvede veje, for såvidt pavehistorien angår. I stedet for at søge at samle de italienske stater i alliancer for at holde kirkestatens ydre fjender på afstand, gik paven i forbund med Frankrigs nye konge Ludvig XII., hvem han havde i klemme ved som eneste instans i Europa at have det i sin magt at opløse Ludvigs ægteskab, hvorved kongen skulle kunne indgå nyt ægteskab med enken efter sin forgænger og på den måde håbe på at føre dynastiet videre.⁴² Sin nye, suveræne magt brugte den gamle pave til endeligt at knuse den romerske feudaladel i kirkestaten, i særdeleshed familien Orsini. Hertil benyttede han som redskab sønnen Cesare, som nu var blevet generalkaptajn for kirkestaten.

³⁶ Sverges Traktater med främmande magter, udg. af O.S.Rydberg, bd. III. Stockholm 1895, nr. 548 efter originalen, dat. 22. juni 1496. Peter de Roo, Material for a History of Pope Alexander VI, His Relatives and His Time, III. Brugge 1924, nr. 98 efter registerindførslen i Vatikanarkivet.

³⁷ Handlingar bd. XVIII, s. 34-39.

³⁸ Sverges Traktater bd. III, nr. 549, latin. Styffe 1875, bd. IV, nr. 142.

³⁹ Styffe 1875, nr. 159.

⁴⁰ de Roo V, s. 9-13.

⁴¹ de Roo III, dok. nr. 99.

⁴² Kari Lawe, Alexander VI.

Vidneværdi har også et antal dokumenter om Litauen. Udgangspunktet var igen et religiøst anliggende: de latinske kristne i Litauen og deres forhold til de ortodokse. Litauens storhertug Alexander, nu i ægteskab med Ivan III.s datter Elena, som var ortodoks, begunstigede åbent de latinske kristne og en bølge af konversioner fra den ortodokse til den katolske, vestlige kirke med latinsk gudstjenestesprog satte ind. Et stærkt potentiale for den latinske, katolske kirke var den unge kongebroder Kasimirs (1458-1484) helgenry. Han var en broder til kong Johan Albert af Polen (1492-1501), til storhertug Alexander selv, som senere blev konge af Polen (1501-1506), til Ladislaus af Bøhmen (død 1516) og til Sigismund, den følgende storhertug af Litauen og konge af Polen (1506-1548). Den første officielle anerkendelse af Kasimirs helgenry fulgte netop ved, at Alexander VI. den 15. maj 1501 udlovede aflad til alle, der bad ved Kasimirs grav i Vilnius.⁴³ Man må vurdere dette som et af de væsentligste skridt, Alexander VI. foretog for at stabilisere grænsen mellem katolsk og ortodoks kristendom i det nordøstlige Europa. Hertil kom en bevidst styring af de religiøse ordeners udbredelse: franciskanerne fik i 1498 pavens tilladelse til at åbne et kloster i den russiske by Polotsk, og den 23. juni 1501 gav paven dominikanerne grønt lys for en klostergrundlæggelse i Vilnius.⁴⁴

Grundlaget for forholdet til de ortodokse var unionsdokumentet mellem de to kirker fra konciliet i Ferrara-Florens, dateret 6. juli 1439.⁴⁵ Det er udgangspunktet for de s.k. unierede kirker: kirker med østlig gudstjenesteordning og -sprog, som anerkendte pavens overhøjhed og til gengæld modtog deres udnævnelse og vielse fra paven eller hans fuldmægtige.

Heri blev det f.eks. fastlagt, at man ikke kunne kræve gendåb af ortodokse kristne, hvis de ønskede at overgå til vestlig, latinsk kristendom. Dette blev påny indskærpet af paven den 23. august 1501 i en bulle til Litauens storhertug og den latinske biskop af Vilnius, Albert.⁴⁶

Forud for dette officielle dokument var der gået en korrespondance, som paven efter protokollen ikke kunne gå ind på, hvis han ikke ville risikere sin universelle autoritet. Metropoliten i Kiev, Johannes Josef, havde i august 1500 sammen med den katolske biskop Albert i Vilnius skrevet til paven og ansøgt om at blive anerkendt som metropolit for de græske kristne i Litauen på grundlag af unionsdekretet i Florens. Paven mente ikke at kunne besvare et brev fra en metropolit, hvis autoritet hvilede på en udnævnelse af den ortodokse patriark i Konstantinopel, som jo igen var blevet valgt og nomineret lokalt med accept af de tyrkiske autoriteter. Paven svarede derfor den 26. april 1501 biskop Albert, at den rette patriark af Konstantinopel levede i Rom, og at det ikke var ham bekendt, at denne skulle have udnævnt Johannes Josef til metropolit i Kiev. Hvis imidlertid denne ville anerkende pavens overhøjhed og modtage sin udnævnelse fra den rette patriark i Rom, ville han hilse det velkommen.⁴⁷ Endvidere blev det udtrykkelig fremhævet fra pavens side, at storhertuginde Elena ganske vist havde fået tilladelse til fortsat at

⁴³ de Roo III, s. 35.

⁴⁴ de Roo III, s. 36.

⁴⁵ K. Bihlmeyer – H. Tüchle, *Kirchengeschichte II* (18. udg.). Paderborn 1968, §144,1.

⁴⁶ de Roo III, s. 36f.

⁴⁷ Hele teksten til dette dokument og til et andet brev rettet til storhertug Alexander er oversat til engelsk af de Roo III, s. 38-45.

forblive ortodoks, hvad der var en af hendes faders betingelser for ægteskabets indgåelse, men at hun ikke havde ret til, at forhindre andre ortodokse i at forene sig med paven og danne en uniered græsk menighed, hhv. at overgå til den latinske kirke.⁴⁸ Paven gik så langt, at han tillod Alexander at skille sig fra Elena, hvis hun blev ved med at begunstige de ortodokse og bekæmpe den unierede græske kirke. Dette var åbenbart i efterfølgeren, pave Julius II.s, øjne at gå altfor langt i pavelig magtfuldkommenhed, for den 22. august 1505 praktisk taget lukkede han dette smuthul, som jo tilhører en kategori af dispensationer, som pave Alexander VI. og andre paver før ham havde brugt og misbrugt mange gange i politisk øjemed i løbet af Europas historie.

De politiske konstellationer, hvori paven var indviklet efter 1498, og hans forbund med Frankrig havde måske betydning for Danmark, idet kong Hans den 30. april 1499 fornyede det tidligere dansk-franske samarbejde.⁴⁹ Den 16. marts 1499 gav paven sin tilladelse til elevation (skrinlæggelse) af fire fremstående svenske religiøse personligheders jordiske levn i forventning om en videreføring af deres beatificeringsproces: biskop Nils Hermansson af Linköping, biskop Brynolf af Skara, biskop Hemming af Åbo samt dominikanernonnen Ingrid fra Skänninge.⁵⁰ Alt dette hang selvfølgelig sammen med anerkendelsen af kong Hans som unionskonge også i Sverige,⁵¹ hvorved svenske anliggender atter kom til at spille en rolle for kong Hans' autoritet i det fællesnordiske forhold til paven.

Stor betydning for pavedømmet og Europa i det hele taget havde jubelåret 1500 med dets skarer af pilgrimme og de mange pengemidler, det indbragte, som der er blevet skrevet meget om i litteraturen om

Alexander VI. Jubelårets aflader blev den 22. maj 1500 udlyst lokalt i Ungarn og Polen, hvorved det ikke skulle være nødvendigt at valfarte fra disse lande til Rom for at vinde aflad. Den 26. september skete det samme for Valakiet, dvs. dele af det nuværende Rumænien, og den 5. oktober for Tyskland, Skandinavien og Preussen (Tyske Ordens område, herunder Livland).⁵² At afstanden var lang fra disse lande til Rom har åbnet muligheden for hér at lade afladerne vindes lokalt, hvorefter de pavelige kollektorer kunne besøge landene og indkassere de indsamlede midler. For Tyskland og Skandinavien udnævnte paven i denne forbindelse atter Raymund Peraudi/Péroult.

Situationen i Livland var i virkeligheden anspændt helt fra tidspunktet for fredsslutningen 1493, som skulle gælde i ti år.⁵³ En vis afspænding indtrådte, efter at repræsentanter for hansaen og for Moskva var mødt i Narva 1498.⁵⁴ Men efter jubelårets afslutning udbrød krig mellem den Livlandske Orden og russerne, fremprovokeret af Ordenen. Ivans politik gik ifølge Tiberg ud på at forhindre, at storhertug Alexander, som i 1501 også var blevet konge af Polen, skulle gøre fælles sag med den Livlandske Orden, og man nåede derfor frem til en fred år 1503.⁵⁵

⁴⁸ Paveligt breve af 8. juni 1501. – de Roo bruger editionen af pavelige og andre dokumenter hos Theiner, *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae* bd. II. Rom 1861.

⁴⁹ Sverges Traktater, nr. 562.

⁵⁰ Finlands Medeltids-Urkunder bd. VI, udg. af Reinhold Hausen, 1930, nr. 4829.

⁵¹ Smlg. de Roo III, s. 189f.

⁵² de Roo III, s. 367-393.

⁵³ Tiberg I, s. 97-106.

⁵⁴ Tiberg I, s. 106-116.

⁵⁵ Tiberg I, s. 116-122.

Nogle problemer i nordøsteuropæisk politik i perioden 1492-1503 er herved blevet antydet. For problemstillingen, om pave Alexander VI. udøvede et konstruktivt virke til løsningen af konflikter i sin samtid, er uden tvivl materiale tilstede. Det er usandsynligt, at alle vatikanske akter, der vedrører denne periode, er blevet gennemarbejdet endnu. Hvad de danske og svenske kleriker, der i disse år levede i Rom, beskæftigede sig med, er med få undtagelser – Hemming Gadh f.eks.⁵⁶ – heller ikke blevet systematisk undersøgt. Til disse hører f.eks. Jens Andersen Belldenak, den senere biskop af Odense.⁵⁷

Pave Alexanders imponerende fremtoning med dens spanske grandezza og dens brug af hele familien i kirkestatens og kirkens tjeneste bør tages for pålydende, når opgaven er at undersøge, om hans embedsførelse på væsentlige punkter adskiller sig fra forgængerens, Innocents VIII.s, udøvelse af magten. Undersøgelser omkring Skibykrøniken vil uden tvivl være af betydning for forståelsen af den spanske paves image i datidens Danmark.⁵⁸ Alexander VI.s fremmedhed i det italienske milieu frembragte en sådan modstand fra omgivelserne, at senere paver og deres historieskivere har været

nødt til at bruge moralske vurderingsnormer for at kunne afvise en embedsførelse, som måske ikke var andet end et antal valg truffet ud fra andre prioriteringer end de gængse.

I den undersøgelse, som denne skitse lægger op til, må der blive tale om en vægtning mellem elementer af normal pavelig magtudøvelse på den ene side, og på den anden, ekstreme forhold affødt af, at den spanske pave ville bruge alle sine børn mere eller mindre som redskaber i en pavelig politik, der blev drevet med slægtsoverhovedets absolutte faderautoritet. Hvilke konsekvenser, disse ekstreme forhold kan have fået for nordeuropæisk historie – hvis de kan lade sig isolere fra embedsførelsen i øvrigt i dens mere traditionelle former – kan forventes at blive af interesse, set ud fra såvel historiske som kirkehistoriske problemstillinger i den epoke, vi forbinder med Amerikas opdagelse og Luthers klosterindtræden.

⁵⁶ Gottfrid Carlsson, Hemming Gadh, en statsman och prelat från Sturetiden. Uppsala 1915.

⁵⁷ Meddelelse af Per Ingesman, der arbejder med Rotaens protokoller for denne periode.

⁵⁸ Et arbejde, der er under forberedelse ved Kaare Rübner Jørgensen, København.

Nepotisme som administrativt system

Ribe stift i senmiddelalderen

Af Troels Dahlerup

Såfremt en senmiddelalderlig dansk biskop ønskede sig et fast greb om sit stifts godsadministration, måtte han selvfølgelig skaffe sig pålidelige funktionærer. Disse kunne han især finde blandt de mange lavedelslægter, der i generationer så at sige havde specialiseret sig i forvaltning af de kirkelige institutioners jordegods. Men rent bortset fra, at mange biskopper netop hentede fra et sådant lavedelslag, har det været naturligt, at biskoppen i betydeligt omfang anvendte sine egne slægtninge, hvorfor så at sige ethvert nogenlunde velbelyst bispekifte kan give sig udslag i udskiftninger og omrokeringer af bispelensmænd.

Det er således velkendt, at en samtidig, men højst ensidig Lundetradition beskylde den 1497 afdøde ærkebisp Jens Brostrup for overdreven nepotisme.¹ Men efter Per Ingemans indgående analyse² turde det nu være fastslået, at ærkestiftets administration var for omfattende til, at selv klare enkeltbegunstigelser af bispe-slægtninge behøvede at give sig markante udslag indenfor den administrative praksis.

Og skønt den bidske karmeliter Poul Helgesen i sin ellers stærkt rosende omtale af Roskildebispen Lage Urne kritiserer denne for overdreven hensyntagen til fa-

milieinteresser, var det snarere en vis tendens til centralisering af administrationen, der mindskede den traditionelle »stiftsministerialitets« rolle i lenspolitikken.³ Og når det danske episkopat først på reformationstiden kan virke »højadeligt«, skyldes dette i høj grad, at mindre betydende slægter gennem lang tids beherskelse af stiftsadministrationen herigenem opnåede en højere status.

Men forholdene varierede unægtelig særdeles fra stift til stift. Mest markant optræder Århus stift under Jens Iversen Lange (1449-82), hvor så at sige ethvert af stiftets (vist ganske få, men ret omfattende) len og slotte kom på Lange-Munkslægtens hænder.⁴ Følgelig kan det være

¹ Jfr. debatten mellem Gösta Johannesson (i »Jens Brostrup och Birger Gunnarsen«). Gottfrid Carlsson 18.12.1952. Lund 1952) og Henry Bruun, Poul Laxmand og Birger Gunnarsen. Studier over dansk politik i årene omkring 1500. Kbh. 1959.

² Per Ingeman, Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen. Skånsk senmedeltid och renässans 12. Lund 1990.

³ Elisabeth Hertzum Becher-Christensen, Roskilde-bispernes forleningspraksis i senmiddelalderen. Festskrift til Troels Dahlerup. Århus 1985.

⁴ Lone Anker Jakobsen, Århus-bispernes forleningspraksis i senmiddelalderen, utrykt speciale. Århus universitet 1973.

Bispelen i Ribe stift. Kort: Inger Bjerg Poulsen.

på sin plads at undersøge et »mellestort« bispedømme, der som Ribe stift med sine 9 større og et uvist (antagelig varierende) antal mindre len endnu ikke har været analyseret.

Naturligvis er en mere systematisk og udtømmende gennemgang først mulig fra anden halvdel af 1400-tallet, og der er en del, der tyder på, at stiftets administration i tidens løb undergik visse forandringer, måske i retning af en vis centralisering.⁵ Men som kilderne bliver stedse rigeligere, konstaterer vi et system af biskoppelige len, der strækker sig fra nord (ved

Limfjorden) ned langs vestkysten imod syd, hvor yderpunkterne udgøres af borge; mod nord af Bøvling, mod syd af den ældgamle bispebesiddelse Møgeltønder, hvortil i 1407 kom Trøjborg, der ganske vist formelt vedblev at være krongods. Men da det perioden igennem var pantsat til bispestolen, fungerer det i praksis som et hvert andet bispelen.

Medens Peder Lykke var biskop i Ribe (fra 1409, til han 1418 avancerede til ærkesædet), finder vi højst naturligt hans broder Bent Bille i besiddelse af det vigtige bispeslot Bøvling.⁶ Efterfølgeren Christiern Hemmingsen (biskop fra 1418 til ca. 1454) var også sjællænder, men ligesom flere af sine efterfølgere af en ganske fåtallig slægt, hvilket gør det vanskeligt at finde kødelige slægtninge blandt stiftets lensmænd.

Trods dette finder vi alligevel ikke sjældent bispens særprægede våben her i Vestjylland i den følgende tid, hvorfor det er fristende at formode, at der blot er tale om »den heraldiske undervalitet,«⁷ dvs. at en i bispens tjeneste trofast virkende foged kunne avancere til stedse mere be-

⁵ Medens det sønderjyske Brink i senmiddelalderen var et beskedent godslen, kaldes det i 1388 *castrum* (Bjørn Poulsen, *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*. Landbohistorisk Selskab 1970, s. 30). Privilegiebrevet af 1468 5/11 opregner bispegodset efter birker (J. Kinch, *Ribe Bys Historie og Beskrivelse I*. Ribe 1869, s. 366).

⁶ *Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis I*. rk., udg. Kr. Erslev m.fl. Kbh. 1894-1912, 5484 og *Udvalg af hidtil utrykte Danske Diplomer og Breve fra det XIVde, XVde og XVIde Århundrede*, udg. af C. Molbech og N. M. Petersen. Kbh. 1858, s. 74.

⁷ Troels Dahlerup, *Kabelslægtens våben og vasaller*. *Heraldisk Tidsskrift II*, s. 345-353 og samme, *Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder*. *Historisk Tidsskrift 12 rk. IV*, s. 1-43.

troede poster og sluttelig af bispen indstilles til et kongeligt adelsbrev, der i så fald blev udstedt med bispens våben (eller en let genkendelig variant deraf).

I hvert fald føres bisp Christierns smukke og egenartede »lilliesparrevåben« af en Oluf Nielsen, der 1451 var foged på Bøvling slot.⁸ Medens dennes eneste søn blev kannik i Ribe, giftede hans tre døtre sig ind i lokaladelen og blev dermed stammødre til en betydelig del af den følgende tids stiftsministerialitet (se stamtavle I). Ifølge traditionen skulle Oluf Nielsen have været gift med en datter af den Esge Friis, der 1462 var bispefoged på Trøjborg; men antagelig var han død før 1460, da hans søn nævnes som kandidat til et præbende i domkapitlet.⁹

En datter Bodil var gift med en Godske Friis (der efter en lidet sandsynlig tradition selv skulle have været forlenet med Bøvling); datteren Gertrud ægtede en af Børglum stifts smålensmænd, medens datteren Karen i sit ægteskab med lavadelsmanden Mogens Spend fik to døtre, der i deres ægteskaber med hhv. Palle Juel (»til Bøvling«) og Thomes Fasti kom i slægt med den typiske stiftsadel.

Her skal også anføres en såkaldt Steinfeld (dennes brug af navnet uden klart fornavn antyder lavættet oprindelse), hvis aparte våben angives at være tre halve liljer omkring en skråbjelke, dvs. nøjagtigt »det halve« af bisp Christierns smukke våben, unægteligt et stærkt indicium om »heraldisk undervalitet«. Beskeden mand Steinfeld var i hvert fald 1455 og 1460 bispefoged på Møgeltønder,¹⁰ og i sit ægteskab med hustru Bendit (Udsen), der 1491 nævnes til bispelenet Bækmark,¹¹ blev også han stamfader til mange bispelensmænd (se stamtavle II). Hans efterslægt, der snart kaldte sig Steen,

ændrede med tiden det særprægede våbenmærke til en kraftigt optrukken sparre omgivet af tre ikke nærmere definerbare cirkler (mon en similarisering til den snart dominerende vestjyske Langeslægts tre roser?).

Såvel enken som sønnen Christen Steen, dattersønnen Markvard (Krabbe)-Juel og dennes søn Bertel Juel besad efter hinanden det lille (Bøvling slot underordnede) bispelen Bækmark (til 1545).¹² Såvel Christen Steens søn som svigersøn blev begge bispelensmænd, og en datter Bodil blev endog gift med den ikke ubetydelige ridder hr. Anders Friis. Men hvis man umiddelbart vil undre sig over, at den obscure Steinfelds sønndatter opnåede et så betydningsfuldt ægteskab, må man straks erindre, at ej heller slægten Friis (af Haraldskær) i 1400-tallets første del var mere betydningsfuld, end at selv adelsårbogen ikke formår at føre slægtens to grene sammen i een stamrække. Dvs. at de to slægters udgangspunkt næppe har været alt for væsensforskelligt. Men hvor det takket være især disse bispeforleninger lige netop lykkedes for Steenslægten at opretholde sin lavadelige status, var hr. Anders Friis med en broder som Børglumbiskop og endnu to brødre som selsprovster i en anderledes gunstig posi-

⁸ Repertorium 2. rk., 47 s.

⁹ Peder Terpæger, Ripæ Cimbricæ. Flensborg 1736, s. 450; Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid II. Kbh. 1914, s. 13.

¹⁰ Repertorium 2. rk. 498; Scriptores rerum Danicarum medii ævi. Kbh. 1772-1878, VIII, s. 27.

¹¹ Gamle jyske Tingsvidner, udg. O. Nielsen. Kbh. 1882, s. 13.

¹² Danske Magazin 5 rk. II, s. 29; Repertorium 2. rk., 7897, 10972; Ældre danske Arkivregistraturer II. Kbh. 1854, s. 385; Danske Kancelliregistranter 1535-50, udg. Kr. Erslev og W. Møllerup. Kbh. 1881-82, s. 263, 278f.

tion, der benyttedes til på forbløffende kort tid at føre slægten til tops.¹³

At der i Henrik Stangebergs ret korte episkopat (ca. 1454-65) ikke mærkes meget til egentlig nepotisme, hænger utvivlsomt sammen med, at vi ikke kender meget til hans familierelationer. Og da hans Skeel-våben er særdeles udbredt i Jylland, er det derfor lidet egnet til at indicere slægtsskab, endsige vasalitet. Men det skal dog anføres, at i hvert fald to bispelensmænd fører Skeelvåben uden at kunne henføres til den egentlige Skeelslægt, dels en Las Rød i bispegården Bregning (1457-64),¹⁴ dels en Iver Jensen til det beskedne bispelen Staby (der ydede sin ringe lensafgift på Holstebro bispegård) fra 1466 til 1487, og dette len besad hans efterkommere endnu over midten af 1500-tallet.¹⁵

Under efterfølgeren den helt obscure Peder Nielsen (1465-83) møder vi ej heller spor af »nepotisme«, næppe uden forbindelse med, at vi praktisk talt intet andet ved om denne biskop end, at han vel førte »Lodehat«-våben, men uden at vi på nogen rimelig måde kan placere ham på denne halvgejstlige slægts stamtræ. Medens Vestjyllands magnatslægter som f.eks. Timgårdgyldestierne har været alt for optaget af rigspolitikken og de nok så givtige kongelige forleninger til at bekymre sig om bispegodset, ser vi en række mellemstore slægter af god lokaladel som Juel og Lange (og dennes sidelinie Lange-Munk) konsolidere sig og det i den grad, at de på reformationstiden nåede en sådan position, at de senere slægtebogs- og ligprædikenforfattere måtte strenge sig an for at føre disse slægters glans og ælde tilbage til en fjern fortid.

Blandt de omstændigheder, der bidrog til at føre Langeslægten til tops, var dens talstærkhed, men også et vist ret sjældent

præg af slægtssolidaritet, der manifesterede sig i en alterstiftelse ved Ribe domkirke (1440), som skulle ledes af et veritabelt familieråd,¹⁶ vist et af de få tilfælde, hvor agnatisk slægtsforbindelse kom til at spille en juridisk rolle. Herved fik slægten patronatsret til et rigt alter med mulighed for at pleje familieinteresser i domkapitlet. Og slægtens indflydelse gjorde sig snart gældende; thi da Varde syssels provsti 1466 ophøjedes til et prælatatur, domdekanatet, besattes dette frem til 1547 af tre medlemmer af slægten Lange (se stamtavle IV).

Nok havde Gunde Nielsen Lange i 1442 Trøjborg slot,¹⁷ ligesom dennes broder Mogens Nielsen var forlenet med det for slægtsgodset så velbeliggende Hennegård (som sønnen Niels Mogensen havde endnu i 1503).¹⁸ Men at slægten iøvrigt holdt sig beskedent tilbage, har en såre enkel forklaring. I og med at Jens Iversen Lange fra 1449 til 1482 var biskop i Århus, havde slægten her så rige forleningsmuligheder, at næppe et vigtigere bispele i dette stift ikke på et eller andet tidspunkt var i familiens besiddelse.

Men med Hartvig Juel (1483-98) fik

¹³ Se stamtavlen i Troels Dahlerup, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*. Kbh. 1968, s. 255.

¹⁴ *Repertorium 2. rk.*, 756, 1691; *Hardsyssels Diplomatarium*, udg. O. Nielsen. Kbh. 1893, s. 53.

¹⁵ *Repertorium 2. rk.*, 2033, 5251 6074; *Hardsyssels Diplomatarium*, s. 76f.; *Gamle Jyske Tingsvidner*, s. 28, 36; *Kong Frederik den Førstes danske Registraturer*, udg. Kr. Erslev og W. Møllerup. Kbh. 1879, s. 418, 443, 479; *Danske Kancelliregistranter*, s. 277f., *Danske Magazin 3. rk. IV*, s. 203, 4. rk. I, s. 167.

¹⁶ J. F. Kinch, *Ribe Bys Historie I*, s. 309f., *Repertorium 2. rk.*, 360; jfr. 321 og 369.

¹⁷ *Repertorium 1. rk.*, 7223.

¹⁸ *Gamle jyske Tingsvidner*, s. 49; *Repertorium 2. rk.*, 9960.

Ribe stift omsider en biskop af god og talstærk lokaladel, der i løbet af sit blot 15-årige episkopat fik bragt sin slægt frem til den gunstige position, som halvbroderens søn Iver Kjeldsen Juel i sine familieoptegnelser (fra ca. 1556)¹⁹ gjorde sit til at bestyrke, og det skønt Juelslægten indtil da ikke på nogen måde havde udmærket sig fremfor anden god lokaladel.²⁰

Nu sker der i hvert fald noget markant i stiftsadministrationen, idet bispens talrige brødre og svogre skal forsørges. Da Kjeld Iversen Juel 1486 skal have opnået Bøvling slot efter sin halvbroder Palle Juel, må denne i så fald have fået slottet næsten umiddelbart efter biskop Hartvigs indsættelse. Endnu en halvbroder Thomes Iversen fik et slot, Trøjborg (senest 1490, forrige lensmand kendt 1479),²¹ og selvom nok en halvbroder Hans Iversen foretrak at pleje sine sjællandske interesser (der omkring 1500 indbragte ham Svendstrup bispelen), var der slægtninge nok at betænke. Bispens søster Johanne var gift med den ubetydelige Christen Steen til det lille bispelen Bækmark (jfr. ovenfor), unægtelig et indicium om Juelslægtens fra først af beskedne millieu. Men traditionen nævner hende i forbindelse med det Lønborg, hvor hendes svigersøn hr. Anders Friis havde interesser at varetage (vanskeligt at afgøre, hvor der er tale om kronens Lønborg birk, og hvornår bispegodset Lønborggård med Vosborg birk), og hvor hendes søn Erik Steen 1493 var bispelensmand.²²

Dennes søster Maren Steen ægtede 1489 Mikkel Eskildsen (Banner), og da var det naturligvis den elskværdige bispeonkel, der holdt brylluppet på bispegården, iøvrigt samtidig med at Kjeld Iversen Juel ægtede Karen Nielsdatter Lange. Følgelig måtte biskoppen sætte de unge mennesker i vej, og i 1492 havde Mikkel

Eskildsen da også bispegården Visselbjerg,²³ medens Karen Nielsdatter 1494 havde det lille bispelen Holmgård, som ægteparret 1497 fik livsbrev på, og som efterkommerne tilmageskiftede sig så sent som 1580.²⁴

Når hertil anføres Palle Juel af den fjernere Åbjerg-linie, der 1492 nævnes til Hvolgård (hvor endnu dennes søn nævnes på reformationstiden),²⁵ var det snart kun småting, der blev tilbage til de traditionelle stiftslensmandsslægter, som f.eks. Skeelvåbenslægten på det lille Staby (med antagelig såvel livs- som pantebreve). At Steenfelds efterkommere på spindesiden fortsat besad Bækmark, skal således ses på baggrund af, at Christen Steen

¹⁹ Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Literaturhistorie, 1. rk. I, s. 47-59. Kbh. 1865-66. Disse optegnelser er hovedkilden til mange af de i det følgende anførte familiemæssige meddelelser, f.eks. om bryllupper m.v.

²⁰ Da slægtsvåbenet med stjernen over tre bølger så at sige er identisk med det, som en 1440 adlet Gyldenstjernevasal modtog, og idet første sikkert dokumenterede mand Iver Juel skriver sig til Øgelstrup blot en 20 km fra Timgård, er det unægtelig fristende at forestille sig, at også Juelslægten havde sin oprindelse i Gyldenstjernevasaliteten (jfr. det ovf. i note 7 anf.). Det turde i hvert fald være en mere plausibel forhistorie end Iver Juels fantasering over en opkaldelse efter kejser Julianus med selveste julestjernen som våben!

²¹ *Scriptores rerum Danicarum VIII*, s. 33; jfr. s. 95 og s. 99.

²² *Repertorium 2. rk.*, 7554, formentlig også 1512; se *Det kongelige Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger II*, udg. Troels Dahlerup. Kbh. 1969, s. 713 og samme I. Kbh. 1959, s. 685.

²³ *Hardsyssels Diplomatarium*, s. 73.

²⁴ *Ældre danske Arkivregistraturer II*, s. 276; *Danske Kancelliregistranter*, s. 165f.; *Jyske Samlinger 1. rk. V*, 233f., s. 234 samt Kr. Erslev, *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede*. Kbh. 1879, s. 139.

²⁵ *Hardsyssels Diplomatarium*, s. 73; først så sent som 1459 kom bispestolen i besiddelse af dette østjyske gods.

havde ægtet bispens søster Johanne. Og i 1498 skrev Steenfjelds dattersøn Markvard Juel (Krabbe-Juel) sig desuden til det lille bispelen Oxvang.²⁶

For kort at resumere sad Juelslægten i videre forstand (inklusive Lange og Krabbe-Juel) på to af stiftets tre slotte²⁷ og på et halvt dusin af de smålen, hvis lensmænd er kendt. Og udenfor denne kreds møder vi blot en Oluf Staverskov på det beskedne Brink (1490 og 1494)²⁸ samt en Jens Kaas (fra Viborg stift) på det Volstrup, der først nu optræder som selvstændig forlening.²⁹

På baggrund af denne veletablerede nepotisme kan det ikke undre, at også den følgende biskop ved Hartvig Juels resignation 1498 blev en nevø Iver Munk, der sad indtil reformationen, i sine senere år ivrigt beskæftiget med at få sin brodersøn Oluf Munk anerkendt som sin efterfølger. Men skulle man således umiddelbart formode, at bispe-skiftet blev uden indflydelse på slægtspolitikken, så lærer vi snart, at kunne Juel'er, Munk'er og Langer vel enes om, at bispelensmænd fortrinsvis skulle tages indenfor denne slægtskreds, konstaterer vi, at slægtsstridigheder sjældent er voldsommere, end når de udspiller sig indenfor én og samme familiekreds. Næppe var Iver Munk installeret på bispestolen, før udskiftninger indenfor lensmandskredsen tager fat.

Allerede i 1500 remplaceres Iver Munks onkel Kjeld Iversen Juel på Bøvling slot af den i denne sammenhæng ubetydelige Jens Kaas, der kom fra det mindre len Volstrup. Og dette var en begivenhed, der længe huskedes af Juelslægten, idet Kjeld Iversens arvinger benyttede sig af reformationsrøret til at indlede en proces imod den nu aldrende biskop, der hævdedes at have misligholdt sin forgængers lensbrev til Kjeld Iversen.³⁰ Og

især møder vi en voldsom bitterhed i sønnen Iver Kjeldsens ofte omtalte erindringer. At Kjeld Iversen fik lov til at beholde det beskedne Holmgård len, var i denne sammenhæng af mindre betydning og skyldtes vel især, at lensbrevet af 1497 også anførte hustruen Karen Nielsdatter af den nu stedse mere betydende Lange-slæggt.

I sine erindringsnotater peger Iver Juel på især den nye biskops broder Mogens Munk som den onde ånd og drivende kraft bag Juelslægtens fornedrelse. At dette har noget på sig, mere end antydes af, at i og med Jens Kaas forflyttes til Bøvling slot, blev Volstrup nu ledigt. Idet Mogens Munk øjensynligt ikke selv besad en passende hovedgård, var det unægteligt behageligt at have en bispebroder, der kunne skaffe en tilpas stands-mæssig bolig. At Mogens Munk påskønnede dette, ses af, at skønt han i tidens løb erhvervede sig betydeligt gods, vedblev han til sin død at skrive sig til bispelenet Volstrup, som sønnen 1542 pietetsfuldt købte af kronen.³¹

Naturligvis måtte der også sørges for Iver Munks søster Karen, der var gift med den lidet betydelige Henrik Stampe, der senest 1499 (og frem til efter reformationen) besad det lille len Oxvang (efter den 1488 nævnte Markvard Krabbe-Juel),³² og inden længe suppleredes dette med det formentlig større nabolten Visselbjerg (se-

²⁶ Repertorium 2. rk., 6360.

²⁷ Lensmanden på stiftets tredje slot Møgeltønder kendes tilmed først, da Peder Rantzau nævnes 1500, se Repertorium 2. rk., 9089.

²⁸ Scriptores Rerum Danicarum VIII, s. 33; Repertorium 2. rk., 7673-74.

²⁹ Repertorium 2. rk., 7118.

³⁰ Danske Magazin 3. rk. VI, s. 114.

³¹ Danske Kancelliregistranter, s. 252.

³² Repertorium 2. rk., 8825.

nest 1508, efter den forrige biskops nieces mand Mikkel Eskildsen (Banner) i 1492).³³ Henrik Stampe døde kort efter reformationen og efterfulgtes på Oxvang af Karen Spend, hvis bryllup med bisp Ivers fætter Hans Munk 1513 blev holdt på selve bispegården, og deres søn Kristoffer Munk, der 1538 havde tjent på bispegården, købte godset 1544.³⁴

Et nok så stort indgreb i Juelslægtens position var dog, at bispen i 1504 gav det vigtige Trøjborg slot til Hans Nielsen Lange (omend blot en temmelig fjern slægtning af bispen var hans hustrus søster nystævnte Hans Munks hustru). Thi dette slot gav Thomes Iversen Juel ikke uden videre fra sig, men søgte at få både konge og rigsråd indblandet, idet han bl.a. henvendte sig til tidens førende jurist selvste Niels Clementsen.³⁵

Naturligvis sørgede Mogens Munk først og fremmest for sine nærmeste, og efter årelangt besvær opnåede sønnen Oluf Munk kort før reformationen at blive anerkendt som *Electus*, dvs. udvalgt efterfølger for den nu aldrende onkel Iver Munk.

Mogens Munks ældste søn Ludvig sad under Grevens Fejde på Lønborg (men var død 1537),³⁶ medens en datter før 1515 blev gift med holsteneren Wulf Pogwisch, en forbindelse, der skulle få rigshistorisk betydning. Omkring 1522 forlod denne Christiern II's sag til fordel for hertug Frederik (I), og trods sit katolske sindelag hørte han længe til dennes nærmeste rådgivere, hvorfor han belønnedes med rigelige forleneringer i hertugdømmet, ikke mindst efter tronskiftet 1523.

Da hovedmanden bag sammensværgelsen blandt den jyske opposition imod Christiern II så givet var landsdommer Mogens Munk, forekommer det oplagt, at der må have været tale om en samvirken

imellem jyske og holstenske adelige med netop Ribe bispestol centralt placeret. Og senest 1529 var Wulf Pogwisch i hvert fald i besiddelse af Trøjborg (hvor Hans Nielsen Lange ikke nævnes efter 1519), som hans biskoppelige svoger 1532 gav ham og hustruen et livsbrev på (med den yderligere sikkerhed, at skulle han miste dette slot, da havde han til gengæld krav på en rundelig erstatning i form af forlening med Bøvling, Volstrup eller Møgeltønder).³⁷

Trods det nære slægtskab mellem Juel'er, Munk'er og Langer må forholdet i perioder have været særdeles ansændt. I hvilken grad Ribe stifts administration ansås lukket for Juel-slægtens medlemmer, antydes af, at den afsatte Trøjborglensmand Thomes Iversen Juel i 1520'erne sendte sin efter Hartvig Juel opkaldte søn i tjeneste så langt væk som i Lund, hvor den vist purunge Hartvig Juel i 1527 optræder som ærkestiftets fodermarsk.³⁸ Men stiftsforvaltningen måtte nu en gang fungere, og trods Mogens Munks bjærgsomhed måtte der tages et vist hensyn til den traditionelle stiftsministerialitet.

At Skeelvåbenslægten uforstyrret fortsatte på det beskedne Staby len (inklusive

³³ Hardsyssels Diplomatarium, s. 73; Repertorium 2. rk., 11079-80.

³⁴ Danske Kancelliregistranter, s. 220; Registratur 108 A (Rigsarkivet) nr. 53 i.

³⁵ Repertorium 2. rk., 10099, 10372, 10303, 10305-06, 10388; Missiver II, s. 199.

³⁶ Det kgl. Rettertings Domme I, s. 676. Den danske Adel i det 16.de og 17.de Aarhundrede II, udg. C. F. Bricka og S. M. Gjellerup, Kbh. 1913, s. 127f.

³⁷ (Rigsarkivet) Privatarkiver, Esge Bille 1529 15/3 (brev fra W.P.); Scriptorum rerum Danicarum VI-II, s. 68; J. F. Kinch, Ribe Byes Historie I, s. 484ff.

³⁸ Per Ingeman, Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen, s. 306.

gårdene Svendsholm og Padbjerg), kan skyldes lenets ringe størrelse, men vel også et juridisk forpligtende livs- eller pantebrev. På den sønderjyske gård Brink (muligvis underordnet et af de større naboslotte) finder vi i 1500 (og frem til 1515) en Jesper Pedersen, der førte Juelvåben,³⁹ og det skønt vi ikke på nogen måde kan placere ham på Juelslægtens ganske godt belyste genealogi. Følgelig står vi overfor spørgsmålet, om vi ikke her finder et af de sidste eksempler på »heraldisk undervasalitet«, dvs. at der blot er tale om en ved hr. Hartvig Juels mellemkomst adlet bispefoged, hvis loyalitet mere har rettet sig imod bispestolen end imod den mere eller mindre tilfældige person, der aktuelt var biskop?

Et eksempel på de fortsatte muligheder, som stiftsadministrationen gav loyale fogedslægter, finder vi i stiftets østlige del, hvor en ellers lidet kendt Morten Bang 1486-876 optræder som lensmand.⁴⁰ Under dette len hørte utvivlsomt gården Donneruplund, hvortil siden to af dennes sønner Christoffer (1503) og Palle Bang (1512) nævnes.⁴¹ Sidstnævntes svigersøn Oluf Staverskov er et slående vidnesbyrd om lavedelens muligheder i stiftets tjeneste; i 1536 finder vi ham i det biskoppelige kontingent af væbnede svende, som kongen efter bispernes arrestation gav rejsepas hjem til Ribe. Og her fortsatte Oluf Staverskov som nu kongelig ridefoged på Riberhus. Hans anvendelighed understreges af, at kongen allerede 1537 tillod ham at købe »familiebesiddelsen« Donneruplund, hvorved vi konstaterer, at den blot bestod af en gård med to bol med en beskeden lensafgift på 1/2 tønne smør.⁴²

Det faste greb, som Mogens Munks nære slægt besad om Ribe stifts administration, kom dog med tiden til at løsnes. Nok var han 1521 blevet jysk landsdom-

mer og efter sejren og tronskiftet 1523 medlem af rigsrådet. Men antagelig har en aktiv deltagelse i rigspolitikken ikke tilladt helt samme detailinteresse for Vestjyllands lokale forhold. Og i og med at biskop Iver koncentrerede sig om at få nevøen Oluf Munk accepteret som successor, har dette krævet ofre, såvel overfor Frederik I som overfor domkapitlet. I hvert fald kom flere medlemmer af Juelslægten i en fastere position, således Iver Kjeldsen Juel, der efter studier i udlandet (sammen med Johan Friis) kom i tjeneste i det kongelige kancelli, hvilket indbragte ham det givtige Hardsyssels provsti (med titel af domprovst i Ribe). Hans søster Anne var allerede i 1512 blevet enke efter Johan Brockenhuus, men giftede sig atter (i 1527) med Mads Gjordsen, broder til Frederik I's indflydelsesrige kansler Claus Gjordsen. Iver Kjeldsens kusine Lisbeth Thomesdatter Juel (søster til førnævnte fodermarsk Hartvig Juel) ægtede den i og for sig ikke betydningsfulde Claus Sested, og denne må i løbet af 1520erne være kommet i besiddelse af bispelenet Hvolgård, som »bispens tjener« Peder Juel (af den fjernere Aaberglinie) fratog ham 1531; men efter reformationen lykkedes det Anne Kjeldsdatter Juels posthume søn Johan Brockenhuus at erhverve det 1540.⁴³

³⁹ *Scriptores rerum Danicarum VIII*, s. 105; *Repertorium 2. rk.*, 9417; *Ældre Arkivregistraturer V*, s. 53 (jfr. *Grønlands Registratur nr. 491*).

⁴⁰ *Gamle jyske Tingsvidner*, s. 112; jfr. *Danske Magazin 1. rk. IV*, s. 16; *Repertorium 2. rk.*, 6155.

⁴¹ *Repertorium 2. rk.*, 9834; *Gamle jyske Tingsvidner*, s. 115.

⁴² *Danske Magazin 3. rk. VI*, s. 61f.; (Rigsarkivet) *Registratur 108 A nr. 53 i*, *Danske Kancelliregistranter*, s. 45.

⁴³ *Kong Frederik I's danske Registranter*, s. 366, 465, 424; *Danske Kancelliregistranter*, s. 143.

I Claus Sested finder vi et eksempel på kongelige fogeder og disses advancementsmuligheder. Formentlig havde denne længe været knyttet til administrationen af Riberhus, idet han 1530 fik ventebrev derpå. Under selve de bevægede reformationsår blev det vigtige grænseslot dog overdraget til først Johan og derpå Henrik Rantzau, idet Claus Sested efter alt at dømme dog varetog den daglige administration, og endelig opnåede han – efter talrige småforleninger – i 1542 omsider at blive kgl. lensmand her.⁴⁴

Men hvad kom så reformationen 1536 til iøvrigt at betyde for Ribe stifts aristokrati? Ud fra en administrationshistorisk synsvinkel kom denne statsomvæltning først og fremmest til at give Juelslægten en længe ønsket revanche overfor »de onde onkler« af Munkslægten. Allerede under Grevens Fejde finder vi 1535 Niels Kjeldsen Juel i besiddelse af det bispeslot Bøvling, som hans fader modvilligt havde måttet opgive i 1500.⁴⁵ Den nu helt seculariserede Riber domprovst Iver Juel fik 1537 Lønborg i forlening sammen med det Stubber Kloster, som han 1547 købte til ejendom, hvorefter han ægtede Mette Munk, en datter af Oxvangs lensmand Hans Munk.⁴⁶

Normalt giver kilderne os kun svar på de spørgsmål, som vi prøver at stille dem. Er det nu også berettiget at opfatte senmiddelalderen som en lokal magtkamp imellem Ribe stifts lokale adelsslægter? For en gangs skyld har vi talende kilder fra en af sagens parter, de familieoptegnelser, som den aldrende Iver Juel (vist ca. 1556) nedfældede, optegnelser, der bl.a. er værdifulde ved at meddele ellers slet belyste personalia som de bryllupper, der holdtes på Ribe bispegård, og som udtrykker en markant uvilje imod især Mogens Munk, der øjensynligt ansås for den egentlige ansvarlige for Juelslægten tilbagegang. Selv skildrer han vendepunktet således:

(1537) »og blev jeg befalet at følge hr. Johan Rantzau over alt Riber stift, og er dette begyndelsen til min fremgang, kald og forlening«.

⁴⁴ Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd, s. 56, 140, 162.

⁴⁵ Danske Magazin 3. rk. IV, s. 201; 3. rk. VI, s. 114.

⁴⁶ Om hans secularisering se Danske Kancelliregistranter, s. 63 samt Danske Samlinger 1. rk. I, s. 53f.

I

Esge Friis t. Trøjborg

Oluf Nielsen Sort ~ Mette Friis
t. Bøvling 1451

Bodil ~ Godske Friis (t. Bøvling)

Karen ~ Mogens Spend

Gertrud ~ Jep Juel t. Hindsel (Børglum stift)

Palle Juel t. Bøvling ~ Ellen Spend

Ellen Spend ~ Thomas Fasti

Palle Bang t. Donneruplund ~ Anne

Mogens (Bispetjener?)

Christen t. Lønborg

Oluf Staverskov t. Donnerup ~ Anne

Ellen ~ Jørgen Kremon Rantzau t. Lønborggaard

II

Steenfeldt ~ Bendit Udsen af Bækmark
(Møgeltønder 1455, 1460)

Johanne Juel t. Lønborg ~ Christen Steen t. Bækmark

Kirsten ~ Ejler (Krabbe)-Juel

Erik Steen t. Lønborg

Maren Steen ~ (1489)
Mikkel Eskildsen Banner
t. Visselbjerg

Bodil Steen ~
hr. Anders Friis
t. Lønborg

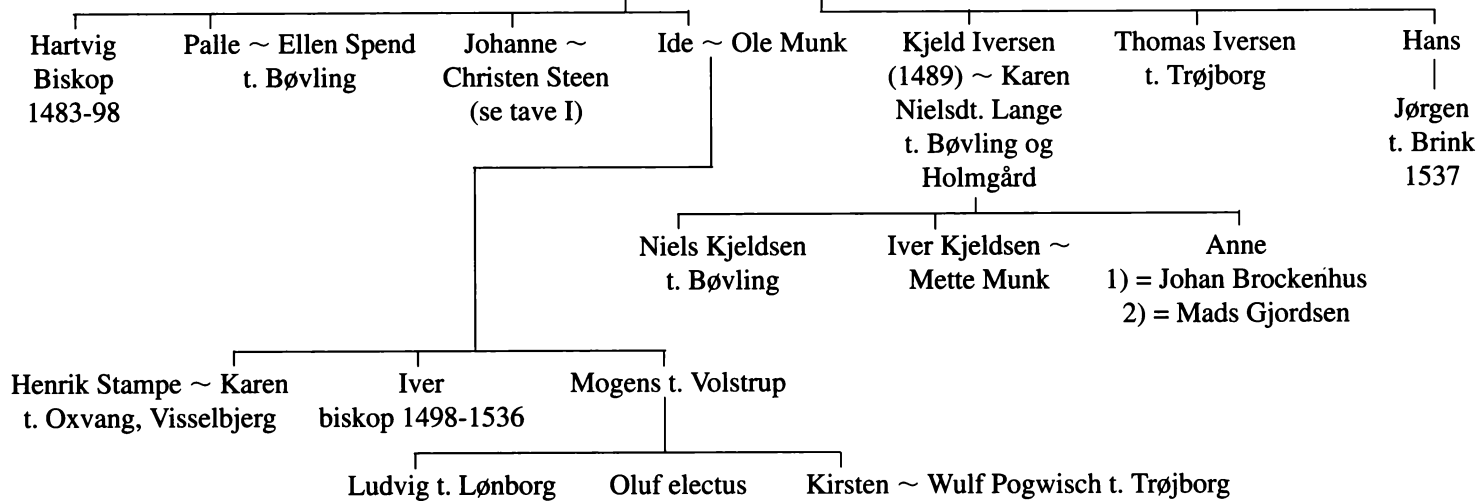
Markvard Juel ~
t. Bækmark
og Oxvang

Anne Viffert
t. Bækmark

Bertel Juel
t. Bækmark d. 1545

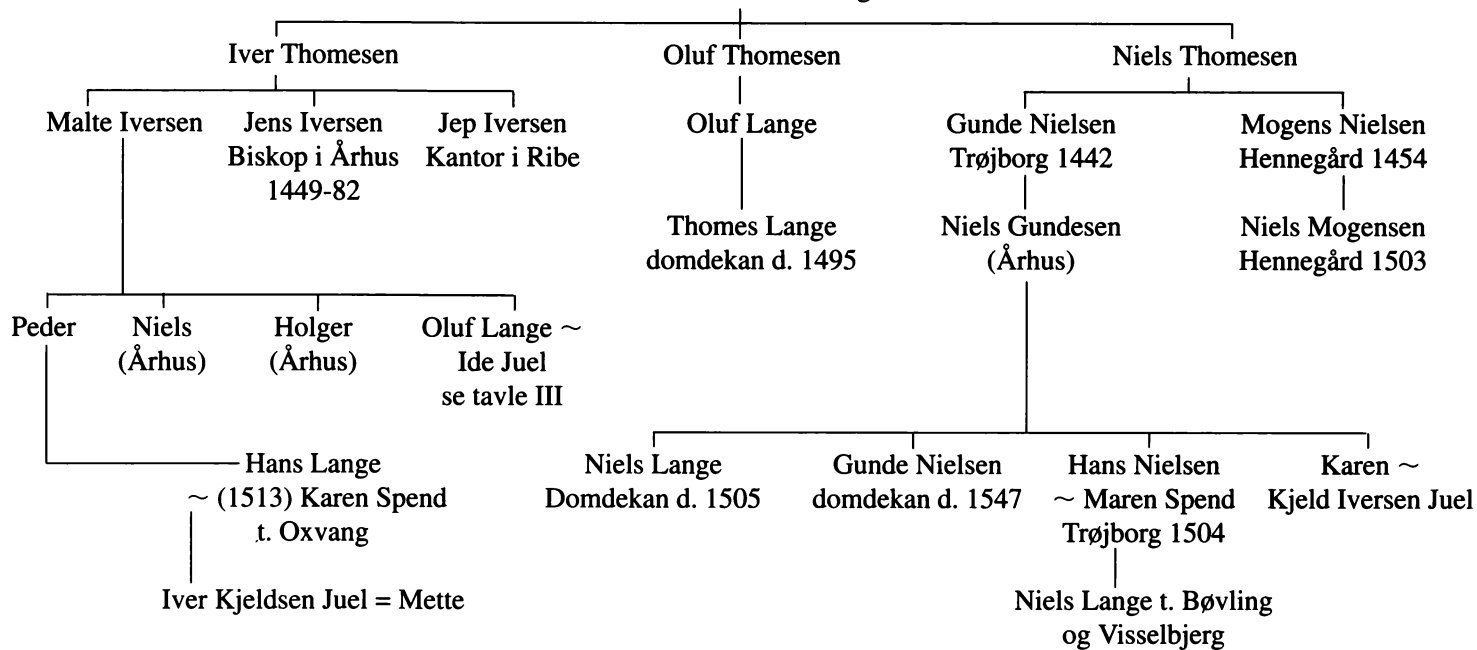
III

Mette Hvas ~ 1) Iver Juel 2) ~ Karen Vesteni

IV

Thomas Iversen Lange

Hvorfor blev København Danmarks hovedstad?

Af Thomas Riis

København er ikke en af Danmarks ældste byer, men synes at stamme fra Valdemarstidens urbaniseringsperiode som så mange andre danske købstæder. I det 12. århundrede var den handelsplads og regionalt centrum for fiskeriet i Øresund,¹ og det kan ikke udelukkes, at bebyggelsen går tilbage til det 11. århundrede, selv om den næppe havde bymæssigt præg.²

Engang i 1160erne, måske i 1167, overdrog Valdemar den Store København til biskop Absalon af Roskilde.³ I de følgende år fik Absalons broder Esbern Snare Kalundborg og den med kongefamilien beslægtede Knud Prizlavsens Nyborg. Alle tre begyndte at opføre fæstninger på de strategisk vigtige steder til beskyttelse af overfarten mellem de enkelte landsdele.⁴ Senest i 1186, da Valdemar den Stores gave til Absalon blev stadfæstet, omfattede København en borg (*castrum*) og den egentlige bebyggelse (*villa*).⁵ Efter Absalons død i 1201 forblev byen i Roskildebispens eje, og den udbyggedes hurtigt. Vor Frue kirke grundlagdes i 1180erne og blev under biskop Peder Sunesen (1192-1214) sæde for et kollegiatkapitel⁶ og vel inden det 13. århundredes midte var både Skt. Nikolaj og Skt. Petri kirker blevet opført.⁷ Sin første stadsret fik byen af Roskildebispen i 1254.

Under striden mellem konge og Roskildebispe blev byen 1247 besat af Erik 4. Plovpenning; men hans broder og efter-

¹ Axel Christophersen, *Fra Villa Hafn til Portus Mercatorum. Historiske Meddelelser om København* 1986, s. 29-32.

² Som bymæssige karakteristika kan nævnes en vis koncentration af bebyggelsen, en vis erhvervs-mæssig arbejdsdeling, at en væsentlig del af indbyggerne ernærer sig ved ikke agrare erhverv, samt existensen af centrale funktioner i kult, retspleje og forvaltning (hvilket sidste dog er svært at påvise arkæologisk).

³ *Saxonis Gesta Danorum*, ed. Jørgen Olrik & Hans Ræder I. Kbh. 1931, s. 458 l. 22-24.

⁴ Jfr. Thomas Riis i *Kalundborgs Historie*, red. Tore Nyberg & Thomas Riis I. Kalundborg 1985, s. 19-20 og IV. Kalundborg 1992, s. 357-358. Kalundborg kan sammenlignes med de florentinske *terre nuove* eller med de sydfranske *villesneuves*; jfr. Charles Higounet, *Paysages et villages neufs du Moyen Age, recueil d'articles*. Bordeaux 1975, s. 334-345 og 355-363; Johannes Hertz, *Kalundborg. »Danmarks Carcassonne«*. Nationalmuseets Arbejdsmark 1990, s. 79-93.

⁵ *Diplomatarium Danicum* (herefter *Dipl. Dan.*) I. rk. 3. Kbh. 1976, no. 137.

⁶ *Danmarks Kirker I: København* I. Kbh. 1945-1958, s. 3; Niels Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave*. Kbh. 1971, s. 241-242.

⁷ *Danmarks Kirker I: København* I, s. 231 og 460; de nyeste udgravninger i Lille Kirkestræde tæt ved Skt. Nikolaj kirke har vist, at bosættelsen her begynder i 1220erne; Bi Skaarup, *Nyt om Københavns Arkæologi. Københavns Kronik* nr. 58, oktober 1992.

følger Abel (1250-1252) gav den tilbage til biskoppen. Som led i rigssamlingen lykkedes det Valdemar 4. Atterdag at erobre København 1342, og den forblev nu i kongelig besiddelse indtil 1375, da Roskildebispens fik den tilbage. Efter biskop Peder Jensen Lodehats død 1416 fordrede Erik af Pommern byen udleveret; et nævn fandt 1417, at Roskildebispens med vold havde erhvervet byen efter Valdemars død 1375, hvorfor det tilkendte kongen den foreløbige besiddelse af byen. Efter denne kendelse opgav Roskildebispens yderligere proces, og byen forblev »Kongens København«. ⁸ Erik af Pommerns erhvervelse af byen må i øvrigt ses som udtryk for en bestemt politik, der gik ud på at få kontrol over de vigtigste handelspladser og derigennem få del i toldindtægterne; det lykkedes med København, og en række byer, især i Øresunds- og Storebæltregionerne, fremmedes af ham; men han kunne ikke tage herredømmet over Næstved fra Skovkloster. ⁹

Ifølge Roskildebispens Jordebog var der omkring 1377 381 verdslige og gejstlige grundejere i byen, ¹⁰ hvilket ved en husstandsstørrelse på 5 samt 10% forhøjelse for at medregne de til leje boende vil svare til et indbyggertal på ca. 2.100.

Imidlertid rådede de 381 grundejere over i alt 601 grunde, af hvilken 77 lå »in villa desolata«, altså en del af byen, der var blevet helt eller delvis forladt af sine indbyggere. ¹¹ Regner vi nu med, at hver grund har svaret til en husstand, når vi frem til ca. 3.300 før affolkningen. ¹² Formentlig repræsenterer dette tal byens indbyggertal umiddelbart før Den sorte Død sidst i 1340erne. Først ved middelalderens slutning nåede folketallet igen op på dette niveau: Mandtallet 1510 omfatter 576 lægfolk; efter den nævnte beregningsmetode når man frem til ca. 3.170,

hvtill vel må lægges ca. 100 gejstlige (præster, kapitel, klostre) eller i alt knap 3.300. ¹³ Til sammenligning tjener, at den anden store danske by, Malmø, i 1518 havde 612 skatteydere, der formentlig alle var husejere, eller ca. 3.365 indbyggere. ¹⁴

Sildefiskeriet i Øresund foregik ikke kun ved Skanør-Falsterbohalvøen, men

⁸ Ditlev Tamm, Københavns forfatning fra middelalderen til 1978. Historiske Meddelelser om København. Årbog 1978, s. 12-17; Thomas Riis, Kopenhagen. Lexikon des Mittelalters V. München-Zürich 1991, Sp. 1432-1433.

⁹ Ralf-Gunnar Werlich, Königum und Städte in Dänemark 1340-1439. Diss. Univ. Greifswald 1989, s. 134-139.

¹⁰ Thelma Jexlev, Københavns Borgere 1377 og 1510. Forsøg på en navnehistorisk og erhvervs-mæssig analyse af Roskildebispens jordebog for København 1377 og et udbudsmandtal for alle københavnske roder o. 1510. Historiske Meddelelser om København. Årbog 1978, s. 43; Roskildebispens Jordebøger og Regnskaber, udg. ved C. A. Christensen. Danmarks Middelalderlige Regnskaber 3. Række I. Kbh. 1956, s. 106-128.

¹¹ Roskildebispens Jordebog, udg. C. A. Christensen, s. 125-126.

¹² På grund af tilbagegangen, som dokumenteres af de 77 grunde in villa desolata, må det anses for mindre sandsynligt, at antallet af grunde er blevet øget ved grunddeling i tiden op til 1377. Dette fænomen er normalt et tegn på befolkningstilvækst; jfr. Thomas Riis, Poverty and Urban Development in Early Modern Europe (15th-18th/19th centuries): A General View, in Thomas Riis ed., Aspects of Poverty in Early Modern Europe = Publications of the European University Institute 10. Stuttgart-Firenze 1981, s. 6-7.

¹³ Thelma Jexlev, Københavns Borgere 1377 og 1510, s. 43; Thomas Riis i Lexikon des Mittelalters V, Sp. 1433.

¹⁴ Thomas Riis, Should Auld Acquaintance Be Forgot...Scottish-Danish Relations c. 1450-1707 II. Odense 1989, s. 17. Udgiveren af Lyder van Fredens Kännärsräkenskaper för Malmö 1517-1520. Malmö 1960, Leif Ljungberg, anfører s. 11, at København omtrent samtidigt havde 811 skatteydere, hvilket ville svare til knap 4.500 indbyggere; men desværre anfører Ljungberg ikke kilden til dette tal.

også på Sundets vestside. Dragør var her den vigtigste lokalitet, og ligesom på Skåneøret blev der holdt marked. Valdemar 4. gav 1348 borgerne i København samme privilegier på markedet i Dragør, som de havde haft på Skånemarkedet,¹⁵ og i Christian 1.s privilegier af 1458 og 1469 omtales boder i Dragør, som benyttes af borgerne i København, blandt andet under fiskeriet.¹⁶ Endvidere var København en af de fire Øresundsbyer, som Christian 2. havde udset til stapelbyer for korn,¹⁷ og udsendinge fra København og Malmø forhandlede 1520 med repræsentanter for Stockholm om oprettelsen af et nordisk handelsselskab.¹⁸ Københavns deltagelse i fiskeriet og dens gunstige beliggenhed ved den internationale handelsvej gennem Øresund må have været blandt de faktorer, som bidrog til byens velstand og derved til dens muligheder for at blive hovedstad.

Til kongeskifternes »rites de passage« hører herskerens begravelse og den nye herskers kroning. Med enkelte undtagelser fandt begravelserne siden Valdemars-tiden sted på Sjælland, idet Ringsted med Knud Lavards helgengrav benyttedes af de egentlige Valdemarer og enkelte senere konger: Christoffer 1. flyttede sin dræbte broder Erik 4. til Ringsted som led i bestræbelserne på at få ham kanoniseret, og Erik 6. Mened (d. 1319) blev også begravet i Ringsted.¹⁹

Det følgende århundredes kongebe-gravelser fandt sted i Sorø, idet dog Valdemar 4. havde ønsket at blive begravet i Vordingborg. Hans datter Margrete fik 1377 pavens tilladelse til at overføre faderens lig til Sorø;²⁰ men heller ikke hun blev begravet, hvor hun havde ønsket det. Hun synes at have foretrukket Sorø; men Erik af Pommern fik hende overført til Roskilde Domkirke. Kong Erik blev gan-

ske vist begravet i Pommern; men siden Christoffer 3.s død 1448 er næsten alle danske konger blevet begravet i Roskilde domkirke.²¹

Kroningerne blev normalt foretaget af ærkebispem af Lund, og inden interregnet 1332-1340 fandt de normalt sted i domkirken i Lund. Hverken Valdemar 4. eller hans efterfølger Oluf synes at være blevet kronet, Erik af Pommern blev det 1397 i Kalmar og Christoffer 3. 1443 i Ribe; men siden Christian 1. (1449) og til og med Frederik 3. fandt kroningerne sted i Københavns Vor Frue kirke. Under enevælden fandt dog salvingerne sted i Frederiksborg Slotskirke, sidste gang i 1840.²²

Selvom kroningerne først 1449 blev henlagt til København, konstaterer man for kongebegravelsernes vedkommende en vis koncentration til Sjælland; men først efter midten af det 15. århundrede begyndte et kongeligt sakrallandskab at

¹⁵ Danmarks gamle Købstadlovgivning III, udg. af Erik Kroman. Kbh. 1955, København nr. 17.

¹⁶ Sst., København nr. 28 og 31.

¹⁷ De tre andre var Malmø, Landskrone og Helsingør; jfr. Christian 2.s bylov 1522 (Aage Andersen udg., Den danske Rigslovgivning 1513-1523. Kbh. 1991) § 48 og Christian 2.s landlov § 94 (sst.); men København havde den bedste havn.

¹⁸ Thomas Riis, *Should Auld Acquaintance Be Forgot...I*, s. 214.

¹⁹ Danmarks Kirker V: Sorø Amt 1. Kbh. 1936, s. 162-170; Thomas Riis, *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*. Odense 1977, s. 208-209.

²⁰ Danmarks Kirker V: Sorø Amt 1, s. 79.

²¹ Danmarks Kirker III: Københavns Amt 4. Kbh. 1951, s. 1781 og 1796-1799.

²² Erich Hoffmann, *Königserhebung und Thronfolgeordnung in Dänemark bis zum Ausgang des Mittelalters. Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters* 5. Berlin-New York 1976, s. 144, 150, 155 og 160-166; Thomas Riis, *Les institutions politiques...*, s. 261-262.

udvikle sig: Hovedstad København, gravkirke Roskilde, kroningskirke København, senere Frederiksborg. Et tilsvarende kongeligt sakrallandskab kender man fra Frankrig, hvor Paris er hovedstad, Reims kroningsby og St. Denis gravkirke.

Det danske middelalderlige kongedømme var som de fleste tilsvarende i udlandet et rejsekongedømme.²³ Under Valdemar 2. Sejr var Vordingborg den foretrukne kongelige residens, hvilket hænger sammen med hans engagement i Østersøpolitikken; men for hans sønner kan en yndlingsresidens ikke påvises. Selvom Erik 5. Glipping kom vidt omkring i sit rige, spores dog en vis koncentration om den sjællandske øgruppe: Roskilde var den hyppigst dokumenterede residensby; men kongen kom flere gange til Vordingborg og Nykøbing Falster, hvor hans moder residerede.²⁴

Under Erik 6. Menved ses en klar koncentration af kongelige opholdssteder til Sjælland, der lå praktisk for varetagelse af kongens interesser i Østersøområdet (ophold på Vordingborg og Nykøbing Falster), medens hans skandinaviske engagement afspejles i de hyppige ophold på Helsingborg og Søborg; ved siden af Vordingborg var Roskilde den oftest besøgte by. Også Christoffer 2.s engagement i nordtysk politik genspejles i hans opholdssteder: Vordingborg var hovedresidens med Nykøbing Falster som anden residens.²⁵

Ifølge traditionen skulle danehoffet holdes på et sted, hvortil man kunne sejle, og som lå centralt i landet. Nyborg var her den foretrukne, siden 1284 foreskrevne, mødeby, selvom danehoffet undertiden samlede i Vordingborg eller Kalundborg.²⁶

Vigtige dokumenter som forordninger og håndfæstninger udfærdigedes ofte i flere eksemplarer, der i reglen opbevare-

des i domkirkernes arkiver. Således er Christoffer 2.s håndfæstning af 1320 foruden den bevarede original (A-redaktionen, vel regeringens exemplar) i Rigsarkivet kendt i fem redaktioner, af hvilke B har hørt hjemme ved domkirken i Lund og E ved domkirken i Roskilde; D og F lader sig ikke nærmere bestemme, medens C synes at stamme fra Jylland.²⁷ Tilsvarende kendes der foruden den bevarede original af Olufs håndfæstning 1376 (A-redaktionen), der vel var regeringens exemplar, redaktioner, der har hørt hjemme i Viborg Domkirke (B), Lunds Domkirke (C), Roskilde Domkirke (F), medens E ikke lader sig nærmere bestemme og D vistnok stammer fra Jylland.²⁸

Rigets centrale arkiv synes omkring 1300 at have ligget i Roskilde Domkirke, idet Roskildekaptlet i 1301 vidimerede kejser Frederik 2.s afståelse af områderne nord for Elben og Elde til Valdemar Sejr i 1214, samt de af paverne Innocens 3. og Alexander 4. udstedte stadfæstelser af kejserens brev.²⁹

²³ Til det følgende se Thomas Riis, *Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332. Middelalder, Metode og Medier*. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen. Kbh. 1981, s. 115-136.

²⁴ Om hendes politiske rolle, især som styrer af Estland, se Niels Skyum-Nielsen, *Kanslere og skrivere i Danmark 1252-1282. Middelalderstudier*. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966. Kbh. 1966, s. 156-173.

²⁵ Thomas Riis, *Det middelalderlige danske rejsekongedømme*, s. 124-127.

²⁶ Samme, *Les institutions politiques...*, s. 257-258; E. Kroman udg., *Den danske Rigslovgivning indtil 1400*. Kbh. 1971, s. 243 og 245 (landefreden 1360 I § 10 og II § 5: Nyborg efter overgangsperiode i Kalundborg) samt 282 (håndfæstning 1376 § 29).

²⁷ Erik Kroman udg., *Den danske Rigslovgivning indtil 1400*, s. 185-186.

²⁸ *Sst.*, s. 276-277.

²⁹ *Dipl. Dan. II rk. 5*. Kbh. 1943, nr. 149-151.

Ifølge Erik Kroman residerede Valdemar 4. Atterdag på Vordingborg slot, hvor også arkivet og kancelliet befandt sig, medens under Margrete og Erik af Pommern kronens breve opbevarede på Kalundborg Slot,³⁰ blandt andet så vigtige aktstykker som Unionsbrevet fra Kalmar 1397.³¹

En gennemgang af dokumenterne fra Valdemar 4.s regeringstid taler dog klart imod Kromans opfattelse. Ganske vist opholdt kongen sig undertiden i Vordingborg i forbindelse med forhandlinger med Hansesædernes eller nordtyske fyrsters gesandter ligesom det var tilfældet under Erik 6. og Christoffer 2.; men i hele Valdemars 35-årige regering udstedtes der kun breve i hans navn i Vordingborg i 1340, 1354, 1355, 1362 og 1365.³² Hvis Vordingborg virkelig havde været regeringssæde, skulle man have ventet, at et langt større antal aktstykker var blevet udstedt der. Vigtigere for vor undersøgelse er det, at Valdemar gennem sin aftale med Roskildebispen om København skaffede sig fodfæste på Sjælland. Navnlig i Valdemars tidlige år udstedtes der hyppigt breve i Roskilde (1341, 1343-1346, 1350, 1351 og 1453)³³ og i København (1342, 1344, 1346-1350, 1355, 1362, 1363 og 1367).³⁴

Nøjagtigt hvornår statens arkiver placeredes på Vordingborg og Kalundborg kan endnu ikke afgøres; men det må være sket før 1476, da deres indhold blev registreret.³⁵ Under dronning Margrete synes en del af kronens arkiv at have ligget på Kalundborg Slot og under Erik af Pommern var rigets centrale finansforvaltning placeret her. I midten af det 15. århundrede blev den dog henlagt til København,³⁶ og i 1440'erne omtales byen for første gang som Danmarks hovedstad.³⁷

Forudsætningerne for, at den blev det,

var først og fremmest den gode havn ved en af Nordeuropas vigtigste søhandelsveje; men hertil kom det bevidste valg af København som sæde for centraladministrationen. Andre institutioner kom til som universitetet i 1479 og bidrog yderligere til at sikre Københavns særstilling blandt Danmarks byer, hvad Morten Børup var klar over i 1491.³⁸

Vigtigt var det, at under Christian 3. blev flåden udbygget og fik sin hovedbase i København. Erfaringerne fra Grevens Fejde havde lært regeringen, at en stærk og permanent flåde var en nødvendighed for at forhindre invasion over havet, for at sikre forbindelserne mellem monarkiets enkelte dele og for at sikre den fri søfart i Østersøen, Nordsøen og de danske farvande. Under Christian 3. blev der i København anlagt et orlogsværft og et

³⁰ Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder I. Kbh. 1956, sp. 233.

³¹ Jfr. Henry Bruun, Kalundborgvidissen 1425 af Kalmarunionsbrevet 1397. Historisk Tidsskrift 11. rk. VI. Kbh. 1960-1962, s. 550.

³² Dipl. Dan. III rk. 1. Kbh. 1958, nr. 57; III rk. 4. Kbh. 1966, nr. 110 og 527 s. 402; III rk. 6. Kbh. 1969, nr. 249; III rk. 7. Kbh. 1972, nr. 209, 285 og 289.

³³ Dipl. Dan. III rk. 1 nr. 132, 137-138, 140, 144-145, 165, 171, 198, 201 og 302; III rk. 2. Kbh. 1959, nr. 22, 120, 253, 281-282, 284; III rk. 3. Kbh. 1963, nr. 282, 298, 301-302, 441 og 476; III rk. 4 nr. 39-40.

³⁴ Dipl. Dan. III rk. 1 nr. 251; III rk. 2 nr. 13, 243, 268-269 og 361; III rk. 3 nr. 22, 141 og 344; III rk. 4 nr. 271; III rk. 6 nr. 220 og 339; III rk. 8. Kbh. 1980, nr. 43.

³⁵ De ældste danske Archivregistraturer, udg. T. A. Becker I. Kbh. 1854.

³⁶ W. Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede. Kbh. 1903, s. 72-77.

³⁷ H. Ilsøe, Udlændinges Rejser i Danmark indtil år 1700. En bibliografisk fortegnelse. Kbh. 1963, s. XII og 10-11 nr. 5-6.

³⁸ Mikael Venge, Danmarks hovedstad. Historiske Meddelelser om København 1987, s. 7-9.

kanonstøberi,³⁹ og i begyndelsen af det 17. århundrede opførtes Tøjhuset, Bryghuset og Proviantgården, der alle tjente til flådens udrustning. Alle disse institutioner bevirkede, at flere personer end tidligere var ansat i den offentlige sektor.

Andre forhold virkede i samme retning. Efter et kort »protomerkantilistisk« forsøg omkring 1560 især i tekstilproduktion, genoptog Christian 4. tilsvarende ideer omkring 1600, og alle manufakturernes blev lagt i København. Her håbede man at finde den nødvendige arbejdskraft, og her var det også lettere at overvåge virksomhederne. Også den offentlige civile forvaltning expanderede, overhovedet er den offentlige sektors væxt i det 17. århundrede et fælles europæisk fænomen,⁴⁰ og tilsvarende kom en stadig voxende del af statens indtægter fra skatter. Modtageren af dette festskrift har træffende talt om en overgang fra domænestat til skattestat.⁴¹

Københavns stærke væxt under Christian 4. gjorde det nødvendigt at udvide byen. Nord for den middelalderlige by åbnedes et nyt kvarter for bebyggelse, hvor Nyboder blev opført, og på den anden side af havnen, mod øst, blev Christianshavn anlagt.

Som vi så, havde København og Malmø i begyndelsen af det 16. århundrede været nogenlunde lige store; men i midten af det 17. århundrede var hovedstaden med sine 26.000 indbyggere langt den største by i Danmark. Helsingør kom med over 8.000 indbyggere på andenpladsen, medens Malmø udviklede sig langsommere.⁴² At den offentlige sektors væxt var den vigtigste enkeltårsag til hovedstadens øgede folketal, ses af den omstændighed, at der i 1620 var ca. 1.000, men 40 år senere ca. 1.750 personer, der som kongeligt ansatte var skattefri. København (med det dengang uafhængige Christianshavn) synes i

1660 at have haft ca. 23.000 indbyggere; i det egentlige København udgjorde kongeligt ansatte 42% af samtlige husholdninger; knap 10.000 mennesker, når husstanden medregnes, var således afhængige af arbejde i den offentlige sektor.⁴³

I det 18. århundrede blev der igen taget merkantilistiske initiativer, og igen koncentreredes de i hovedstaden,⁴⁴ der nu ubestridt var Danmarks politiske, økonomiske og kulturelle tyngdepunkt. Københavns indflydelse var så stærk, at skipperne og købmænd fra de syddanske småbyer ved Østersøen svigtede deres traditionelle handelspartnere i byerne på Østersøens sydkyst til fordel for København. Denne havde i det 18. århundrede centrale funktioner for hele Sjælland,⁴⁵ selv om Hel-

³⁹ H. F. Garde, Efterretninger om den danske og norske Søemagt I. Kbh. 1832, s. 51-52; Sv. Cedergreen Bech, Danmarks Historie VI. Kbh. 1970, s. 358-359. Se i almindelighed Jørgen H. Barfod, Copenhagen as a Naval Base, i Garrison Towns and Society in Early Modern Europe, ed. Thomas Riis. Odense 1993, s. 79-91.

⁴⁰ Niels Steensgaard, Det syttende århundredes krise. Historisk Tidsskrift 12. rk. IV. Kbh. 1969-1970, s. 504.

⁴¹ E. Ladewig Petersen, Fra domænestat til skattestat. Syntese og fortolkning. Skrifter fra Institut for historie og samfundsvidenskab. Odense Universitet. Odense 1974.

⁴² Thomas Riis, Should Auld Acquaintance Be Forgot...II, s. 9-28.

⁴³ J. A. Fridericia, Studier over Kjøbenhavns Befolkningsforhold i det 17. Aarhundrede, særlig omkring Aaret 1660. Historisk Tidsskrift 6. rk. II. Kbh. 1889-1890, s. 238-250.

⁴⁴ J. Boisen Schmidt, Studier over Statshusholdningen i Kong Frederik IV's Regeringstid 1699-1730. Kbh. 1967, s. 400-415, især s. 407-415.

⁴⁵ Se f.ex. Ystads søhandelsforbindelser ifølge told- og bropengeregnskaberne (Landsarkivet, Lund: Ystads Stadsarkiv, Stadsråenskaber 1633-1637: Bropengeråenskaber; RA. Registratur 108 B nr. 145 a-g: Ystad Toldregnskaber 1606-1649); Johan Jørgensen, The Economic Condition of Zealand Provincial Towns in the Eighteenth Century. Scandinavian Economic History Review XIX, 1971, s. 10.

singør på grund af Sundtolden bevarede sin rolle som distributionscentrum for Østersøområdet.⁴⁶ København havde også efter anlægget af Frederiksstaden i midten af det 18. århundrede fået et moderne repræsentativt kvarter ligesom den under Frederik 4. og Christian 6. havde fået et tidssvarende regeringskvarter med opførelsen af »Den røde Bygning«, Rigsarkivet og det første Christiansborg.

Først i anden halvdel af det 18. århundrede erkendte regeringen, at provinsbyerne var blevet forsømt, og det var nu ingen selvfølge, at al byudvikling skulle finde sted i hovedstaden. Hertil kommer så i vort århundrede en bevidst udflytning af offentlige institutioner fra København til provinsen. Når Absalons by blev hovedstad og som sådan fik en dominerende stilling i sit land, skyldes det dens gode havn, beliggenheden ved en vigtig international søhandelsvej, en bevidst politik fra regeringens side samt fraværet af mulige konkurrenter.

Malmø og Helsingør var i det 17. århundrede blevet afhængige af fremmed tonnage og drev ingen større aktiv søfart;⁴⁷ Ribe havde endnu i det 16. århundrede været en blomstrende by, men var siden 1614 i stadig tilbagegang.⁴⁸ Odense og Aarhus blev aldrig andet end vigtige regionale centre, derimod var Aalborg omkring 1600 økonomisk centrum for en region, der omfattede Sydnorge, Nordjylland, Halland og kystområdet op til den norske grænse. Regionen havde internationale kontakter til Hamburg, Nederlandene og Skotland; men i anden halvdel af det 17. århundrede mistede Aalborg sin centrale rolle. Årsagerne hertil var dels de ændrede grænseforhold efter 1645/1660, dels konkurrencen fra det omkring 1620 grundlagte Göteborg.⁴⁹

Vi har nu set hvordan København blev

hovedstad; lad os nu med denne viden kaste et blik på byen i dag.

Her i det 20. århundredes slutning tales der undertiden om Københavns krise, og problemer er der da også. Ønsket om at bo i grønne omgivelser uafhængig af naboer kan kun opfyldes i énfamiliehuset i en have. Dette er meget pladskrævende, hvorfor folk må bo stadig længere fra bymidten for at få et hus, de har råd til. Den ofte besværlige transport mellem hjem og arbejde er et af de problemer, som hovedstadsområdets befolkning døjer med – fuldstændig som indbyggerne i Paris, London eller Tokyo. Et andet problem er nedslidte og hullede veje på grund af altfor tung lastbiltrafik gennem byen, og Københavns kommune lider som andre storbycentre under, at centrum bruges og slides af mange mennesker, som bor og betaler deres skat andetsteds.

Naturligvis har København som andre storbyer problemer – et par af dem er lige nævnt – men for at løse dem er det næppe tilstrækkeligt at gøre byen til kulturby i 1996 eller bede Jørn Utzon opføre et operahus ved havnen. Hvis den økonomiske vækst er flyttet vest for Storebælt, kunne det jo skyldes, at de forudsætninger, der i sin tid havde gjort København til landets hovedstad og største by, var blevet ændret.

⁴⁶ Johan Jørgensen, *The Economic Condition...*, s. 8-9 (exemplar fra 1774); Thomas Riis, *Should Auld Acquaintance Be Forgot...I*, s. 159-162 (exemplar fra det 17. århundredes første trediedel og fra 1707).

⁴⁷ Thomas Riis, *Should Auld Acquaintance Be Forgot...I*, s. 162 og 207-208.

⁴⁸ Ole Degn, *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660*, I. Aarhus 1981, s. 442.

⁴⁹ Thomas Riis, *Should Auld Acquaintance Be Forgot...I*, s. 73-74.

Det er netop tilfældet på tre væsentlige punkter: Den internationale søfart går idag gennem Storebælt, godstrafikken udvikles overvejende til lands med Esbjerg, Fredericia, Aalborg eller Århus som distributionscentre, og København har mistet sit opland øst for Øresund allerede i 1658. Når den planlagte faste forbindelse skal lægges mellem Malmø og København i stedet for på det smalleste sted mellem Helsingør og Helsingborg, er hensigten naturligvis at give København det tabte opland tilbage. Ideen er principielt rigtig, men vil næppe få nogen virkning, hvis man fastholder, at brobenyttelsen skal koste det samme som færgebilletterne. Ejheller skal man vente noget større udbytte af den såkaldte Ørestad på Vestamager. Forudsætningen herfor er, at Sverige ikke bliver medlem af EU, og at svenske firmaer kunne have brug for at oprette filialer i et EU-land. I så fald ville det måske være mere fordelagtigt at henlægge produktionen til lande med et lavere lønniveau end det danske.

Skal man bevare København som hovedstad – og andet⁵⁰ forekommer mig urealistisk – skal man næppe ønske tiden skruet tilbage. Man må erkende, at den økonomiske udvikling har ændret byens levevilkår. Store dele af industrien producerer bedre og billigere andetsteds i landet – tænk blot på virksomheder som Danfoss på Als og Grundfos i Bjerringbro – derimod råder København over store muligheder inden for servicefagene, og den har gode chancer for økonomisk

væxt, hvis den genvinder Vestsåne som opland. Dette kræver dog, at den faste forbindelse gør det billigere at krydse Øresund. At man for at forhindre yderligere nedslidning af gadenettet i højere grad må bruge jernbane i godstrafikken, og at byen af samme grund og af hensyn til pendlerne trænger til en tunnelbane, er hævet over enhver tvivl.

Et aktiv har København i sin lufthavn, der er en af Europas største; på grund af den er byen velegnet som international kongrescentrum. Dette kræver rigtignok, at man bygger gode, men billige hoteller, for med det nuværende prisniveau er det billigere at lægge møderne i provinsen, fx. i Odense, selv når rejsen mellem København og provinsen skal medregnes.⁵¹ Overhovedet synes de høje hotelpriser at være den vigtigste enkelte hindring for at København fuldt ud kan udnytte sine muligheder som kulturby og international mødeby. Og dette problem trænger sig stadig mere på, jo klarere det bliver, at Københavns væxtmuligheder ligger i servicefagene og i turismen.

⁵⁰ Geografisk er trekantområdet Kolding-Fredericia-Vejle betydeligt bedre placeret end København, både i den internationale og den nationale trafik til lands og til vands.

⁵¹ Det officielle hoteldispositionsbeløb er p.t. (august 1993) for København 545 kroner pr. nat og for provinsen 420 kroner pr. nat. En returbillet med toget fra København til Odense (ca. 300 kroner) er således tjent ind, hvis mødet blot varer tre dage.

Fredskongressen i Roskilde 1523

Af Mikael Venge

Roskildefreden den 26. februar 1523 er nok den berømteste fredsslutning i Danmarkshistorien. Mindre kendt er forgængeren, der sluttedes midt under den nordiske syvårskrig den 18. november 1568, men som svenskerne nægtede at ratificere.¹ Næsten upåagtede synes endelig de to fredsftaler at være, der blev indgået i Roskilde den 26. november og 23. december 1523, og som afsluttede den korte borgerkrig efter Christian II's fald. Grundlaget var allerede lagt under forhandlinger mellem Frederik I's hærledelse og de belejrede i København, men forhandlingerne i Roskilde forløb langt fra så glat, som man har givet indtryk af,² og de to traktater afviger på vigtige punkter fra hinanden.

Den gamle domkirkeby med sine mange gejstlige residenser og institutioner har været den ideelle kongresby, særligt når København var krigsskueplads, som det var tilfældet i 1523. Selv i en krigssituation formåede bispestolen med sine enorme, økonomiske ressourcer at sørge for de nødvendige forsyninger, og som rigsrådets førstemand har det velsagtens passet Roskildebispen at kunne præsidere på hjemmebane.

Om Roskildes rolle under krigsbeginnelserne hører vi ellers kun lidt. Den 2.

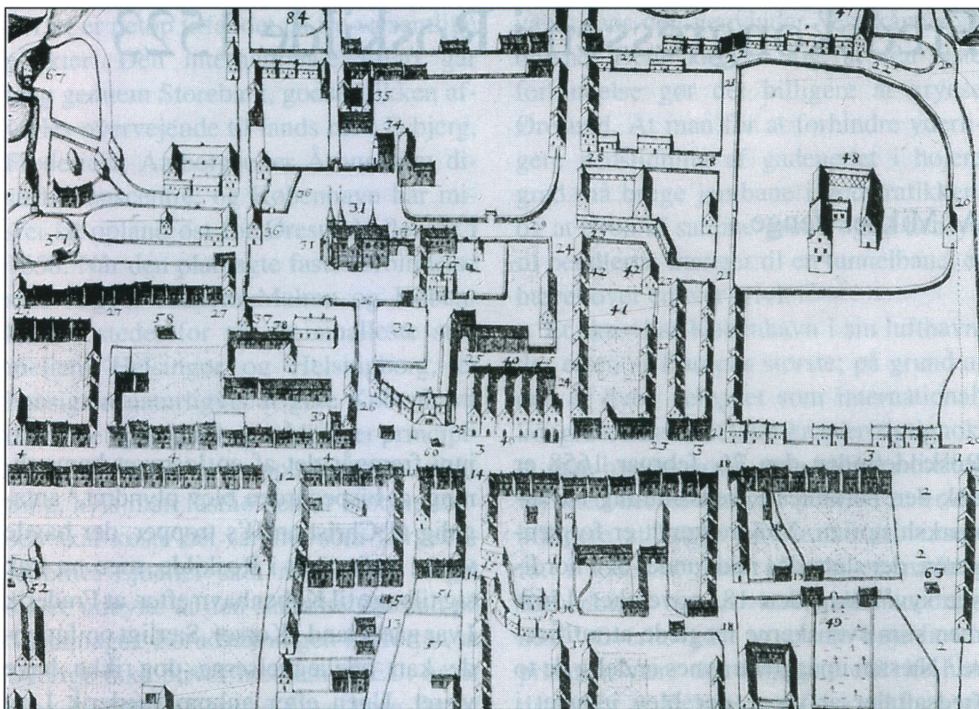
juni fremgår det af en løsrevet bemærkning, at bispegården blev plyndret,³ antagelig af Christian II's tropper, der havde været stationeret i Roskilde, men nu trak sig tilbage til København efter, at Frederik I var gået i land i Korsør. Særligt omfattende kan ødelæggelserne dog ikke have været. Ugen efter ankom Frederik I og hans hær, og ved denne lejlighed blev der leveret proviant fra bispegården til tre fornemme herrer i deres herberg, hvor de var indkvarteret med hver sit følge. Århusbispen, Ove Bille, fik en okse, fire lam og otte høns, rigshofmesteren, Mogens Gøye, to lam og fire høns, mens rigsmarsken, Tyge Krabbe, fik tre lam og fire høns. Måske gengæld for gæstfrihed, biskop Lave Urne havde nydt under sit korte eksil i Jylland?

I august blev der afholdt en større rigsforsamling i Roskilde, herredagen, hvorunder Frederik I's håndfæstning vedtoges for hele riget, og kongevalget besegledes.

¹ Frede P. Jensen, *Danmarks konflikt med Sverige 1563-1570*. Kbh. 1982, s. 261.

² Mikael Venge, *Når vinden føjer sig*. Odense 1977, s. 93.

³ Roskildebispens jordebøger og regnskaber. Udg. ved C.A. Christensen. *Danske Middelalderlige Regnskaber 3*, I. Kbh. 1956, s. 270.

Peder Resens plan over Roskilde 1677. Midt på Algade lå rådhuset (nr. 24). Ellers dominerer unægteligt domkirken (nr. 31) og bispegården (29-32). Det store bygningskompleks mod øst (48) er Sortebrødre kloster. (Det kgl. Bibliotek).

Ved denne lejlighed stiger leverancerne af proviant uden, at vi kan skelne detaljerne. Det samme gælder fredsforhandlingerne i november-december 1523. Vi kan blot konstatere, at mængden af proviant øges, og at Lave Urne selv var til stede i de afgørende dage, hvor forhandlingerne fandt sted.⁴

Vendepunktet i Københavns belejring indtraf den 3. november, da de belejrede anmodede om forhandlinger. Hele det øvrige Danmark havde uden sværdslag overgivet sig til den nye konge, men den langvarige belejring satte naturligvis sine spor, og mange parter skulle høres i den indviklede konflikt. Man forhandlede først i tre dage, den 13. til den 15. november, hvorpå den tidligere borgmester, Al-

brecht van Goch, blev sendt ind i den belejrede by for at præparere borgerne.⁵ Forhandlingerne foregik ellers i Skt. Annæ kapel udenfor voldene – på neutral grund midtvejs mellem byen og lejren.

Pausen udnyttedes af de belejrede til at opstille deres fordringer, som blev overrakt på et nyt møde den 18. november. Det var disse fordringer, som blev grundlaget for den første fredsaftale, der sluttedes i Roskilde den 26. november.⁶ Det er

⁴ Sst., s. 275-276.

⁵ Se brevene fra Mogens Gøye og Johan Rantzau af 1523 4-11 og 1523 21-11. Rigsarkivet, T.K.I.A. A 93 a.

⁶ Københavns Diplomatarium I. Kbh. 1872, s. 311-314. Jf. for det følgende, s. 314-329.

tydeligt, at Frederik I's forhandlere var indstillet på at strække sig meget vidt, når blot de belejrede gav efter i hovedsagen. I den bedste stemning enedes man på et nyt møde den 20. november om at fortsætte forhandlingerne i Roskilde, og den 21. meddelte Johan Rantzau den gode nyhed, at overgivelsen ville finde sted »på den bestemte dag«.

Når fredsforhandlingerne blev flyttet til Roskilde, kunne det simpelthen skyldes forsyningsproblemer. Københavns omegn var blevet slemt raseret under belejringen. Hertil kom vinterkulden. Af flere bemærkninger fremgår det, at det var sat i med streng frost, og at tropperne frøs bravt i lejren. Kort før København omsider overgav sig den 6. januar 1524, kunne man spadserer over isen ind i den belejrede by.⁷

Det virkelige motiv til at forlægge forhandlingerne til Roskilde var dog utvivlsomt af taktisk art. Det gjaldt om at skille befalingshaverne og officererne fra de andre. Borgerne og de menige knægte hang åbenbart mere ved Christian II's sag end befalingshaverne – især Malmøborgerne, som også under Grevefejden viste sig mere radikale end københavnernes. Endnu så sent som den 16. december skrev Mogens Gøye og Johan Rantzau til Frederik I: »De fra Malmø og knægtene inde i København er fuldkommen vilde og uregerlige, og er knægtene inde i København stemt for at holde staden«.⁸ Dette brev indeholder tillige oplysninger om den hemmelige underhåndsftale, der blev indgået med statholderen i København, Henrik Gøye, hvorfor brevskriverne formaner kongen til at kaste brevet i ilden – hvilket Frederik I altså heldigvis ikke gjorde.

Opbruddet til Roskilde foregik om morgenen den 23. november under al den militære anstand, trommehvirvler og

trompetfanfarer, man var i stand til at mobilisere. Fra lejren ledsagede omkring 80 fuldt udrustede ryttere de øverste befalingshavere, rytteranføreren, grev Johan af Hoya, rigshofmesteren Mogens Gøye, den holstenske marsk Johan Rantzau og andre herrer i et stateligt optog. Fra det belejrede København måtte Henrik Gøye og hans fæller, rytteranføreren Knud Rud, fodfolksøbersten Jürgen Homut, admiralen Tile Giseler, to ritmestre og en høvedsmand, nøjes med 40 ryttere.⁹

Mærkværdigvis savnes den formelle topfigur i selskabet. Underretningerne om opbruddet skylder vi den lübske sekretær, Gert Stromeyer, der deltog i belejringen. Denne udmærkede iagttagere meddeler videre, at også hertug Christian (III) skulle med, men da hertugen på intet tidspunkt optræder i Roskilde, er han sandsynligvis blevet tilbage i lejren. Til hertug Christians forsvar må retfærdigvis anføres, at han sikkert bevidst blev holdt ude. Det danske rigsråd ville for alt i verden ikke pådattes en tronfølger, som man velsagtens allerede nærede uvilje imod. De politiske og konstitutionelle overvejelser forklarer nok så meget som en mindre heldig personlig fremtræden den underordnede rolle, kongesønnen spillede under belejringen. Under fredsforhandlingerne forsvinder han helt af syne.

I Roskilde nåede herrerne meget hurtigt til enighed, som Johan Rantzau havde forudset. Desværre kender vi ikke de nærmere omstændigheder. Den omtalte hanseatiske iagttagere, Gert Stromeyer, er så opslugt af nogle historier om det

⁷ M. Venge, *Når vinden fjører sig*, s. 62.

⁸ Rigsarkivet, T.K.I.A. A 93 a. Vilde er min gengivelse af brevets »eventurisch«.

⁹ *Hanserecesse 3, VIII. Leipzig 1910*, s. 532 note 3.

stockholmske blodbad, som oberst Jürgen Homut fra belejringshæren diverterede han med, hvilket ganske vist har bidraget afgørende til at kaste lys over denne begivenhed, at han næsten glemmer det, der foregik for næsen af ham i Roskilde.

Dog når han at få meddelt det vigtigste, at afgørelsen var faldet. Parterne var blevet enige allerede den 25. november, og den 26. blev fredsftalen beseglet.¹⁰ Dette havde han fået oplyst af Lübecks officielle repræsentant, greven af Hoya, der som fyrste og officer indtog en fremtrædende plads under forhandlingerne, men ellers ikke synes at have spillet nogen rolle. Forklaringen får vi måske i en bemærkning, Gert Stromeyer indskyder: »Hans nåde drikker gerne hamburger øl, rhinskvin«, selv om bemærkningen vist er ment som et fiffigt vink til bystyret, hvis man ønskede at honorere grevens indsats.

I aftalen fastsattes overgivelsen til den 2. januar 1524. Under Frederik I's fravær var det rigsrådet, der skulle modtage den overgivne stad og garantere våbenstilstandens og fredens bestemmelser, og der optræder da også en række rigsråder som deltagere i forhandlingerne. Af disse hæfter vi os særligt ved Oluf Nielsen til Vallø, hvis fader og bedstefader begge havde været rigshofmestre, og som selv har indskrevet sit navn i Danmarkshistorien som hofmester for den lille hertug Hans, der var blevet valgt til Danmarks konge efter Frederik I's død, hvis ikke Grevefejden var brudt ud.

Oluf Nielsen (Rosenkrantz) er interessant, fordi han i Arild Huitfeldts skildring spiller en afgørende rolle under Københavns overgivelse.¹¹ Huitfeldt skriver, at Oluf Nielsen og en anden fredsparlamentær, hvis navn ikke nævnes, blev sendt ind til den belejrede by, hvortil de ankom med hvide, afbarkede kæppe i hænderne

– datidens hvide flag – og annonceret af en medbragt trompeter.

Det lille træk af tidens hærvæsen forekommer troligt. Derimod virker resten af Huitfeldts skildring mindre troværdig. Han fortæller, at Oluf Nielsen og hans fælle blev indkvarteret hos dekanen Knud Valkendorf i hans embedsbolig, degnegården ved Vor Frue kirke, og at den lille delegation blev opsøgt af Henrik Gøye her. Oluf Nielsen fremsatte nu et forslag til en fredelig løsning på konflikten, formet som en hel lille tale, og i følge Huitfeldt var det dette forslag, som de belejrede straks accepterede.

Historien strider mildest talt mod fredsforhandlingernes forløb, som vi kender det, og må vist betegnes som en familieskrøne. Som ejer af Vallø gods ved Køge kan Oluf Nielsen naturligvis have engageret sig mere i belejringen end mange af sine standsfæller. Krigsvant må han have været, eftersom det fremgår, at han deltog i den turnering, der afholdtes ved Frederik I's kroning i sommeren 1524, hvor han »rendte« mod selveste Johan Rantzau. Lad os gå med til, at der er den historiske kærne i familieskrønen, at han vitterligt deltog i fredsforhandlingerne. Blot altså ikke i degnegården i København, men i Roskilde.

Iagttageren, Gert Stromeyer, som ikke selv deltog i forhandlingerne, men var henvist til de bemærkninger, den berusede greve af Hoya lod falde, samt hvad han kunne få ud af fodfolksobærsten i den be-

¹⁰ Sst., s. 534-535; jf. C.H. Kalkar, Aktskykker henhørende til Danmarks Historie i Reformationstiden. Odense 1845, s. 10-12. Historierne om blodbadet har jeg oversat i det lille skrift, Bondekær eller tyrann? Odense 1975, s. 40.

¹¹ Arild Huitfeldt, Frederik I's Historie. Kbh. 1597/1977, s. 48-50.

lejrrede by, Jürgen Homut, følte sig nu så sikker på, at overgivelsen ville finde sted, at han anbefalede købmændene i Lübeck at trodse vejrliget om en 14 dages tid og begive sig over havet, hvor de ville finde gode afsætningsmuligheder hos de københavnske. Efter en konflikt vejrede købmændene profit.

Foreløbig tegnede alt lyst. Den 27. november vendte ritmesteren Heinrich Pogwisch og høvedsmanden Rudolf von Bunan tilbage til København med budskabet om, at der med øjeblikkelig virkning var indgået en våbenstilstand, dog med frist til 8. december for søkriegers vedkommende. Man gik også straks i gang med at effektuere bestemmelserne. En vigtig del af fredsaftalen, som de belejrede havde gennemtruffet, var et frit lejre for to sendebud til Christian II, som tropperne oprindeligt havde svoret troskab til. De to »ambasjater«, Claes van Horne og Heine Woldeke, velsagtens en rytter og en repræsentant for fodfolket, drog afsted den 1. december.¹²

I Roskilde var forbrødringen mellem de øverstbefalende fra begge lejre tiltaget i den grad, at statholderen Henrik Gøye og admiralen Tile Giseler tillige med oberst Jürgen Homut og ritmester Daniel Botmer fulgtes hjem med Johan Rantzau og de andre den 29. november. Gert Stromeyer noterede, at »hr. Henrik og hr. Johan talte indbyrdes undervejs, så at de nok er enedes om sagen«. Betydningsfuldt tilføjede han: »hvad de også er!« Øjensynligt herskede der almindelig tilfredshed blandt herrerne, men et par mistelene var ikke taget i ed.

En formel defekt kan vi straks få øje på. I Roskilde havde Henrik Gøye forpligtet sig til inden 4. december at sende Roskildebispen en bekræftelse af våbenstilstanden, beseglet af officerskorpset og magistraten i København.¹³ Intet tyder på,

at Henrik Gøye holdt dette løfte, men det forhindrede på den anden side heller ikke, at våbenstilstanden tilsyneladende blev taget alvorligt af begge parter.

Umiddelbart førte fredsaftalen til, at de danske adelige forlod staden og lejren for at vende hjem til deres gårde, og at man begyndte at løslade fanger. At stilstanden virkelig var trådt i kraft ses endelig af, at Henrik Gøye truede med at opsigte aftalen, da en gruppe Malmøborgere blev pågrebet natten mellem den 12. og 13. december under et forsøg på at nå ind til den belejrede stad. Malmøborgerne udgjorde sandsynligvis den deputation, som vi snart efter skal se dukke op i Roskilde. I svaret til Henrik Gøye, som undskyldte hændelsen, forsikredes statholderen om, at man i lejren ville »holde ubrydeligt den kontrakt, os imellem forseglet er«, og at man forventede det samme af ham.¹⁴

Den nye konge, Frederik I, havde det meste af efteråret været fastholdt i hertugdømmerne af Christian II's angrebsplaner og afventede spændt i Nyborg resultatet af forhandlingerne, som Mogens Gøye og Johan Rantzau havde ført på egen hånd. Den 1. december forlod Johan Rantzau atter lejren for at begive sig til kongen, og den 3. december kunne han i Nyborg overbringe Frederik I den store nyhed om fredsaftalen.¹⁵ Da kongen kort efter, ledsaget af hr. Johan, mødtes med rigsrådet i Odense, meddelte han med selvfølelse sine råder, at København nu var blevet »tvunget og trængt, så at de er trængt til det op at give«. ¹⁶

¹² Hanserecesse 3, VIII, s. 557, 559.

¹³ Kong Frederik I's danske Registranter. Udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup. Kbh. 1879, s. 26.

¹⁴ Kjøbenhavns Diplomatarium IV, s. 395-396.

¹⁵ Hanserecesse 3, VIII, s. 558-559.

¹⁶ Nye Danske Magazin V. Kbh. 1827, s. 9.

Fra Odense ilede Johan Rantzau tilbage til lejren. Den 9. december nåede han over Storebælt »med god vind«. ¹⁷ Farvandene var ellers så småt ved at fryse til, som det fremgår af mange spredte ytringer. Mellem Korsør og Antvorskov mødte han Mogens Gøye, der var på vej til rigsrådsmødet i Odense, men selv i samme stund indhentedes af et ridende bud fra lejren. Sendebudet bragte lovende efterretninger om, at tropperne agtede at rømme København tidligere end aftalt, forudsat at deres »ambasiater« vendte tilbage med uforrettet sag.

Johan Rantzau spildte ikke tiden. Næppe var han vendt tilbage til lejren, før han den 12. december påtog sig nattevagten og deltog i pågribelsen af den omtalte deputation af Malmøborgere. Endnu den 16. december regnede han bestemt med, at overgivelsen ville finde sted som planlagt. ¹⁸ Ganske vist havde der vist sig et par truende uvejrsskyer i horisonten. Det er nu, vi hører, at knægtene i København og Malmøborgerne strittede imod. Befalingshaverne – Henrik Gøye, Jürgen Hommut og Knud Rud nævnes – havde dog i bestemte vendinger lovet, at aftalen ville blive holdt, men Johan Rantzau rådede alligevel Frederik I til at beholde de tropper, han havde stående på Fyn, for at man kunne straffe Malmøborgerne og de københavnske, hvis de skulle finde på skurkestreger.

De bange anelser slog til. Uden at våbenstilstanden ligefrem blev ophævet, smuldrede den fredsftale, der var blevet indgået i Roskilde den 26. november. En nærliggende tolkning er den, at deputationen af Malmøborgere har gjort ophævelser, da den omsider nåede ind i den belejrede by. I hvert fald må forhandlingerne om overgivelsen, som ellers syntes afsluttede, være blevet genoptaget, og den 23.

december besegledes i Roskilde et nyt, omfattende traktatværk, der fastsatte overgivelsen til den 6. januar 1524, fire dage senere end den oprindelige fredsftale havde stipuleret. Stadig under den forudsætning, som de belejrede insisterede på, men vel ingen troede på, at Christian II ikke undsatte København forinden.

Tilfældighedernes spil, vinterkulden eller de impliceredes travlhed. Hvad end forklaringen kan være, er tilblivelsen af denne anden fredsftale i Roskilde den 23. december omgærdet af en mur af tavshed. Kun den trofaste iagttager og flittige korrespondent, Gert Stromeyer, bidrager med et lille lysglimt. Gert Stromeyer indfandt sig denne gang ikke i Roskilde, men han bevidner i det mindste, at den forhandlingsrunde, som vi blot kan formode gik forud for indgåelsen af den nye fredsftale, virkelig har fundet sted.

Da han den 28. december kom i brændpunktet af et stort mytteri, trøstede han sig med, at »sagen om otte dage med den Almægtiges hjælp var fuldbragt«. ¹⁹ Tæller man på fingrene, når man til, at den niende dag må blive den 6. januar 1524 – den dag overgivelsen i følge den nye traktat skulle finde sted. Endnu tydeligere er en anden bemærkning. Om greven af Hoya hedder det, at han beklagede sig over, at han ikke kendte de lübske standpunkter, han var sat til at repræsentere. Dette havde greven ytret »for nylig, da han for anden gang blev fordret til møde i Roskilde«.

¹⁷ Rigsarkivet, T.K.I.A. A 93 a, 1523 9-12, jf. Når vinden følger sig, s. 109.

¹⁸ T.K.I.A. A 93 a, 1523 16-12.

¹⁹ Hanserecesse 3, VIII, s. 568.

Den anden forhandlingsrunde – den, der virkelig førte til overgivelsen – er altså sikker nok. Af selve traktaten eller rettere traktaterne fremgår det, at der i Roskilde mødte ikke blot Henrik Gøye og hans nærmeste officerer, som det havde været tilfældet en måned tidligere, men også delegationer fra tropperne og fra de to belejrede byer – de samme kredse, hvis beseglede samtykke til den første våbenstilstand, Henrik Gøye var blevet bedt om at indhente. Da nu dette samtykke ikke foreligger, og man i stedet indgik en helt ny aftale, er det en nærliggende tanke, at netop disse kredse har gjort ophævelser.

Mærkeligt er det i hvert fald, at man fuldstændig så bort fra den allerede indgåede traktat. Kun ufrivilligt antydes dens eksistens, når det hedder, at de »ambasiater«, der var blevet sendt til Christian II »til sidste dagtingning«, frit måtte vende tilbage til København. Det virker unægteligt som en indirekte indrømmelse til en stærkt kritisk opposition af, at det i første omgang ikke var gået rigtigt for sig.

Den anden Roskildefred 1523 blev langt mere omfattende end den første traktat. I Frederik I's fravær var rigsrådet den ene kontraherende part. Set fra rådets synspunkt var den vigtigste af fredsakterne det brev, hvori de belejrede forpligtede sig til at overgive Københavns slot og stad samt Malmø den 6. januar 1524.²⁰ Dette højtidelige pergamentsbrev, der udstedtes i Roskilde lillejuleaften 1523, gemmes stadig på Rigsarkivet blandt andre statsakter, og i Stadsarkivet opbevarer man ligeledes omhyggeligt den udgave af fredstraktaten, delegationen fra København modtog. Derimod synes Henrik Gøyes og Malmøborgernes eksemplarer tabt, men teksterne kendes fra kancelliets registeranter.

Selve overgivelsesakten er beseglet af Henrik Gøye selv, øverste statholder i København, som han kaldes, af rytternes høvedsmænd, ritmestre og bannerførere samt repræsentanter for de menige ryttere. Herefter følger fodfolkets oberst, Jürgen Homut, der også var med første gang, tre høvedsmænd, en skultus og tre fourerer som repræsentanter for landsknægtene. Ganske vist mangler seglene fra de tre fourerer ligesom fra to af rytterne, men de har vel simpelthen ikke haft signeter på sig. Efter militæret følger endelig delegationerne fra København og Malmø, en borgmester og to rådmænd fra hver, der alle seks har beseglet. I alt 28 delegerede fra de to belejrede byer, som vist endda var 29, idet en af rytterne, Erik Madsen (Bølle), synes glemt, men nævnes i Henrik Gøyes eksemplar.

Tilmed var man sikkert i virkeligheden endnu flere, idet en række ledsagere ikke var nævnt. Det skinner igennem, når den københavnske delegation omtales med tilføjelsen »med deres medfølgere, rådmænd og borgere udi København«, og noget lignende siges om Malmøborgerne. Senmiddelalderens forhandlingsdelegationer var ofte yderst talstærke. Selv om det nok var at gå til yderligheder, når den norske ærkebiskop Erik Valkendorf – broder til degnen ved Vor Frue kirke – dukkede op på rigsdagen i København 1513 med 140 ledsagere,²¹ er det næppe for meget sagt, at det har været en hundredtallig forsamling, der repræsenterede de belejrede.

Uden at vi hører nærmere, må denne

²⁰ Se om traktatteksterne, Når vinden føjer sig, s. 94-95.

²¹ C.F. Allen, De tre nordiske Rigers Historie II, s. 25.

talrige skare have begivet sig til Roskilde. Fra modparten mødte en eksklusiv og langt mere sluttet kreds, omtrent den samme, der havde forhandlet den første våbenstilstand. Den domineredes af repræsentanter for rigsrådet, Roskildebispen Lave Urne og to andre prælater, abbed Henrik Tornekrans af Sorø og prior Eskil Thomesen af Antvorskov, rigshofmesteren Mogens Gøye og tre verdslige rigsråder, Hans Bille, Mads Eriksen (Bølle) og Eske Bille. Hertil kom Johan Rantzau og endnu en holstener, Otte Rathlow, to rytteranførere Asch von Krame, fader og søn, samt endnu tre kavalleriofficerer, der velsagtens har kommanderet den beredne garde, der ledsagede herrerne til Roskilde.

For denne part – og navnlig for Mogens Gøye og Johan Rantzau, der må antages at have ført det store ord – var sagen klar. Det gjaldt om med alle midler at sikre København og i anden række også Malmøs overgivelse, inden den første våbenstilstand udløb den 2. januar. Situationen i lejren var desperat, og man ville næppe være i stand til at opretholde belejringen ret længe, hvis københavnerne nægtede at overgive sig.

Heller ikke indenfor murene stod imidlertid alt vel til, og vi må have lov til at gå ud fra, at også de belejrede har været indstillet på, at overgivelsen skulle finde sted. Henrik Gøye, der trods alt havde status som Christian II's statholder, havde allerede forpligtet sig, selv om man nu lod som om, den første fredsftale slet ikke eksisterede, og hele den talrige forsamling ville næppe have begivet sig den lange vej, hvis meningen blot var at sige nej.

Det sidste slagsmål om overgivelsen fandt muligvis sted i selve Roskilde domkirke. Forhandlingerne mellem de mange

delegerede må nærmest have formet sig som en kongres. Af de bevarede akter ses, at de belejrede stort set fik deres vilje i detaljerne mod at give efter i hovedsagen. Navnlig københavnerne drog hjem med en række særdeles favorable paragraffer i kufferten, der vidner om hvad, borgerne under forhandlingerne råbte op om.

Selve den nys overståede belejring gav naturligvis anledning til mange spørgsmål, som rigsrådet og Johan Rantzau gjorde sig umage for at svare beroligende på. Indsejlingen til havnen skulle selvfølgelig forblive uforkrænket – en hentydning til hanseaternes spærring af Revshaledybet, byens livsnerve, der selvsagt havde vakt borgernes harme. Befæstningen, som man før og under belejringen havde anvendt så mange kræfter på, ville selvfølgelig heller ikke blive nedbrudt. Tværtimod måtte byen opføre nye fæstningsværker »og ikke skal nægtes eller forbydes udi nogen måde«. Åbenbart var man ikke helt tilfreds med den eksisterende vold, som ellers måtte siges at have stået sin prøve under den syv måneder lange belejring. Samtidig fik man sikkerhed for, at byen måtte beholde sit eget skyts.

Andre punkter, der afspejler diskussionen under den anden forhandlingsrunde, angik nye, finanspolitiske påfund. Enhver usædvanlig told eller sise »skal straks nedlægges«, hedder det. Nok havde borgerne kæmpet for Christian II's sag, men når det nu var hans modstandere, der vandt, ville man alligevel gerne have del i sejrens frugter. Borgernes krav blev dog ikke imødekommet hinsides enhver rimelighed. Om skat hedder det først beroligende, at København ikke skulle pålægges anden skat end byskatten, »som været hafver af arild sædvane«, men det tilføjes, at en almindelig, bevilget landeskat skul-

le københavnernes også yde. Ellers er der ikke mange forbehold. Borgerne kunne drage tilfredse hjem fra Roskilde. Fredstraktaten indeholdt tillige særdeles vidtrækkende privilegier for byen København, hvis næringsliv og besiddelser på alle måder sikredes.

Også de enkelte, mere betydningsfulde deltagere i fredsforhandlingerne søgte man at komme i møde. Antydning er allerede den hemmelige aftale med Henrik Gøye, der sikrede ham et stort beløb under bordet som betaling for fire orlogsskibe. Man betydede ligeledes i al diskretion statholderen, at han kunne regne med at få overdraget Vordingborg len i stedet for København, et løfte, der senere blev indfriet, da Henrik Gøye i 1525 valgte at træde i Frederik I's tjeneste.²²

Mange lignende studehandler har sikkert fundet sted i fredskongressens kulisser. Et dulgt arrangement af denne art blev truffet med den indflydelsesrige Malmøborgmester Jørgen Kock. Kort efter overgivelsen stadfæstede rigsrådet en omfattende aftale med ham om, at han skulle fortsætte som møntmester under det nye styre. Af statsregnskabet ses, at Jørgen Kock fik mønten i pant – den klogt beregnende Malmøborgmester skød straks en større sum i statskassen, som han fik lov til at hente hjem af »slaggælden«, overskuddet af mønten.²³ Regnskabsnotitsen slutter lidt kryptisk: »og dertil Boltofte« – formentlig en eng eller måske et landsted i Malmø omegn, som Jørgen Kock benyttede lejligheden til at sikre sig.

De hundreder af delegerede – fornemme herrer, officerer, menige, gardister og borgere – må udgåeligt have sat deres præg på domkirkebyen. Et enkelt lille glimt af Roskilde som skueplads for fredskongressen får vi af den flittigt skrivende Gert Stromeyer. Det stammer fra

den første forhandlingsrunde sidst i november, som han deltog i. Det viste sig, at han havde indlogeret sig på det samme herberg, hvor oberst Jürgen Homut fra det belejrede København var indkvarteret, og som følge heraf kom de to herrer til at indtage et måltid sammen.²⁴

Set med eftertidens øjne var situationen altså den ejendommelige, at en oberst fra den ene fjendtlige magt spiste middag med en diplomat fra den anden. Sekretæren skildrer også meget levende, hvorledes stemningen ved bordet var noget trykket. Man skottede til hinanden, og samtalen kom kun trevint i gang. Men efterhånden tøede obersten op og blev helt meddelsom. Her må indskydes, at samtalen fandt sted sent om aftenen den 26. november, samme dag den første fredsaftale blev beseglet, hvilket forklarer noget af oberstens åbenmundethed, ligesom man efterhånden fornemmer, at det gode, stærke hamburgerøl, tidens yndlingsdrik, bidrog til at løsne tungebåndene.

Inden det kom så vidt, optræder imidlertid en tredje figur i det lille natlige sceneri. Gert Stromeyer hører først obersten spørge værten, hvem han var. Værten svarede, at han ikke kendte ham godt, men at han kom fra lejren og hørte hjemme i landet Holsten. Værten veg altså diplomatisk udenom, at sekretæren var lübecker. Det lille replikskifte afslører en lokal, øjensynligt yderst professionel krovært i funktion. Det antyder tillige, at det både for herrerne fra lejren og det belejrede København har gjort godt at blive indkvarteret i det hyggelige og lunt afskærmede Roskilde.

²² Kong Frederik I's danske Registranter, s. 79.

²³ Sst. s. 40-42; Danske Middelalderlige Regnskaber 1, I, s. 193.

²⁴ Se note 10.

Farneseslægten 1450-1600

Studier over en italiensk familiekarriere

Af Helge Gamrath

Indledning

Det store Palazzo Farnese i Rom, der blev påbegyndt i begyndelsen af 1500-tallet, er kendt af enhver Roma-farer som et ypperligt eksempel på renaissancens arkitektur og som den pragtelskende og stolte Farnese-slægts fornemste bygningsværk (fig. 1). Er der noget mærkværdigt ved

det, kunne man spørge, for der var jo netop i den periode en Farnese på pavetronen.

Går vi en anelse ned i de historiske annaler, viser det sig imidlertid, at få årtier før – f.ex. i 1480 – ville der ikke være nogen romer, høj eller lav, der ville have anet det mindste om existensen af en Farnese-familie.

Fig. 1: Palazzo Farnese i Rom. Stik fra ca. 1700 af Jan Goeree. Pal. Farnese er et af de første eksempler på, at arkitektur, byplan og skulptur (de to fontæner på torvet) virker sammen og skaber en aksial-symmetrisk helhed. (Kilde: Helge Gamrath, Roma sancta renovata, s. 16 (fig.5)).

Når man betænker, hvor svært det var at skifte stand, klasse, status eller løbebane i middelalderens samfund, spørger man sig selv: Hvordan var det gået til, at en temmelig almindelig, ikke-romersk slægt fra det nordlige Latium på så kort tid havde kunnet bygge og etablere sig i et kæmpepalads midt i Rom? Man aner et rent ud fantastisk karriereforsøg.

Dette kan i få ord skildres som førende familien fra en status af småjordejere og fogeder på lavt plan (ca. 1400) til dynastistatus på højt europæisk plan (ca. 1600). Fra de små byer Ischia, Canino og Farnese i området vest for Bolsena-søen i det nordvestligste Latium, hvor jord og krigstjeneste var hovedindtægtskilderne, til Kirkestatens administration i Rom, til kardinalatet, ja endog pavetiaroen (Paul III 1534-1549), tilbage til Latium nu i det nyoprettede hertugdømme Castro, der snart blegnede til fordel for hertugdømmet Parma-Piacenza i den frugtbare Po-dal, til flere kardinalhatte, til statholderskabet over Philip IIs Nederlande, indgiftning i italienske og europæiske dynastier (bl.a. det spanske kongehus) og derefter det hurtige forfald, da mandsstammen uddøde i 1731.

Projekt, litteratur, metode

Der skal i denne præliminære undersøgelse gives en lidt nøjere beskrivelse af denne karrieres vigtigste faser og en foreløbig vurdering og afvejning af de årsager, der lå bag familiens opkomst. Her tænkes på de samfundsmæssige grundbetingelser, der netop i perioden var i forandring, og på de individuelle, personlige initiativer, der kunne tages og blev taget af slægtens enkelte medlemmer. Det understreges, at projektet, der her præsenteres, er en første og løsere skitse, der sene-

re tænkes udsendt som en selvstændig publikation. Der lægges særlig vægt på opkomsten indtil ca. 1600.

Der mangler ikke litteratur om Farneseslægten. Fra dens storhedstid og frem til vore dage er der udkommet mange værker og tidsskriftsartikler – om dens enkelte, store medlemmer, om dens rolle i den almindelige kirke- og pavehistorie og om dens rolle i kunst- og arkitekturhistorien.¹ Hvad der imidlertid savnes, er et overblik over familiens samlede karriere-forløb i overgangen mellem, hvad vi normalt benævner middelalder og renaissance.

Italienske familiekarrierer især i 1600-tallet har i de seneste årtier været genstand for adskillig forskning dels i mere traditionelle personalhistorisk orienterede grande famiglia-historier, men også i mere dybtgående forskning som f.ex. den tyske historiker Wolfgang Reinhards og elevs undersøgelser over en så berømt slægt som Borgheserne, hvor en mængde kildemateriale om de økonomiske dispositioner er blevet udnyttet.² Der er megen

¹ Det bedste blandt de store familiehistorieværker er E.Nasalli Rocca, *I Farnese*. Varese 1969. Se dog også den ældre G.Drei, *I Farnese. Grandezza e decadenza di una dinastia italiana*. Rom 1954. Som altid er L.von Pastor, *Geschichte der Päpste* værdifuld med et væld af oplysninger og dokumenter. Her er det vol.V (Paul III, 1534-1549), Freiburg in Br. 1923 (optrykt 1956) og vol. VI (Julius III, Marcellus II und Paul IV 1550-1559) 1923 (1957). En god, kortfattet og ajourført oversigt over familiens historie (af J. Revel & M. Aymard) i *Le Palais Farnese*. Vol. I, 1981, s. 695 ff. Til den store serie af enkeltbiografier har nyligt føjet sig den dybtgående Clare Robertson, »Il gran Cardinale«. Alessandro Farnese. Patron of the Arts. New Haven & London 1992.

² Wolfgang Reinhard, *Papstfinanz und Nepotismus unter Paul V (1605-1621)*. I-II, Stuttgart 1974 og Volker Reinhardt, *Kardinal Scipione Borghese 1605-1633*. Tübingen 1988. Wolfgang Reinhards indsats er nøjere omtalt af mig i en anmeldelse i *Hist. Tidsskrift*, 1977, s. 294.

inspiration at hente her, men når man går tilbage i tiden er kildesituationen vanskeliggere, og en så minutrig dokumentation, som Reinhard og elever har kunnet fremlægge, vil næppe være mulig i dette tilfælde. På den anden side foreligger der i arkiverne i Parma og Napoli givetvis meget materiale – især fra 1500-tallets anden halvdel – der vil kunne belyse det rejste spørgsmål. Da både utrykt materiale og den overvældende litteratur kræver yderligere studier, har jeg følt det nødvendigt at understrege ordet *præliminær* i forbindelse med den her forelagte første præsentation.

Undersøgelsen vil i særlig grad gøre brug af det meget vigtige begreb *conspicuous consumption*, der i Danmark anvendtes i 1982 af Erling Ladewig Petersen ligesom af den engelske historiker Peter Burke.³ Herved forstås, ganske enkelt formuleret, at de folk, der får eller har magt over tingene, lader denne magt komme til syne i et overvældende stort forbrug, bl.a. i form af storslået arkitektur og bildende kunst og i stor kostbar livsførelse, som distancerer fra de andre og præsenterer ens selvpfattelse (sådan vil man gerne ses) for derved at erobre eller fastholde vundne magtpositioner, ja måske endog skabe basis for yderligere karriere og expansion. I det 19. årh.s historieskrivning blev en sådan luksus blot affejet som overflødig, ja direkte umoralsk. Men i dag er man blevet meget mere opmærksom på den politisk-kulturelle og social-psykologiske betydning, denne luksus har haft, ja rent ud på den enorme rolle- og symbolværdi i dette handlingsmønster med de dertil hørende forventninger, med- og modspillere og undergivne havde dertil. Studiet af *conspicuous consumption*, der i denne undersøgelse lægger særlig vægt på brugen af arkitek-

tur og kunst, er således et oplagt tværfagligt felt, hvor kunsthistorikere, kulturhistorikere og politiske historikere ville kunne finde gode muligheder for samarbejde.

Farnesernes historie og baggrunden

Fra 1400-tallet og frem mod år 1600 var scenariet i Italien under ændring. De gamle bystater med deres aristokratisk-republikanske normer fra højmiddelalderen var så småt under nedbrydning og afløstes af en langsomt, men stadigt voksende fyrstemagt (eller statsmagt), der pegede frem mod det senere magtstats- eller overfladestatssystem. Den feudale decentralisering, der havde kulmineret i 1300-tallet var klart på retur.⁴ Det var i dette skifte, Farneseslægten gjorde sin entré, ja kom ud af anonymiteten.

³ E. Ladewig Petersen, *Conspicuous consumption. The danish nobility of the 17. century.* (Indlæg på den internat. økonomiske historikerkongres Budapest 1982, sektion B 4), og Peter Burke, *Conspicuous consumption in 17. century Italy.* Kwartalnik Historii Kultury Materialny, Warszawa 1982 (heri begrebets historiografiske udvikling).

⁴ Om forholdene i 1400-tallets Kirkestat er litteraturen kolossal, men ét forfatternavn som Peter Partner, der i en menneskealder har forsket i Rom, paver og kirkestatens territorier og finanser, bør fremhæves. Hans hovedværker er *The papal State under Martin V.* London 1958 og *The Lands of Saint Peter.* Oxford 1972. Senest er udkommet *The Pope's Men. The papal civil service in the Renaissance.* Oxford 1990. Paolo Prodi, *Il sovrano pontefice. Un corpo e due animi. La monarchia papale nella prima età moderna.* Bologna 1982 (oversat til engelsk i 1987 under titlen *The papal prince*) behandler pavestatens problemer og skildrer og forklarer den stærke centralisme, der i hvert fald i det 16. årh. placerede pavestaten i avantgarden i forhold til det øvrige Europa. Se E.Ladewig Petersens review-artikel i *Hist. Tidsskrift*, bd. 92, 1992, s. 301-309.

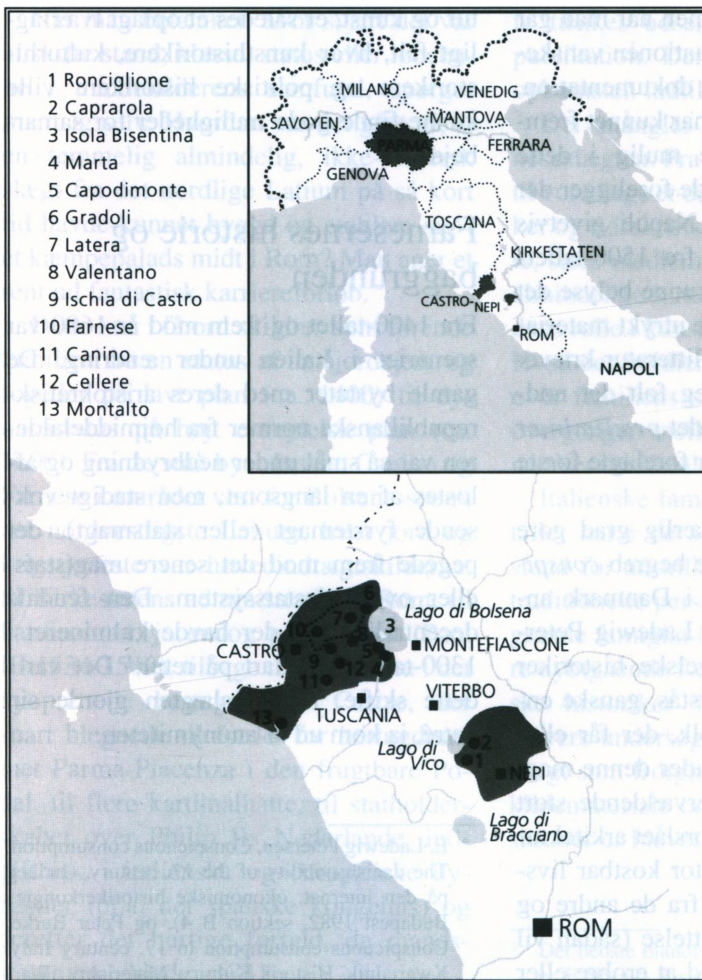

Fig. 2: Moderne kort over det nordlige Lazio, hvorfra Farnese-familien stammede. Hertugdømmet Castro-Nepi er markeret med mørk farve, og det lille hertugdømme for Bartolomeos side-linie, der omfattede Latera og Farnese, er markeret med prikket omrids. Øverst indsatte kort viser Mellem-italien ca. 1550 (Thora Fisker).

Først en kort beretning om familiens rent faktiske udvikling fra middelalderen. Før år 1400 kender vi familiemedlemmer, der besidder jord i og ved Ischia di Castro, Farnese og Canino – alle tre små ubetydelige landsbyer i det nordlige Latium. En del af familiens medlemmer fandt også deres udkomme som kondottierer, og i det genoprettede pavedømme efter 1421 gjorde især Ranuccio Farnese sig bemærket. Han virkede som hærfører for paverne i 1420'erne og 1430'erne og fik som løn for sin indsats overladt den

verdslige administration af byerne Valentano, Latera og Marta omkring 1430. I løbet af 1430'erne blev hertil lagt Montalto, Cellere og Gradoli, således at han fik et delvist sammenhængende område at administrere (se fig. 2), hvortil skal lægges familiens private besiddelser. Som familieoverhoved konsoliderede og udvidede Ranuccio således familiens besiddelser og lokale dominans, men han var stadig en provinsbo, hvilket blandt andet kom til udtryk, da han i sine bestræbelser for at markere slægtens vej op

opførte et palads i den lokale hovedby Viterbo. Rom synes slet ikke at ligge inden for synsfeltet. Det skal dog nævnes, at denne provinsbo på øen Isola Bisentina i Lago Bolsena lod opføre en kirke og et Franciskanerkloster (hvilket ses af hans testamente 1450), hvor familiens fremtidige gravplads skulle indrettes. Hvis det var provinsielt, så var det dog i hvert fald uhyre originalt.

Af Ranuccios testamente, hvor hele hans formue gøres op, fremgår det, at familien desuden disponerede over 11.000 floriner, der var deponeret i Firenze. Mens broderen Bartholomeo fik byerne Latera og Farnese, blev den førstefødte søn Pier Luigi udstyret med de fleste af de øvrige besiddelser.⁵ Stadig var besiddelserne dog sammenlignet med de på det tidspunkt store familier i Latium i en lettere vægtklasse. Det var gamle slægter som Gatti, di Vico, Savelli, Colonna og Orsini, der for alvor talte. Ranuccios søn Pier Luigi kunne sende sin søn Alessandro (den Ældre = den senere pave Paul III) til Rom til en humanistisk uddannelse hos en så fremragende lærd som Pomponio Leto, og siden til Firenze, hvor han blev optaget i selveste Lorenzo il Magnificos hus og dér kunne fuldende sin humanistiske uddannelse. Med disse fortrinlige forudsætninger kunne Alessandro drage til Rom og med gode anbefalinger søge om og få en ansættelse ved Kurien som retskyndig. Alessandros gode uddannelse og evner ufortalt blev hans søster Giulia la Bella dog afgørende for, at han blev en kendt person i Rom, for hun blev bemærket af og siden elskerinde hos kardinal Rodrigo Borgia.⁶ Da denne i 1493 blev pave, blev den kun 25-årige Alessandro udnævnt til kardinal med gode indtægter og embeder. Borgiaernes kontroversielle styre, der øgede pavestatsens

magtsfære betragteligt, men også var en slags kuldsejlet familiekarriereforsøg, førte til et modsætningsforhold til della Rovere-slægten, der siden kom igen efter Borgiaernes tid med pavekandidaten Julius II (1503-1513). Den unge kardinal Alessandro synes at have klaret dette skifte ved en forsigtig, øjensynlig vellykket balancegang, for Julius anerkendte i 1505 hans to illegitime sønner, som han havde fået med en fornem dame af det romerske aristokrati.⁷

Efter Julius II's død blev Alessandro virkelig tilsmilet af heldet, idet Medicierne kandidat, der var blevet valgt til pave under navnet Leo X, var ungdomsvennen fra læreårene i Firenze, og fra da af kunne expansionen næsten ingen ende tage. Faktisk regnedes den nu snart 45-årige kardinal som papabel. Familieformuen voksede nu kolossalt, fordi en mængde givtige præbender og embeder (bl.a. det rige bispedømme Parma) blev ham tildelt, hvilket førte til nye store landerhvervelser i Latium. Anlægget af palazzo Farnese i Rom, der fik næsten fyrstelige dimensioner, blev påbegyndt i 1514. På officielt hold var Alessandro Leo X's betroede mand og optrådte som dennes personlige udsending i mange vigtige missioner. Selv under striden mellem pave og kejser (kulminerende med Sacco di Roma 1527) slap Alessandro igennem på trods af, at hans søn Pier Luigi havde støttet kejseren og derfor en kort stund måtte

⁵ R. Lefevre, *Il Testamento di Ranuccio il Vecchio 1450* i *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, vol. 103, 1980, s. 189 ff. Se også *Le Palais Farnese*. I, 1981, s. 699.

⁶ D. C. Vasalli, *Una donna del rinascimento: Giulia Farnese*, i *Lunario Romano IX. Rinascimento nel Lazio*. Rom 1980, s. 287 ff.

⁷ Pastor, *Geschichte der Päpste*. V, s. 16.

Fig. 3: Tizians berømte portræt af pave Paul III med sine nevøer (sønnesønner). Til venstre kardinal Alessandro den Yngre og til højre Ottavio, der blev anden hertug af Castro og siden af Parma-Piacenza. ca. 1545. (Kilde: Le Palais Farnese I, 2, s. 458).

døje med en pavelig bandlysning. Da den anden Medicipave Clemens VII døde i 1534, var Alessandro så at sige eneste kandidat til tiaraen. Romerne var begejstrede, idet han – nu Paul III – var den første romerske (eller Lazio-)pave i mere end 100 år. På den storpolitiske og kirkepolitiske front var opgaven næsten uløselig for den nye pave, der dels stod over for protestantismens vældige fremgang overalt i Europa, og som samtidig var klemmt inde mellem de katolske stormagter Frankrig og det habsburgske imperium under Karl V. Allerede i samtiden sagde man, at denne nye pave »har et brændende ønske om at gøre alle sine nevøer store«,⁸ og ganske rigtigt fik Paul III en af sine sønnesønner udnævnt til kardi-

nal allerede i 1534, helt i overensstemmelse med hidtidig nepotistisk pavepolitik (fig. 3). Den unge mand Alessandro (den Yngre) var 15 år gammel og blev året efter vicekansler, et embede skabt af Leo X, nærmest svarende til en nutidig statsminister.

Under indtryk af den gejstlige karrieres begrænsninger fik den meget familiebeviste Paul III også sikret sig, at sønnen Pier Luigi (i forvejen pavelig gonfaloniere (øverste general)) 1537 blev udnævnt

⁸ Den venezianske rapport om pavevalget er citeret hos L. Essen, Alexandre Farnese, Prince de Parme, Gouverneur general des Pays Bas (1545-1593), vol I, Bruxelles 1933, s. 4.

til hertug af et nyoprettet hertugdømme Castro-Nepi, der under stor modstand fra kardinalkollegiet blev skåret ud af Kirkestaten (ja endog ud af dens ældste del Patrimonium S.Petri, hvor netop Farneseslægten havde sine oprindelige besiddelser). Det skulle snart vise sig, at dette kun var et springbræt for familien, for i 1547 lykkedes det den gamle herre at få gjort Pier Luigi til hertug over endnu en del af de pavelige besiddelser provinserne Parma og Piacenza i Podalen. Parma og Piacenza var nemlig en fornem erhvervelse på størrelse med fyrstendømmerne Mantua og Ferrara, og hermed havde slægten for alvor holdt sit indtog blandt de italienske fyrsteslægter. De to provinser, der først var blevet erobret af Kirkestaten under Julius II, men som tidligere havde været provinser under Milano og derfor var kejserligt interesseområde, mente Karl V skulle besættes af Pier Luigis søn Ottavio, der var gift med Karl V's uægte datter, og ikke af den uregerlige og belastede Pier Luigi selv. Paul III spillede dygtigt på truslen fra protestanterne og fik sin vilje i første omgang. Pier Luigi fik ikke megen fornøjelse af sin titel, idet han i Piacenza blev dødeligt offer for en sammensværgelse, hvori indgik lokale adelige, der ikke ønskede at se deres privilegier inddraget – en sammensværgelse som kejseren i øvrigt ikke var uvidende om.

Kort før sin død kaldte Paul III Parma og Piacenza tilbage under pavestaten,⁹ men efter forskellige forviklinger lykkedes det for kardinal Alessandro Farnese i 1550 hos den nye pave Julius III at udvirke, at familien igen, denne gang ved Pier Luigis søn Ottavios udnævnelse til arvehertug, fik fat på de to rige provinser (Piacenza dog først i 1556), der derefter forblev i slægtens eje indtil 1742. De politi-

ske begivenheder, der her er skildret ultrakort, var klart præget af en lang række mere eller mindre tilfældige begivenheder, men målet nåedes dog trods alt takket være Paul III og kardinal Alessandro, efter 1549 familiens nye gejstlige overhoved. Afgørende for at denne succes havde kunnet fastholdes, var det imidlertid, at det fransk-habsburgske opgør i og om den italienske halvø var ved at gå ind i sin sidste fase, og i den forbindelse valgte kardinalen ved aftalen i Ghent 1556 – efter mange franske sidespring – at gå entydigt over på den habsburgske side. Den spanske dominans over halvøen var efter freden i Cateau-Cambresis 1559, der medførte Frankrigs totale forsvinden fra den italienske arena, en kendsgerning. Samtidig med at freden efter 60 års stadig oplussende strid endelig holdt sit indtog på den italienske halvø, fik Farneseslægten af Habsburgerne igen Piacenza forenet med Parmabesiddelsen.

Så snart der var fred tog Farneserne påny fat på at konsolidere deres magt.¹⁰ Der var tale om en yderst målrettet indsats, hvad angår etableringen af det hertugelige magtapparat. I klar forvisning om betydningen af at holde området under sin militære kontrol havde Pier Luigi påbegyndt opførelsen af en vældig fæstning ved Piacenza, men samtidig skabtes der i Parma og Piacenza efter forbillede fra Pavestaten en differentieret hertugelig

⁹ Pastor, *Gesch. der Päpste*, vol. V s. 214 ff. & 325 f. samt vol. VI, s. 70 f.

¹⁰ Mærkeligt nok synes det, som om også de italienske historikere har overset eller undervurderet, at samtidig med at Spanien 1559 blev dominerende på den italienske halvø, fik hele Italien efter årtiers krig og ufred en fredsperiode, der var afgørende for udviklingen i resten af århundredet og langt op i 1600-tallet.

administration, der lededes af et statssekretariat under en statssekretær (statsminister), et statsråd og en række congregazioni (ministerier) for offentligt og privat byggeri, vejvæsen og vandforsyning, kornforsyning og -handel samt sundhedsvæsen. Dertil kom il consiglio di giustizia, hvorunder sorterede flere kontorer, endvidere en finansadministration med kontorer for skatteopkrævning, møntudstedelse, told- og postvæsen og desuden et kontor for pubblica istruzione (undervisningskontor), hvor jesuitterordenen snart kom til at spille en rolle samt endelig den militære administration med dens forgreninger. Alt i alt en stab på flere hundrede personer, der straks begyndte at organisere den nye stat (indkræve skatter, sikre lov og ret, modernisere de to byer, fremme deres erhvervsliv etc. etc.).¹¹

Farneserne, arkitekturen og kunsten

En helt speciel rolle kom brugen af arkitektur og bildende kunst (conspicuous consumption) til at spille, blandt andet fordi Farneserne var en nouveau richeslægt og skulle indhente de århundreder, som andre gamle veletablerede slægter havde haft til at stabilisere deres magt og slå deres navne fast. Byggeaktiviteterne tog deres begyndelse da gravmælet på Isola Bisentina blev oprettet, og da paladset i Viterbo blev til. Dernæst er der perioden ca. 1510-1550, da kardinal Alessandro den Ældre (fra 1534 Paul III) påbegyndte opførelsen af det ovenfor omtalte store familiepalads i Rom og samtidig indledte en hektisk byggeaktivitet i sine gamle områder med palads- og kirkebyggeri i og ved de tidligere nævnte småbyer. Hertil slutter sig opbygningen af hertugbyen Castro. (Den byggeglade

Alessandros betydelige indsats som pontifex maximus i Roms arkitektoniske forskønnelse kommer så oveni) og endelig er der perioden 1550-1620, da det hele kulminerede med opbygningen af de her-tugelige bygninger i Parma og Piacenza, færdiggørelsen af kæmpepaladset i Rom og det helt overvældende nyopførte Palazzo Farnese i Caprarola ved Lago di Vico.

Isola Bisentina

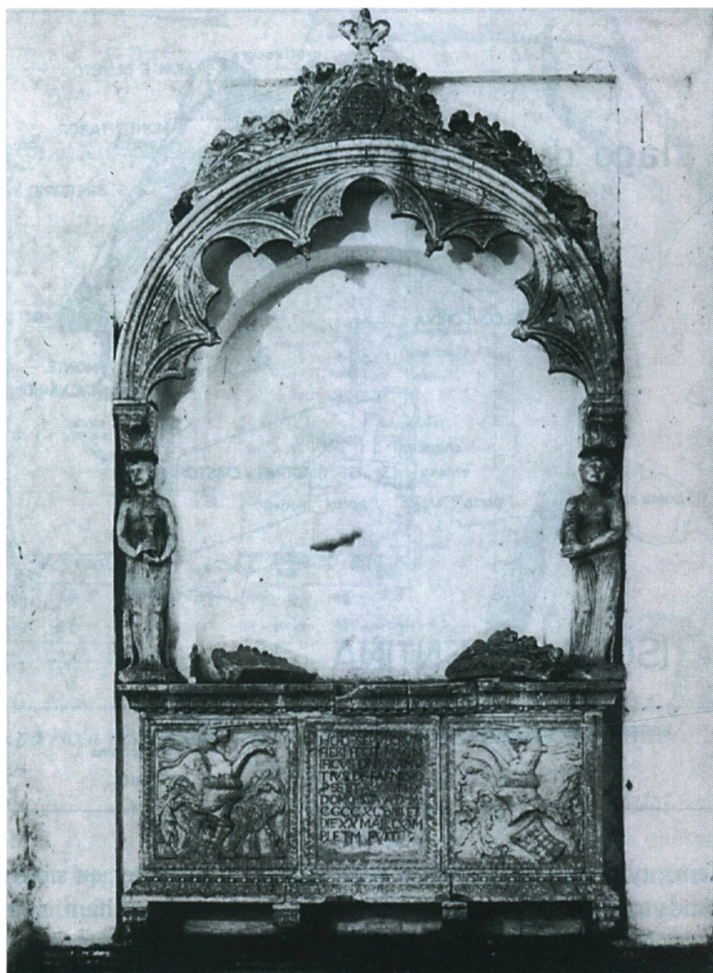
Den første byggeperiode omkring midten af det 15. årh.: Paladset i Viterbo var temmelig stort og traditionelt gotisk og blev lagt tæt ved byens domkirke og pavepaladset. Det er dog svært rigtigt at tolke dets betydning ud over markeringen af det tætte forhold til pavemagten, idet de andre store familiers paladser var placeret nede i byen ved hovedgaderne og de store piazzaer. Den i dag stærkt ændrede bygning skiller sig ikke voldsomt ud fra Viterbos øvrige bygninger fra det 15. årh., men den er et tegn på Farnesefamiliens begyndende »urbanisering«.¹²

Til gengæld er historien om gravkirken og det tilhørende franciskanerkloster på Isola Bisentina bemærkelsesværdig. Her var det ifølge testamentet fra 1450 Ranuccio Farneses ønske at blive gravsat. Indskriften på Ranuccios endnu bevarede gravmæle lyder således: »Hoc sepulcrum fieri fecit magnificus dominus Ranutius

¹¹ C. Antinori, L'amministrazione pubblica del ducato di Parma e Piacenza durante la dinastia dei Farnesi. Parma 1959; E. Nasalli Rocca, anf. arb. s. 253 ff. og M. A. Romani (ed.), Le corti farnesiniane di Parma e Piacenza (1545-1622). Vol I, Rom 1978.

¹² Om Pal. Farnese i Viterbo se C. Pinzi, Principali Monumenti di Viterbo. 1911 og Le Palais Farnese. I, 1981, s. 698.

Fig. 4: Ranuccio Farneses gravmæle, ca. 1450 i kirken S.Giacomo e Christoforo på Isola Bisentina. (Kilde: Lefevre, *Interrogativi*, 1980, s. 177).

de Farnesio pro se et aliorum (sic!) de domo sua A.D. MCCCCXLVIII et die maij completum fuit« (fig. 4). Hvem, der har grundlagt kirken og det tilhørende franciskanerkloster er ikke sikkert, men testamentet og de følgende 150 års udvikling viser i hvert fald klart, at familien overtog øen, gav rige gaver til kloster og kirke og passede godt på familiemausoleet.¹³ Det blev snart et berømt monument, og bl.a. pave Pius II (Piccolomini), den berømte humanist på pavetronen, besøgte i 1462 Bolsenasøen under sine ture rundt i Kirkestaten. I hans *Commentarii* hedder det,

at Ranuccio til franciskanermunkene havde ladet opføre både kirke og kloster på øen, der var meget frugtbar og bl.a. producerede vin og grøntsager, hvortil kom de vilde kaniner – et fænomen, der stadig kan iagttages i 1990'erne. På den bjergrige del af den lille ø lå (og ligger der) flere små oratorier med stier og trapper imel-

¹³ Lefevre, *Interrogativi* e ipotesi sul »sacrarium« farnesiniano dell'Isola bisentina. I: *Lunario romano IX. Rinascimento nel Lazio*, Rom 1980 s. 159 ff.. Her diskuteres også kirkens og klosterets alder.

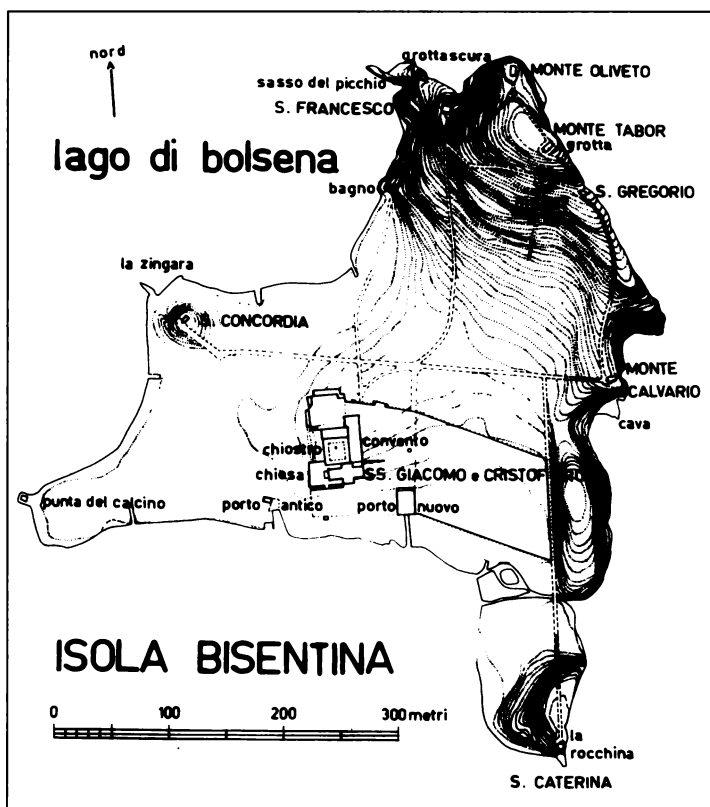

Fig. 5: Isola Bisentina. Moderne plan over øen med angivelse af gravkirken og de små kapeller på øens bjergtoppe. (Kilde: Buchiocchi, 1980, s. 109).

lem, tydeligt inspireret af det hellige lands topografi (Monte Tabor, Monte Oliveto, Monte Calvario etc.) (fig. 5). Pius II befalede at der skulle anlægges endnu et tempio (oratorio) på øens højeste spids og holdt i øvrigt St. Hansdags-messe i øens kirke. Gabriele Farnese, en søn af Ranuccio, lod til pavens ære afholde kapsejls fra Capodimonte til øen, hvor de forskellige Bolsena-byers unge mænd dystede om førstepladsen.¹⁴

Stedets unikke skønhed er også blevet fremhævet af den kendte humanist Paolo Cortesi (ca. 1490) i hans dialog: *De hominibus doctis*. I en indledende samtale med ingen anden end Alessandro Farnese (senere Paul III) fremhæver denne selv stedets yndigheder og fredfyldte karakter (et rigtigt studiested), men han nævner også,

at der er en særlig grund til, at stedet tiltrækker ham, nemlig at her er der mange minder om hans forgængere. »Faktisk grundlagde min bedstefar Ranuccio dette sacrario (gravmonument), der ved min fars og min onkels arbejde blev forstørret og, som man ser, gjort endnu større og majestætisk.«¹⁵

Fire af de syv (i dag stærkt forfaldne) små kapeller stammer fra det 15. årh. og er muligvis blevet opført samtidig med

¹⁴ Piccolomini, Enea Silvio Papa Pio II, I *Commentarii*. (Ed. L. Totaro), Milano 1984, vol. II s. 1618 ff.

¹⁵ Citeret i R. Lefevre, *Interrogativi e ipotesi sul »sacrarium« farnesiano dell'Isola bisentina*. I: *Lunario romano IX Rinascimento nel Lazio*, Roma 1980 s. 160 f.

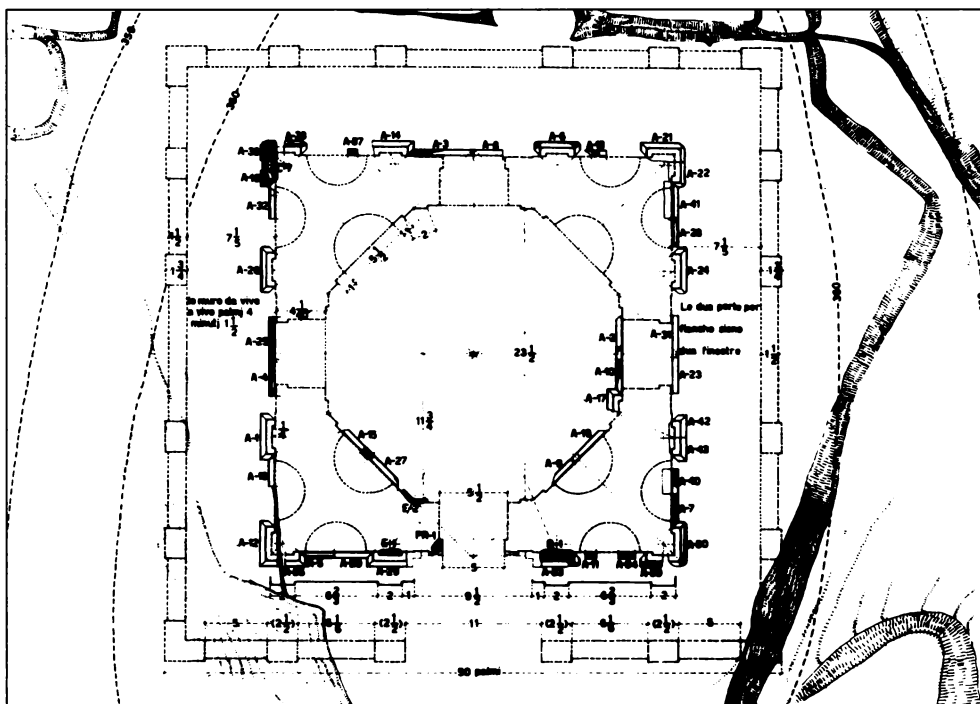

Fig. 6: S. Caterina kapellet på Isola Bisentinas sydside. (Kilde: Buchicchi, 1980, s. 118).

sacrariet. Yderligere to blev bygget eller ombygget af Antonio Sangallo il Giovane i 1520'erne på Kardinal Alessandro den Ældres foranledning. Pave Leo X, der også kom på øen til jagtselskaber, tildelte de små helligdomme »indulgentia plenaria«, som pilgrimme kunne opnå ved at rejse hertil. Det var en indulgentia af samme størrelse som den, man opnåede ved at besøge Roms syv basilikaer (fig. 6). Et sådant privilegium måtte klart øge øens betydning for ikke at glemme hovedmonumentet mausoleet med Farnesernes grave og sarkofager.¹⁶ Om selve kirkens bygningshistorie er vi forvirrende underrettet. Kirken, hvortil i det 15. årh. var knyttet et franciskanerkloster, stammede formentlig fra middelalderen, men det er muligt og sandsynligt, at den er blevet

ombygget i forbindelse med sacrariets indretning. Det blev den flere gange siden, og den nu stående kirkebygning stammer fra ca. 1600 i en let genkendelig Vignolastil. Kun det oprindelige gravmæle fra 1450 er i medtaget tilstand at finde i det tomme og forfaldne kirkerum.

Det bedste vidnesbyrd om gravkapellets situation i det 16. årh. findes i en beskrivelse fra 1578, da pave Gregor XIII besøgte øen i forbindelse med et officielt besøg i Viterbo. Besøget beskrives nøje

¹⁶ F. T. F. Z. Buchicchio, *Gli oratori dell'Isola Bisentina*. Dal tempo di Ranuccio Farnese agli interventi di Antonio da Sangallo il Giovane. I: *Il Quattrocento a Viterbo*. Viterbo, Museo Civico 1983 s. 108 ff.

og indgående af pavens sekretær. Det hedder om gravmælerne: »Inde i kirken i et kapel er gravmonumenterne, epitafierne og kisterne for næsten alle Farnese-husets afdøde...«. Fra anden side ved vi at den myrdede Pier Luigi i 1548 fra Piacenza blev transporteret hertil og gravsat, og da en lille gruppe kardinaler under den nævnte tur i 1578 aflagde øen endnu et besøg, siges det om gravkapellet, at »de afsjælede legemer af nogle af Farnese-herrerne, som ved at være blevet balsamerede var bevaret så hele og smukke, at det næsten virkede, som om de var levende og blot lå og sov. I særdeleshed blev kardinalen af S. Angelo (kardinal Ranuccio Farnese 1530-1565) genkendt. På grund af den gode erindring om ham var der nogle af de tilstedeværende, der ikke kunne holde deres tårer tilbage. De fortalte, hvor meget de var blevet begunstiget af Hans Nåde, mens han endnu var i live, og de fortalte de andre om det storsind, den liberalitet, storhed i ånden og de kvaliteter, der var i den herre...«. Forfatteren har ved selvsyn i oktober 1991 fundet følgende indskrift på en i kirken beroende marmorgravplade, hvis tekst oversat til dansk lyder således: »Alexander Farnese, biskop, den hellige romerske kirkes kardinal, vicekansler, kirkelig legat, pave Paul III's nevø, i sin alders 69. år i 1588«. ¹⁷ Traditionen vil vide at kardinal Alessandro den Yngre blev gravsat i Gesu-kirken i Rom ved højalteret, men en gravsætning på familieøen må dog altså have været påtænkt, og hele Farnese-mausoleet har altså været på sin fulde højde endnu op mod 1600. Så vidt jeg har kunnet se, er den smukt beliggende ø med familiegravkirken og de syv pilgrimskapeller et aldeles unikt fænomen – virkelig et monument for familien af største symbolværdi og markerende dens betydning i

Latium – noget andre store slægter i datiden ikke kan opvise paralleller til.

Palazzo Farnese i Rom

Kardinal Alessandro den Ældre's (altså den senere pave Paul III's) indsats, da han fik økonomisk magt i 1510'erne, omfattede talrige landerhvervelser til ham selv, hans sønner og øvrige familie i Latium i det »gamle land«, samt påbegyndelsen af det store familiepalads i Rom, der i løbet af 1540'erne nærmede sig fuldendelsen i det ydre (fig. 1), og som i 1550'erne og 1560'erne blev overdådigt udstyret i det indre. Til at tage vare på dette byggeri tjente Antonio Sangallo il Giovane, tidens ledende arkitekt og entreprenør, der samtidig havde rollen som Peterskirkens og det pavelige Vatikanpalads' øverste bygmester. Men Palazzo Farnese i Rom var heller ikke noget helt almindeligt projekt. Det indledtes i 1514, da kardinalen lod Sangallo projekttere og igangsætte byggeriet. Paladsets komplicerede bygningshistorie skal ikke beskrives her;¹⁸ men det skal fremhæves, at dimensionerne var af nærmest fyrsteligt omfang. Hele Arenula-kvarteret blev præget af det pre-

¹⁷ J. A. F. Orbaan, Documenti sul Barocco in Roma. Rom 1920 s. 404. Den i 1991 opdagede gravplade har præcis denne indskrift: Alex farnus epis, carlis S. R. E. V Canes. Leg. Patrimi Pauli III pont O. M. nepos. Aetatis suæ an. -69. A. D. MLXXXVIII. Indskriften rummer flere mærkværdigheder: Der er glemt et D for 500, og kard. Alessandro døde ikke 1588 men 1589. I det 19. årh. forfaldt hele anlægget, kirke og kloster ryddedes for alt og blev næsten helt glemt.

¹⁸ Le Palais Farnese, I-II. L'Ecole Française de Rome, 1980-81. Se også C. L. Frommel, Der römische Palastbau. Vol I, s. 23 f og II (1973) s. 127 ff. En kortere beskrivelse af paladsets bygningshistorie i Heydenreich og Lotz, Architecture in Italy 1400 to 1600. (Pelican History of Art), 1974 s. 200 ff. & 253 f.

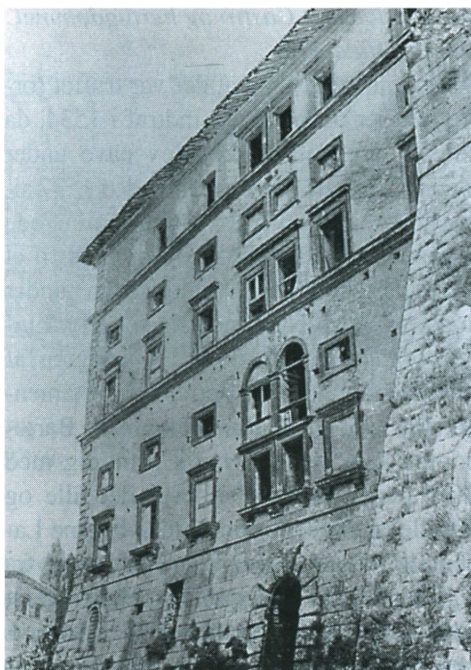

Fig. 7: Palazzo Farnese i Gradoli. (Kilde: Giovannoni, II, fig. 254).

Fig. 8: Palazzo Farnese i Capodimonte. (Kilde: Giovannoni, II, fig. 249).

stigebetonede byggeri, der bragte orden og symmetri i det hidtil noget rodede kvarter. En lige hovedgade anlagdes lige ned mod den rektangulære piazza foran paladsets hovedfacade, der med den centrale portal er helt symmetrisk i forhold til midtaksen (se fig. 1). Byplan og arkitektur går her for første gang i Rom op i en højere enhed. Sangallo er mesteren for selve grundkonceptet, og byggeriet fortsattes siden af Michelangelo og Giacomo della Porta, der fuldendte paladsets have-side henimod 1570. Facaden dominerer totalt sine omgivelser, og selv om det havde været eneste bevarede Farnesemoment, havde det haft sin plads i verdensarkitekturhistorien. Kun i forhold til Vatikanpaladset og Lateranet må det vige. I 1526 var der her ifølge en folketælling næsten 400 personer knyttet til Farnese-

hoffet, også dette kun overgået af den pavelige kuria. I det indre blev paladset udsmykket med en lang række freskoer, der i hovedsagen henter deres stof fra den antikke mytologi, men der er dog et rum med Farnesernes store gerninger og et rum der er viet til mindet om Paul III's pontifikat. En mængde af disse billeder går i øvrigt igen i Caprarola (se senere). Palazzo Farnese var familiens udstillingsvindue i Rom som slottet i Caprarola var det uden for byen.

»Farneseland«

At Sangallo har haft travlt, kan der ikke herske tvivl om. Selv om man måske har tilskrevet ham mere, end han reelt byggede, vidner dog den store samling af arkitekturtegninger fra hans hånd (mere end 1000 numre, nu i Uffizi-samlingen i Fi-

renze) om hans omfattende virke. Ude i det gamle land byggede eller moderniserede han eller hans hjælpere på de gamle middelalderlige borges plads en hel stribe paladser samt flere kirker i de byer, der efterhånden var erhvervet eller allerede var domineret af Farneseslægten, således Gradoli, Valentano, Ischia di Castro, Farnese, Marta, Canino (her S.Egidio – en fornem centralkirke), Montalto, Nepi (med S.Tolomeo-kirken) og Capodimonte. Den lokalhistoriske litteratur om disse byggerier er meget disparat, og de fleste dateringer er usikre. Men Gradoli-paladset synes dog nogenlunde sikkert opført i 1520'erne af Sangallo, ligesom også det prægtige ottekantede palads i Capodimonte må skyldes ham (fig. 7-8). En loggia i Ischia di Castro-paladset giver også Sangallo-associationer.¹⁹ De i dag stærkt forfaldne og nu ombyggede paladser i Nepi, Ronciglione, Canino, Valentano og Cellere har han formentlig moderniseret flere af. På Caprarola, der erhvervedes 1512, byggede han et massivt militæranlæg, til hvilket vi senere vender tilbage.

Disse palazzi farnesiani i de mindre byer i Farnesernes område har så mange arkitektoniske og placeringsmæssige fællestræk, at de alle må gå tilbage til Sangallo. Der er imidlertid endnu meget at udforske her, men det er min klare opfattelse, at slottenes ensartede og højtidelige stil, der ofte mildnedes med anlæg af loggiaer og haver, hvad enten Sangallo har været der eller ej, skal tolkes som led i et bevidst systematisk program, der så at sige, skulle synliggøre og symbolisere, at besiddelserne hørte sammen under een herskerslægt. Det er arkitektur som magtsprog. Man kunne fristes til at sige, at et »Farneseland« var under opbygning.

Hertugdømmet Castro og hertugdømmet Parma-Piacenza

Man kan roligt sige, at der var truffet forberedelser til, hvad der indtraf i 1534, da Alessandro den Ældre blev pave under navnet Paul III. Han fik allerede i 1537 sine gamle af ham og slægten dominerede områder samlet, udskilt og ophøjet til et selvstændigt arveligt hertugdømme under navnet Castro-Nepi med sin søn Pier Luigi som første hersker.²⁰ En sidegren af slægten, der allerede optræder i testamentet fra 1450 med Ranuccios bror Bartolomeo som stamfader, fik samtidig med Pier Luigi hertugtitlen over det lille og smalle område, der omfattede byerne Latera og Farnese (se fig. 2). Her levede fra 1537 til 1658 sidegrenens efterfølgere, der en miniature efterlignede de store hertuger.²¹

Ligesom andre hertugdømmer og

¹⁹ F. E. Keller, Zum Villenleben und Villenbau am römischen Hof der Farnese. Kunstgeschichtliche Untersuchung der Zeugnisse bei Annibal Caro. Berlin 1980, s. 22 f. med henv. Se også E. Galdieri, Una malnota fabbrica sangallesca: il Palazzo farnese di Gradoli. I: Bolletino d'Arte S. 5, 60, 1975 s. 143.

²⁰ H. Giess, Die Stadt Castro und die Pläne von Antonio da Sangallo dem Jüngeren. I: Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte. Band 17, 1978, s. 47 ff. og Band 19, 1981, s. 85 ff. Det er Giess' fortjeneste at have påvist det hastigt begyndte arbejde med Castro, men også det ligeså hurtigt stagnerende byggeri, da Parma var erhvervet. De mange myter om ruinbyen Castro og dens skatte er dermed blevet væsentligt reduceret. Se også H. B. Gardner-McTaggart, Castro. Eine Ortswüstung in Tuszien. Archäologische Feldforschungen in einer mittelalterlichen Stadtruin in Italien. Oxford 1985.

²¹ G. Silvestrelli, Citta, castelli e terre della regione romana. II, 2. ed., 1940, s. 589. I byen Farnese blev der bygget et Farnese-palads (i dag delt op i lejligheder) med en lille park, der er forbundet med palazzoet via en overdækket passage, ganske som i Parma (og som Palazzo Farnese i Rom også skulle have haft).

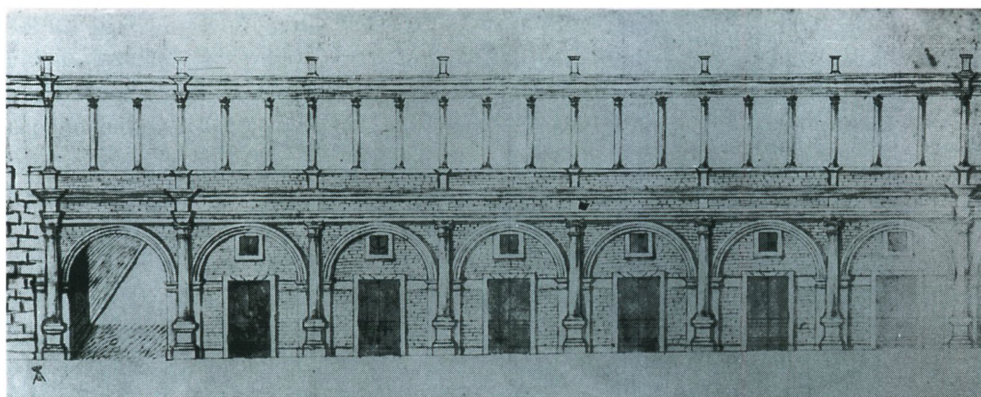

Fig. 9: Sangallos udkast til hertug-paladsets facade i Castro, ca.1540. (Kilde: Giess, 1981, s. 97 (fig.21)).

markgrevisker i Italien havde en hovedstad, skulle selvfølgelig lilleputhertugdømmet have en residensstad, og til den ende udvalgte den ganske uanseelige by Castro til centrum i den nye hertugelige stat. Dette valg kan kun begrundes ved at byen var militært nem at forsvare, for selve byen var før 1535 ifølge Farnesesekretæren, humanisten og litteraten Annibal Caro (1507-1566) et gudsforgået sted, snarere en » hule med vilde hunde end med civiliserede mennesker«. ²² Men efter at Pier Luigi var blevet udnævnt til arvehertug, blev Sangallo sat på opgaven af dette »hul« at skabe en hertugelig residensby. Der blev gennemført gadereguleringer og indrettet en central piazza med et hertugeligt palads med en loggia foran (fig. 9), en Zecca (Mønt) og andre fornemme privatpaladser. Også en stor franciskanerkirke med kloster blev påbegyndt. Det hele indrettedes i al hast, og det var ikke det nemmeste sted at arbejde i, selv ikke for en mester som Sangallo, idet byen lå på en smal bjergryg, der ikke gav mulighed for de helt store regulære nyanlæg, og ikke mindst fordi der inden for bymuren var betydelige niveaufor-

skelle (fig. 10). En del tegninger dokumenterer Sangallos intense arbejde med byen og de mange kræfter, der blev sat ind, for at skabe minihertugdømmet et ordentligt, repræsentativt centrum. Tegningerne er i øvrigt vor bedste kilde til byens udvikling, ²³ for byen blev i 1640'erne lagt øde, som følge af en strid mellem pave Innocens X Pamphili og den daværende Farnese-hertug og blev aldrig genopbygget.

I 1537 og 1538 boede Pier Luigi af og til i byen, og også hans sønner Ottavio og Orazio boede med deres hofmester i Castro i 1538, idet de dog flyttede til Gradoli om sommeren, da det friske klima her var mere velegnet. Også pave Paul III be-

²² Annibal Caro, *Lettere familiari*. (Ed. A. Greco), vol. I, Firenze 1957, s. 280 f.

²³ G. Giovannoni, *Sangallo Il Giovane*, vol. I-II. Roma 1950. Værket er inspirerende og med publikationen af de mange Sangallo-tegninger og skitser uomgængeligt. Dokumentationen er det mere tvivlsomt med, og værket er uoverskueligt og savner afklaring. En nyere biografi med titlen Antonio da Sangallo il Giovane. *La vita e l'opera*. Rom 1986 har jeg desværre ikke kunnet konsultere.

Fig. 10: Kort over Castro fra ca. 1650. I midten den rektangulære piazza med hertugens palads med loggia foran (Kilde: Giess, 1978, s. 63 (fig. 4)).

søgte stedet på jagtture m.v. Bl.a. på grund af militære forpligtelser for kirkestaten og vel også med henvisning til den ufærdige hovedstad residerede Pier Luigi kun lejlighedsvis i Castro. Men i 1542 fandt hans officielle indsættelse i hertugværdigheden sted, og nu blev byen i forbindelse med hans højtidelige *Entrata* pyntet op og kom i et festskrud, der hyldedes af samtidens smigrere, men som dog nok i nogen grad har været et dække over de endnu mange mangler. Ved Castros hovedindgangsport rejstes en triumfbue, der prydedes af »smukke figurer, statuer og relieffer«, på en mindre plads på vejen op til paladset rejstes en anden bue og på selve hoved-piazzaen med det hertugelige palads en tredje triumfbue. Der opsattes også en teater-scene til opførelse af skuespil under festlighederne.²⁴ I 1543 aflagde Pier Luigi byen et officielt besøg med hertugeligt følge.

Annibal Caro skriver til en anden romersk litterat, at det er ham en stor tilfredshed at se, at ting i denne verden kan forandres. Det glæder ham meget at se, at Castro, denne »zigeuner-rede«, har rejst sig så hastigt og er kommet til så megen »magnificenza«, at den næsten synes som et genopstået Cartago.

Besøget, som Caro fortæller om, indgik i øvrigt, synes det, i den officielle overtagelse af det nye hertugdømmes enkelte dele.²⁵ Pier Luigi drog med sit følge rundt til sine slotte og byer for at se, lade sig se og underholde af de lokale indbyggere og slet og ret nyde livet. Caro kalder expeditionen en rundrejse »a la papale«, d.v.s. som om

²⁴ H. Giess, 1978, s. 49 f.

²⁵ Annibal Caro, anf. arb., vol I, s. 281. Keller, anf. arb., s. 20 ff. refererer og fortolker det nævnte brev.

det var paven og Kurien, der rejste rundt. Første rejsemål var Gradoli, hvor de indkvarteredes i det smukke palads og nød den gode luft. Under opholdet, der har strejf af overklassens senere så yndede villegiatura-levevis, blev der leveret lokal underholdning med dans, turneringer og væddekampe. Derpå gik turen til Valentano, hvor svigerinden Isabella fra Latera-Farnese kom til stede. I Ischia di Castro var hoffets medlemmer gæster ved en fornem banket, der afholdtes af et andet Farnese-medlems sekretær Gandolfo Porini, hvis smukke hus stadig eksisterer i byen.²⁶ Også her underholdtes selskabet af danseoptræden, kraftprøvekonkurrencer, gøglerier og forskellige væddekampe. Turen gik derpå til Castro, hvor Caros betragtninger desværre ikke rummer mere end, hvad ovenfor er omtalt. Vejen tilbage gik over Ischia igen og til Capodimonte, hvis skønne beliggenhed og fornemme palazzo pristes i højstemte toner i citater, der tydeligt røber, at inspirator var den antikke forfatter Plinius, der pristede sin villa. Både palazzo'et med ny arkade-loggia og haver pristede. Rejsen gik videre til andre af Farnese-hertugens lokaliteter for at ende i den anden hoveddel af det lille hertugdømme, nemlig Nepi med Ronciglione. Caros gentagne brug af ordet palazzo i stedet for rocca og hans fremhævelse af villegiaturaens (landlivets) glæder i paladshaver omgivet af loggiaer, vidner om, at de gamle fæstningers oprindelige rent militære funktioner nu suppleredes med en mere moderne livs- og boligstil, noget der slog kraftigt igennem i anden del af 1500-tallet, da den italienske halvø oplevede en lang fredsperiode.²⁷ Et af de berømte og mest markante eksempler på denne ændring fra rocca (borg) til palazzo (sommerresidens) er interessant nok Pier Luigis søn, kardinal Alessandros slot Caprarola.

Mens der således arbejdedes på at få Castro-Nepi-hertugdømmet til at fungere og hænge sammen efter bl.a. conspicuous consumption-modellen, muliggjorde de politiske forviklinger i Europa en yderligere Farnese-expansion. Begivenhederne omkring oprettelsen af hertugdømmet Parma-Piacenza i 1547 har vi hørt om tidligere, og her skal alene de bygningsmæssige initiativer kort omtales. Erhvervelsen af de to frugtbare Podal-provinser var en så kolossal forbedring af familiens position, at Castro-aktiviteterne på det nærmeste gik i stå. Castro beholdtes, men blev efter 1547 administreret fra Parma. Piacenza var den mest udsatte del af besiddelsen, og derfor iværksattes øjeblikkeligt opførelsen af et stort ottekantet citadella lige uden for byen. Der blev til det formål brugt den nette sum af 50.000 scudi. Piacenza var uden for Farnesernes magt efter mordet på Pier Luigi i 1547, men så snart sønnen Ottavio havde fået Piacenza tilbage i 1556, blev denne by gjort til hovedstad. Der opførtes derfor efter Vignolas udkast her et stort hertugeligt palazzo ca. 1559-1569 på et centralt sted i byen for umisforståeligt at markere, hvor magten befandt sig. Palazzo'et, der var enormt udtænkt (med en facadelængde på 111 m), ja i virkeligheden planlagt som en mindre udgave af Vatikanpaladset i Rom, blev for stor en mundfuld, og det blev kun halvt færdigt (fig. 11).²⁸ Parma, der var forblevet tro mod sin nye herskerslægt, fik først hen mod århundredskiftet

²⁶ G. Baffioni, Annibal Caro e la città di Castro, 1968.

²⁷ Keller, *anf. arb.*, s. 56 ff.

²⁸ B. Adorni, *Le grandi Fabbriche e la Città. Fortezze e palazzi di Corte dei Farnesi a Parma e Piacenza. I: Coll. de l'Ecole française de Rome*, 122, 1989. Se også Heydenreich og Lotz, *anf. arb.*, s. 272

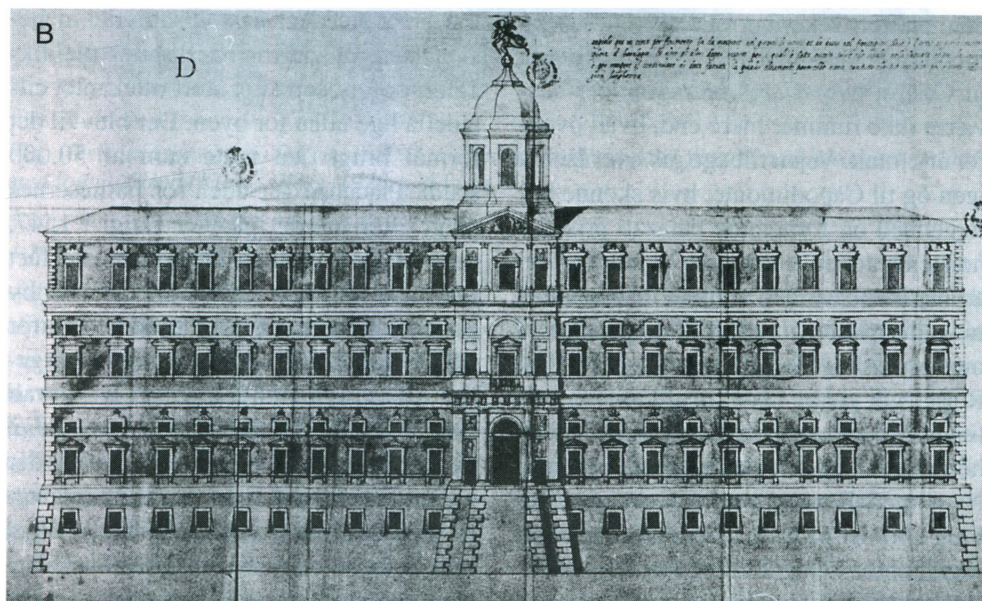
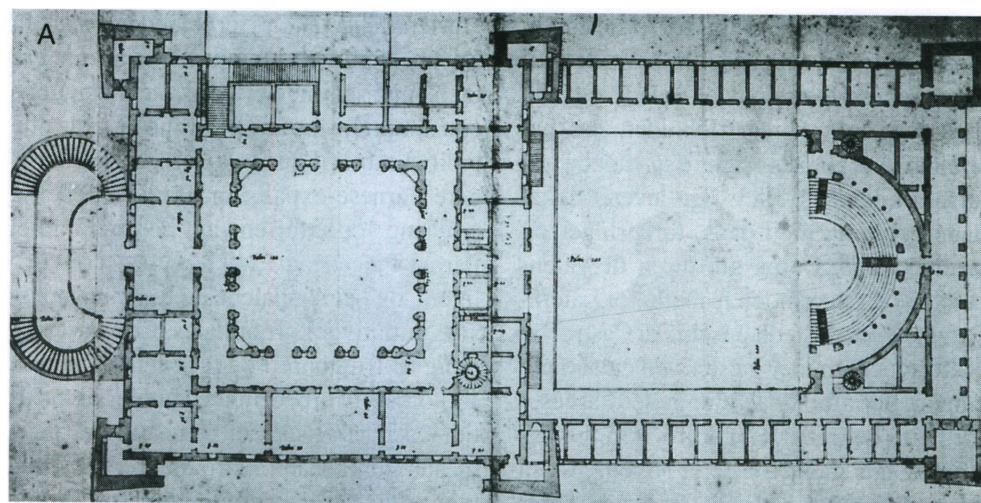

Fig. 11: Palazzo Farnese i Piacenza.
 A. Grundplan som planlagt ca. 1560,
 B Facade s.å. (Vignola) og C Foto af
 bygningen i dag (Kilder: Adorni,
 1989, s. 456, 461 og 466).

Fig. 12: Fresko fra Caprarola, Sala dei Fasti Farnesi, der viser pave Julius III overrække modellen af Parma til kardinal Alessandro Farnese, der videregiver den til broderen hertug Ottavio i 1550. Freskoen udført 1563 af Taddeo Zucchari. (Kilde: Fal-di, Caprarola, fig. 151).

sit citadella og sit palazzo ducale (la Pi-lotta), da Parma definitivt blev hertug-dømmets hovedstad.²⁹

Palazzo Farnese i Caprarola

Samtidig sad Paul III's nevø, den stadig meget magtfulde kardinal Alessandro (den Yngre) solidt i Rom. Han kunne omsider høste frugterne af sin tilslutning til habsburgerne, nu da freden omsider var kommet til Italien. De resterende forter og borge kunne moderniseres og omformes til residenser og sommerslotte.

Berømt og mest storlået af alle blev Caprarola nær Lago di Vico. Oprindeligt opført som en Farnesefæstning blev Caprarola nu ændret til et slags aktuelt kunst-

nerisk og politisk overdådigt »udstillingsvindue« for Farneseslægten. Her opførte kardinalens arkitekt Vignola det femkan-tede sommerslot – et virkeligt monument for familien, der kun havde konkurrence fra familiepaladset i Rom. Foran slottet anlagdes nu langs en snorlige akse Caprarola by, der totalt domineres af det højtlig-gende slot (fig. 13).³⁰ Familiens meget hastige opstigen skulle ad historisk og kunst-

²⁹ Adorni, anf. arb., s. 474 og samme forfatter, L'architettura farnesiana a Parma 1545-1630. Parma 1974, s. 54 ff.

³⁰ Italo Fal-di (ed.), Il Palazzo farnese di Caprarola, 1981. G. Labrot, Le Palais farnese de Caprarola. Essai de lecture, 1970.

Fig. 13: Caprarola by og palads set fra luften. (Kilde: Faldi, Caprarola, fig.86).

nerisk vej skildres som en sammenhængende pave- og kirketro karriere, og især på malerierne i Sala dei Fasti Farnesiani optræder familiens mange medlemmer i allehånde vigtige samtidige politiske begivenheder. På freskoerne fra 1560'erne optræder karakteristisk nok paladsets bygherre kardinal Alessandro den Yngre og Paul III som egentlige hovedpersoner i 1530'nes og især 1540'nes magtspil, kraftigt markerende sig som den katolske kristendoms forsvarere i forhandling eller i krig for den rette og sande *respublica christiana* (fig. 12). Men slægtens verdslige

medlemmer, især hertug Pier Luigi og sønner med disses franske og habsburgske gemalinder var heller ikke glemt. De fremtræder som fuldgyldige dynasti-medlemmer. Hertug Pier Luigi optræder også som den rette tros forsvarer som pavelig gonfaloniere, mens hans øvrige tvivlsomme virke selvfølgelig er uomtalt. Kardinal Alessandro den Yngre lod også med hensyn til billedmotiverne grave dybt i de spinkle familietraditioner for at demonstrere den gamle faste forbindelse til pave magten. Med hensyn til familiemedlemmernes og i hvert fald kardinalens historie-

Fig. 14: Fresko fra Sala dei fasti Farnesiani. Mødet mellem Frans I og Karl V i Paris i 1540. Frans I på den hvide hest, til højre for ham kejser Karl V og kardinal Alessandro Farnese den Yngre. De forreste baldakinbærere menes at være Zuccharibrødrene selv. Fresko fra 1563. (Kilde: Italo Faldi aut. arb., fig. 154-155).

bevidsthed og det indtryk denne officielle sal skulle gøre, er disse billeder en fantastisk kilde.

Nu var familien jo ingenlunde uden betydning, og Paul III kunne tit drive Karl V til vanvid med sin nølende og opsættende politik, hvad bekæmpelsen af protestanterne og indkaldelsen af et almindeligt kirkemøde angår. Men det er karakteristisk at overalt, hvor Farnesefamilien blot havde haft en begrænset del i begivenhederne, bliver familiemedlemmerne stærkt fremhævet i de mange billeder. Rådgiverne til billedprogrammet, der også omfat-

tede mange andre sale med raffinerede antikke motivkredse, blev fundet blandt tidens mest kompetente intellektuelle, bl.a. den lærde historiker, augustinermunken Onofrio Panvinio, litteraten og Farneseseekretæren Annibal Caro og humanisten Fulvio Orsini. Det blev udført af de kompetente malere Taddeo og Federico Zuccari, der malede i den manerede stil karakteristisk for 1500-tallets anden halvdel. På vægge og i loftshvælvninger optræder flere paver, Kejser Karl V, Filip II af Spanien, Frans I og Henrik II af Frankrig og mange personer af betydning fra sam-

tiden – her i dette rum med Farnesernes fasti (bedrifter) (fig. 14). Det er virkelig politisk kunst af stort format.³¹

Det er selvfølgelig svært at udtale sig om receptionen af de budskaber, der forherliger slægten, men den tidligere nævnte beretning fra 1578, der fortæller om pave Gregor XIII's besøg på Isola Bisentina, har også en lang beskrivelse af pavens besøg hos kardinal Alessandro den Yngre på Caprarola. Den pavelige sekretær beskriver nøje paladsets indre rum for rum og konstaterer ærbødigt Farneseslægtens store betydning for kirken og mærker sig, at de ca. 100 portrætterede personer i Sala dei Fasti farnesiani er »tutti conosciuti ..papi, imperatori, re, cardinali, duchi, principi, signori, cavallieri et dame«. En klar tilkendegivelse af stedets og slægtens betydning.³² Hvis man vil tolke det som det rene smiger, så viser beskrivelsen i hvert fald Farneseslægtens enorme prestige, og det var da heller ingen hemmelighed, at kardinal Alessandro den Yngre gjaldt for papabel, da Gregor XIII blev valgt i 1572 og sidst, men ikke mindst i 1585, da han blev forbigået til fordel for kardinal Montalto (Sixtus V). Han opnåede ikke tiaraen og døde i 1589.

Konklusion

Det er mit synspunkt, at Caprarola-slottet med de fornemme freskomalerier, hvortil kan føjes dem i Farnesepaladset i Rom, betegner det raffinerede højdepunkt på en systematisk opbygget øvrigheds- eller fyrstemandt, der udover det mest moderne militære, civile, administrative, juridiske og økonomiske beredskab lagde megen vægt på og investerede en kæmpeformue i at synliggøre sine positioner – helt tilbage til den beskedne, men markante begyndelse på Isola Bisentina med familie-

gravmælet og pilgrimskapellerne og familiepaladset i Viterbo, over de mange paladser i hjemegnen og – i stadigt accelereret tempo – til det store familiepalads i Rom, hovedstæderne i den nye hertugstat samt kardinalens sommerresidens i Caprarola. At bygge stort og imponerende var set før og i den umiddelbare samtid, praktiseret på højeste niveau i det nye pavelige Vatikanpalads, der naturligt nok havde været forbilledet, men Farnesebyggeriet er et sjældent systematisk og sammenhængende eksempel på denne praksis. Siden skulle dette middel blive brugt til overflod i de kommende århundreder i absolutismens Europa, ja såmænd også i nationalismens og liberalismens europæiske stater i det 19. årh.

For et øjeblik at vende tilbage til karrieren må man nok indrømme, at familien o. 1575 havde fået gennemført sit store »projekt«. Kardinal Alessandro den Yngre var kardinalkollegiets næstør, og hertug Ottavio var i fuld gang med at befæste og konsolidere sit hertugelige styre i Parma og Piacenza. I det indviklede politiske og kirkepolitiske spil havde slægten og dens enkelte medlemmer gamblet, overlevet og ekspanderet, og alliancen med kirken og udnyttelsen af den fransk-habsburgske strid og til sidst den entydige satsen på Habsburgerne havde givet resultater, som selv den gamle Ranuccio fra 1450 næppe ville have troet muligt. Hvad der kunne have udviklet sig til en pæn karriere i en italiensk sammenhæng, havde fået europæiske

³¹ L. W. Partridge, *Divinity and dynasty at Caprarola: Perfect history in the room of the Farnese deeds*. I: *Art Bulletin*, 1978, s. 494-530 er en grundlæggende undersøgelse af billedprogrammet i salen.

³² J. A. F. Orbaan, *Documenti sul barocco*, s. 375. Også pave Clemens VIII besøgte 1598 stedet. (sst, p.471)

dimensioner. Ottavios søn hertug Alessandro Farnese (1545-1592), der var blevet opdraget ved det spanske kongehof, gjorde en strålende karriere som vicekonge for Filip II i Nederlandene, der betegner kulminationen på slægtens karriere.

Satsningen på såvel den gejstlige som den verdslig-militære karriere havde været rigtig, og selvom familiekarrieren under forløbet havde været fuld af indre opgør (stærkest da de to gejstlige spidser i 1549 skændtes om tabet af Piacenza og den gamle Paul III flåede kardinal Alessandros hat af og trampede på den), var sammenholdet i familien så stærkt, at de vundne, men ind imellem prekære resultater trods alt blev fastholdt. Dels var der heldet og dels den politiske tæft, som man ser mange af familiens medlemmer i besiddelse af. Det var dog ikke blot Farnesernes snuhed og deres sans for hvad der kunne lade sig gøre her og nu, men først og fremmest en veludviklet forståelse for de almindelige udviklingstendenser og ændringer i tiden, der forklarer familiens succes, hvortil kommer en sjælden evne til at udnytte disse til egen fordel.³³

Der er nemlig den pointe i det hele, at opbygningen af et »Farneseland«, senere oprettelsen af hertugdømmet Castro i 1537 og derpå af Parma-Piacenza i 1547 på en måde er de sidste gennemførte »feudale« skaktræk på den forvirrede italienske halvø. Men samtidig viser opbygningen af hertugdømmerne med centralisme, bureaukrati, lov og orden og hele den monumentale og arkitektoniske iscenesættelse med dens symbolværdi, at Farneserne – med erfaringerne fra Kirkestatens opkomst i det 15. og 16. årh. og fra udviklingen i Vesteuropas monarkier i øvrigt – havde forstået fremkomsten af det nye (magt-)statsbegreb og evnet at udnytte dette. Det er således ikke alene en omsorg

for deres egen familie, Farneserne står for; de åbner også for et kig ind i den moderne centralistiske stat med dens nye tolkning af samfundets orden og fyrstens ledende rolle og dens læggen vægt på symboler, der forener dynastiet og den moderne stat med folket (undersåtterne).³⁴

Da erhvervelserne var sikret og sejren hjemme, demonstrerede familien ikke mindst i Caprarolas Fasti Farnesiani-sal et opgør med den feudale arv. Her har vi en slægt – et dynasti – der varetager statens, folkets, alles interesser, og som i smukt og harmonisk samarbejde med kirken – *respublica christiana* – repræsenterer den retfærdige og sande ledelse. Familien står – åndeligt som verdsligt – som garanten for, at nye ordnede stats- og samfundsidealer har afløst det middelalderlige feudale centrale kaos. Billederne af fortiden i Caprarola indvarsler den kommende tids ideale fyrste- og statsmagt.

³³ Før Farnese-gennembruddet kan man blot tænke på Borgiaernes mislykkede forsøg på at skabe en familiestat ud af dele af kirkestaten omkring år 1500. Lige efter Paul III's tid, forsøgte Paul IV Caraffa at få sin nevø forlenet med Paliano, hvilket totalt mislykkedes. Se Partridge, *anf. arb.*, p. 522. Med Pius V (1566-72) blev den slags forlæninger af Kirkestatens besiddelser udelukket, men Farneserne havde lige akkurat nået det få år tidligere.

³⁴ Ved en senere lejlighed påtænker jeg at sammenligne Farnesestaten med andre større og mindre samtidige statsdannelser. F. ex. var der tæt ved Parma det lille afdelte Gonzaga-hertugdømme Sabbioneta, hvis hovedby næsten opbyggedes fra grunden i 1500-tallets 2. halvdel. Også her var conspicuous consumption et klart middel for den »lille« fyrste Vespasiano Gonzaga. (Kurt W. Forster, *From rocca to civitas. Urban planning at Sabbioneta. I: L'Arte V*, 1969, s. 27-36). Hele den kulturelle og antikdyrkende side af Farnesernes conspicuous consumption-aktiviteter har i denne artikel af pladshensyn måttet udelades. (Jvf. C. Riebesell: *Die Sammlung des Kardinal Alessandro Farnese. Ein »Studio« für Künstler und Gelehrte*, Weinheim 1989).

Produktion, markedsadfærd og voldsanvendelse i den europæiske ekspansion

Af Niels Steensgaard

Festligholdelsen af Columbusåret 1992 var en tvetydig historie. Det elementært eventyrlige – den dristige rejse, den uventede opdagelse – appellerede til medierne og til et personorienteret og evolutionistisk historiesyn, der stadig trives. Men medierne fik også fat i en anden legende, der er lige så gammel som det optimistiske eventyr, beretningen om sygdom, død og økologisk ruin i opdagernes fodspor, om overgreb og grusomheder overfor de ikke europæiske folk og om indianerkulturens undergang.

Diskussionen om samspillet mellem voldsanvendelse og marked under mødet mellem den europæiske og den ikke-europæiske verden er så gammel som opdagelserne og endnu ikke afsluttet. Diskussionen er vanskelig, ikke så meget fordi den er følelsesladet, men fordi selve de begreber vi diskuterer, både i dagligsproget og som teoretiske begreber, skifter betydning under den proces, der er verdenshistorien siden opdagelserne. Det er almindeligt nu, at historikerne lader diskussionen ligge. En moralsk polemik mod forfædrene hører ikke ind under historikerens forpligtelser, og intet er så kedeligt som endnu engang at få at vide, hvor slemme menneskene var i gamle dage. Hertil kommer, at den moderne histo-

rieforsknings forklaringsmodeller og forståelsesrammer sjældent tillægger den individuelle beslutning så stor betydning som systemiske eller strukturelle forhold.

Men der står mere på spil end en kritik af de afdødes manglende respekt for menneskerettighederne. Hvis, som North og Thomas har hævdet, mennesket kun kender to måder, på hvilke det kan skaffe sig goder og tjenesteydelser, enten ved produktion eller ved tyveri, og spillereglerne har ændret sig til fordel for produktion i den moderne verden,¹ er det ikke uvæsentligt om den europæiske ekspansion var ét stort plyndringstogt eller om det var en fredsommelig udvidelse af det europæiske marked – eller om vi kan indskrive den europæiske ekspansion i et udviklingsforløb, der skabte andre vilkår for produktiv virksomhed. Spørgsmålet er ikke om vi kan lide eller ikke lide forfædrenes handlemåde, spørgsmålet er, om der i deres handlemåde er rekurrente træk af betydning for vor forståelse for det historiske forløb.

I vort dagligsprog, så vel som i den må-

¹ Douglass C. North & Robert Paul Thomas, *The Rise of the Western World*. Cambridge U.P. 1973, s. 6.

de de samfundsvidenskabelige fakulteter er opbygget på, er vi ikke i tvivl om forskellen på produktiv virksomhed, voldsanvendelse og markedsadfærd. Men det er ikke så simpelt. Med mindre vi har at gøre med en ren subsistensøkonomi, hvor producenterne kun producerer til eget behov, og røverne som røverne i Kardemomme By kun røver til eget forbrug, må vi forvente, at der for både de gode og de onde indgår markedstransaktioner mellem produktionen/tyveriet og forbruget. Og markedet, det rene marked, der ikke kender forskel på røvere og producenter, hvor aktørerne mødes i en pris, der bestemmes af og bestemmer udbud og efterspørgsel, er en abstrakt model uden empirisk eksistens. Det empiriske marked derimod, er et historisk og socialt fænomen, det har sine spilleregler, sat af de direkte aktører eller af lokale magthavere. Disse spilleregler, dvs. lov og sædvane-ret, og ikke vore nutidige abstraktioner, sætter grænsen mellem produktiv og kriminel adfærd.

Det er min hensigt i dette essay at diskutere, om der under den europæiske ekspansion findes rekurrense træk, i grænsedragning mellem kriminel og produktiv virksomhed, der kan uddybe vor forståelse af processen.

I Latinamerika: Handle eller erobre?

Columbus så begge muligheder for sig: »Men alt hvad de ejer, giver de bort for hvad som helst, som man giver til dem, så at de bytter ting selv for skår af fad eller stumper af knuste glas.« Han så også den anden mulighed: »Hvis Deres Majestæter så befaler, kan de alle blive ført til Kastilien eller blive holdt i fangenskab her på øen, for med halvtreds mand kunne de al-

le holdes underkuede og tvungne til at gøre, hvad man måtte forlange af dem.«² Men valget blev ikke mellem handel og erobring, handelen alene ville aldrig have kunnet bære omkostningerne til de ekspeditioner, der i de følgende årtier gennemførtes til Amerika, bekostet ikke af den spanske krone, men af private foretagere. Det økonomiske grundlag blev indianernes tributbetalinger, direkte til conquistadorerne og indirekte til den kastilianske krone. Følgerne for den indianske befolkning og den spanske reaktion er velkendt. Søndagen før jul 1511 rettede dominikaneren Montesinos sit berømte angreb mod sine landsmænd og indledte dermed den moralske diskussion, der endnu fortsætter: »Med hvilken ret har I indledt en grim krig mod disse mennesker, der levede i fred i deres eget land? ...Er de ikke mennesker? Har de ikke sjælens fornuft? Er det ikke jeres pligt at elske dem som jer selv? Forstår I det ikke? Føler I det ikke?«³

Efter Montesinos fulgte andre interne kritikere af den spanske erobringspolitik i Sydamerika, las Casas den mest fremtrædende, og den, der vandt mest gehør blandt de spanske politiske ledere – omend ikke blandt conquistadorerne.⁴ Det interessante i denne sammenhæng er imidlertid at de overgreb, der fandt sted uden hensyn til spredte protester, og som

² Clementes R. Markham (transl.), *The Journal of Christopher Columbus. Works issued by the Hakluyt Soc.*, 1.ser. vol. 86, s. 40-41.

³ Bartolomé de Las Casas, *Historia de las Indias*, cit. efter Michael Palencia-Roth, *Quarta Orbis Pars. Comparative Civilizations Review*, 26, 1992, s. 39.

⁴ På dansk foreligger Bartholomæus de las Casas, *Indianermassakren: En kort beretning om Vestindiens tilintetgørelse*. Oversat af Inger Lohmann, 1980.

alle vidste besked om, fandt sted inden for lovens rammer. Den 16. november 1532 blev inkaherskeren Atahualpa taget til fange af Pizarro og hans mænd i Cajamarca. Som løsesum lovede han at fylde et nærmere angivet rum (næsten 3000 kubikfod) med genstande af guld og hertil føje den dobbelte mængde sølv. Han reddede ikke livet, men løsesummen blev leveret, skatten fra Cajamarca udgjorde 1.403.838 guldpesos, svarende til 2,3 millioner dalere. Heraf reserveredes forlods en femtedel til kronen, mens Francisco Pizarro modtog pragtstykket, Atahualpas guldstol, resten fordeltes mellem 163 mand. Af disse ved vi at mindst 66, sandsynligvis flere, vendte hjem til Spanien, ved ankomsten til Sevilla blev deres guld og sølv som regel taget i forvaring, i stedet fik de et tilsvarende antal *juros*, dvs. obligationer med sikkerhed i en eller anden skat. Det var en løsning, de fleste synes at have været tilfreds med, det gav en sikker arbejdsfri indkomst. Det viste også, hvis nogen skulle have været i tvivl, at de havde erhvervet deres rigdom på hæderlig vis i en retfærdig krig.⁵

Hvor der ingen lovhjemmel var, skabtes den. Et elegant eksempel på juristernes formåen er den såkaldte *Requerimiento*, der udarbejdedes i forbindelse med udsendelsen af Pedrarias Davilas' ekspedition til Mellemamerika 1513, og som tillagdes så stor betydning, at flåden måtte afvente sin afrejse til aktstykket var udarbejdet. *Requerimiento*en skulle tilfredsstille de krav, der folkeretsligt måtte stilles til en retfærdig krig, men det anes, at den helst ikke skulle virke afskrækkende på de private foretagere, der finansierede og gennemførte erobringerne. Den indledtes med en redegørelse for verdens skabelse, pavemyndighedens indstiftelse og den pavelige donation af den vestlige

verden til den kastilianske krone. På dette grundlag opfordredes den indianske befolkning til straks at underkaste sig den spanske majestæt som konge og herre. Hvis blot de gjorde det, ville der ikke ske dem noget ondt. De ville end ikke blive tvunget til omvendelse. Men de fik også at vide, at hvis de ikke anerkendte den spanske konge på stedet, så forelå der grundlag for en retfærdig krig, og dermed for at gøre indianerne til slaver og konfiskere al deres ejendom.

Man kan ikke se bort fra, at conquistadorerne under de *entradas*, der gennemførtes med dette aktstykke i hånden, havde en personlig interesse i at problemerne ikke afklaredes på fredelig vis, og der er da også vidnesbyrd, der viser, at *requerimiento*en betragtedes med en vis humoristisk overbærenhed, ikke kun af de erobrere, der behørtigt lod den oplæse i en notars nærværelse, omend ikke altid i indianernes, før de kastede sig over en by, men også af sin forfatter, den lærde jurist, Palacios Rubios.⁶

De nordvesteuropæiske protestanter i Amerika

Den antispanske propaganda under religionskrigene sikrede at spaniernes gruelige fremfærd var velkendt i Nordeuropa, på tryk så vel som på billeder, før Nederlandene og England o. 1600 for alvor indledte deres oversøiske aktiviteter. Det ville

⁵ James Lockhart, *The Men of Cajamarca: A social and biographical study of the first conquerors of Peru*. Austin og London 1972.

⁶ *Requerimiento* aftrykt i tysk oversættelse i Eberhard Schmitt, (Herausg.), *Dokumente zur Geschichte der Europäischen Expansion*, Bd. 3. München 1987, s. 472 ff. Jf. Michael Palencia-Roth, *anf. arb.*, s. 12-19.

være en behagelig oplevelse, at se moralen og markedsrationaliteten sammenknyttet hos de protokapitalistiske protektanter, der tilmed drog ud fra lande, der var pionerer for repræsentative regeringsformer. Jeg har selv i sin tid påvist, at de nordvesteuropæiske handelskompagniers overlegenhed over for det portugisiske Estados handel på Asien skyldtes de to kompagniers større konkurrencedygtighed i markedet, først og fremmest deres egenproduktion af beskyttelse. Dette er somme tider blevet forstået som et evolutionært udsagn, som påvisning af en milepæl under menneskehedens vandring mod større rationalitet og humanitet, men desværre er det ikke tilfældet, kompagnierne havde bedre styr på deres regnskabsresultater end den portugisiske krone, men der var heller ikke i Nordeuropa moralske eller økonomiske fordomme over for anvendelsen af vold i berigelsesøjemed – blot det skete inden for lovens rammer. Den kapital og den viden, der lå til grund for den nordvesteuropæiske ekspansion i det 17. århundrede var i vid udstrækning erhvervet i en kaperfart mod det spansk-portugisiske imperium, hvor grænsen til sørøveri ikke altid blev draget med stor omhu. Mellem 1585 og 1603 indbragtes det årligt prisegods for 100-200.000 £ til engelske havne – et ikke ubetydeligt fornyende indslag i det engelske importmønster.⁷

Kaperfarten var en risikabel, men indbringende investering – betegnende konstaterer dens historiker K. R. Andrew, at det var de købmandsledede snarere end de gentryledede udredninger, der gav sikrest udbytte. Det var også overvejende købmænd, der stod i spidsen for de nordvesteuropæiske kompagnier, de forstod at forholde sig til markedet, men de brugte gerne vold, når det var den mest profitab-

le mulighed, og når det kunne legaliseres i forhold til hjemlandets myndigheder. Heller ikke var der blandt de nordvesteuropæiske fyrster større forståelse for ikke-europæiske folkeslags rettigheder, som abstrakt begreb, end hos de spanske pionerer. Der er ikke noget langt spring fra requerimientoen til oktrojerne for Virginia og Massachusetts, James I og Charles I så ingen problemer i at bortgive store landområder i Nordamerika til deres undersåtter med det ene forbehold, at de ikke måtte være i en kristen fyrstes eller et kristent folks besiddelse. Den folkeretlige legitimering for at tilsidesætte de retskrav, der kunne rejses af landenes egne indbyggere, markeres kort under en henvisning til håbet om indianernes omvendelse.⁸ Men missionsvirksomheden følte tilsyneladende ikke som nogen tung forpligtelse af kompagnierne. Virginia Company nåede aldrig at sende en eneste missionær ud før det opløstes i 1622.⁹

Beretningen om erobringen og koloniseringen af Virginia og New England er efter en mindre skala end det drama, der omgav en Cortez eller en Pizarro, men ikke mindre forstemmende, hvis man håber på en fremadskridende linje for den menneskelige moral knyttet til produktiv virksomhed og rationel markedsadfærd. Som

⁷ K.R. Andrew, *The expansion of English privateering and piracy in the Atlantic, c. 1540-1625*. I: *Course et piraterie: Études présentées à la Commission Internationale d'Histoire Maritime (San Francisco, Août 1975)*. Paris 1975, s. 212.

⁸ Oktrojerne for Virginia, 1606, 1609 og 1612 og oktrojen for Massachusetts, 1629, aftrykt i Henry Steel Commager, *Documents of American History*, 9th ed. N.Y. 1973, s. 8-12 og 16-17.

⁹ Francis Jennings, *The Invasion of America: Indians, Colonials and the Cant of Conquest*. Chapel Hill 1975, s. 55.

deres spanske forgængere lagde også englænderne den allerstørste vægt på at sikre legaliteten. Da Powhattan i 1608 kronedes til konge (og engelsk vassal) med en kobberkrone udsendt fra England, var det et ekko af Mohtecuzumas overdragelse af suveræniteten over aztekerriket til Karl V og hans repræsentant Cortes i 1519.¹⁰ Også den strenge sondring mellem suverænitet og ejendomsret oprettholdtes. Den engelske konge kunne overlade suveræniteten til kompagnierne, men jorden måtte de eller kolonisterne erhverve sig ved rydning af uopdyrket jord, ved køb eller ved lovlig konfiskation. Da den oprindelige befolkning i Virginia i 1622 omsider rettede et organiseret angreb mod de engelske kolonister, hilstes det i al fald velkommen af én kolonist, der dermed så den retfærdige krig – og således erhvervelsen af jord ved erobring – legaliseret.¹¹

Virginia blev ikke nogen god forretning for aktionærene, omend nok for nogle af kompagniets ledere, ved inddragelsen af dets charter i 1624 var over 100.000 £ tabt, men et kolonisamfund baseret på produktion af tobak til Europa – og på den jord, der på den ene eller den anden måde var erhvervet fra de oprindelige indbyggere, var under opbygning, eksporten havde allerede nået et omfang af 50-100.000 pund om året.¹²

Beretningen om det puritanske Massachusetts Company hvis fornemste mål i henhold til charteret var at vinde de indfødte for den kristne tro, er ikke mere opbyggelig. Det varede seksten år, før den første missionær udsendtes og da kun som led i en manøvre for at sikre kolonien kontrollen med et væsentligt territorium. En væsentlig pointe i de organiserede konflikter, der udbrød mellem kolonisterne og den oprindelige befolkning var

sondringen mellem og sammenkædnin-gen af på den ene side suverænitetsrettigheder, der blev båret af de enkelte kolonier (hvis status i engelsk ret var forskellig), og på den anden ejendomsrettigheder. Det var ikke nok at have fået tillagt suverænitetsrettigheder af den engelske krone, det var heller ikke nok at sikre sig ejendomsret til jord ved et mere eller mindre fiktivt køb fra indianske dignitærer, købet måtte kunne anerkendes af en myndighed, der anerkendtes af den engelske krone, for ikke at kunne anfægtes.¹³

De amerikanske eksempler tillader tre foreløbige iagttagelser:

For det første var voldsanvendelsen en forudsætning for et økonomisk udbytte, hvad enten der var tale om direkte plyndring eller om tilegnelse af produktionsmidler som arbejdskraft eller jord.

For det andet var plyndring ikke den vigtige del af forretningen, og plynderingsfasen var kort. Det afgørende på længere sigt var organisationen af produktiv virksomhed med inddragelse af de produktionsmidler, som legalt efter hjemlandets regler var erhvervet ved erobringen.

¹⁰ Wesley Frank Craven, *The Southern Colonies in the Seventeenth Century, 1607-1689*. Baton Rouge 1975, s. 80. Anthony Pagden (ed.), *Hernan Cortes, Letters from Mexico*. Yale U.P. 1986, s. 98-99.

¹¹ »We ... may now by right of Warre, and law of Nations, invade the Country, and destroy them who sought to destroy us: whereby wee shall enjoy their cultivated places, turning the laborious Mattocke into the victorious Sword (wherein there is both more ease, benefit and glory) and possessing the fruits of others labours«. Cit. af Jennings, s. 80 efter Edward Waterhouse, *A Declaration of the State of the Colony ... London 1622*.

¹² Wesley Frank Craven, *Dissolution of the Virginia Company*. New York 1932, s. 329.

¹³ Jennings, s. 232.

For det tredje var der et nøje samarbejde mellem de private foretagere, der finansierede og gennemførte de oversøiske erobringer og kolonisationer, og den hjemlige statsmagt. Voldsanvendelsen legitimeredes altid i sidste ende under henvisning til hjemstatens suverænitet.

Europæerne i Asien

I Asien kunne der synes at være bedre mulighed for at se markedsadfærd rensset for vold, her mødte europæerne en verden, hvor det var muligt at drive handel uden først at foretage erobringer eller kolonisering. Den amerikanske historiker Holden Furber, lancerede da også i 1969 begrebet »The Age of Partnership« som betegnelse for perioden mellem opdagelserne og den formelle kolonisering af Indien i midten af det 18. århundrede.¹⁴ Årstallet er nok ikke tilfældeigt, Furber's artikel er den trykte version af hans »presidential address« til the Association for Asian Studies og det er troligt at han talte under indtryk af de samtidige begivenheder i Sydøstasien. Som allerede titlen viser, argumenterer han for en kronologi, der gør »Partnership« til normalt tilstanden, »Empire« til et anormalt mellemstadium. Han fremdrager mangfoldige eksempler på samarbejde og på gensidig respekt mellem asiatiske og europæiske agenter i asiatiske farvande i tiden ca. 1500-1750, skønt han ikke undlader også at omtale nogle af de mørkere sider. Senere har han udtalt sig mere nuanceret. Ganske vist ser det ud til, at han en lille smule tror på handelens civiliserende indflydelse på menneskene: »In short, the European's place among Asians during these two centuries was largely determined by his role as a trader rather than as a master and ruler; trade is more promoted by coopera-

tion and bargaining than by coercion.« Men han må også konstatere: »Europeans on many occasions disregarded the rights of non-Europeans over whom they exercised control.«¹⁵

Men volden ledsagede også europæerne i Asien. Det portugisiske imperium, Estado da India, opbyggedes i løbet af få årtier ved erobringen af centralt beliggende støttepunkter som Malakka, Hormuz og Goa, støttepunkter, der var perifere i forhold til de store territoriale staters interesser. Portugiserne kunne i kraft af deres styrke på havet dirigere væsentlige dele af den asiatiske søhandel gennem havne under deres kontrol, og dermed sikre sig store toldindtægter. For så vidt angår denne side af den portugisiske ekspansion i Asien, var den væsentlige indkomstkilde voldsanvendelse i folkeretligt begrundede rammer.¹⁶

Men det portugisiske imperium havde også en privat side. Portugisiske købmænd deltog i den indre asiatiske handel under Estado da Indias beskyttelse, men i øvrigt på lige fod med asiatiske købmænd, og de fandt det ikke altid mest hensigtsmæssigt at stole alene på deres militære styrke. Kilderne til de asiatiske staters oplevelse af den europæiske tilstedeværelse er få og sjældent meget oplysende. Et af de mere fyldige kildekomp-

¹⁴ Holden Furber, Asia and the West as partners: Before »Empire« and after. *Journal of Asian Studies*, XXVIII, 1969.

¹⁵ Holden Furber, *Rival Empires of Trade in the Orient 1600-1800*. Minneapolis og Oxford 1976, s. 320, s. 324.

¹⁶ C.H. Alexandrowitz, *An Introduction to the History of the Law of Nations in the East Indies*. Oxford 1967, s. 71-77. Jf. Bailey W. Diffie & George D. Winius, *Foundation of the Portuguese Empire, 1415-1580*. Minnesota og Oxford 1977, s. 320-33.

plekser, der foreligger fra asiatiske side, er den kinesiske debat, der førtes omkring oprettelsen af det portugisiske brohovede i Macao. Ved det første portugisiske flådebeføg i Kanton 1516 vakte portugiserne pinlig opmærksomhed ved, måske som en misanbragt høflighedsgestus, at affyre en kanonsalut. Kinesiske iagttagere var ikke imponerede. De kommenterede de fremmedes frastødende udseende, deres dårlige manerer, deres lunefuldhed og tilbøjelighed til indbyrdes stridigheder. Der var alvorlig tvivl om hvorvidt de var menneskelige, og en stærk tradition hævdede, i al fald fra 1574 ikke blot, at portugiserne var kannibaler med forkærlighed for kogte børn, men kunne også oplyse om deres ualmindelig grusomme måde at tilberede denne delikatesse på.

Det var forhåbentlig et noget unøjagtigt billede af den portugisiske adfærd, derimod er der ingen tvivl om, at portugiserne ved en række angreb på skibe og kystbebyggelser gav kineserne god grund til at tvivle på deres fredelige hensigter, ligesom der blandt portugiserne selv endnu 1534-36 var fortalere for en »conquista« af Sydchina.¹⁷ »Faringierne tillod sig at være så grumme og grove i deres opførsel, alene fordi de havde den slags kanoer og skibe«, skrev en embedsmand til kejseren i 1523.¹⁸ Men portugiserne ville også drive handel, den kontakt, der fra 1540'erne åbnedes med det japanske marked medførte at handel blev mere indbringende end sørøveri. Fra 1550'erne samledes den portugisiske Kinahandel i Macao uden for Kanton.

For det kinesiske rige var det en anormal situation, der let kunne have været forhindret, men Macao var også en indkomstkilde for Kanton og for Kantons opland og dermed for de lokale kinesiske embedsmænd. Mens den kinesiske debat

fortsatte både lokalt og på højeste embedsniveau, tillod de lokale myndigheder den portugisiske besejling og efterhånden den portugisiske bosættelse i Macao. Problemetets løsning, det Fok kalder »the Macao Formula« lader sig ikke udlæse af en traktat eller et aktstykke fra Peking eller Kanton eller Goa. Macaos eksistens accepteredes aldrig af Mingdynastiet. Den lader sig imidlertid udlæse ikke kun af den kinesiske debat, men også af den portugisiske adfærd. Portugiserne tilpassede sig situationen og kineserne vendte den potentielle trussel til deres egen fordel.¹⁹

De nordvesteuropæiske kompagnier kunne efter 1600 udkonkurrere portugiserne i handelen mellem Asien og Europa, blandt andet fordi de internaliserede beskyttelsesomkostningerne, dvs. selv udøvede den vold, der var nødvendig for at undgå afgifter til andre, herunder den portugisiske krone, men heller ikke kompagnierne afstod fra vold, hvor det var økonomisk fordelagtigt. Det nederlandske kompagnis monopolkontrakter håndhævedes på krydderiøerne med en hensynsløshed, der ikke stod tilbage for den, der havde været udøvet af portugisiske fidalgos, forskellen var ikke valget af midler, men den kontrollerede målsætning, volden skulle kun anvendes, hvor den gav

¹⁷ C.R. Boxer, *Portuguese Conquest and Commerce in Southern Asia, 1500-1750*. London 1985, s. 133.

¹⁸ K.C. Fok, *Early Ming Images of the Portuguese*. I: Roderick Ptak, (ed.), *Portuguese Asia: Aspects in History and Economic History (sixteenth and seventeenth centuries)*. Wiesbaden 1987, s. 152.

¹⁹ K.C. Fok, anf. arb. og *The Ming debate on how to accommodate the Portuguese and the emergence of the Macao formula*. I: *Os mares da Asia 1500-1800: Sociedades, locais, portugueses e expansao europeia = Revista de Cultura* 13/14, Macau 1991.

rimelig udsigt til overskud for kompagniet på langt så vel som på kort sigt.

Bandaøerne, det eneste område i verden, hvor der produceredes muskat og muskatblomme, erobredes i 1621 af det hollandske ostindiske kompagni under omstændigheder, der kun kan karakteriseres som folkedrab. Produktionen af kryddernelliker begrænsedes samtidig til den nederlandske besiddelse, Amboyna, nelliketræer i andre områder blev systematisk hugget om – efter lovlig overenskomst med sultanen af Ternate.²⁰

Det engelske ostindiske kompagnis historiker, K. N. Chaudhuri, rejste spørgsmålet: »why did the use of force accompany European trade in the Indies?« Hans svar er enkelt: »The ultimate answer must be that the profits from armed trading were higher than in the case of peaceful commerce.«²¹ Til tider kunne det være vanskeligt for kompagnierne at finde det rette balancepunkt mellem investeringer i vold og investeringer i handel, men det var en forretningsmæssig afgørelse, ikke en moralsk. For det hollandske ostindiske kompagni, VOC, blev investeringerne i monopolkontrakter og militære installationer en økonomisk fordel op til o. 1680, men i det 18. århundrede var de utvivlsomt tabsgivende og en hindring for kompagniets initiativer i nye varer som te og bomuldstøjer til Europa.²² Det engelske ostindiske kompagni, EIC, legede i 1680'erne med planer om en mere aggressiv politik over for Stormogulriget, men det var en fejlurdering, det blev både en kostbar krig og en kostbar fred for kompagniet.²³ Ikke desto mindre forvandlede nogle af de engelske faktorer på den indiske kyst, Madras, Bombay og Calcutta, i løbet af det 17. århundrede langsomt til befæstede enklaver under kompagniets jurisdiktion og finansieret

ved hjælp af lokale skatter og afgifter. Det skete i forståelse med de lokale magthavere og som led i en bevidst politik, Kompagniets investeringer i infrastruktur, der i 1697 ansloges til næsten en million £, skulle beskyttes bedst muligt. Men hermed var også de første skridt til en formel kolonisering taget. I samme år, 1697 ansloges kompagniets indtægter i skatter og afgifter fra Persien og Indien til mere end 44.000 £.²⁴

Kompagnierne anvendte deres våben, hvor de skønnede, at magtanvendelse var profitabel, det indebar fejlskøn og det indebar en ofte ikke ubetydelig intern uenighed i kompagnierne om valget af den rette politik, især efterhånden som kompagniernes udsendte fik rådighed over større ressourcer og egne interesser at varetage, fjernt fra de hjemlige principaler. Følgen er, at både de, der vil se kompagnierne som fredelige, og de, der opfatter dem som voldelige, har let ved at finde

²⁰ George Masselman, *The Cradle of Colonialism*. New Haven and London 1963, s. 417-23. Kompagniets direktører i Amsterdam var ikke umiddelbart begejstrede for erhvervelsen af Banda: »... man må undgå og undskylde sig fra at føre krig, hvor det overhovedet er muligt og foreneligt med vore besiddelsers bevarelse og sikkerhed. Man skal ikke gøre for meget ud af spørgsmålet om ære, der alt for ofte tages for højtideligt ...« H.T. Colenbrander & W.Ph. Coolhaas (udg.), Jan Pietersz. Coen. *Bescheiden omtrent sijn Bedrijf in Indië*. Vol. IV's Gravenhage 1922, s. 538.

²¹ K.N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760*. Cambridge U.P. 1978, s. 113-14.

²² Femme Gaastra, *Bewind en beleid bij de VOC 1672-1702*. De Walburg Pers 1989, s. 74-76 og tabel 3 s. 81.

²³ W.W. Hunter, *A History of British India*. vol. II, London 1912, s. 247-266.

²⁴ I. Bruce Watson, *Fortifications and the »Idea« of force in early English East India Company relations with India*. *Past and Present*, 88. 1980, s. 70-87.

argumenter for deres synspunkter i kildernes udsagn. Den unge indiske historiker Sanjay Subrahmanyam, har søgt en ny metodisk tilgang til spørgsmålet ved hjælp af en mentalitetshistorisk analyse. Hvad han finder er »a world permeated, in its language and images, as indeed in its actions, by violence.« »The Age of Partnership« var i virkeligheden en »Age of Contained Conflict«. ²⁵ Det er imidlertid tvivlsomt, om denne metode bringer os nærmere til en løsning på problemet, de kilder, han anvender, er ikke overbevisende repræsentative, og det ville ikke være vanskeligt at finde modeksempler. I sin konklusion afviger han da heller ikke meget fra de resultater, der er nået af hans forgængere: »the limit to conflict was set largely by the cost it might entail.« ²⁶

I Asien som i Amerika var det europæerne magtpåliggende at sikre legaliteten. Oktrojerne sikrede ikke kun monopolrettigheder i hjemlandet, således som det ofte fremføres, de gav også kompagnierne retten til at føre egen udenrigspolitik – dvs. legaliseret voldsudøvelse. Det nederlandske kompagnis retsgrundlag for de første territoriale erhvervelser var monopolkontrakter, deres folkeretslige gyldighed argumenteredes af Hugo Grotius allerede i 1613, ²⁷ – få år efter at den store jurist med lige så stor skarpsindighed havde argumenteret for hollændernes frie ret til sejlads i Asien over for de portugisiske monopolkrav i *Mare Liberum* (1609). Også det engelske kompagni sikrede sig at retsgrundlaget var i orden i forholdet til de engelske og de asiatiske magter, i deres som regel ret beskedne voldsanvendelse.

Det var således en kvantitativ, men ikke en kvalitativ omvæltning, da kompagniet efter slaget ved Plassey 1757 fik kontrol med administration og skatteopkræv-

ning i store områder, især i Bengalen. Kompagniet, der endnu i 1750'erne årligt eksporterede op mod tre millioner dalere (godt 71 tons sølv) til Asien, blev nu i vid udstrækning i stand til at finansiere sine asiatiske indkøb dels ved hjælp af provenuet fra de erhvervede territorier, dels ved de midler, der søgte remittering fra englænderne, som legalt eller illegalt havde skabt sig en formue i Indien. Det drejede sig om meget betydelige summer, fra Bengalen alene i perioden 1757-1784 remitteredes ca. 15 millioner £, dvs. ca. 2,3 millioner dalere i årligt gennemsnit. ²⁸ Opstramningen af den engelske administration i Indien, der i den første fase havde været præget af ikke kun en betydelig korrupsion, men også af en »gavegivning« fra de indiske fyrsters side af uønskede dimensioner, mindskede indtjeningsmulighederne for de kompagniansatte, til gengæld var grunden lagt for andre, mere produktionsorienterede indkomstkilder i ly af den engelske kompagniadministration. I perioden 1783/84-1792/93 remitteredes fra Asien overhovedet af englænderne godt 2 millioner £ eller næsten ni millioner dalere om året i gennemsnit. ²⁹ I betragtning af at den samlede engelske eks-

²⁵ Sanjay Subrahmanyam, *The Political Economy of Commerce: Southern India 1550-1650*. Cambridge U.P. 1990, s. 254.

²⁶ Subrahmanyam, *anf. arb.*, s. 297.

²⁷ Alexandrowitz, *anf. arb.*, s. 42-49 og 57-59; G.N. Clark og W.J.M. van Eysinga, *The Colonial Conferences between England and The Netherlands in 1613 and 1615 = Bibliotheca Visseriana*, t. 15 og 17. Leiden 1940-51.

²⁸ Peter Marshall, *East Indian Fortunes: The British in Bengal in the Eighteenth Century*. Oxford 1976, tabel VII-VIII og s. 255. Clive alene kunne remittere 287.000 £ i vekslere og 30.000 £ i diamanter fra sin første embedsperiode og 165.000 £ fra den anden. *Ibid.* s. 235-36.

²⁹ Holden Furber, *John Company at Work*. Cambridge og Harvard 1948, s. 308 og 343-45.

port som registreret i udskibningshavne, i samme periode var 12,5 millioner £ i årsgennemsnit³⁰ drejede det sig således om et meget betydeligt tillæg af usynlige eksportindtægter til den samlede engelske eksport af varer og mønt.

Denne eksport var skabt ved udøvelse af vold eller baseret på voldsudøvelse, alligevel ville det være for hurtigt at konkludere, at det drejede sig om simpelt tyveri fra det indiske folk. Ren plyndring var en sjælden undtagelse, langt den største del af indkomsterne skabtes under formelt legale forhold. Det var betaling for tjenesteydelser leveret i form af administration, skatteopkrævning eller handel under kompagniets beskyttelse. For kompagniet og dets tjenere var der ingen tvivl om lovligheden af deres handlinger, og de fandt, måske ofte med oprigtighed, grund til at hævde, at deres overtagelse af administrationen af det tidligere Mogulimperium var en velsignelse for det indiske folk.³¹ Robert Clive måtte ganske vist igennem et forrygende angreb, men det rettedes ikke imod ham af domstole eller af den engelske regering, men af parlamentet. Marathondebatten kan have været en opslidende oplevelse, men bagefter kunne Clive lykønske sig med, at et flertal i det engelske underhus havde samme syn som han på legaliteten af hans handlinger.³² Både loven og retsbevidstheden var på hans og kompagniets side. Men den engelske regering havde da også fra 1769 skaffet sig en sikker andel i byttet, 400.000 £ om året var den pris kompagniet måtte betale.³³

Slavehandel og plantageslaveri

En diskussion af voldsanvendelse og markedsadfærd under den europæiske ekspansion ville være ufuldstændig uden en

omtale af den største voldshandling af dem alle, tvangsforflyttelsen af mere end ti millioner mennesker fra Afrika til Amerika. Men her, måske mere end i nogen anden sammenhæng, træder utilstrækkeligheden i en sondring mellem tyveri og produktion frem. Bevares, det kunne forekomme at europæiske slavehandlere foretog en kidnapning, men det var ikke den ordinære fremgangsmåde, det var langt mere økonomisk at indkøbe slaverne fra afrikanske eksportører, eller »producen-ter«.³⁴ Alle interesserede parters lovgivning eller sædvaneret var ikke blot indstillet på at acceptere handel med mennesker, men også indstillet på at forsvare slavehandlerens og slaveejernes ejendomsret.³⁵

Historikeren befinder sig således i den ubehagelige situation, at enhver mishagsytring over for slavehandelen og planta-

³⁰ Elizabeth Boody Schumpeter, *English Overseas Trade Statistics 1697-1808*. Oxford 1960, tabel 1.

³¹ »Indostan was always an absolute despotic government. The inhabitants, especially of Bengal, in inferior stations, are servile, mean, submissive and humble. In superior stations they are luxurious, effeminate, tyrannical, treacherous, venal, cruel.« Clive i det engelske parlament, 30. marts 1772, *English Historical Documents*. Vol. X, London 1957, s. 809.

³² Lucy S. Sutherland, *The East India Company in Eighteenth Century Politics*. Oxford 1952, s. 255-258.

³³ Anf. arb., s. 184.

³⁴ Robert Paul Thomas & R.N. Bean, *The fishers of men: Profits of the slave trade*. *Journal of Economic History*, 34, 1974. s. 900-905.

³⁵ »denne handel forekommer umenneskelig for dem, der ikke ved, at disse stakkels mennesker er hedninge eller muslimer, og at de kristne købmænd ved at købe dem fra deres fjender frelser dem fra et grusomt slaveri og placerer dem på øer, hvor de ikke kun får behageligere tjenesteforhold, men også kendskab til den sande Gud og vejen til frelse ...« Jaques Savary, *Le parfait négociant*, cit. af Robert Louis Stein, *The French Slave Trade in the Eighteenth Century: An Old Regime Business*. Wisconsin 1979, s. 193.

geslaveriet er en anakronisme, en utilstede-
lig kritik af forfædrenes ret til at tilret-
telægge deres tilværelse uden hensyn til
vore forestillinger om godt og ondt. Alle
nyere undersøgelser bekræfter samstem-
mende, at både sælgere og købere i »the
Uncommon Market«³⁶ udviste, hvad man
kun kan karakterisere som rationel mar-
kedsadfærd. Markedet kompliceredes na-
turligvis både af varernes særegne karakter
og af det forhold, at omsætningen
overvejende fandt sted ved direkte vare-
bytte, men de aggregerede tal viser ikke
desto mindre korrelation mellem priser
og mængder, en stigende efterspørgsel
medførte stigende priser. »Slaveprodu-
centerne« tog sig bedre betalt, men
pådrog sig også større omkostninger, når
nettets skulle kastes videre for at tilfreds-
stille en stigende efterspørgsel.³⁷

For så vidt angår plantagerne, afdæk-
ker bevarede regnskaber og moderne
regnskabsanalyser en rationalitet, der ikke
afviger fra, mens snarere er forud for
samtidige europæiske foretagenders. Sla-
ver var ikke gratis arbejdskraft, slaven
var det billigste alternativ, afskrivning,
vedligeholdelse og kontrol indgik i plan-
tageerens planlægning og kunne let
sammenlignes med udgifterne ved anvende-
lse af fri arbejdskraft. F.eks. udarbejdede
kyndige folk til brug for det nederland-
ske vestindiske kompagni i 1646 et bud-
get for en sukkerplantage i Brasilien. I det
samlede udgiftsbudget, 23.300 fl. årligt,
indgik forrentning og afskrivning af 160
slaver med 3200 fl. (10% af slaverne ven-
tedes årligt at dø) og løn til 15 opsyns-
mænd med 9000 fl. (forrentningen af 60
okser var sat til 1800 fl.).³⁸ Hvis vi eller
det vestindiske kompagni skulle opstille
et alternativt regnskab for brugen af fri
arbejdskraft, ville lønnen til en fuldbefa-
ren sømand i ostindiensfarten, 10 fl. om

måneden,³⁹ formentlig være det mindste,
der havde kunnet lokke arbejdsøgende til
Vestindien. Det ville for en arbejdsstyrke
på 160 mand koste 19.200 fl. om året.
Selv om en slavepris på 100 fl. er noget
lavt sat, og selv om der måske kunne spa-
res lidt på opsynsmændene ved brug af fri
arbejdskraft, var de afrikanske slaver
klart billigste alternativ.

Magtstaten og den europæiske ekspansion

Systematiseret og legal voldsanvendelse i
berigelseshensigt var til stede overalt un-
der den europæiske ekspansion, »the li-
mit to conflict was set largely by the cost
it might entail«.

Vender vi tilbage til North's og Tho-
mas's sondring mellem produktion og ty-
veri som de eneste muligheder for ind-
komsterhvervelse, tvinges vi således til at
forkaste den som formalistisk og util-
strækkelig. Den har gyldighed som søge-
model, men i det empiriske marked er
sondringen mellem produktion og tyveri
underkastet historisk forandring. Under
den europæiske ekspansion udgjorde le-
galiseret voldsudøvelse en uundværlig
del af den produktive virksomhed.

Nøglen til denne ejendommelighed må

³⁶ Betegnelsen »the Uncommon Market« for slave-
handelen lanceredes i antologien af samme navn
redigeret af Henry A. Gemery og J.S. Hogend-
orn, New York 1979.

³⁷ Philip D. Curtin, *Economic Change in Precolo-
nial Africa: Senegambia in the Era of the Slave
Trade*. Wisconsin 1975, s. 156-73. Thomas &
Bean, *anf. arb.*

³⁸ Noel Deerr, *The History of Sugar*. Vol. I, Lon-
don, 1949, s. 197-98.

³⁹ Pieter van Dam, *Beschryvinge van de Oostindi-
sche Compagnie, Eerste Boek, deel 1 = Rijks Ge-
schiedkundige Publicatiën*. Vol. 63, Haag 1927,
s. 557.

søges i den tidligt moderne europæiske stat, magtstaten. Staten har ikke haft nogen god presse blandt komparativt eller makrohistorisk orienterede historikere i de senere år. »We find the reasons for suppressed growth not in the absence of desire or effort, but in grasping by rulers and governments...«⁴⁰ »War making and state making – quintessential protection rackets with the advantage of legitimacy – qualify as our largest examples of organized crime.«⁴¹ »Throughout most of history, the state has acted more like the Mafia than an organization that was concerned with economic growth.«⁴² »...the ways by which each epoch seeks to rationalize its conflicts are never the whole truth. It would be more true in general to say that government was a form of protection racket.«⁴³ Heller ikke det økonomisk-politiske samarbejde imellem stat og købmænd uden for Europa er gået ram forbi. »The European thrust was carried forward by two classes in alliance: a class of military overlords bent on enlarging their tributary domains and a class of merchants hoping to convert tributary surpluses into money and profit.«⁴⁴ »though it [the association of big merchants with the centralized monarchies] may have helped to assure private property rights of the domestic elites, the union of warfare and trade was bound by no law in dealings with other peoples.«⁴⁵

De to sidst anførte citater kommer farligt nær på moralsk fordømmelse uden analyse. Brady kommer nok nærmere til en forståelse af den europæiske ekspansions ejendommelige alliance mellem købmænd og krigere, når han lidt længere fremme fremhæver imperiebyggernes Janusansigt, »plunderers, slavers and executioners abroad; prudent, law-abiding businessmen at home.«⁴⁶

Der er hverken dom eller fordømmelse at finde for den europæiske ekspansions mænd. Der er ingen dom, for de handlede i overensstemmelse med deres tids lovgivning og med sjældne undtagelser også i overensstemmelse med dens retsbevidsthed. Der er ingen fordømmelse heller, med mindre vi anakronistisk vil måle deres moral efter en naturretlig målestok, der tilhører vor tid, og ikke deres.

Men der er for historikeren en værdifuld pointe at finde netop i conquistadorernes intense optagethed af ikke at lade sig nøje med plyndringens frugter, men også at sikre deres legalitet, og i købmændenes stædige vilje til ikke at lade sig nøje med de retsforhold, der blev budt dem, men at skabe deres egne rammer for sikkerhed – producere deres egen beskyttelse. Historien har kendt mange erobrere, der tjente til deres brød – og lidt mere – med sværdet og legaliserede deres erobringer med den stærkeste ret. Historien kender også mange eksempler på købmænd, der slog sig ned i fjerne egne og

⁴⁰ E.L. Jones, *Growth Recurring: Economic Change in World History*. Oxford 1988, s. 189.

⁴¹ Charles Tilly, *War making and state making as organized crime*, i Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer & Theda Skocpol (eds.), *Bringing the State back in*. Cambridge 1986, s. 169, cit. af Thomas A. Brady, jr. i James D. Tracy, (ed.), *The Political Economy of Merchant Empires*. Cambridge U.P. 1991, p. 142.

⁴² Douglass C. North, *Institutions, transaction costs and the rise of merchant empires*. I: James D. Tracy (ed.), *anf. arb.*, s. 24.

⁴³ V.G. Kiernan, *Why was early modern Europe always at war? I: Stephen Turk Christensen (ed.), Violence and the Absolutist State*. København 1990, s. 31.

⁴⁴ Eric R. Wolfe, *Europe and the People without History*. Berkeley 1982, p. 109.

⁴⁵ Thomas A. Brady, Jr., *The rise of merchant empires, 1400-1700: A European counterpoint*. I: Tracy, *anf. arb.*, p. 142.

⁴⁶ *Sst.*, p. 160.

underkastede sig de lokale retsforhold, uden at blive erobrere.⁴⁷ I den kinesiske handelsdiaspora i Sydøstasien finder vi et slående eksempel på, at den europæiske model ikke var den eneste tænkelige. De kinesiske købmænd, der spredtes til de sydøstasiatiske handelsbyer kunne ikke vente ideologisk, endsige materiel støtte fra hjemlandet.⁴⁸ Kombinationen, af statsligt legaliseret vold og produktiv, markedsorienteret adfærd synes i det større perspektiv at have været en europæisk specialitet.

Den garanti mod konfiskation af privat ejendom og for statens støtte ved opfyldelse af kontrakter, der opbyggedes under den europæiske magtstat, havde sin modsvarende i europæernes forhold til den ikke-europæiske verden. De europæiske foretagere, hvad enten de ville bygge deres eksistens med sværdet, med hakken eller ved handel, søgte altid og kunne så at sige altid skaffe sig ejendomsret og kontraktsikkerhed hos en europæisk stat. Paradoksalt skabte dette samspil mellem fyrster og foretagere på langt sigt grundlaget for økonomisk vækst. Dels ville

langsigtede investeringer i fjerne dele af verden ikke have været mulige uden sikkerhed hjemme, dels, og nok så vigtigt, skabte europæerne deres eget rum af selvdefineret legalitet, der ikke blot muliggjorde respektabel remittering af plyndringsgods, men også langsigtede investeringer i erobringer så vel som i produktiv virksomhed uden for Europa.

Konklusionen kan hverken blive en apologi eller en fordømmelse, men en forstemt erkendelse af voldens plads i al fald i denne del af historien. De handlinger og normer, der byder os imod, var ikke marginal, patologisk adfærd, men bærende konstruktioner i den moderne verdens tilblivelse.

⁴⁷ For en særdeles oplysende diskussion se Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*. Cambridge U.P. 1984.

⁴⁸ Wang Gungwu, *Merchants without empire: The Hokkien sojourning communities*. I: James D. Tracy (ed.), *The Rise of Merchant Empires*. Cambridge U.P. 1990, s. 421. Jf. Leonard Blussé, *Strange Company: Chinese Settlers, Mestizos, Women and the Dutch in VOC Batavia*. Dordrecht og Riverton 1986, kap. 5.

Er vikingen den typiske nordmann?

Norsk historie og unionen med Danmark tolket i lys av at militær organisasjon og mentalitet har spilt så liten rolle

Av Øystein Rian

»Almuens store Hob, som i hvert Land udgjør Nationen selv, sees her så munter, mild og bliid, som knap i noget Land, Frankerig undtagen«.

(Erik Pontoppidan, Norges naturlige Historie, II. Kiøbenhavn 1753, p. 410.)

De nordiske land, slik vi kjenner dem, har ikke en offentlig omgangsform som gir rom for organiserte væpnede aksjoner. I Norge har denne tilstand dype røtter. Vi kan nærme oss til dens opprinnelse i undring over at statsfellesskapet kunne vare så lenge med Danmark som det ledende land. Riktignok hadde Norge til 1650-årene vesentlig færre innbyggere, men det var til gjengjeld meget større og hadde et terreng, som kunne ha gjort det mulig å yte væpnet motstand. Det danske hegemoni ville ikke ha blitt så varig hvis den norske nasjonale barnelærdom hadde vært sann. Ifølge den er vikingene våre fedre – vikingearven er typisk norsk. Ikke minst Snorre Sturlasons Kongesagaer har prentet det inn i den kollektive bevissthet.

Hvis vikingen hadde vært historiens typiske nordmann, hadde norsk historie sett annerledes ut. Så la oss forlate vikingen og ta utgangspunkt i at den opprinnelige union med Danmark ikke ble etablert ved en militær erobring, men i kraft av en per-

sonalunion. Den første unionskonge var en norsk konges sønn, Olav 4. Håkonsson. Alt fra 1380-årene ble likevel Danmark det desiderte hovedland. En større befolkning, en rikere og mer selvhevdende adel, en rikere stat og en mer sentral geografisk beliggenhet var noen av grunnene.

Men Norge ble altså ikke erobret. Tvert imot kunne unionsmonarken ta i arv et forhold til aristokratiet som var langt mindre problematisk enn i Danmark og Sverige. Dessuten hadde det norske kongedømme trukket bøndene med i et forpliktende samarbeid i lokalstyret. Arvekongedømmet var et konstitusjonelt uttrykk for det sterke monarki. Under påvirkning fra den danske og svenske adel begynte det norske riksråd å velge konge. Men den gamle arvelov ble ikke uttrykkelig avskaffet. Den alminnelige befolkning fikk ikke klart for seg at den ikke lenger gjaldt. Overfor befolkningen opprettholdt rikets fremste menn inntrykket av at suksesjonen ble gjennomført etter gammel rett.

Kongehuset spilte på denne tvetydighet. Kongens sønner kalte seg »arving til Norge«. Det var vanskelig å oppnå legitimitet som tronkrever hvis man ikke kunne vise til en slik rett. Det er forståelig at unionskongen i Norge blir kalt »danske-

kongen« – og at danskene selv tar som en selvfølge at han var dansk, men i statsrettslig forstand er det en halv sannhet. Nettopp den status som den gamle norske arvelov fremdeles gav kongeslekten bidrog til dens selvforståelse og selvfølelse. Titelen »arving til Norge« var mer enn staffasje. Den gav oldenborgdynastiet en tilknytning til Norge som motsvarte de folkelige forestillinger om kongens odelsrett. Kongen bandt Danmark og Norge sammen. Unionsmonarken tvilte ikke på sin norske kongeverdighet.

I senmiddelalderen var motstanden mot kongemakten svakere i Norge enn i Danmark og Sverige. Erik av Pommern og Christian 2. ble avsatt som følge av at de ble fjernet i Danmark og Sverige. Det kom da ikke på tale å lansere en norsk regent i opposisjon til de medlemmer av kongeslekten som var de aktuelle tronkreverne. Forsøk på løsrivelse skapte bare alvorlige militære forviklinger når de kom i forlengelse av svenske brudd med unionen – i 1449 og 1501. Men det er typisk at nordmennene selv ikke var stort mer enn statister i disse militære oppgjørene. I noen grad klarte nok Karl Knutsson og Knut Alvsson å aktivisere nordmennene militært, men det var svenske tropper som gav det hele en viss tyngde.

Det man etter 1450 hadde av rent norske militæraksjoner var noen spredte og avgrensede oppstander mot lensherrer og fogder, som krevde mer enn bøndene ville finne seg i. Som regel stod kongen bak skattekravene, men motstanden artet seg ikke som opprør mot ham. Bøndene valgte å rette skytset mot dem som krevde inn ytelsene – det politisk mest vesentlige i disse aksjonene var skattestreiken, ikke den væpnede motstand, som var svak og diletantisk – hvis det overhodet dreide seg om en væpnet motstand. I den norske

befolkning fantes det ikke lenger noen militær kultur, som gjorde væpnet motstand til en brukbar metode. Hvorfor?

Den norske høymiddelalderkonge klarer mer enn andre konger å overta og kontrollere militærvesenet. I senmiddelalderen tok unionskongen i arv dette voldsmonopol, og i den grad der etter 1380 fantes en norsk militarisme, holdt kongen den ikke ved like eller fornyet den. I det diffuse statsrettslige forhold mellom konge og riksråd lot man være å utvikle en ny organisasjon og en ny teknikk for hær og flåte. Konge og aristokrati brukte små midler på militære tiltak i Norge, og sparingen var i pakt med bøndenes ønsker. Gjennom mange hundre år ble det norske samfunn mer og mer avmilitarisert. Det var i overensstemmelse med kirkens ideologi. Den norske kirke ville ikke holde liv i ånden fra vikingetiden. Fra 1100-tallet til 1500-tallet ble dermed nordmennene omformet fra å være et temmelig krigersk folk til å bli et av de minst krigerske – kanskje det minst krigerske folk i hele Europa – det var lite preget av aristokratisk militarisme og av væpnede bonderevolter. Når italieneren Piero Qverini skrev beretningen om sitt skibbrudd og opphold på Røst i 1431-32, var det en fortelling om troskyldige, fromme og hjelpsomme fiskere, som levde i fred og fordragelighet.

Det har vært vanlig å forklare Norges selvstendighetstap i senmiddelalderen med nedgangen i folketallet og med adelens utilstrekkelige godsinntekter. Det spilte da også en rolle at bøndene var så få og bodde så langt fra hverandre, at det ikke var enkelt hverken for dem selv eller andre å organisere dem militært. Men også geografien i kyst-Norge stod i et visst forhold til utøvelse av makt: Den samme kyst som hadde dannet en av forutsetningene for

Bonde med snesko, fra Bergen stift. En av en serie figurer fra Den Kgl. Porcelainsfabrik, etter skulpturene av norske bønder i Nordmandsdalen, Frederiksborg Slotspark.

den krigerske vikingekultur dannet i senmiddelalderen en av forutsetningene for

en fredelig almuekultur. Det var så visst ikke den menige kystbefolkning som var vikingenes arvtagere. Det var derimot unionskongens menn – det dreide seg om en standsintern arvefølge. Når det gjaldt bruk av vold, hadde vikingekulturen ikke vært en fiskerbondekultur, men en aristokratisk krigerkultur. Det at nordmenn flest bodde ved kysten, gjorde det lettere å kontrollere dem militært, i vikingetiden, i høy-middelalderen og i unionstiden.

De som håndhevet kongemakten i Norge hadde større muligheter enn noen undersåtter til å slå til med militærmakt. Sjøveien muliggjorde en mobilitet som virket lammende på all motstand, og til forskjell fra Danmark var det de fleste steder lett å ta seg i land, takket være de mange naturlige havnene. Soldatene kunne settes inn hvorsomhelst langs kysten og så seile vekk utenfor rekkevidde av befolkningen på stedet. Også hanseatene forsterket sin handelsmakt med militær makt. Og kystbefolkningen ble dessuten plaget av sjørøvere. Når det dreide seg om fredelige fiskerbønder, skulle det ikke store styrkene til for å gjennomføre en straffeaksjon. Folk i innlandet var mindre sårbare, men de møtte også sine overmenn. Akershus og Båhus festninger gav de militære en lignende beskyttelse som mobiliteten til sjøs. Om nødvendig kunne slottshøvedsmennene sende ut soldater på straffeekspedisjoner og så trekke dem inn i festningen igjen når de hadde utført sin gjerning.

Da den danske adelsmann og intellektuelle humanist, Vincens Lunge, gjorde nordmann av seg i 1520-årene, ble han forskrekket over hvor lite krigerske nordmennene var. Lunge stilte seg i spissen for en slags norsk separatisme og fremmet stramme krav for å velge Frederik 1. til norsk konge i 1524. Men Lunge opplevde snart at selv kollegene i riksrådet

var lite lystne på å sette makt bak kravene. Da han etter et møte i København høsten 1524 kom tilbake til Norge, tok han veien om Østfold og Oslo og fant at bare Olav Galle og Erik Ugerup mandig ville forsvare riksrådets selvhevdelse. »Ville nw mynne scuorne metbrødere wndffalle meg tha haffuer ieg ganske ille wde werith«, skrev han i januar 1525 til erkebiskop Olav Engelbrektsson. Han bad erkebiskopen om å mane »thisse søerske herre« til å ta seg mandig på tak og stå fast sammen. Og han syntes ikke det var noe bedre på Vestlandet. Fra sitt lensherresete Bergenhus skrev han i januar 1526 til erkebiskopen at »Mine graner ere so offwermode redde oc wbewanth met krig oc orloff at ther findes oss thennem hwerchen rod eller dod«. Om riksråden Johan Krukow skrev Lunge: »hand sier seg at ville side hiemme oss kone oc barnd. Ther met kand mand iche forscwारे land oc rige«.

Her står vi overfor en klar kontrast. Den danske adelskultur hadde på denne tiden en langt mer profesjonell militær tyngde enn den norske. Ifølge Vincens Lunges brev til Olav Engelbrektsson i januar 1525 sa noen danske adelsmenn at de kunne ta Norge med 300 mann, og noen sa at de kunne gjøre det selv tredje. Påstanden om tre hundre mann var trefende. Det trengtes ikke flere da Christian 3. i 1536 skulle forsikre seg om sin maktovertagelse i Norge.

Nettopp årene 1531-36 var de mest dramatiske i forholdet mellom Norge og unionsmonarkiet. Det var et drama i to akter. I 1531 vendte Christian 2. tilbake og ble hyllet som norsk konge. Christian 2. stod selv for militæraksjonen, men så avgjorde Frederik 1. styrkeprøven året etter. Nordmennene var tilskuere. Grevefeiden 1534-36 ble en omfattende krig i Dan-

mark. I Norge var voldsbruken så sporadisk at man ikke kan kalle det krig. Olav Engelbrektsson hadde en del soldater, og det hadde også de danske slotthøvedsmennene på Båhus, Akershus og Bergenhus. Da erkebiskopen vinteren 1536 sendte menn til Østlandet og Vestlandet, ble det en militær fiasko. Det ser ut til at befolkningen hadde sympati for Olav Engelbrektsson, men bøndene vocket seg for å bli trukket med i noen krig. Begge fremstøt gikk i oppløsning, og bøndene var så militært passive at Erik Gyldenstjerne på Akershus uhindret kunne sende menn ned til området der Fredrikstad nå ligger og brenne gården til den norske adelsmannen Gaute Galle, fordi Galle hadde nektet å yte Gyldenstjerne støtte.

Frederik 1.s og Christian 3.s problemer med det norske riksråd og erkebiskopen førte til at Christian 3.s danske håndfestning inneholdt en paragraf som avskaffet Norge som rike. Dermed var det norske riksråd ute av verden, på samme måte som erkebispeembetet og de andre bispeembetene. Sjelden er et inntektsgivende tiltak blitt gjennomført med mindre omkostninger. Det møtte praktisk talt ingen militær motstand. Lønnen til de soldater som ble sendt til lensherrene på Akershus og Bergenhus var en bagatell mot de skatter og bøter som de drev inn, for ikke å snakke om kronens konfiskasjon av bispe- og klostergodset. Soldatenes største problem var ikke norsk militær motstand. Den innskrenket seg til noen ukers beleiring av Steinviksholm festning før det ble inngått avtale om en fredelig overgivelse. Nei, soldatenes største problem var at de ikke fikk sin lønn utbetalt i tide og at de slapp opp for øl da de kom til Møre og Romsdal. Derfor streiket de mens Olav Engelbrektsson kom seg ut av landet. Tørrelleggingen av Nordvestlandet har

altså dype historiske røtter, og i 1537 gav den et bedre vern enn våpen!

Christian 3.s norske politikk i årene etter 1536 bar preg av den fredelige måte regimeskiftet ble mottatt på. Riktignok ble de viktigste len gitt til danske adelige kongstjenere, men på den annen side bandt mange av dem seg til Norge ved at de ble gift med norske adelsdamer, skaffet seg gods og bosatte seg her. Kontinuiteten mellom tiden før og etter 1536 var forbauende sterk. Regjeringens parole var å gjøre overgangen så myk og umerkelig som mulig. Norgespargrafen ble ikke offentliggort. Tvert imot ble Norge i en rekke sammenhenger behandlet som et rike for seg. I kongebrevene dreide det seg om Norges rike, den norske krone og Norges lov. Regimet, som sprang ut av en radikal maktkamp, utviklet en sindig og praktisk konservatisme. Det bestrebet seg på å understreke respekten for gamle lover og gamle samfunnsformer. Dette var noe som Christian 3. lovet alt under konflikten i årene 1534-36, og det løfte ble holdt når det gjaldt forhold som betød meget for bøndene i deres hverdag. Prestene beholdt sine stillinger, selv nære medarbeidere til Olav Engelbrektsson. I den første tiden ble det gjort små forandringer i kirkeritual. Reformasjonen ble gjennomført i en glidende overgang. I kombinasjon med den norske offentlige fredelighet bidrog det til at Norge på ingen måte ble noe skandinavisk Irland, med dramatiske konflikter om kirkeformen. Noen har trodd på Peter Claussøn Friis' skipskrøne om at folk i det gamle Telemark hadde sin største lyst i å drepe prester. I virkelighetens verden var forholdene annerledes. Både i Telemark og i andre distrikter kranglet folk med prestene om deres lønnsbetingelser, men de drepte dem ikke.

Europeisk politikk på 1500-tallet var

preget av hensynsløse metoder. I Christian 3.s Norge gikk det mindre dramatisk for seg. Selv unntakene artet seg slik at de bekreftet regelen. Det største unntaket er blitt kalt et opprør, nemlig det forsøk telemarkingene i 1540 gjorde på å kvitte seg med den nye bergverksdriften. Dette var en av de sjeldne ganger da norske bønder i stor utstrekning væpnet seg i sin motstandsaksjon. Men til å være en væpnet aksjon var telemarkingenes adferd ublodig. De jaget vekk de tyske bergmennene, men det ser ikke ut til at de drepte eller såret noen av dem. Og da lensherrene fra Båhus og Akershus rykket inn med sine soldater, kom det heller ikke til kamp. Bøndene la ned våpnene, og så måtte de tåle en dryg straff, med fem eksekverte dødsdommer og omfattende bøter. Siden samarbeidet borgere og bønder om å sabotere verksdriften, med krav om høye priser for leveranser og med andre virkemidler av økonomisk art. Den økonomiske sabotasje viste seg langt mer virksom enn forsøket på å ty til våpen. Dette hang også sammen med at heller ikke myndighetene opprettholdt noe varig militært beredskap i Telemark. Da konflikten var under oppseiling, hadde embetsmennene i det lengste forsøkt å forhandle med bøndene, og etterpå ble soldatene trukket tilbake til Akershus og Båhus.

Man kan si om Christian 3.s regime at nordmennes fredelighet lønte seg. Bøndene som vek tilbake fra å delta aktivt i noen krigføring, fikk rett. De må ha regnet med å kunne hevde seg bedre så snart kongens soldater hadde forlatt deres distrikt, og da hadde de ikke ry for å være spakferdige. I individuelle og private forhold florerte ære- og trettekjærhet. Mann mot mann manglet det ikke på slagsmål. Det hendte også at bønder sloss med embetsmenn, men embetsmennene gav flere

slag enn de tok – det lå i myndighetsutøvelsen. I fellesskap hevdet bøndene sine interesser ved forskjellige former for ytringer og aksjoner, og de brukte åpninger i styringsverket for å fremme klagemål. Bondelensmenn og lagrettemenn var offentlige aktører, og tingene, fra bygdeting via lagting til herredag, var fora for samfunnsaktivitet. I tillegg kom en direkte kanal til kongen selv. Kongen og det danske riksråd holdt klagemulighetene åpne, og befolkningen utnyttet embetsmennenes behov for at embetsutøvelsen skulle gli uten altfor store komplikasjoner. Slik kunne bøndene i det sivile spill sikre seg hverdagens små og store kompromisser.

Det at nordmennene oppførte seg så lite militært, førte til at regimet kunne styre Norge med et forbløffende lite antall soldater. I begynnelsen av 1620-årene fantes det bare seksti soldater i hele Norge! Både almue og øvrighet innstilte seg på ikke å bruke organisert væpnet vold. Kongen og de adelige lensherrer nærte så liten frykt for norske bønder at da Christian 4. i årene etter Kalmarkrigen ville styrke nordmennenes forsvarsevne, lot han lensherrene selge tusenvis av geværer til odelsbøndene – våpnene ble ikke holdt bak lås og slå som i danske landsbykirker. Det kunne ikke være uten betydning for mentaliteten i den danske elite at det var mulig å styre et stort lydrike på en så ikkevoldelig måte. Det må ha ha gitt sitt bidrag til å forme det godmodige dansk lynne!

Fredstilstanden hang sammen med at hverken øvrighet eller folk betraktet statsystemet som et fremmedstyre – det dreide seg ikke om en koloni, men om et land, som riktignok hadde sin topografiske, økonomiske og sosiale egenart, men som kulturelt og historisk skilte seg lite ut fra de danske provinser. Norge var en viktig del av oldenborgmonarkiet. Kongene

så ikke på Norge som et fremmed land, selv om de gjorde seg lite kjent med det. Arveforholdet lå i vinterdvale til Christian 4.s siste år. For Frederik 3. spilte Norge en sentral rolle i hans store strategi, som gammelt arverike og som reelt fundament for kongemakten. Under fredsforhandlingene i 1658 og 1660 kjempet han innbitt for å bevare mest mulig av Norge fra avståelsene til Sverige. Det var slett ikke snakk om å ofre norske landskap for å beholde danske. Drakampen stod særlig om Midt-Norge, der krongodset var langt større enn i det adelsdominerte Skåne. Langt på vei lykkedes det også å unngå å lemleste Norge.

Nettopp forholdet til Sverige kom lenge til å tydeliggjøre avmilitariseringen i Norge. Over hele Norden var det slik at grensebefolkningen inngikk avtaler om bondefred, men den norske bondebefolkning var den som mest fikk anledning til å praktisere fredspolitikken. Under den nordiske syvårskrig (1563-70) kunne svenskene erobre Trøndelag og Østlandet uten å møte nevneverdig motstand. Det har vært utlagt som utslag av motvilje mot det danske styre, men vi kjenner igjen mentaliteten fra 1530-årene: Nordmennene ville helst ikke slåss, hverken for Olav Engelbrektsson eller for Frederik 2. Lensherren Erik Rosenkrantz i Bergen hadde sin fulle hyre med å organisere en gjenerobring. At han klarte det, skyldtes at vestlendingene ble mer skremt av Rosenkrantz' straffetruusler enn av utsiktene til å skulle gi seg i kast med svenskene.

Under Kalmarkrigen (1611-13) gav Christian 4. ordre om at lensherrene skulle samle tusenvis av utkommanderte bønder til en stor leir ved Svinesund for å rykke inn i Sverige. Sommeren 1611 lot bøndene seg til nød kommandere til leiren, men så sa de stopp. De ville ikke rik-

Bonden Bjørn Frøysok og hans første og andre kone, med ti og åtte barn. Bilde fra 1699 i Gol stavkirke, Hallingdal, nå i Norsk Folkemuseum, Oslo.

ke seg over grensen, men de hadde glede av å drikke opp det gode ølet som lensherrene hadde kjøpt inn, og de skjøt med geværene som de hadde fått utdelt, men de skjøt ikke på mennesker, heller ikke på lensherrer. Etter noen livlige uker avtaket de seg selv. De ville hjem til skuronen. De forlot leiren i flokk og følge og tok muntert avskjed med lensherrene, som nok har nært motstridende følelser, dels frustrasjon over den militære fiasko, dels lettelse over at det hele var over uten at noen var kommet til skade.

Svinesundleiren er langt mer representativ for de norske bønders mentalitet enn slaget ved Kringen (1612), der fogden fikk gudbrandsdølene til å nedkjempe skotske liesoldater. Men Kringen var et forvarsel om en ny tid. Regimet utbasu-

nerte det som der hadde skjedd som en stor bedrift – den militært kjempende fjellbonde ble fremholdt som et ideal. Da så den norske bondemilits ble organisert fra ca. 1640, var det dette ideal regimet prøvde å realisere – med beskjeden suksess under Hannibalsfeiden i 1640-årene, men med betydelige resultater under Karl Gustav-krigene i 1657-60 og under Gyldeuløvefeiden i 1675-79.

I denne periode ble staten vesentlig styrket. En oppbygging av et krevende og kontrollerende embetsverk fant sted i takt med en militær- og skatteopptrapping. Men den politiske drakamp mellom myndigheter og folk fortsatte i ikkemilitære former. Regjeringen utviklet videre de sivile funksjoner til løsning av konflikter – innen rettsvesen, i supplikkvesen og i em-

betsverkets ordinære saksbehandling, der amtmennene ble gitt en kontrollerende funksjon som minner meget om vår tids ombudsmannsordninger.

Ser man på antallet militære i Norge etter 1660, var det stort, som i Norden ellers, sammenlignet med det øvrige Europa. Men etter 1650-80-årenes oppbygging hersket der ikke noen militær nidkjærhet i Norge. Kontrasten til den svenske militærstat er iøynefallende. Offiserskorpset i Norge befant seg som regel langt vekk fra de steder der det ble ført krig, og bondesoldatene var i det daglige sysselsatt i jordbruket. Flertallet av offiserene var også gårdbrukere i det sivile – i større og mindre format. Flere høye offiserer drev dessuten med handel i trelast og bergverk. Etter Gyldenløvefeiden var ikke den norske hær kampklar på kort varsel. Den var til de grader på fredsfot at den bare møysommelig kunne rykke ut i krig. Det viste seg under den store nordiske krig og i senere kriger – det ble heldigvis ikke så mange av dem. Den norske innsats i de to siste kriger, i 1814 og 1940, var nokså typisk for nordmennene etter vikingetiden.

Det er i det sivile liv, uten bruk av vold, at det norske samfunn har hatt sin styrke – det viste seg også under den annen verdenskrig. Norge har vært et lovsamfunn, ikke et militærsamfunn. Hobbyjuristen ble den typiske nordmann – ikke vikingen. Men i den nasjonalistiske ideologi, som grep europeerne på 1800-tallet, var militær styrke en dyd og det motsatte en skam. Nasjonalismen befolket historien med helter – den brød seg ikke meget om supplikkskrivere. Slik var det også i Norge. Men ledere og folk lot seg heldigvis ikke villedes av militære myter i hverdags politikk.

I vårt århundre er der mer enn en geo-

grafisk avstand mellom Norden og Balkan. Historien utviklet seg slik at et av de nordiske folk fjernet seg fra militarismen alt ved inngangen til nytiden. Siden den tid har de andre slått følge. Militærstaten Sverige sluttet å føre kriger etter 1814. Det hadde flere grunner, men unionen med Norge spilte sin rolle. De norske politiske organer motvirket en dristig utenrikspolitikk.

Europas byer gjenlød av jubel sommeren 1914 da soldatene marsjerte ut til slagmarkene, der de skulle bli slaktet ned. Sommeren 1905 var det heller ingen trist stemning i Norge, da norske gutter drog til grensevakt mot Sverige. Det var nok de færreste som trodde eller ønsket at det skulle bli krig, og noen måneder senere ble Karlstad-forliket mottatt med lettelse, til tross for protestene fra de radikale nasjonalistene. Regjeringen Michelsen fikk tilslutning til at det var bedre å godta en demilitarisering av grensefestningene enn å risikere en langtrukken konflikt med nabo-folket. I handling seiret besindigheten, og vikingeånden forble et svermeri, henviset til polarekspedisjoner. Skuronen var nok en gang viktigere enn krigeræren!

Det vil føre for langt å gi fullstendige kilde- og litteraturhenvisninger til et utsyn over norsk historie. Det skal bare nevnes at Vincens Lunges brev er arkivert i Olav Engelbrektssoens arkiv, »Münchensamlingen« i det norske Riksarkiv. De siterte brev er trykt i *Diplomatarium Norvegicum*, VII, 2. Christiania 1869, nr. 600 og 618. Frederik 3.s iver for å beholde Trondheim len med Nordmøre og Romsdal fremgår best av *Danmark-Norges traktater 1523-1750*, udg. af L. Laursen, bd. V. København 1920, s. 218-228, 345-358.

Politisk mobilisering i 1600-talets Sverige

Av Sven A. Nilsson

Den politiska mobilisering jag behandlar gäller inte i första hand det man vanligen förbinder med begreppet, alltså rörelser underifrån där deltagarna vill genomdriva ändringar av något i sin omvärld, i protest eller revolt mot statsmakten. Sådana är inte ovanliga i 1600-talets Sverige och har i regel sin bakgrund i de hårda bördor som krigspolitiken lade på folket. Här går jag in den andra vägen och undersöker hur statsmakten försöker förankra sin politik hos ständer och samhällsgrupper och göra dem delaktiga och medansvariga i denna. Även detta är en del av den krigsmobilisering som pågår; det har gällt att övertyga om krigens och krigsbördornas nödvändighet. Jag kommer då också in på motpartens reaktioner, reaktioner som tidvis tar överhanden inom de representativa organen.

1600-talets maktstat har behandlats inom det nordiska maktstatsprojektet, som Erling Ladewig Petersen och jag en gång tog initiativet till och där vi båda medverkade. Självt har jag i dessa och andra sammanhang även tagit upp frågor om politisk mobilisering men inte samlat behandlat dem.¹ Vilket inte heller i övrigt synes ha skett. När jag nu så gör, följer jag utvecklingen över tid med inriktning på förändringar och bakomliggande drivkrafter.

1600-talets politiska mobilisering har, som nyss sades, sitt givna samband med de många krigen; jag återvänder till detta. Men den har också sin grund i mönster som utformades under den föregående tiden, i det sätt på vilket statsmaktens företrädare då samverkade med eller vände sig mot olika grupper. Regenternas ställning var långa tider osäker, både Gustav Vasas under hans tidigare regering och hans söners, i deras fall beroende på konflikterna inom kungahuset. Alla valde de vägen att söka stöd hos olika ständergrupper. Både hos rådet i dess dubbla egenskap av företrädare för riket och för aristokratin och hos riksdagen, som under denna tid och i just dessa sammanhang får ökad betydelse. Det blir nu den som

¹ Projektet redovisat i L. Jespersen, J. Lindegren, Ö. Rian och N. E. Villstrand, *Revolution from above? State and Society in early modern Scandinavia*, 1993. Jfr. vidare S. A. Nilsson, *På väg mot militärstaten. Krigsbefälets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*, 1989, samt *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, 1990. I sin recension av sistnämnda arbete påpekar Öystein Rian, att den politiska mobiliseringen »i mindre grad er tema i denne boken«, (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 1992, s. 112 ff. När jag nu tar upp temat, hänvisar jag allmänt till dessa arbeten för den svenska militärstatens utveckling och därmed sammanhängande politiska och samhälleliga förändringar.

vid flera tillfällen får ta ställning till tvister inom riket eller kungahuset. Vi har också att räkna med herredagar eller andra möten för de skilda stånden samt landsting och häradsting, ofta i förening med marknader. Även andra lokala organ har anlitats, vanligen för förhandlingar om beviljningar.

Om kungamakten i förhållande till denna tids riksdagar har det sagts – av Tor Berg – att riksdagen till en början brukades med en viss svårighet av Gustav Vasa men att den, sedan hans myndighet befasts, allt mer hölls utanför rikets angelägenheter. Också under Erik XIV skulle dess inflytande ha varit ringa. I och med Johan III:s trontillträde »växte den emellertid fram till en maktfaktor, som regenten ... i betydelsefulla riksfrågor måste räkna med«. Det är underförstått att förhållandet varit analogt med de övriga möten som tid efter annan inkallades. För deras förhållande till riksdagen och densnas ställning under äldre Vasatid kan allmänt hänvisas till en nyare undersökning av Herman Schück.²

Det sagda gäller kungens möjligheter att driva sin vilja igenom och säger inte mycket om hans sätt att arbeta med de olika ständerorganen. Det sker här en utveckling, där i varje fall huvuddragen bör markeras som bakgrund till den följande framställningen. Det är riktigt att Gustav Vasa under sin första osäkra regering allt efter läget använde sig av både råd och riksdagar och andra organ för att genomföra sin kyrko- och skattepolitik mot revolterande grupper av kyrkomän, gammaltroende adel och landskapsmenigheter. Men han var under hela sin regering angelägen att hålla kontakten med menigheterna. Ett av medlen var de många brev, där han med sedvanlig fördomsfrihet inför tingen sökte motivera sina

åtgärder. Han gjorde så även vid de råfster som hölls i landsorterna.³

Så var fallet också under Eriks tid. Men metoderna var mera sofistikerade. Genomgående i hans många hänvändelser till ständer och menigheter är att ansvaret för de svårigheter som uppstått läggs på andra, på fienden, på hertig Johan som gjort uppror och på adeln och andra vilseledare. Så sker också vid de lokala rannsakingarna, och så är hans tal till ständerna upplagt inför domen över Johan 1563, så även hans mandat till meniga ständerna samma år och det tal han höll vid ett möte i Uppsala 1564. Det är motgångarna i det danska kriget han vill komma runt och samtidigt försäkra sig om ständernas fortsatta stöd.⁴ Erik lyckades också i det längsta driva sin vilja igenom, men han har, det är det intressanta, ständigt ansett sig böra argumentera, och han har gjort det retoriskt logiskt på ett sätt som visar att han lagt vikt vid sin framställning.

Eriks avsättning 1568 förde hertig Johan till tronen. Det hade skett med råds-kretsens och hertig Karls stöd och fick betalas med vidgade rättigheter för båda-dera. Johan måste också i fortsättningen föra sin politik under hänsyn till dem, länge så att han med rådets stöd sökte begränsa hertigens anspråk. 1589 kom det dock till en brytning mellan honom och

² T. Berg, Riksdagens utveckling under den äldre Vasatiden 1521-1592. I: Sveriges riksdag I:2, 1935, s. 361; H. Schück, Riksdagens framväxt. Tiden intill 1611. I: Riksdagen genom tiderna, 1992, s. 98 ff. samt för marknaderna N. Staf: Marknad och möte, 1935, s. 133 ff.

³ Nilsson 1990, s. 82.

⁴ Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia (SRA) I:1:2, 1899, s. 87 ff., 106; I. Andersson, Erik XIV, 1937, s. 121 f., 146 f.; Nilsson 1990, s. 82 ff.

rådets ledande medlemmar, som anklagades för stämplingar mot arvriket. Han knöt då an till hertig Karl, under vars medverkan en ny, utvidgad arvförening drevs igenom. I samtliga dessa aktioner hade ständerna dragits in och fått ge sitt godkännande. Alla dessa omkastningar har naturligt nog gett ständerna och närmast riksdagen ökad betydelse. Också bönder och landskapsmenigheter har under Johans tid mer än tidigare förts in i offentliga ärenden. Bönderna var alltid med vid riksdagarna och vid de landsortsmöten, som fick ta ställning till Eriks avsättning och till frågorna om rådet och arvföreningen. De har dessutom ofta måst samlas för att bevilja krigsgärder och då också kunnat framföra egna ärenden. Så var även fallet, när rannsaktionskommissionerna drog runt för att bevaka kronans intressen mot fogdar och adel och vid tingen tog direkt kontakt med bönderna. Metoden hade använts förut och har inte kunnat undgå att hos bönderna skapa en föreställning om att de hade överhetens stöd i sina klagomål mot olika makthavare, klagomål som även framfördes i besvären vid riksdagarna.⁵

Efter Johans död 1592 kom hans son Sigismund på tronen. Men han var redan konung av Polen och därtill katolik, omständigheter som hans farbror, hertig Karl, inte var sen att utnyttja. Maktkampen dem emellan gick 1598 över i öppet krig och efter några år i ett krig mellan Sverige och Polen, som varade långt in i 1600-talet. Här intresserar dessa motsättningar främst för sina inrepolitiska konsekvenser. Kampen mellan Sigismund och Karl kom nämligen att leda till en långtgående politisk mobilisering, som fortsatte även efter Sigismunds avsättning 1599. Den är resultatet av en intensiv propaganda, driven främst av hertig Karl men ock-

så av Sigismund som länge fortsatte att bearbeta opinionen i Sverige.

Organen för denna mobilisering var till stor del samma som förut och även metoderna. Men det fanns nya drag. Ett av dem är den intensitet med vilken agitationen fördes. Ett annat religionsfrågan. Den var dock inte ensamt avgörande. Det fanns i Sverige många av luthersk tro, som i det slutliga valet följde Sigismund. Så gjorde stora delar av rådet, adeln och krigsbefälet och t.o.m. flera kyrkans män, däribland ärkebiskopen Abraham Angermannus. För deras val kan flera faktorer ha spelat in, en och viktig sådan har tydligen varit den trohet de svurit den krönte arvkonungen. I samtiden var sådana ting av betydelse; det framgår bland annat av Karls svårigheter att vinna stöd i det protestantiska Europa, där man i det längsta ville se Sigismund som rättmätig konung av Sverige.⁶

Som en följd av denna Karls i grunden osäkra position har vi att se det sätt på vilket han drev sin agitation, våldsamt och med en rad anklagelsepunkter, däribland att Sigismund avfallit från Uppsala mötes beslut 1593 om den rätta tron. Den frånvarande Sigismund befann sig länge i agitatoriskt underläge men sökte även han som arvkonung driva de rättsliga argumenten.

Agitationen och den politiska mobiliseringen är tydligt märkbara vid tidens riksdagar och landsortsmöten. Viktigast är nu de senare, där som regel hertig Karl lyckas driva sina synsätt igenom. Så är fallet vid de möten som hölls efter riksdagarna.

⁵ SRA I:1:2, s. 198 ff., 292 ff., 860 ff.; Nilsson 1990, s. 85 f.

⁶ B. Thyresson, Sverige och det protestantiska Europa från Knäredfreden till Rigas erövring, 1928, s. 1 ff.

garna för att få besluten förankrade i en vidare krets. Karl var då ofta själv närvarande och har inför den tvekan han mötte hos rådet och adeln allt mer inriktat sig på de ofrälse, främst bönderna. Med sin drastiska talekonst hade han lätt för sådana kontakter och har i slutstadiet direkt hetsat allmogen mot adeln och andra sina motståndare. På samma sätt drev han genom sina ombud allmogen i Finland att 1596 och 1597 resa sig mot Sigismunds ståthållare.

Icke desto mindre vann Sigismund till en början stor anslutning, när han 1598 med en armé landsteg i Sverige. Finland stod fortfarande på hans sida och han hade stöd i Götalandskapen. I brev och mandat bearbetade nu även han opinionen i landsändarna och vann också gehör, bland annat hos det adliga krigsbefälet med vilket följde åtskilliga ryttarfanor. Desto märkligare är det att Karl ändå fick övertaget. Det har skett efter en intensiv propaganda, där han systematiskt bearbetade krigsbefälet och de lokala menigheterna och på så sätt vann insteg även i Götalandskapen, där man eljest var van att följa sin egen adel.⁷

Karl vann snart också den militära segern och tog de följande åren makten även över Finland och Estland. På det följde alla räfsterne med hans motståndare. Också i dessa fall sökte han göra ständerna medansvariga, bland annat genom att överlåta domarna till domstolar med representanter för de fyra stånden och krigsbefälet. Även i övrigt följde han sin tidigare taktik att skriftligen binda korporationer och enskilda, så när han tog den finska adeln och krigsbefälet i sin nåd och tjänst mot förpliktelser om trohet i framtiden.

Dessa Karls ständiga försök att göra ständer och enskilda delaktiga och med-

ansvariga är i sig ett uttryck för hans behov att säkerställa sin revolutionära regim. Helt lyckades han inte; det framgår bland annat när han under sin senare regering förgäves sökte förmå ständerna att godta den nya kungabalk och de nya privilegier han utarbetat. Motståndet kom från både rådet och adeln men också från prästerna, som värjde sig mot hans krav på kontroll över kyrkan och aldrig helt ville sluta upp på hans sida.

För bönderna var läget ett annat. Karls seger blev visserligen inte något fritt fram för dem; de finska bönder som nu trodde sig kunna plundra herrarnas gårdar blev snart stoppade. Men Karls politik var formellt bondevänlig; han affischerade gärna en önskan att förhindra övergrepp från adel och fogdar. De var också på tal vid tidens många rannsakingar, då man vid tingen prövade överträdelser som egentligen gällde kronans räntor men som i den form de togs upp med bönderna kunde fattas som ett försök att till deras förmån återställa lag och rätt.⁸

Karl IX:s oroligt aggressiva politik hade fört honom i krig med Polen och snart även med Ryssland och Danmark. Krigen gick i arv till sonen Gustav Adolf, som trädde till 1611, och fyllde större delen av hans regeringstid med stora erövringar i öster som resultat. Freden med Ryssland 1617 och ett stillestånd med Polen 1629 gav Sverige kontroll över hela den baltiska kusten ner mot Tyska rikets gräns. 1630 grep Gustaf Adolf in i det tyska kri-

⁷ Allmänt N. Ahnlund, Ständsriksdagens utdaning 1592-1672. I: Sveriges riksdag I:3, 1933, s. 35 ff.; jfr S.U. Palme, Söderköpings riksdag 1595, 1952, s. 161 ff. För agitationen Nilsson 1989, s. 26 ff.

⁸ Ahnlund 1933, s. 81 ff.; Nilsson 1990, s. 86 ff.

get, ett krig som för Sveriges del kom att vara ända fram till 1648.

De många krigen har ställt hårda krav på landets resurser i form av nya skatter och ett allt mer tyngande manskapsuttag. Till de gamla, nu stående extraskatterna fogades dryga extraordinarie pålagor, Älvsborgs lösen under 1610-talet och boskaps-, mantals- och kvarntullspengar samt tremarkshjälpen under 1620-talet. De var alla penningsskatter, som lades på personer eller förmögenhet, och kom därigenom att drabba hårdare än hemmansskatter. Än hårdare var manskapsuttaget, beroende på att krigen av ekonomiska skäl länge fördes med inhemska trupper som i förfärande hög grad dukade under för farsoter i främmande land. Förlusterna måste ersättas med ständigt nya utskrivningar, som allt mer skärptes, bland annat genom att man 1620 gick över till att rotera efter antalet män och inte som förut gårdar. Samtidigt slopades den övre åldersgränsen så att i fortsättningen en rote bildades av tio män över 15 år, av vilka en togs ut till knekt.

Även adeln drabbades genom att den efter hand måste ge avkall på några av sina viktigaste privilegier: att frälsebönderna endast skulle prestera hälften mot skatte- och kronobönder, inom en mil från sätesgården vara befriade från extraskatter och utskrivningar och inom rå och rör, d.v.s. inom samma by som sätesgården, från alla statliga pålagor. De nya skatterna kom nämligen snart att uttas lika av alla bönder; också utskrivningarna, för vilka till sist endast sätesgårdarna med deras arbetsfolk var fritagna.

Det är inte minst dessa frälsets starkt försämrade villkor som visar hur hårt kriget drabbat hemlandet och dess redan krigströtta befolkning. Att den icke desto mindre kunnat dras in i krigspolitiken ty-

der redan det på en aktiv politisk mobilisering. En sådan har också ägt rum.

En viktig förutsättning var det samarbete som alltifrån Gustav Adolfs trontillträde etablerats mellan honom och rikets ledande kretsar. Det har formaliserats i den kungaförsäkran han fick avge, som i alla viktigare ärenden band honom till samverkan med arvfurstarna, rådet och ständerna. Han gav dessutom i den och i de nya privilegierna adeln garantier för sin rättssäkerhet och sin ensamrätt till högre ämbeten samt ökade ekonomiska rättigheter. Garantier tog sikte på Karl IX:s många övergrepp och hans benägenhet att lita till lågbördiga sekreterare och invandrade adelsmän. Till detta kom att den som drivit fram 1611 års systemskifte, rådsaristokratins ledare Axel Oxenstierna, vid tronskiftet blev rikskansler och inom kort kungens främste rådgivare och medhjälpare. Alla ursprungliga motsättningar till trots förenades de i en strävan att bygga upp en stat stark nog att föra den expansionspolitik som för dem båda var given. Axel Oxenstierna har när det gällde krigspolitiken ingalunda varit någon återhållande kraft.

Avtalen från 1611 sattes också i verket. Under hela sin regering tog Gustav Adolf upp alla viktiga ärenden i rådet och ofta även vid riksdagar och andra ständemöten. Så var alltid fallet när det gällde nya krigsföretag, där han brukade få ständernas bifall. I andra frågor kunde svårigheter uppstå om arvfurstarnas eller ständens särintressen var hotade. Men i regel fick kungen sin vilja igenom, stödd på Axel Oxenstierna och rådet med vilka saken nästan alltid var avtalad i förväg. Av betydelse blir här den nya praxis han inleder vid 1617 års riksdagar, då han börjar personligen överlägga med råd och ständer, med vilka förhandlingarna tidigare

varit skriftliga. Förändringen lät kungen fullt utnyttja sin personliga överlägsenhet och försvårade opposition. Även på så sätt att det i fortsättningen knappast blev möjligt att som förut etablera en enig rådsfront mot kungen.⁹

Det ligger nära att jämföra med förhållandena i Danmark, där Kristian IV aldrig på samma sätt lyckades förankra sin politik i rådet. Detta hade i Danmark en starkare ställning än i Sverige och kunde länge lägga hinder i vägen för kungens krigsplaner, som inte heller adeln visade någon önskan att bli indragen i. Leo Tandrup har i enskildheter utfört denna jämförelse, också mellan aktörerna på ömse håll. Hans försök att spåra grupperingar och ledare inom den svenska råds-kretsen är inte alldeles övertygande, men skillnaden mellan länderna är uppenbar. Det finns här också strukturella olikheter. Tidens danska adel var ingen tjänsteadel så som den svenska och hade inte heller något större antal befattningar att välja på, så länge den inhemska armén ännu ej byggts ut.¹⁰

Detta senare för över till en annan fråga, den om intressena bakom krigspolitiken. Inom den svenska adeln fanns redan under 1500-talet ett behov av för adeln lämpade befattningar. Under Gustav Adolfs tid ökar antalet sådana, främst de militära. Med tjänsterna följde löner som visserligen inte alltid fullt ut betalades. Men också något annat som blev allt viktigare, nämligen den recompens i form av gods som tjänsteinnehavarna kunde räkna med, i synnerhet de i krigstjänst. Framgångarna i kringen öppnade nya områden för exploatering, främst i Livland där stora donationer utdelades under 1620-talet. Det fanns alltså skäl att sluta upp kring krigspolitiken. Det är också dessa krigens belöningar som Gustav

Adolf håller fram, när han i sitt berömda avskedstal till ständerna inför tyska kriget 1630 vänder sig till adeln. Han manar dem att fortsätta i de gamla göters spår och förhålla sig manligen så som de förut gjort, att »de ännu ytterligare för fäderenslandet uti krig velen bruka låta, därmed förvärvades ett odödligt namn, av konungar och regenter respekteras, ja ock med gods och gårdar benefici-ceras«. ¹¹

Även tidigare hade kungen dröjt vid de vinster som kriget och krigstjänsten kunde föra med sig, och de var helt visst för adeln uppenbara. Men också de bördor som följde med kriget; jag har redan varit inne på dem.

Det var ändå inte främst med sådana skäl som kungen sökte övertyga ständerna om krigens nödvändighet. Huvudtemat i hans många tal och propositioner är ett annat, nämligen hotet från Sigismund och kejsaren och deras anhang. I Sigismunds fall gällde det hans vägran att erkänna Gustav Adolfs kungadöme och hans fortsatta stämplingar i Sverige, i kejsarens de fientligheter han redan inlett

⁹ Nilsson 1990, s. 200 ff.

¹⁰ L. Tandrup, *Mod triumf eller tragedie*, 1, 1979, s. 88 ff., 171 ff. Förekomsten av pro et contradiskussioner gör det rätt komplicerat att etablera meningsskiljaktigheter inom den svenska råds-kretsen. Abraham Brahe framstår hos Tandrup som ledare inom en godsägargrupp. Han var visserligen svår »at trække till hove«, men hans betydelse skulle framgå av de många brev som kallar honom till rådsmöten. Förklaringen är nog snarare att hans slott Rydboholm låg så nära Stockholm att man inte gärna kunde godta hans uteblivande. För Danmark se även Steffen Heiberg, *Christian 4. Monarken, mennesket og myten*. Kbh. 1988, s. 255 ff. och Knud J.V. Jespersen, *Herremand i kongeklæder*. Christian IV, rigsrådet og adelen. I: Svend Ellehøj (red.), *Christian IVs verden*. Kbh. 1988, s. 123-45.

¹¹ C. G. Styffe, *Konung Gustaf II Adolfs skrifter*, 1861, s. 631, jfr. s. 216 f.

genom hjälptrupper till Sigismund och Wallensteins framträngande till Östersjön. Den fråga som nu – i slutstadiet – ställdes gällde inte krig eller fred utan var hotet skulle mötas. Alternativen har funnits med redan tidigare.¹²

Inmängd i detta finns alltifrån början det religiösa momentet, synen på striden som en kamp mot det onda. Den möter skarpt uttryckt i Gustav Adolfs tal till ständerna 1617. Det är när han skall motivera den stadga som då lades fram med hårda förbud och straff för allt samröre med katoliker. Om Sigismund säges här att han »icke allenast själv är ond, utan låter sig regera av det djävulspartiet, de jesuiter, vilka hava varit upphov till det gruvliga tyranni som äro skedde i Spanien, Frankrike och annorstädes«. Det talar om kättarbålen och om Bartolomeinattens fador och om allt annat ont, som begåtts mot »dem av vår tro«. Det är alltså vad som nu hotar Sverige, en varning som med liknande beskyllningar återkommer i många senare tal och propositioner.¹³

Detta är inte, som man skulle kunna tro, den för protestantiska furstar normala vokabulären. De protestantiska huvudmakterna England och Holland ville helst ha goda förbindelser med Polen, och England och Danmark stod tidvis i nära kontakt med Spanien. Men den svenska monarkin hade alltsedan Karl IX:s troninträde skjutit religionen i förgrunden; det var så man sökte skyla över sin bristande legitimitet. Man har gjort så även för att övertyga ständerna om krigens rättmätighet och bördornas nödvändighet. Också folket i bygderna har dragits in. Här kom prästerna att spela en viktig roll.

Det prästerskap som framträdde vid 1600-talets början var ett stånd med en klart markerad åskådning och en politisk

profil som formats under 1590-talets strider. Under Karl IX:s tid hade det kommit i allt skarpare motsättning till kungen. Oenigheten sträckte sig över hela fältet av de frågor som kunde aktualiseras: bekännelseskriterier, prästtillsättningar, biskopaval, konsistoriernas uppgifter och nya kyrkliga författningar. De förblev olösta under hela Karls regering, och samarbetet mellan stat och kyrka som följd därav bristfälligt.¹⁴

Frågorna togs upp vid 1611 års uppörelser och blev i allt väsentligt tillgodosedda så att prästerna kunde anse sig säkrade i sitt självstyre och sin kyrkliga ämbetsutövning. Under ledning av ett antal självmedvetna biskopar slöt de upp på statsledningens sida och medverkade till den politik som fördes. Både vid riksdagarna, där biskoparna spelade en viktig roll, och vid utskottsmötena, där de och andra högre präster företrädde ståndet.

Längst nådde dock prästerna i sina församlingar. De var här liksom fogdarna representanter för överheten men ofta valda av sina församlingsbor och mera välsedda även genom sitt prästerliga kall. Under Gustav Adolfs tid togs de i allt högre grad i anspråk för uppgifter i samband med krigspolitiken. Man utnyttjade då de möjligheter de hade att påverka sina församlingsbor. Av särskild vikt blev de årliga böne- och fastedagarna, för vilka kungen alltifrån 1612 utfärdade plakat, där det

¹² Jfr. propositioner och tal vid riksdagarna 1627 och 1629, Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll (SRAP) 1, 1855, s. 29 ff., 49 f., 71 ff., 87 f., 104 ff.

¹³ SRA I: 2:2, 1932, s. 106; N. Ahnlund, Gustav Adolf den Store, 1932, s. 307 ff.

¹⁴ M. Roberts, Gustavus Adolphus. A History of Sweden, 1, 1953, s. 150 ff.; jfr. S. Lindegård, Consistorium regni och frågan om kyrklig överstyrelse, 1957, s. 35 ff.

angavs vilka dagar man skulle samlas för att anropa Herren om syndernas förlåtelse och frälsning från tidens ondska. Bönedagsplakaten och deras budskap har analyserats av Nils Ahnlund och Sverker Arnoldsson. De tecknar tidens faror i nära anslutning till kungens tal och propositioner vid riksdagarna och varnar i skarpa ord för papisternas onda planer, planer som 1615 säges gå ut på att utrota den sanna gudstjänsten och släcka evangeliets ljus. Under 1620-talet knyter man år för år an till vad som sker i Tyskland till följd av den katolska sidans framgångar. 1623 sägs att det papistiska avguderiet på nytt har införts på de rum, »där Guds heliga ord är en lång tid rent, klart och oförfalskat vordet predikat«. Man varnar också, och gör så än mer i de senare plakaten, för den fara som undan för undan kommer närmare Sverige. 1625 inför man dessutom förböner att hållas alla söndagar och helgdagar för dem som fått lida för den sanna tron.¹⁵

En förkunnelse av detta slag, åter och åter upprepad från predikstolarna och i prästernas enskilda samtal, har inte kunnat undgå att prägla deras åhörare. Till karaktären av effektiv propaganda hör den stegring som uppstår genom att de katolska arméernas framstötter mot Östersjön kunde utmålans som ett hot som allt mer närmade sig Sverige. Samma förkunnelse har riksdagsmännen mött och säkerligen fört vidare till sina kommittenter. Det beslut om inträde i tyska kriget som fattades av råd och riksdag 1629 var således osedvanligt väl förberett, både opinionsmässigt genom all denna propaganda och politiskt genom kungens många överläggningar med råd och ständer.

Det nya kriget har liksom alla de föregående ställt stora krav på landets resur-

ser och det sätt på vilket de skulle tillgodogöras. Hur Gustav Adolf själv såg på dessa ting och på den stat han var i färd med att bygga upp, framgår av den s.k. krigsfolksordning han satte upp omkring 1620 men aldrig kom att fullborda. I dess inledning ger han sin syn på den ideala staten, den som håller sina krigsförfattningar vid makt. Han visar det genom en rad exempel, som gäller kung Davids rike och assyriers, persers, grekers och romares välden. Så länge de kunnat hålla sina krigsförfattningar uppe, »då hava de ock haft mesta delen av världenes regemente uti sitt skön och andra nationer hava måst under deras spira buga«. Så var även fallet med Sverige i forna tider, då »Göta namn (som utan tvivel utav Sverige sin begynnelse haver) är vordet mest hela världen förskräckeligt«. Senare hade dock främmande herrskap omkastat de gamla krigsförfattningarna. De skulle nu återupprättas, men på ett nytt sätt.¹⁶

Här – och det är Gustaf Adolf själv som talar – är det inte fråga om ett försvar mot papisternas anlopp. Utan om ett annat budskap, det nationella erövringskriget, det för vilket förutsättningar skulle skapas genom nya krigsförfattningar. Krigsfolksordningen kom dock aldrig att utfärdas och det dubbla budskapet därför inte heller att direkt framträda. Men komplikationen fanns, så snart man i samtiden höll fram de gamla götarnas hjältedater

¹⁵ Ahnlund 1932, s. 316 ff.; S. Arnoldsson, Krigspropaganda i Sverige före trettioåriga kriget. I: dens., Poeter och pirater, 1958, s. 159 ff.

¹⁶ Krigsfolksordningen hos Styffe, s. 1 ff. Jfr. den oration, som sekreterare Peder Eriksson uppger sig ha hållit, när han 1625 skulle förhandla om en hjälp till det polska kriget; J. Nordström, Historieromantik och politik under Gustav II Adolfs tid. Lychnos 1937, s. 378 ff.

för att sporra till nya krigsansträngningar. Och i det tyska kriget gjorde Gustav Adolf något av detsamma som göterna i gamla tider. Han gjorde det svenska namnet »förskräckeligt« i hela det tyska rike, där han allt mer fördjupade sig. Det var nu inte fråga om att enbart säkra positionerna vid Östersjön utan om en svensk överhöghet över hela det evangeliska Tyskland och till sist – möjligen – kejsarkronan.

Dessutom, krigsförfattningarna kom till stånd, fast i annan form. Som sådana har vi att se det militärstatens system som byggs upp under Gustav Adolfs tid med allt effektivare regler för uttag av krigsfolk och skatter. Krigsfolksordningen ger bestämmelser som upprepas i de följande utskrivningsförfattningarna. En rad ämbetsmän, däribland präster, skall delta i förrättningen, så att man får bäst möjliga underlag och kan förhindra underslev, d. v. s. att någon roteringsskyldig drog sig undan. Om prästerna säges att de väl känner sina församlingsbor och redan för olika ändamål för register över dem. De skall nu för roteringen göra upp ytterligare sådana: över dem som flyttar, över dödsfall och »över deras ålder som tillväxa, på det att när de till sina femton år komma, att man dem då kan i längden införa och rotarna förstärka«.

Även för de nya skatterna kräver man kontrollängder av prästerna och gör det med samma motivering. Kraven blir ett starkt incitament till den kyrkliga folkbokföring som vid denna tid kommer igång i Sverige och där utvecklas längre än i något annat land. Kungen är tydligen medveten om att han lägger nya bördor på prästerna. Han argumenterar på ett för honom ovanligt sätt och gör så även när han i detta sammanhang säger att prästerna är »skyldiga att lyda sin överhet ef-

ter Guds och världslig lag«, men medger att »utskrivningen icke är eller angår deras ämbete enskilt«. I båda fallen nyanse-ningar som visar att gränsen fortfarande var oklar, när det gällde statsmaktens rätt att förfoga över kyrkans män. Men också den vikt han har fäst vid deras medverkan till den militärstatens uppbyggnad som sker under hans tid.¹⁷

Det är nämligen detta saken gäller. Vad man då också bygger upp är den kontrollapparat, som skulle göra det möjligt att fullt tillgodogöra landets resurser och fånga in hela dess befolkning. I systemet ingår de längder Gustav Adolf kräver, även födelselängder så att man skall kunna upprätta fullständiga roteringslängder »och rotarna förstärka«. Av dessa rotar skulle var tionde man tas ut till knekt. Vilket vid denna tid innebar att de som fördes över till främmande land nästan alla omkom – de flesta i farsoterna utomlands.

Prästerna fick snart själva möta reaktionen i sina församlingar och började redan under 1620-talet söka befrielse från dessa »världsliga uppdrag«. Men kungen höll dem kvar, och när han 1630 skildes från ständerna gav han dem en ytterligare maning: de skulle beflita sig om enighet, »såsom ock förmana och tillhålla edra åhörare, vilkas hjärta I have i edert våld, till att vrida och vränga det, vart eder lyser, att de äro deras överhet trogna och rättrådiga och utgöra deras plikt med hörsamhet och godo, styrkandes dem till enighet och samdräktighet, och att de icke låta sig förföra av en hop onda människor«.

Prästernas betydelse som opinionsbildare kan knappast uttryckas starkare – eller

¹⁷ Nilsson 1990, s. 64 ff.; Styffe, s. 18 f.

mera demagogiskt – än i dessa kungens ord. Han behöver dem fortfarande; de skall även under det nya kriget stilla den oro han tydligen befarar. Men det gäller också något annat, att undersåtarna utgör deras »plikt«. Han återkommer till det i slutet av sitt anförande, där han ånyo manar prästerna att »så förestå edra åhörare, vilkas hjärta I have i edert våld och dem kunna regera, både till gott och ont, att de sig välvilligen och roligen förhålla, och utgiva till kronan och deras husbönder vad helst de pliktiga äro«. ¹⁸

Prästerna skall alltså till allt annat också förmå sina åhörare att rätt utgöra pålagorna till kronan och adeln. Vilket onekligen var att kröna verket; det gällde mestadels pålagor till vilkas skärpning de själva medverkat.

När Gustav Adolf 1630 förde sin armé över till Tyskland, gav han rådet en instruktion som hemmaregering. Det framgår att han inte vågar helt lita på sina undersåtars trohet. Han hade, säger han, lämnat kvar en god del av sitt krigsfolk, för den händelse det uppstod någon oenighet inrikes »och en revolt förorsakades« eller någon fara tillstötte från grannar eller fiender. Även i sina tidigare instruktioner hade han dröjt vid samma risker. Han har också vid åtskilliga tillfällen ställts inför oroligheter hos folket. Dessa skall senare mera ingående behandlas av en annan forskare, varför jag här inskränker mig till att återge vad jag i andra sammanhang kunnat konstatera om dem och det sätt på vilket de möttes. ¹⁹

Oroligheterna kan grovt indelas i två grupper. De under Gustav Adolfs tidigare regering riktade sig främst mot kronans fogdar, som hölls ansvariga för pålagornas tyngd. Senare, under 1620-talet, var det nästan alltid fråga om revolter förör-

sakade av utskrivningar eller andra såsom nya upplevda pålagor. Motåtgärderna har gestaltat sig ganska olika sett över tid.

Till en början gjorde Gustav Adolf och rådet flera försök att komma till tals med allmogen och stilla det missnöje som framträtt litet varstans. Ett exempel är när riksrådet Nils Bielke 1612 får i uppdrag att i Uppland inhämta allmogens klagomål och förklara varför nya skatter måst tas ut men också undersöka de missbruk som har ägt rum. Ofta har kungen själv tagit uppgiften på sig. Under sina många resor i landet har han tagit emot och ibland direkt inspirerat allmogens klagomål. Resorna har flera gånger gått runt Bottniska viken till Finland och tillbaka igen och följts av brev där han beordrar undersökningar över klagomålen. Ett par gånger sätter han till kommissioner för att rannsaka vid tingen. En av dem, som har materialet väl bevarat, är 1616 års kommission, som rannsakade i stora delar av Finland och enligt sin instruktion bland annat skulle undersöka om fogdarna burit upp mer än de skulle, »på det vi måge en gång komma under deras tjuveri och skinnande«. Beskyllningarna hade förekommit även i Karl IX:s motsvarande instruktioner och har rimligen bidragit till att rikta allmogens missnöje mot de på detta sätt utpekade. Akterna visar bland mycket annat allmogens fasta tilltro till kungen och hans vilja och förmåga att skaffa de klagande rätt mot deras vederparter. Det är föreställningar av detta slag som Gustav Adolf fångar upp under sina

¹⁸ Styffe, s. 632.

¹⁹ Svenska riksrådets protokoll, I, 1878, s. XLII f.; Nilsson 1990, s. 91 ff., 162 ff. Vid Historiska institutionen i Uppsala arbetar Peter Reinholdsson på en avhandling om Statsutveckling och bonde-motstånd under 1500- och 1600-talen.

resor och genom sina kommissioner. Samtidigt som han, bör det tilläggas, liksom sina företrädare inriktar sina rannsakingar så att skulden för svårigheterna i görligaste mån skulle falla på adel och fogdar.

Men Gustav Adolf har också ingripit mot övervåld och obstruktion. Oroshärdarna i Sverige låg främst i Dalarna och Småland, där han flera gånger själv höll räfst. I Dalarna gällde det bland annat dalkarlarnas stöd till de nyutskrivna knektar som gjort myteri 1613. De hade förts över till Finland och där fått veta att de skulle till belägringen av Pskow. Men de ville inte låta bruka sig i »främmande land« och gav sig hem igen. Man har tydligen levt kvar i landslagens föreställningsvärld om skyldighet för uppståndet endast till gränsens försvar.

För Gustav Adolf var detta ett hot mot den nya krigsorganisationen. Han hade fortsatt arbetet med att omdana bondeuppståndet till en stående armé men liksom sina företrädare underlåtit att klargöra skillnaden mellan sådan tjänst och den mera begränsade som åvilade uppståndet. Hans reaktion blev också våldsam, när han under en resa i Dalarna fick vetskap om myteriet och dalkarlarnas medverkan. I första upphetsningen talade han om att hänga alla inblandade men lät förmå sig till en uppgörelse under medverkan av prosten Elaus Terserus i Leksand.

Några år senare fann kungen tiden inne att hålla räfst i Götalandskapen. Den direkta anledningen var ett dråp i Västbo härad 1616, där bönderna vid tinget slagit ihjäl häradsskrivaren. Rådet bad kungen själv ta saken om hand men manade till försiktighet. Man var fortfarande oroad av Sigismunds propaganda och hans försök att få kontakt med brodern, hertig Johan av Östergötland. Kungen lät upp-

görelsen få formen av en styrkedemonstration och drog med sitt följe Vättern runt under vintern 1616/17. Allmogen i Småland hade kallats till Jönköping, där dråparna rannsakades och avrättades. Ej nog härmed fick Niels Bielke nu i uppdrag att rannsaka även i Småland efter övergrepp av fogdar och skrivare.

Uppgörelsen var salomonisk och måste ha befast tilltron till kungen. Självt gav han sig efter rundresan till riksdagen i Örebro 1617, som senare under året följdes av kröningsriksdagen i Stockholm. De uppgörelser som nu träffades stärkte kungens auktoritet gentemot både arvfurstar och ständer. Efter några år försvann sedan arvfurstarna från den politiska arenan, båda utan legitima arvingar. Under de år som följde sker en genomgripande omorganisation av krigsmakt och förvaltning och en motsvarande omläggning av statshushållningen. I detta skeende ingår 1620-talets penningskatter och allt hårdare utskrivningar och de ytterligare skärpningar som ägde rum sedan det polska kriget återupptagits 1625.

Det finns många tecken på att hemmafronten nu börjar svikta inför trycket av de tunga bördorna. Hit hör 1620-talets nya upplopp, flera av dem fortfarande i Småland och Dalarna. Några var väpnade resningar, i Möre härad 1624 och i Orsa socken i Dalarna 1627, båda dock lokalt begränsade. Till dem kom åtskilliga smärre upplopp och vad man kallade motvillighet i olika landsändar, vanligen i samband med påbudna utskrivningar. Under senare 1620-talet sker det dessutom omfattande rymningar bland det utskrivna manskapet, som nu väl visste vad som väntade dem utomlands och därför, när de så kunde, stack sig undan.

Det är dock inte reaktionerna i sig som här är av intresse utan statsmaktens sätt

att hantera dem. I Dalarna har kungen fortfarande själv inskridit, väl mest därför att han ofta ändå hade ärenden upp till Kopparberget. Det var där han höll räfst över 1627 års upplopp. Men det var nu enbart fråga om att statuera exempel, inte om något tillrättsläggande av missförhållanden. På samma sätt blev det med övriga upplopp som hänsköts till den civila och militära maktapparaten. Likaså rymningarna, mot vilka man organiserade militärförband, som hade till uppgift att återföra de rymda knektarna. För allmogen blev dessa förband en ny belastning; redan 1620 klagar man i Tavastland över deras vilda framfart.²⁰

Även rannsaktionskommissionerna får vid denna tid en annan karaktär. De hade tidigare, också när de skulle tillgodose kronans intressen, bemödat sig om att inhämta allmogens klagomål. De blir nu rent fiskala med uppgift att utreda underslev vid skatteuppbörden. Även prästerna drabbades i den mån de kunde beslås med att ha lämnat felaktiga längder.²¹

Förändringarna i kungens och hans kommissioners kontakter med menigheterna innebär att denna för den politiska mobiliseringen viktiga dialog antingen upphörde eller ersattes av rent fiskala räfster eller – när det gällde upplopp eller rymningar – av militära straffexpeditioner. Kvar stod dock ständermötena och den påverkan prästerna kunde utöva i sina församlingar. Men även på dessa plan sker förändringar under Gustav Adolfs senare regering.

Ständermötena var såtillvida lättare att hantera som arvfurstarna nu var borta ur bilden och därmed också de svårigheter de tidigare hade kunnat bereda. Ständerna i övrigt slöt i regel upp kring den förda politiken. Även bönderna gjorde så och

lät t. o. m. förmå sig till ett uttalande om att det var bättre att möta fienden i hans eget land än att hemma avvakta hans anfall.²² Men de liksom övriga stånd tveka- de inför konsekvenserna, de bevilningar i pengar och manskap som åter och åter krävdes. För adelns del innebar de vittgående privilegieeftergifter.

Dessa adelns medgivanden är märkliga. De gick ut över dess möjligheter att själv ta ut prestationer av sina bönder, framför allt av de tidigare i hög grad privilegierade bönderna närmast sätesgårdarna. Reaktionerna kommer åskådligt fram i Gabriel Oxenstiernas brev till brodern Axel, som sedan 1626 var svensk generalguvernör i Preussen. Han berättar gång efter annan om oron bland bönderna och deras utarmning till följd av hårda skatter och utskrivningar, som gjort adelns gårdar tomma på folk. 1629 talas om »många hemmans ödegörande och i synnerhet våra sätegårdsbönder, efter nu inga drängar hos dem bliva ville«. 1630 summerar han med orden, att landet är blottat på folk efter fyra skarpa utskrivningar, »och var det ännu ett år eller tu skall continuera, så må vi väl säga att vi hava vunnit land av androm och därutöver ruinerat vårt eget«.

Det är här inte fråga om klagomål i besvärens form utan om brev växlade inom den med kungen samarbetande oxenstiernska kretsen. Det var med dess stöd han brukade driva sin vilja igenom hos rådet och ständerna. Det var också så han fick till stånd de medgivanden som gjordes vid 1627 års riksdag. Nere i Preussen behövde Axel Oxenstierna understöd och

²⁰ Ahnlund 1932, s. 246 ff.

²¹ Nilsson 1990, s. 96 f.

²² Ahnlund 1933, s. 170 ff.

manade i brev sin broder och rådet till eftergifter i rikets nödläge. Om utgången berättar herr Gabriel i ett brev efter riksdagen. Kungen hade pressat först rådet och sedan adeln att gå med på att frälsebönderna i boskapspengar och utskrivningar skulle göra lika med skatte- och kronobönderna. När sedan adeln ville ha en försäkran att det som skett inte skulle prejudicera för framtiden, vägrade han. I deras förslag stod »att vi av affection och benägenhet emot H K M:t och fäderneslandet det gjort haver. Sade H K M:t nu vara andra tider, och sig ingen affection eller benägenhet behöva, utan vad som sker, det är av skyldig plikt och trohet«. Över detta blev adeln »något perplex och förreste så sin kos och ingen assecuracion begärde vidare«.²³

Episoden låter oss åskådligt följa taktiken bakom beslutsfattandet. Också vad de ofrälse beträffar, om vilka herr Gabriel berättar att de, sedan de fått klarhet om adelns eftergifter, inte hade mycket att sätta emot för egen del. Lika tydligt demonstreras den förändring som sker under Gustav Adolfs senare regeringstid. Den allt mer maktfullkomlige monarken vänder sig nu även mot adeln, det stånd som mer än andra bar upp den dåtida staten. Påfallande nog börjar också prästernas ställning ifrågasättas, av både kungen och dem själva.

Inom prästeståndet hade biskoparna länge arbetat med en revision av 1571 års föråldrade kyrkoordning. 1619 lade man fram sitt förslag inför kungen och räkna- de tydligen med att den nya förordningen snart skulle publiceras. Men den blev lig- gande och samma öde fick en senare ver- sion av 1626. I bakgrunden fanns mot- sättningarna kring den fortfarande olösta frågan om kyrkostyrelsen och därmed också om förhållandet stat och kyrka.

Sverige skilde sig här från den lutherska furstekyrkan; biskoparna fanns kvar och hade efter Uppsala möte 1593 fått en allt starkare ställning. Även de hade den lutherska synen på stat och kyrka som ett och samma men ville klart markera gränsen mellan vad som tillkom överheten och vad som hörde prästerskapet till. De satte sig också skarpt till motvärn, när Gustav Adolf och Axel Oxenstierna ville införa ett Consistorium generale, en kyrklig överstyrelse med vidsträckta be- fogenheter, sammansatt av både lekmän och präster. Frågan behandlades vid riksdagarna 1624 och 1625, där motsättningarna trädde i öppen dag. Kungen lät då saken bero. Han har av allt att döma inte varit lika engagerad som sin kansler och kunde inte gärna låta det gå till konflikt med biskoparna under en tid när det polska kriget tagits upp på nytt.²⁴

Från samma tid finns även andra tecken på att att prästerna inte längre självklart ställde upp på statsmaktens sida. Vid 1624 års riksdag sökte Axel Oxenstierna på rikssalen pressa bönderna till ökade bevilningar men avbröts av två biskopar, som ostentativt tog honom avsi- des för att tala allmogens sak. Mot 1620- talets slut började sedan prästerskapet klaga över de många uppdrag som ålagts dem; de borde inte, som biskopen Johan- nes Rudbeckius uttryckte saken, betungas med »världsliga sakers beställande«. Vad lantprästerna tyckte, kommer fram i ett manuskript från 1621, som redovisats av Hans Lundin. Det härrör från en kyrko- herde i Linköpings stift, Ericus Othonis, och har titeln »En liten undervisning om

²³ Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling II:3, 1890, s. 169 ff., 189, 193; jfr. SRAP, I, s. 52 ff.

²⁴ Se här främst Roberts, s. 360 ff., 405 ff.; Lind- gård, s. 60 ff.

lärarens ämbete, att de icke skole inmänge sig uti annor kall, på det Guds ord därigenom icke måtte vanvyrdat och predikoämbetet föraktat varda». Ericus räknar upp alla de längder som prästerna måst upprätta och säger att de inte har med detta att göra. Han frågar »med vad glatt hjärta kan åhöraren höra sin lärares predikan, som han vet vara med dem som fordra och driva på hans utlagor och skatter, ja utskriwa dem med«. Han slutar med orden: »Låt fogdar och skrivare skriva och hålla längder på folk och få och knektaregister och dem besegla och deras tjänare hava att beställa med undersåtarnas skatter och utlagor, men gack du att förkunna Guds rike, akta din bok och ditt altare«. ²⁵

Skriften är nära på året samtida med Gustav Adolfs krigsfolksordning men går rakt emot den i fråga om prästernas medverkan vid statliga pålagor. Den var ställd till biskopen i stiftet men blev aldrig vidare spridd. Den torde ganska väl uttrycka vad prästerna tänkte i dessa ting. Det fanns här en uppenbar klyfta mellan vad kungen begärde och det prästerna var beredda att göra.

Till bilden hör också den förtroendekris som uppstod mellan kungen och rådet 1631. Gustav Adolf hade från Tyskland påbjudit en ny utskrivning och en ny skatt. Men rådet tvekade och talade i sitt svar om landets nödläge och om nödvändigheten att höra ständerna. Vilket kom kungen att vredgad tala om rådets bristande åhåga för det allmänna och att ge sin svåger, pfalzgreven Johan Kasimir, i uppdrag att ha inseende över medelsförvaltningen. Det skedde, skrev han, »på det vi icke som mest härtill skett, alltid måste allenast med excuser bespisade varda«. ²⁶

Konflikten bilades av Axel Oxenstierna. Den visar liksom åtskilligt annat hur långt Gustav Adolf avlägsnat sig från

1611 års utfästelser om samverkan med råd och ständer. Han hade regerat så under sina tidiga år, liksom hans företrädare gjort i situationer av inre oro och yttre tryck. Från dem hade han övertagit den strävan att förankra sin politik hos olika samhällsgrupper, som under hans tid tar formen av en långtgående politisk mobilisering. Han hade också tagit över det som blivit något av ett ledmotiv i kontakterna med det lokala planet, tekniken att på adel och fogdar lägga skulden för de missförhållanden som uppstått. Men när hans makt befästs och det yttre trycket avtagit, blir det allt mer en fråga om att driva den kungliga viljan igenom och allt mindre av den dialog mellan kung och ständer som denna mobilisering ytterst vilade på. Den har dock fyllt sitt syfte: krigsbesluten har fattats under allmän uppslutning och befolkningen har åter och åter präglats av budskapet om det rättfärdiga och nödvändiga kriget. I mindre grad däremot av insikten om de bördor ett sådant krig måste föra med sig.

Efter Gustav Adolfs död 1632 kommer ett skede, då högaristokratiska förmyndarregimer i två omgångar sitter vid makten. Utgångspunkten för deras styre blir den regeringsform, som Axel Oxenstierna sände hem från Tyskland, och en till denna fogad landshövdingeinstruktion. Regeringsformen fick man med någon möda antagen vid riksdagen 1634 och instruktionen utfärdades 1635. I det system som här linjeras finns inget utrymme för det personliga styre som utmärker Gustav Adolfs regering. Det är förvaltningen

²⁵ H. Lundin, Johannes Baazius' kyrkliga reformprogram, 1944, s. 232 ff.; Nilsson 1990, s. 68 ff.

²⁶ Nilsson 1990, s. 240 f.

själv som tar över, en fast organiserad central och regional förvaltning, där de skilda organen har sina klart avgränsade uppgifter. I spetsen står de fem höga riksämbetsmännen, förmyndare under drottning Kristinas omyndighet och chefer för var sitt kollegium.

Regeringsformens oligarkiska system blev av stor betydelse för den fortsatta utvecklingen fram till enväldets införande 1680. Under de förhållandevis korta perioderna av myndig konungs regering har monarkerna sökt etablera ett direkt styre men hämmats av de fasta förvaltningsrutinerna. Under förmyndarregimerna var däremot regeringsformen grunden för både regering och förvaltning. Den blev då också ett medel att hålla oppositionen tillbaka.

Denna opposition är en i Sverige ny politisk kraft. Den framträder redan vid förmyndartidens första riksdagar, där Johannes Rudbeckius organiserar de ofrälse ståndens samverkan och konsekvent slår vakt om kungadörets ställning. De ofrälse fick ny styrka under Kristinas och Karl Gustavs regeringar och gick vid 1650 års riksdag till samlad attack mot adeln i den s. k. protestationen. Enligt denna borde kronan reducera sina gods och leva av deras räntor i stället för av de bevillningar, som hårt tryckte de ofrälse, desto mera som adeln lade beslag på dem av sina bönder. Grunden hade lagts redan vid 1630-talets riksdagar, där liknande krav framfördes av präster och bönder; bönderna ville sålunda bli fria från nya och ovanliga pålagor men ville gärna göra »vad de mäktade och sådana utlagor som

fordom vanliga hava varit«. Här sker också den märkliga omkoppling som gör adeln ansvarig för de hårda pålagor, som i själva verket var ett arv från Gustav Adolfs tid.²⁷

Det är mellan dessa två system, adelns eller de ofrälse och – på det politiska planet – den oligarkiska eller den kungastyrda statens, som nu kampen står. En följd härav är den egenartade klivenhet som uppstår, när maktens instrument inte längre självklart hörde kungadömet till. En annan följd är att den politiska mobiliseringen ändrar karaktär. Den gäller nu väl så mycket dessa inre motsättningar som beredskapen för kriget och dess bördor. De uttryck detta tar sig kan jag här endast antyda; jag återkommer till ämnet i annat sammanhang. Av för framtiden stor betydelse blir att kungamakten genom Gustav Adolfs död kommer ur konfliktfältet med sin nimbus bevarad. Det blir i stället förmyndarregeringen som får ta ansvaret för de fortsatta krigsbördorna. Ännu en följd är att regimen, när den består av en regerande oligarki, får lita till den byråkratiska apparaten. Prästerna står inte längre till förfogande. På det allt viktigare lokala planet fungerar de nu som allmogens ledare eller – för att tala med Axel Oxenstierna – uppviplare. De ingår också i de grupper, som vid riksdagsvalen och uppsättandet av allmogens besvär formulerar den ofrälse propagandan.

²⁷ Nilsson 1990, s. 199 ff. samt Axel Oxenstierna, Svenskt biogr. lexikon 1994.

Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning

En historiografisk skiss

Av Eva Österberg

»Var det bara ett ögonblick ur det förflutna? Kanske något mycket mer, gemensamt såväl för det svunna som för nuet och mycket mer väsentligt än bådadera.« (Marcel Proust, *På spaning efter den tid som flytt: Den återfunna tiden.*)

Fokus och frågor

Långt mer än i andra nordiska länder, har en strömkantring inträffat i svensk historieforskning under senare decennier: man ägnar sig hellre åt 1800- och 1900-talen än åt äldre tider. En förindustriell period har trots detta hållit ställningarna och fortsatt att fångla nya skaror av forskare. Den ger oss därför stoff om vi vill analysera skiften i synsätt, rentav varierande »skolor« i historieskrivningen under de senaste femtio åren. Kärt barn har många namn. Jag avser »den tidigmoderna perioden«, »vasatiden« eller – om vi använder den mekaniska periodiseringen – 1500- och 1600-talen.

Låt mig alltså lyfta fram några bilder av den perioden hos svenska historiker från omkring 1940-talet. Det blir knappast mer än en skiss. Eller ett experiment, om man så vill, med hjälp av sökord som förhoppningsvis kan användas mera systematiskt i ett annat sammanhang. Till råga på allt

blir det dessutom i viss mån en personlig betraktelse. Jag ingår nämligen själv i den grupp av forskare som skrivit om 1500- och 1600-talens svenska samhälle under senare decennier. Det är inget önskvärt predikament för en historiograf. Bristen på distans ger i sämsta fall dåligt om-döme; närheten i bästa fall inlevelse och insikt. Jag kan inte göra annat än att öppet vidgå dilemman. För distanseringens skull använder jag tredje person då det gäller mig i egenskap av 1500- och 1600-talsforskare.

Först måste vi emellertid dröja något vid frågan om vilka krafter som styr den historiografiska utvecklingen, särskilt under de senaste decennierna. Det är nödvändigt att formulera ett slags för-förståelse av hur det går till då vetenskapliga tolkningar ändras.¹ Annars är det lätt hänt att vetenskapshistoria utformas som en oöverskådlig räckta av namn, en odysseé i

¹ Jag vill framhålla att jag i min uppfattning om historiografisk analys tagit starkt intryck av forskare som Georg Iggers, Birgitta Odén och Edward W. Said. På olika sätt framhåller de alla hur kultur- och samhällsforskarens arbete ofta påverkas av politiska och sociala strömningar i tiden, antingen detta sedan skett direkt eller indirekt via forsknings- och utbildningspolitik.

en akademisk ankdamn utan förbindelse med det stormiga havet.

Det gäller alltså att klargöra några utgångspunkter för analysen:

1. Historia är en *tolkande* och *argumenterande* vetenskap, precis som andra samhälls- och kulturvetenskaper. Historisk forskning rör sig om människor som i sin tur agerar utifrån ett mentalt kraftfält där föreställningar om nuet, framtiden och det förgångna möts och bryts. Traditioner, ritualer och rutiner präglar människorna i deras handlande, likaväl som spontanitet, strategi eller utopi. Historikern måste sträva efter att förstå människor som lever i ett sådant korsdrag av kontinuitet och förändring, i en ständig blandning av ackumulerad erfarenhet och nya villkor. Just *därför* ligger det en logik i att tolkningarna baserar sig inte endast på nya grepp och iakttagelser, utan även på insikter som tidigare generationers forskare nått fram till. Varken aktören i historien eller forskaren vid sin dator kan någonsin börja från noll. Det finns ett kumulativt moment både i livets och i forskningens praktik. Men att man förutsätter det, utesluter ingalunda att man kan identifiera »en annan uppfattning«, radikala dekonstruktioner eller »paradigmatiska« förändringar. Vad jag hävdar är bara att vetenskaplig ändring i ett ämne som historia aldrig framstår som totalt rena och resoluta hugg; någon tråd hänger alltid kvar och linan tvinnas på nytt även om den måste lagas med knepiga knopar.

Konsekvensen av detta synsätt är att jag sällan ser olika tolkningar som fullständigt oberoende av varandra. Visserligen finns det forskare som själva valt att accentuera polemiken, att ropa högt om det

nya. Det ligger närmast i sakens natur i en miljö där 1800-talsidéerna om det ensamma snillet är efterhängsna och där självhävdelser är inbyggd i karriärsystemet. Även en historiograf kommer av pedagogiska skäl lätt att understryka kontrasterna. Men är det inte lika angeläget att klarlägga de små och stegvisa förändringar som sker utan stora åthävor, i medveten kontakt med tidigare forskning? På sikt kan även de skapa fruktbara alternativ. Självklart skall man notera de ovanliga kämparna för nya »paradigm«; detta är närmast oundvikligt. Men det ligger en intressant poäng i att lika gärna följa de forskare som stillsamt bygger nya hus genom att använda gamla stenar tillsammans med nya brädor.

2. De yttre betingelserna för forskning har ändrats avsevärt i den svenska miljön – liksom i många andra – under senare decennier. Detta är något som *Birgitta Odén* diskuterat och synliggjort i sin unika stora studie av den svenska forskarutbildningen 1890-1975. Tidigare har också *Klas Åmark* utvecklat vissa dimensioner av samma tema i en översiktsartikel.² Stora studentkullar fördes in i en forskarutbildning, som gradvis gavs en bestämd struktur med regelbundna seminarier och specialseminarier, obligatoriska kurser bl a i historiografi, metod och teori samt handledning av flera lärare vid institutionerna. Särskilt under

² Birgitta Odén, *Forskarutbildningens förändringar 1890-1975*. Lund 1991; Birgitta Odén, *Forskarutbildning i välfärdsstat: I Konflikt & Samarbete*. Festskrift til Carl-Axel Gemzell. Köbenhavn 1993; Klas Åmark (red) *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*. En antologi. Stockholm 1981.

1960- och 70-talen beviljade forskningsrådet och andra fonder medel till stora projekt, där doktorander arbetade sida vid sida med etablerade forskare. Alltsammans har uppenbart medfört en »kollektivisering« av forskningen. Information om nya resultat och teorier har spritts allt snabbare i miljöerna, historiker i olika stadier av sin karriär har kommit att arbeta med samma forskningsområde. Det innebär bl a att nya grepp långt ifrån alltid har lanserats av professorer utan lika gärna av docenter, lektorer, forskarasistenter eller doktorander. Den ensamma tänkaren i sitt elfenbenstorn är numera långt på väg en myt, även om det sist och slutligen förblir en solitär njutning att skriva ner sina tankar.

Denna »kollektivisering« av forskningen gör det allt svårare att veta exakt vilka individer, som lanserat nya idéer i forskningen. Vem som påverkat vem, framstår helt enkelt som en mindre givande fråga om den appliceras på enskilda personer. Det blir allt svårare att skriva historiografi som en berättelse om en sluten process av professorer, tågande efter varandra genom vetenskapen med samma grandezza som kungarna i regentlängderna. Som också *Birgitta Odén* understrekit, får man räkna med att *miljöerna* och *nätverken* spelar en stor roll. Även om en och annan individ illustrerar förändringarna, får man alltså utgå ifrån att dessa i regel är en produkt av flera forskares insatser.³

3. Svensk historieforskning har i allmänhet rört svensk historia och haft en analytisk inriktning. Det har inte varit särskilt vanligt att svenska historiker behandlat andra europeiska länder eller

skrivit komparativ historia. Borrande analys har varit en mer favoriserad genre än bred syntes. Följaktligen har inlån från den internationella forskningen i mindre grad kommit att gälla det empiriska stoffet. Snarare har det *gällt teorier, begrepp och metoder* som kunnat abstraheras från den konkreta empiriska kontexten. Men på det teoretiska och metodologiska området har korsbefruktningen å andra sidan varit desto större. Särskilt uppenbart har detta blivit sedan 1960-talets debatter skapat en *Clio* med öppen famn mot samhälle och samhällsforskning. En historiografisk analys av de senare decennierna bör alltså vara observant på vad nya *begrepp, metoder* eller *teorier* kan ha haft för innebörd för forskningsutvecklingen.

4. En *Clio* med öppen famn blir – paradoxalt nog – måhända inte främst lätt på foten utan fjättrad; hon tar starkt intryck av dagsdebatten i samhället och kan i värsta fall bli de aktuella opinionernas fånge. Men risken skall inte överdrivas. I realiteten har historisk forskning ändå alltid haft ett betydande mått av autonomi vad gäller sitt innehåll. Självständigheten underlättas av att historiker trots allt varit mindre direkt efterfrågade av samhället under efterkrigstiden än t ex geografer, statsvetare, sociologer eller ekonomer.⁴

³ Samma påpekande har Birgitta Odén gjort redan för flera år sedan, och med relevans även för det sk historisk-kritiska genombrottets tid. Se Birgitta Odén, Lauritz Weibull och forskarsamhället. Lund 1975. Se även ett utbyggt resonemang om vetenskapshistoria med »individualistisk« respektive »kollektivistisk« infallsvinkel hos B. Odén a. a. 1991, s. 98 ff.

⁴ Se B. Odén, a. a., 1991, t. ex. s. 129 ff.

Förändringar inom historieskrivningen kan därför inte så ofta länkas till dagspolitik eller dagsekonomi på ett *omedelbart* sätt. Detta utesluter naturligtvis inte att de yttre betingelserna för forskning som t ex ökat tillträde till akademiska studier eller varierande tillgång på forskartjänster *på sikt* påverkar forskningens innehåll. Det utesluter inte heller att historiker spelat en viktig roll i bl a tvärvetenskapliga projekt som berört fundamentala problem inför framtiden, antingen det sedan varit fråga om miljö, åldrande, socialpolitik, flyktingpolitik eller jämställdhet. Men det är min uppfattning, att historikerna i regel influeras av den aktuella samhällsutvecklingen på ett mera vagt och indirekt sätt, via den offentliga samhälls- och kulturdebatten. Anorlunda uttryckt finns det också hos forskare som sysslar med de mest avlägsna perioder en inspiration i den egna tidens *allmänna samhälls- och kulturklimat*; en inspiration som tillsammans med mer inomvetenskapliga mekanismer driver fram historiografiska skiften.

Detta är den tolkningsram som jag anser väsentlig för den fortsatta analysen. Låt mig därefter raskt gå över till andra hypoteser. Den tidigmoderna perioden karakteriserades bl a av att furstestater med centralistiska anspråk etablerade sig i många länder i Europa. Sverige-Finland framstår vid jämförelse som en ganska framgångsrik statsbildning, och 1500- och 1600-talen profilerar sig som en avgörande period i vår nationella historia. Hur har den då behandlats i forskningen under de senaste femtio åren?

Det är min hypotes att synen på den tidigmoderna perioden i stort sett varit av-

hängig av tre grundläggande perspektivval:

- A. Den har att göra med om man väljer att betona *förändring* eller *kontinuitet*, det dynamiska eller det statiska i den tidens samhälle. Valet kan i sin tur bero på forskarnas vetenskapliga och samhällsliga generationstillhörighet. Formas man till forskare i en tid av framtidsoptimism och tro på förändringarnas glada vindar? Eller när optimismen falnat? I ett skede då kultur- och samhällsdebatt hämtat glöd från Marx eller Weber – eller snarare från Annalestraditionen?
- B. Den har att göra med om man i första hand ser på *staten* eller på *folket/bönderna*, på den politiska makten på central nivå eller på människorna »därnere« som självständiga subjekt. Det är rimligt att anta att förändringen av historiestudiet alltsedan 60-talet har medfört, att ämnets traditionella inriktning på politik och stat luckrats upp. Istället har forskningen kompletterats genom att man önskat sätta »de maktlösa« massorna i centrum.
- C. Den beror på vilken »diskurs« om *makt* och *stat* som forskarna explicit eller underförstått arbetat med. Den tidigmoderna perioden kännetecknades just av att nationella furstestater försökte konsolidera sin maktposition. Följaktligen är det oundvikligt att de forskare som arbetat med perioden på något sätt måste förhålla sig till begreppen stat och makt.

Två modeller

Låt oss ta ett avstamp i forskningsläget idag. På en mycket allmän europeisk nivå finner man då två synsätt. Detta har också *Peter Blickle* nyligen konstaterat i inled-

ningen till en sameuropeisk volym inom projektet *The Origin of The Modern State*.⁵ Å ena sidan har vi vad som kan kallas *dynamiska modeller*. Både *Weber* och *Marx* kan nämnas som inspiratörer; de skilde sig åt i mycket men var överens bl a på denna punkt. Den tidigmoderna perioden undergick i så fall stora förändringar i rationaliseringens, byråkratiseringens, klasskampens eller kapitalismens tecken. Också *Norbert Elias* eller *Gebhard Oestreich* varierar på olika sätt temat genom att framhäva hur överheten ökade sin kontroll under perioden och hur människorna blev alltmer disciplinerade.

Staten som drivkraft spelar en stor roll i sådana dynamiska modeller. Antingen direkt genom att t ex skrämman folk till lydning, bygga ut förvaltningar, dra i gång kapitalistiska företag eller modernisera jurisdiktionen. Eller också indirekt genom att vara redskap för klass-intressen eller befrämja en social komplexitet i samhället som i sin tur leder till civilisationsprocesser.

Å andra sidan kan man emellertid urskilja *kontinuitetsmodeller*. I så fall uppfattar man trots allt inte förändringarna under den tidigmoderna perioden som så radikala. Snarare var både ekonomiska och kulturella förhållanden fortfarande mera medeltida än moderna. Vi kan tänka på *Annalestraditionens* konception om »den långa medeltiden«, som betonar hur ekologiska och agrara strukturer ännu knappast ändrats på något genomgripande sätt. Vi kan hänvisa till *Ferdinand Tönnies* berömda sociologiska kategorier. *Gemeinschaft* blir en varaktig princip som implicerar kollektivism och kommunalism, i motsats till *Gesellschaft*, det moderna individualiserade samhället.⁶

De två modellerna kan överföras till den svenska verkligheten under 1500-

och 1600-talen. Å ena sidan understryker man då en rad innovationer: furstestatsens byråkratiska apparat; ekonomins expansion med koppar, järnhandel och krigsindustrier; den ökade utbildningen inte bara i samhällstoppen utan också bland folket genom kyrkans och statens gemensamma ansträngningar; den kulturella polariseringen och elitens försök att skapa distans till folket bl a genom lyxkonsumtion.⁷

Med detta synsätt framstår staten som en agent för förändring. Den befrämjar kapitalistiska tendenser genom kronohandel och genom att skapa nya industrier och städer. Den uppfostrar och disciplinerar genom lagen och kyrkan. Domstolarna fungerar som en *maktens teater*, där människor skrämms till lydning och nya värderingar inskräps. Staten hjälper dessutom eliterna att profilera sig; det finns ett ömsesidigt beroende mellan stat och adel.

Med ett sådant synsätt är det naturligt att man i huvudsak tänker sig integration i samhället – mellan överhet och folk – i termer av kontroll och tvång. Renodlar man synsättet, får man också en förklaring till att Sverige- Finland kan uppvisa så få bonderevolter under 1500- och 1600-talen utöver Dackefejden och Klubbekriget. Staten var helt enkelt så effektiv i sin fiskala, demografiska och ideologiska kontroll att folket inte hade chansen

⁵ Se Peter Blickles inledning till temat Representation, Resistance and Sense of Community (manuskript 1992).

⁶ För intressanta reflexioner om flera av de här nämnda klassikerna se Peter Burke, *History and Social Theory*. Polity Press 1992.

⁷ För en liknande diskussion av förändringarna i 1600-talets samhälle med litteraturreferenser se Eva Österberg, *Social Arena or Theatre of Power? I: Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Ryttar*. Lund 1991.

att protestera. Människorna kanske *ville*, men de *förmådde* inte.

Om vi å andra sidan vänder på myntet, blir bilden en annan. Man kan då betona att eliten fortfarande var ynkligt liten i det svenska riket på 1600-talet. Adeln bestod sannolikt av ca. 450 vuxna män o. 1600 och inte fler än 1.000 o. 1650.⁸ Förvisso tilltog urbaniseringen just under 1600-talet, men ännu var det bara Stockholm som hade någon befolkning att tala om med internationella mått mätt. Landet var ännu i hög grad dominerat av allmogen. Inom bondesamhället upptog dessutom de självägande bönderna en stor plats. I lokalsamhället hade bönderna flera fora – framför allt sockenstämmor och häradssting – där de kunde artikulera sina klagomål och krav och samtidigt lösa sociala problem. Inte minst på häradsstingen möttes överhet och folk i ambivalenta relationer. Nya regler presenterades där för människorna. Men folket kunde också formulera sina protester eller enas om hur pålagorna skulle fördelas lokalt.⁹ Dessutom hade bönderna möjligheten att kontinuerligt resonera med centralmaktens representanter vid riksdagarna.

Med detta synsätt var statens inflytande när allt kommer omkring begränsat. Order uppifrån ifrågasattes underifrån av ett folk som behärskade både administrativa, politiska och legala kanaler. Integration behöver då inte ha åstadkommit enbart genom tvång, utan den kan ha uppnåtts med mer subtila metoder. Det är rentav möjligt att överheten och en del av allmogen *delade* vissa normer och värderingar. Men också när så knappast var fallet, utformades relationen genom *interaktion*, med *kommunikativ kapacitet* på båda sidor.¹⁰

Det skulle då kunna finnas två orsaker till att bonderevolter var mindre endemis-

ka i Sverige än i t ex Frankrike eller Tyskland vid denna tid. Dels visade den svenska kronan nog en större lyhörighet inför potentiellt missnöje. Dels rådde i vårt land en politisk kultur som prioriterade förhandlingar, kompromiss och enighet.

Med detta perspektiv blir avståndet mellan kronans tjänstemän och bönderna mindre klart. Rättskipningen vilade på stöd och deltagande från åtminstone delar av befolkningen. Domstolarna fungerade inte bara som en maktens teater utan även som en *social arena*, där konflikter löstes genom överenskommelser om ekonomiska kompensationer. Gränsen mellan makt och maktlöshet blir oskarp; även folket förutsätts ha chansen till inflytande.¹¹

Om de hårdras kan dessa två synsätt framstå som konträra och åsättas missvisande etiketter: konflikt- respektive konsensusmodell. I själva verket är positionerna emellertid inte så renodlade i den svenska historiografin. Det finns hela tiden en överlappning vad beträffar vissa idéer och en överföring av empiriska resultat mellan forskarna. Samtidigt tas små steg åt olika håll som gör att man idag skönjer de alternativ som skisserats ovan. Låt oss försöka urskilja stegen med hjälp

⁸ Ingvar Elmroth, För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600-1900. Lund 1981.

⁹ Om tingen och deras plats i den politiska kulturen se bl a Eva Österberg, Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur. Scandia 1989:1; samma förf, Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige. Scandia 1992:1.

¹⁰ Se Eva Österberg, a a Scandia 1989:1 och Scandia 1992:1.

¹¹ Se t ex Eva Österberg, Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar. Scandia 1991:1.

av de sök-ord som valts ovan: uppfattningar om *staten* och om *makten*.

Svenska historiker om den tidigmoderna perioden: från 40-tal till 90-tal

Sven A Nilsson lade på 1940- och 50-talen fram inflytelserika undersökningar av adelns strid för sina privilegier under 1500-talet. Han talade då i allmänhet om *kronan* eller *kungamakten* som den ena parten i maktspelet och adeln eller rådet som den andra parten.¹² När Ingrid Hammarström och Birgitta Odén genomförde sina inträngande 1500-talsforskningar, talade de oftast i samma termer. Orsaken var sannolikt att de ville använda de begrepp som låg nära till hands i den tid, som de studerade. Under 1500-talet hade furstemakten ännu inte byggt upp en statsapparat av mera byråkratiskt snitt. Maktkonstellationerna bakom kronan var ännu inte så stabila. Relationerna mellan furste, riksdag, råd och ämbetsverk var labila, bristfälligt fixerade och inte klädda i en statsteoretisk dräkt. Ingrid Hammarström talar t ex om »en period då statsförvaltning ännu ej begreppsmässigt – eller ens praktiskt – kommit att skilja sig från länsförvaltning och gårdsförvaltning«.¹³

Ingrid Hammarström knöt an till Erik Lönnroths banbrytande analyser av den senmedeltida kungamakts ekonomiska problem. Lönnroth talade redan 1940 mera konsekvent om »staten«, även om han också varierar terminologin genom att använda orden »kungadöme«, »regering« och liknande.¹⁴ Några signifikanta citat kan anföras:

»Man kan följa uppkomsten av detta

statsmaktens ingripande« (Lönnroth 1940, s 45)

»Under 1200-talet har den svenska statens struktur förändrats.« (Lönnroth 1940, s 54)

»Alltifrån 1200-talets mitt ställdes den svenska staten inför nödvändigheten att basera regeringsverksamheten på ökade materiella tillgångar.« (Lönnroth 1940, s 56)

»Den svenska statens politiska struktur har vid medeltidens början liksom alltid senare på ett avgörande sätt bestämts av de ledande politiska institutionernas ekonomiska tillgångar.« (Lönnroth 1940, s. 43)

Av de två senare citaten framgår dessutom, hur Lönnroth ser ekonomin som grundläggande för den politiska makten och hur han förknippar makt med en »struktur«. Makten är institutioner eller en struktur; de nödvändiga *maktresurserna* är *ekonomiska*.

I Lönnroths efterföljd finns det hos t ex Hammarström och Odén inte bara en diskurs om *kronan*, utan även en om *stat* och *statsfinanser*. Men ingen gav ännu några explicita definitioner av staten. Snarast synes krona och stat ha framstått som likvärdiga begrepp, även om »stat« i högre grad implicerade ett system, en struktur. Detta är tydligt både hos Odén och Hammarström. I undertiteln till sin avhandling

¹² Se t. ex. Sven A Nilsson, *Krona och frälse i Sverige 1523-1594*. Lund 1947; Sven A Nilsson, *Kampen om de adliga privilegierna 1526-1594*. Lund 1952.

¹³ Ingrid Hammarström, *Finansförvaltning och varuhandel 1504-1540. Studier i de yngre Sturarnas och Gustav Vasas statshushållning*. Uppsala 1956, s. 464.

¹⁴ Erik Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*. Göteborg 1940.

talar t ex *Birgitta Odén* om »statsfinanser och finansförvaltning«, medan den vanligaste terminologin inne i bokens text sedan synes vara »kronan« och »kronans finanser«. ¹⁵ I sin andra bok använder Odén däremot »kronan« i titeln, men markerar sedan i textens inledning en starkare inriktning på termen stat: arbetet gäller »den statliga handeln i Sverige«, uppläggningsen av ämnet »har placerat staten i centrum«. ¹⁶ *Ingrid Hammarström* ser det som sin uppgift att »söka fastställa underlaget för den centrala statsmaktens hushållning«. Men i övrigt använder hon i regel termen kronan. ¹⁷ Sammanställningen av »central« och »statsmakt« kan möjligen tolkas som en bakomliggande tvekan om den lämpliga terminologin (valet mellan centralmakt, stat och statsmakt). I sin tur tyder detta på att författaren varit medveten om problemet att definiera staten som ett maktsystem under 1500-talet.

Det tycks ha varit *Birgitta Odén* som i den svenska forskningen först introducerade begreppet *skattestat*. Det skedde i hennes installationsföreläsning, då hon i den korta syntesens form gav en suverän bild av 1500-talet. Hon anknöt då till *Joseph Schumpeter* och hans resonemang om hur »domänstaten« bröt samman och en »skattestat« föddes under trycket av de växande militärutgifterna. I princip var grunden för en skattestat redan lagd dessförinnan, hävdar hon:

»Det medeltida svenska samhället skilde sig i ett väsentligt avseende från det medeltidssamhälle Schumpeter tecknat för de tyska ländernas del: redan från och med 1200-talets slut utgick stående skatter till kronan. Domänhushållningen var icke allena rådande. En svensk skattestat hade redan tidigt etablerats.« (Odén 1967)

Birgitta Odén går sedan vidare och frågar sig om vasaättens stat nått så långt vad gäller fiskalt tryck att den framkallade »finanssociologiska kriser« ute i landet. Parallellt med termen skattestat använder Odén dock fortlöpande i texten andra uttryck för att teckna den politiska och ekonomiska utvecklingen under 1500-talet: kronan, statsmakten, furstemakten. ¹⁸

Med andra ord; under 1940- och 50-talen synes knappast någon av de svenska äldrehistorikerna ha tagit öppen ställning till hur begrepp som *stat* och *makt* skulle definieras. Begreppet stat användes visserligen tidigt hos vissa forskare, särskilt hos Lönnroth. Men det brukades under 40-, 50- och 60-talen länge synonymt med ord som »kronan«, »centralmakten«, kungamakten«. Däremot fanns det alldeles uppenbart en tyst medvetenhet om att historieskrivningen i hög grad rörde sig om makt och stat, att den förutsatte en idé om hur den politiska makten såg ut under olika perioder, att den måste intressera sig för frågan om vad som var den ekonomiska basen för maktutövande. Den underliggande definitionen av makt var hos Sven A. Nilsson nära knuten till politiska institutioner som kungamakten eller rådet. Kampen om makt kom i hans forskning inte minst att handla om ekonomiska privilegier i dragkampen mellan råd och krona. Hos Lönnroth, Hammarström och Odén var den implicita konceptionen av

¹⁵ *Birgitta Odén*, Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet. Lund 1955.

¹⁶ *Birgitta Odén*, Kronohandel och finanspolitik 1560-1595. Lund 1966, s. 11, 13.

¹⁷ *Ingrid Hammarström*, a. a., s. 11, 390, 467.

¹⁸ *Birgitta Odén*, Naturskatter och finanspolitik – ett finansiellt dilemma, Scandia, 1967:1.

makt mera präglat av ett tänkande i struktur och system; staten sågs som en politisk struktur som var avhängig av den ekonomiska strukturen. Steget var sedan inte långt till den öppna diskurs om »skattestaten« som man så småningom finner hos Birgitta Odén på 1960-talet.

Ovanlig i 1950- och 60-talens historikermiljö var *Kerstin Strömberg-Back* som 1963 publicerade avhandlingen *Lagen, rätten, läran*. Medan hennes kolleger bland 1500- och 1600-talshistorikerna i huvudsak arbetade med statsfinansiella perspektiv, analyserade hon de statsrättsliga positionerna i 1500-talets idédebatt. I mera deskriptiva partier av sin text använder Strömberg-Back, på samma sätt som t. ex. Sven A. Nilsson, termer som »krona«, »riket« eller »kungadömet« i samband med Gustav Vasas och hans söners maktutövning. Men i själva analysen, som kan ses som ett tidigt och sofistikerat exempel på begreppshistoria, diskuterar hon i termer av »statsrätt«, »statsform« och liknande. Inspiration fann hon genom att förhålla sig självständigt till dels svenska forskare som Fredrik Lagerroth och Harald Hjärne, dels internationell forskning om statsrättsliga frågor som hos Otto Brunner.¹⁹

Först under 1970-talet började den svenska forskningen så att etablera diskursen om *maktstat* – och efter hand under 1980-talet alltmer *militärstat*. Det är en utveckling som hänger samman bl a med ett stort nordiskt forskningsprojekt, där forskare som *Erling Ladewig Petersen*, *Sven A Nilsson*, *Jan Lindegren*, *Leon Jespersen* och *Nils Erik Villstrand* spelat en ledande roll.²⁰

De väsentliga inslagen i definitionen är då att staten har monopol på skatteuppbörd och på legaliserat våld i ett territorium, som den i varje fall försöker att

utöva kontroll över. Väljer man termen *militärstat* betonar man dessutom att staten i stort sett är en krigsmaskin. Det är krigens behov som styr maktutövningen. Väljer man istället termen *maktstat*, markerar man att staten inte endast syftar till att vara krigsmaskin, utan även till att t ex maximera prestige.²¹

Intressant att notera är att denna makt- och militärstatsdiskurs har delats såväl av weibullstraditionens forskare som av historiematerialister med rötter i 1960-talet. Detta synliggör den kontinuitet i prioriteringen av forskningsperspektiv som otvivelaktigt funnits i den svenska historikermiljön från det historisk-kritiska genombrottet och fram till idag. I fokus har gärna stått den politiska maktens koppling till materiella resurser, medan studier av t. ex. mentaliteter eller trosföreställningar varit mera sällsynta fåglar. Jan Lindegren och det nordiska makt- och militärstatsprojektet bygger helt uppenbart på äldre forskare som Sven A. Nilsson och Birgitta Odén. Alla understryker de krigens betydelse, alla fokuserar på

¹⁹ Kerstin Strömberg-Back, *Lagen, rätten, läran: Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid*. Lund 1963.

²⁰ Se t. ex. Erling Ladewig Petersen, *Godsdrift og magtstat. Det danske resourcesystem 1630-1730*. Odense 1987; Jan Lindegren, *Den svenska militärstaten 1560-1720*. I: E. Ladewig Petersen (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres i Odense*. Odense 1984; Leon Jespersen & Asger Svane-Knudsen, *Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660*. Odense 1989; Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Uppsala 1990; Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620-1679*. Åbo 1992.

²¹ Se t. ex. diskussionen hos Nils Erik Villstrand, a. a., s. 4 ff.

skatter och andra pålagor, alla talar de om makt i termer av ekonomiska resurser.

»Med militärstat avser jag då den svenska varianten av den sk tidigmoderna staten; kort uttryckt den där de militära behoven får avgörande betydelse för statsmaktens uppbyggnad och resursernas fördelning.« (S. A. Nilsson, 1990, s. 9)

Likheterna utesluter naturligtvis inte nyanser som har att göra med olika teoretiska utgångspunkter. Lindegren tar sitt avstamp i *Marx* och ser i en del av sina arbeten staten som företrädare för adelns klass-intressen.²² Forskare som Nilsson och Odén synes däremot uppfatta staten som en mera autonom institution i relation till de olika stånden. Utan att öppet diskutera *Weber*, ligger därför den andra och tredje generationens weibullare på den punkten nära den weberska ståndpunkt som bl. a. *Harald Gustafsson* under senare år markerat i anslutning till Theda Skocpol. Staten är en i varje fall delvis autonom makt; politik, ekonomi och kultur är tre centrala krafter i samhället och ingen av dem kan reduceras till de andra.²³

Först en bit in på 1990-talet finner man så ytterligare en diskussion om staten i den svenska forskningen. Det är fråga om influenser från *Frederick C. Lane* som redan tidigare varit synliga i den danska forskningen.²⁴ *Jan Glete* utgår från Lane i sina breda analyser av flottornas framväxt i Europa och av sambanden mellan sjöfart och statsbyggande i ett marknadsstyrt system.

»Frederick C. Lane offers an economic interpretation of the use of violence in the state-building process, an interpretation which is tailor-made for navies and their role in the development of international

maritime trade. The basic concept is protection cost. The *protection cost* of a nation includes not only what is spent for the defence of the economic activities of its own members but also what the nation spends in raising the protection cost of competing enterprises of other nations. Aggression against a competitor's maritime trade and colonies reduces his profits and compels him to raise his prices. This increases the competitive strength of the aggressor's own trade provided that his own protection cost is not increased in equal proportion. *The government in this theory is a seller of protection and aggression and the armed forces its instrument for carrying out its business.*« (Glete 1993, s. 11, min understrykning)

En dominerande historiografisk strömning i svensk 1500- och 1600-talsforskning har alltså utan tvekan varit att se staten som en dynamisk, delvis autonom kraft i samhället – ja, rentav en makt- och militärstat.

Men under 1960-talet lades samtidigt grunden för en viss historiografisk förändring. Ursprunget låg i en förskjutning av intresset från *staten* till *samhället* i vidare

²² Jan Lindegren, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620-1640*. Uppsala 1980; Jan Lindegren, *Med glädje och utan suckan eller samhällskontrollen i ett lokalperspektiv*. I: N.-E. Villstrand (red.), *Kustbygd och centralmakt 1560-1721*. Helsingfors 1987.

²³ Harald Gustafsson, *Statsbildning och territoriell integration*. Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-talets svenska politiska geografi, Scandia, 1991:2.

²⁴ Jan Glete, *Navies and Nations. Warships, Navies and State Building in Europe and America, 1500-1860*. Stockholm 1993. F. C. Lane, *Profits from Power: Readings in Protection Rent and Violence-controlling Enterprises*. Albany 1979. Jfr Niels Steensgaard, *Violence and the Rise of Capitalism: Frederick C. Lane's Theory of Protection and Tribute*, *Review*, 5, 1981, s. 247-273.

bemärkelse.²⁵ På äldreforskningens område manifesterades detta bl. a. genom att forskare som Kurt Ågren, Aleksander Loit, Margareta Revera och Jan Lindgren fokuserade på 1600-talets agrarsamhälle i vidare mening och genom att ett nordiskt projekt sattes i gång mot slutet av 1960-talet för att analysera senmedeltidens agrarsamhälle. Som svensk ledare för det nordiska ödegårdsprojektet framträdde under några år Lars-Olof Larsson. Han hade redan tacklat problemet i sin avhandling om det medeltida Varend.²⁶ I hans arbete blev kronan/staten framför allt till »centralmakten«, ställd i kontrast till lokalsamhälle och landskapspartikularism.

Ett par år in på 1970-talet övertogs ledningen för det nämnda projektet av Eva Österberg som också tidigare samarbetat med Larsson i lundamiljön. I sin avhandling byggde hon på inspiration både från Birgitta Odéns resonemang om skattestaten och Larssons diskurs om centralmakten i relation till landskap/lokalsamhälle. I inledningen till avhandlingen Gränsbygd under krig formulerade Österberg en värdering, som premiss för arbetet:

»Bakom valet av problemställning ligger författarens uppfattning om det väsentliga i att söka nå kunskap om de s. k. vanliga samhällsmedlemmarnas situation och reaktion under trycket av svårigheter, som det i stort legat utanför deras möjligheter som individer att radikalt påverka. De krigsdrabbade bönderna står då i fokus för intresset.«²⁷

Detta får betraktas som ett slags vagt ställningstagande för historia underifrån. Det var sannolikt ganska tidstypiskt för en person som formats till forskare under slutet av 60-talet och disputerade 1971. Men formuleringen angav också en viss orientering bort från krona och adel som i

så hög grad dominerat 1500-talsforskningen under 1940- och 50-talen. Också detta kan ses som en naturlig forskningssociologisk utveckling, utslag för en generell generationsdynamik. Kronans synvinkel var för 1500-talets del väl företrädd hos den andra och tredje weibullgenerationens lysande historiker. Skulle nya forskare försöka hitta en egen nisch, fick de vända blicken mot bönderna, så som t. ex. Lars-Olof Larsson redan gjort. Mer intressant är fortsättningen: »men samtidigt är det en strävan att inte i undersökningen isolera det centrala planet från det lokala, utan att söka belysa relationen mellan de olika nivåerna – antingen den nu gestaltat sig som en kedja av direkta klagomål och krav eller i förvaltningsbeslut, förmedlade och verkställda av lokala tjänstemän«. Det var uppenbarligen författarens avsikt att vrida perspektivet en smula, däremot inte alls att negligera eller sparka undan den äldre forskningens rön om centralmakten. I slutet av avhandlingen konstaterar hon också mycket riktigt att viktiga material – och därmed resultat – måste tolkas som framvuxna »ur en interaktion mellan de tre nivåerna centralmakt – agenter – delsamhället och dess medlemmar.«²⁸

Därmed hade begreppet *interaktion* lanserats i Österbergs produktion, ett begrepp

²⁵ Se även Rolf Torstendahl, Stat och samhälle i svensk historievetsenskap under 1800- och 1900-talen. I: Historievetsenskap som teori, praktik, ideologi. Stockholm 1988; B. Odén, Forskarutbildning i välfärdsstat. I: Konflikt & Samarbejde. Festskrift til Carl-Axel Gemzell. Köbenhavn 1993.

²⁶ L.-O. Larsson, Det medeltida Varend: Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt. Lund 1964, omtr. 1975.

²⁷ Eva Österberg, Gränsbygd under krig. Lund 1971, s. 18.

²⁸ Eva Österberg, a. a., 1971, s. 249.

som senare motiverats teoretiskt och fått visst genomslag också hos andra forskare.²⁹ Makt definierades i linje med modern statsvetenskaplig forskning som en aktörs (individ, grupp eller institution) förmåga att förmå en annan aktör att göra något som han annars inte skulle ha gjort.³⁰ Via statsvetarna gick därmed en tråd till Webers maktbegrepp, dock fortfarande utan att Weber nämndes: makt betyder »sannolikheten för att få igenom sin egen vilja i en social relation trots motstånd, oavsett varpå denna sannolikhet beror«.³¹

Det är svårt att se något polemiskt fyrvorke i Österbergs sätt att förhålla sig till tidigare 1500-talsforskare. Ändå satte den lilla markeringen om bönder istället för centralmakt, *interaktion* istället för konflikt eller kontroll, försiktigt en tanke i rörelse. I en uppsats från 1987 drog Österberg så upp riktlinjerna för ett forskningsprojekt om lokalsamhällets egna institutioner (sockenstämmor och häradsring), deras politiska kultur och deras relation till staten. Här finner man en annan problematisering av begreppet makt. Författaren anknyter till en debatt som förts i den norska forskarmiljön. Maktutredaren *Gudmund Hernes* hade – i den hos samhällsvetare dominerande webertraditionen – arbetat med maktdefinitioner som tagit fasta på aktörers förmåga att uppnå sina mål och kontrollera sina intressen. Men han fick ett intressant motbugg hos historiker! I en polemik understök *Ottar Dahl* att människor i historiska samhällen ofta sökt makt mera därför att de identifierat sig med kollektiva strukturer eller sociala förväntningar, än för att realisera sina rent personliga intressen. Österberg anknyter 1987 till Dahl och framhåller att makt bör ses som »förmåga till kollektiv handling«.³²

Här kan man alltså ana ett resonemang

om makten, som avlägsnat sig från synen på makt som en ekonomisk eller politisk struktur – men också från aktörers förverkligande av klart definierade mål. Uttrycket »*förmåga* till kollektiv handling« antyder en viss skepsis: har denna förmåga verkligen varit tillräckligt stark för att aktörerna skulle uppnå vad de önskade? Samtidigt markerar formuleringen att det trots allt är väsentligt att olika grupper över huvud taget *deltar* i politiska processer. Själva deltagandet ses som ett socialt värde, även om resultaten förblir ofullgångna ur ren intresse-synvinkel. Från denna position var det ett ganska logiskt steg att i en annan uppsats 1989 anspela på Foucaults makt-begrepp. När staten integrerade vissa lokala institutioner i sin maktutövning hade det tvetydiga konsekvenser. Makt föder, som *Foucault* hävdade, motmakt. Statens ingrepp skapade också lokalt motstånd och möjligheter för människorna att utnyttja institutionerna för sina egna syften.³³ Makten har i denna tappning blivit bräckligare, mer sårbar.

²⁹ Eva Österberg, a. a., 1989, s. 75. Se även resonemang om begreppet interaktion i anslutning till Österberg hos t ex Peter Aronsson, *Bönder gör politik*. Lund 1992, och Per Frohnert, *Kronans skatter och böndernas bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719-1775*. Stockholm 1993, s. 20.

³⁰ Eva Österberg, a. a., 1971, s. 225.

³¹ Max Weber, *Ekonomi och samhälle: Förståelsesociologins grunder*. 1. Sociologiska begrepp och definitioner, (sv. övers. Argos 1983) s. 37.

³² Eva Österberg, *Svenska lokalsamhällen i förändring ca. 1550-1850: Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen*, (svensk) *Historisk Tidskrift*, 1987:3, s. 327. Jfr. G. Hernes, *Magt og avmagt*. Oslo 1975, och O. Dahl, recension av Hernes i (norsk) *Historisk Tidsskrift* 1976.

³³ Eva Österberg, a. a., 1989.

³⁴ Michel Foucault, *Sexualitetens historia*. 1. Viljan att veta. Stockholm 1980.

Med Foucaults resonemang är makt »inte en institution och inte en struktur, det är inte en viss förmåga som somliga skulle vara utrustade med; det är namnet man sätter på en sammansatt strategisk situation i ett givet samhälle – – makt utövas från oräkneliga håll och i ett växelspel av ojämlika och rörliga relationer – – där det finns makt, finns det också motmakt«. ³⁴ Foucault distanserar sig här inte bara från sådana definitioner som tagit fasta på makt som t. ex. ekonomisk struktur, utan även från Webers resonemang om karismatisk auktoritet. Däremot synes hans tes om den strategiska situationen vara förenlig med Webers ovannämnda grunddefinition av makt.

Ännu mer integrerade är Foucaults idéer om makten senare hos Peter Aronsson i hans analys av sockenstämmans verksamhet under 1700-talet. ³⁵

Denna skildring av historiografin har mycket lite av drama eller glansfull show över sig; stegen i olika riktningar synes ganska små. I själva verket är det en viktig iakttagelse att det är på det viset. Det som framgår, är hur vetenskaplig förändring kan ske som ett flöde där gamla fakta och nya impulser blandas utan tydliga konflikter. Att i första hand betrakta bönderna istället för staten och förutsätta en interaktion istället för en mer enkelriktad relation, innebar i sig inte mer än ett litet perspektivbyte. Men det har efter hand lett till att flera forskare varit mer benägna att upptäcka maktstatens *begränsningar* under 1500- och 1600-talen. Trots allt var det svenska riket inte territoriellt integrerat redan på 1500-talet, som Harald Gustafsson framhåller. ³⁶ Staten lyckades dåligt med att få ut de knektar som den önskade i Finland. Bönderna rymde, protesterade eller köpte ersättare, som Nils Erik Villstrand visar i sin av-

handling. ³⁷ Statsledningen var ofta tvungen att förhandla med bönderna istället för att ge order; den underströk i sin politiska retorik på hög nivå ofta vikten av samråd och concordia – som Nils Runeby och Kurt Johannesson hävdar. Den kunde inte sköta rättskipningen på underrättsnivå utan medverkan från lekmannanämnder och edgärder. Bönderna har varit subjekt med förmåga att föra en dialog. Deras självstyrelseorgan utgjorde sociala arenor med viss autonomi – inte enbart statsmaktens förlängda arm. ³⁸

Mer och mer har alltså forskningen kommit att luta åt att den tidigmoderna staten var en maktstat till sina *aspirationer* – men i *verkligheten* en maktstat med uppenbara sprickor i sin rustning. En stat som hade att handskas med en motmakt/bönderna och som oftast gjorde det förhandlingsvägen. Det är en syn som har sin motsvarighet i tolkningar av absolutismen i fransk forskning under senare år. Huvudtendensen i modern internationell forskning är, som Erling Ladewig Petersen framhållit i en historiografisk översikt, att betona »enevældens begränsningar bag den pompöse facade«. ³⁹

³⁵ Peter Aronsson, Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850. Lund 1992.

³⁶ Harald Gustafsson, a. a., 1991.

³⁷ Nils Erik Villstrand, Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620-1679. Åbo 1992.

³⁸ Se Eva Österberg, a. a., 1992, och där anförd litteratur.

³⁹ Se Erling Ladewig Petersen, Statsmagt og magtstat i 1600-tallets Europa, (dansk) Historisk Tidsskrift, bd. 92, 1992.

Kontinuitet och förändring

Låt mig sammanfatta och tolka den historiografiska skiss som jag presenterat.

I den syn på 1500- och 1600-talens svenska historia, som publicerades i briljanta verk på 1940- och 1950-talen, var staten ofta i fokus och staten tecknades som en dynamisk kraft. Termen stat användes dock sällan konsekvent och en teoretisk diskurs om statsbegreppet saknades. Makt tenderade att förknippas med *institutioner* som staten, kyrkan eller adelsståndet. Makt studerades då ofta som institutioners *privilegier* och *rättigheter*. Eller också sågs makten som en politisk *struktur*, i sin tur avhängig av den *ekonomiska strukturen*. Skillnaden mellan makthavare och maktlösa var på det hela taget tydlig.

Mot slutet av 1950-talet och under 1960-talet stod staten fortfarande centralt hos tongivande forskare, och förändringsperspektivet dominerade alltför framför kontinuitetsperspektivet. Men makt tenderade att i ännu högre grad än tidigare studeras som en *struktur*. Särskilt stod ekonomiska strukturer i centrum för uppmärksamheten, och makten studerades inte minst som en fråga om *ekonomiska resurser*. Gränslinjen mellan utkrävande makthavare och skattebetalande bönder var klar, bönderna sågs i huvudsak som objekt för kronans finanspolitik, och en vetenskaplig diskurs om skattestaten började dyka upp. Den förde, särskilt hos Birgitta Odén, fram till den intressanta frågan om skattestaten orsakade ett sådant tryck på befolkningen att det uppstod sociologiska kriser. Samtidigt följde Kerstin Strömberg-Back ett eget spår med sina idé- och begreppshistoriska analyser av 1500-talets statsrättsliga motsättningar.

Under 1970-talet och början av 1980-

talet publicerades arbeten, som valde att börja direkt i frågan om kriser och motstånd bland befolkningen. Därmed inledes en strömning som mer eller mindre tydligt kommit att vrida perspektivet: bönderna och *lokalsamhället* blev det centrala forskningsobjektet istället för staten. I varje fall hos vissa av dessa forskare kan en inspiration från Annales-traditionen dokumenteras i början av 1980-talet. Det är troligt att detta underbyggt fokuseringen på bönder och agrara strukturer.⁴⁰

Kontinuiteten bakåt visar sig emellertid i att praktiskt taget alla forskare baserade sina analyser på de väsentliga dragen i den bild av den tidigmoderna staten, som t ex S A Nilsson eller Birgitta Odén givit. Ingen förnekade alltså att den svenska statsmakten ställt höga krav på befolkningen. Om man accepterade detta och ändå ville se bönderna som potentiella aktörer med utrymme för protest, måste de uteblivna stora bonderevolterna förklaras på ett nytt sätt. Det är också det som sker: bönderna förmådde göra vardagligt motstånd; de protesterade och förhandlade med legala medel.⁴¹ Skall man tala om en diskurs, rör den efter hand implicit makt och *motmakt*, eller *maktens potentiella bräcklighet*.

⁴⁰ Se t. ex. Österbergs föredrag med anledning av Svenska historiska föreningens jubileum, där hon diskuterar svensk äldrehistorisk forskning i relation till bl. a. Annales-skolans inriktning på kontinuitet och mentalitet: Eva Österberg, *Forskning om det äldre svenska samhället – idag, igår, i morgon*, (svensk) *Historisk Tidskrift* 1980:4.

⁴¹ Se Eva Österberg, *Alternativa protester i det gamla bondesamhället*. *Tvärnsnitt*, 1984:3; Eva Österberg, *Skatter och skrott – historisk forskning i förändring*. *Lundaforskare föreläser*, 20, 1988.

Samtidigt fortlevde dock under 1970- och 1980-talen hos andra forskare temat om den dynamiska staten med sina krav på ekonomiska resurser; det får i själva verket nytt liv i historiematerialistisk dräkt. På 1980-talet utformade t. ex. S. A. Nilsson och Jan Lindegren den diskurs om *makt-* och *militärstaten*, som också har sin motsvarighet i andra nordiska länder.

I början av 1990-talet kan man så urskilja de två huvudalternativ, som antytts redan i inledningen till denna uppsats. Hur skall man då förstå de olika stadierna i utvecklingen så som den har skisserats här? Ja, *en* förståelse har redan vävts in i beskrivningen ovan. Det har trots allt funnits en rätt stor inomvetenskaplig kontinuitet vad gäller empiriska resultat och idén om staten som skattestat, maktstat eller militärstat. En annan diskurs, där staten uppfattas som försäljare av beskydd i ett marknadsekonomiskt system, företräds egentligen endast av Jan Glete.

Ändå har ett alternativ vuxit fram, som lyfter fram böndernas motmakt och sprickorna i maktstatens rustning. Hur skall det förklaras, särskilt som maktstatens diskurs parallellt har drivits vidare på ett skickligt sätt?

Förklaringen bör, som jag ser det, sökas i 1970- och 1980-talens stora och pluralistiska svenska historikermiljöer. Kollektiveringen av forskningen hade till effekt att varje forskare i en och samma miljö kunde komma i kontakt med flera olika åsikter och flera handledare. Teorier och teorielement från utlandet slog snabbt igenom. Samtidigt svängde

opinionerna oavlatligt rörande den internationella parnassens stora namn både inom historikerskrået och i den allmänna kulturdebatten. Så kunde Jan Lindegren å ena sidan genom sina band till Sven A. Nilsson leva kvar i weibullstraditionens fascination för den politiska makten i den dynamiska statens gestalt. Å andra sidan blev han genom andra uppslag i samma miljö, företrädda också av t ex Alexander Loit, benägen att utveckla tanken om militärstaten som ett särfall av den feodala staten. Eva Österberg inspirerades i sin tur dels av Birgitta Odéns resonemang om de kriser som skattestat eventuellt frambringt. Dels knöt hon an till Lars-Olof Larssons forskning om bondesamhället. Så småningom tog hon dessutom intryck av en internationell makt-diskurs som understryker makten som en sårbar strategisk situation.

Pluralismen i historikermiljöerna har motsvarats av en variation och mångtydighet i den samhälleliga dialogen utanför universiteten. Efterkrigstidens ljusa tro på ekonomisk utveckling och välfärd via skattemedel kom under 60-talet att färgas av revolutionär entusiasm. Optimismen övergick under det utgående 70-talet och under 80-talet alltmer till civilisationskritisk reflexion. Misstron ökade mot både revolution och centralstyrning. Det är sannolikt inte en slump att nyckelbegreppen i forskningen om 1500- och 1600-talen har ändrats från krona, ekonomisk struktur, bondeuppror och militärstat – till lokalsamhälle, vardagligt motstånd och politisk kultur.

Teokrati og kontraktlære

Et aspekt af de statsretlige brydninger ved Frederik 3.s kroning

Af Leon Jespersen

Indledning

»Wii Friderich den tredie med Gudz naade Danmarchis, Norgis, Wendis och Gottis vdwalde prindz och herre, hertug till Sledzwig, Holsten, Stormarn och Dytterschen, greffue vdi Oldennborg och Delmenhorst, giöre witterligt, at effterdi woress elskelige erlige och welbyrdige Danmarkes riges raad paa cronens vegne och menige ridderskab ved deres fuldmegtige her vdi riget osz haffuer keist, kaaret och vdwalt, och geistligheden och borgerskabett vdi ligemaade bevilgett och samtyct haffuer osz til herre och konning offuer Danmarkes och Norges riger at worde, da haffue wi hermed loffuet och tilsagt och hermed loffuer och tilsiger denne effterskreffne handfestning och reces vdi woress forestaaende hylding fuldkommelige at ratificere och stadfeste, som effterfølger:«. ¹

Således lød indledningen til Frederik 3.s foreløbige håndfæstning 8. maj 1648. Den 6. juli underskrev kongen sin endelige håndfæstning, der blev Danmarkshistoriens hårdeste – og sidste. Indledningsordene har interesse, fordi de afspejler centrale forhold i den danske adelsvældes forfatningssystem, såsom kongens forfatnings-

mæssige stilling, legitimeringen af hans magt, men også relationerne mellem det adelige rigsråd og stænderne. I det følgende drejer det sig om forholdet mellem det danske valgkongedømme – med monarkens pligt til at underskrive en håndfæstning (en kontrakt) – og den teokratiske lære. Som bekendt blev Frederik 3.s håndfæstning erklæret ugyldig kun tolv år efter som optakt til enevældens indførelse. Dette slutresultat har i vid udstrækning præget behandlingen af perioden 1648-1660.

I sin synteseformede fremstilling, *Adelsvældens sidste Dage* (Kbh. 1894), søgte J.A. Fridericia at forklare, hvorfor adelsvælden faldt i 1660, kun tolv år efter at den tilsyneladende havde nået et højdepunkt med Frederik 3.s håndfæstning. Og da Knud Fabricius i 1920 undersøgte enevældens grundlov, Kongeloven, opdagede han, at dansk statsvidenskab forud for enevælden nærmest var »et ubeskrevet Blad i vor Lærdomshistorie«. Han relaterede Kongeloven til tidens idémæssige strømninger for at følge »Enevældeideernes

¹ Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter af Geheimearchivets Aarsberetninger. Kbh. 1856-1858. Repr. genudg. Kbh. 1974, s. 111f. (Herefter cit.: ÅGA).

Vækst med deres Kulmination i Statens Grundlov«. ² Hans oversigt over den statsretlige debat i Danmark i første halvdel af 1600-tallet er stadig grundlæggende. Den bragte nye og bemærkelsesværdige resultater. Fabricius skildrede ikke blot en stigende monarkisme i 1600-tallets første halvdel, men også hvorledes denne havde grebet unge adelige på Sorø Akademi. Monarkismen kom desuden til udtryk i kroningstalerne teokratiske lære. Biskop Vinstrup talte ifølge Fabricius ved Christian 4.s kroning i 1596 kun om »Rigers oc Regimenters Bevaring oc Ophold ved Guds synderlige Mact oc Bistand«, ³ hvorimod han mente at kunne datere den teokratiske tanks genoplivelse på dansk grund til den sjællandske biskop Jesper Brochmands værk, *Systema universæ theologiæ* (1633). Biskoppen fik senere lejlighed til at udvikle den teokratiske lære ved Frederik 3.s kroning i 1648, hvor han docerede, at Gud kaldte kongerne for guder.

Med Fabricius' egne ord var det de sejrende tanker, han beskæftigede sig med, ⁴ og han benyttede sin oversigt til at vise, at »Øksen (laa) ved Adelsvældens Rod«. ⁵ Senere historikere har tillagt Fabricius' resultater større rækkevidde, end de kan bære. Fabricius tilstræbte blot at indkredse Kongelovens inspirationskilder, ikke at give et fuldstændigt billede af de statsretlige strømninger. Dette formål gav hans fremstilling et teleologisk præg, skønt han i et vist omfang inddrog forskelligartede statsretlige strømninger. Brydningerne var derfor større, end det fremgår af hans skildring. Og uden at forklejne Fabricius' pionerarbejde med at skildre og systematisere strømningerne blev hans behandling af flere statsretslærde og deres skrifter overfladisk. Men nok så væsentligt kan hans påstand om en stigende monarkisme nuanceres.

I 1967 påviste Frede P. Jensen, at et langt teokratisk indlæg på latin, der hidtil havde været tilskrevet universitetets rektor, Jørgen Dybvad, i virkeligheden var den sjællandske biskop Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning i 1596. ⁶ Talen havde meget til fælles med et par kongespejl fra 1590erne, og denne lære var således levende tidligere, end Fabricius antog. ⁷ Det ejendommelige er blot, at Knud Fabricius selv benyttede begge kongespejl i sin fremstilling. ⁸ Og da den teokratiske tanke – ifølge Fabricius – blev genoplivet i 1630erne, skrev professor Henrik Ernst på Sorø Akademi om kontraktlæren i rådskonstitutionalistisk ånd – et fænomen, der hos Fabricius fik karakter af noget nødtvunget. ⁹ Den teokratiske tanke synes hele tiden at have været tilstede, ligesom der har været tale om et bredt spektrum af statsretlige ideer.

Fabricius så en stigende monarkisme fra 1640erne på Sorø Akademi i de unge

² Knud Fabricius, Kongeloven. Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling. En historisk Undersøgelse. Kbh. 1920, s. 73.

³ Sst., s. 100.

⁴ Sst., s. X.

⁵ Sst., s. 115.

⁶ Frede P. Jensen, Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg. Historisk Tidsskrift 12. rk. II, 1967, s. 375-394.

⁷ Det kgl. Bibliotek (herefter cit.: KB.), Gl. kgl. Saml. 386, 2°, Jens Schaffboe, En ung prins oc uduolde kongis Underuisening oc Lærdom christeligen at Regiere Lande oc Riger...Anno 1590; KB., Thott 875, 4°, Johan Damgaard, Alithia...Et Konge Spejel...A Johanne Damgaard. Anno 1597.

⁸ Knud Fabricius, anf. arb., s. 114.

⁹ Knud Fabricius, anf. arb., s. 89: »Men saa meget er sikkert, at Vinden ikke i Øjeblikket blæste gunstigt for Kongemagten, og den Elev af Bodin og Arnisæus, som blev Lærer ved det adelige Akademi i Sorø, maatte omforme sine Teorier for at imødekomme Tidens Krav. Henrik Ernst var mer end villig hertil.«

adelsmænds disputationer, hvori de forsvarede en stærk fyrstemagt. Denne kunne have form af en teokratisk eller en aristokratisk enevælde.¹⁰ Mod dette kan indvendes, at emnevalget – en styrket kongemagt – ikke nødvendigvis afspejlede de unge adeliges egne synspunkter. Ofterummede disputationerne andres teser, og skønt en adelsmand kunne stå som »author et respondent«, kunne teserne være formuleret af »præses« (professoren). Ydermere kunne der være tale om diskussionsøvelser, hvor indholdet var af underordnet betydning. Det udelukker naturligvis ikke, at de udenlandske lærerkræfter ved Sorø Akademi docerede en monarkisme. Fabricius var åbenbart selv usikker om rækkevidden af sine konklusioner, for han hæftede sig ved uoverensstemmelserne mellem de ideer, adelsmændene fremførte, og deres senere optræden.¹¹ Hvis Sorø Akademi havde været arnestedet for monarkisme, havde det formentlig også sat sig spor i Akademiets indlæg ved statsretligt vigtige begivenheder som kroningen i 1648 eller ved statsomvæltningen i 1660.

I 1970erne og 1980erne fremdrog Hugo Johannsen i nogle banebrydende undersøgelser eksempler på, at Christian 4. i arkitektur og bildende kunster understregede kongemagtens arvelighed og guddommelige natur.¹² I sin Christian 4. biografi fra 1988 hældede Steffen Heiberg til den opfattelse, at Christian 4. delte anskuelserne i Peder Vinstrups teokratiske kroningstale 1596, d.v.s. lige fra begyndelsen af sin regeringstid – og at denne teokratiske indstilling blev forstærket frem gennem hans liv.¹³

Men der findes også en anden opfattelse: At Christian 4. var vokset op med en adelig forestillingsverden, der prægede ham livet igennem.¹⁴ Det skyldtes ikke

mindst, at regeringsråderne sørgede for hans opdragelse, og som voksen plejede han omgang med højadelen. Ideologisk og forfatningsmæssigt skulle det have medført, at han ikke overvejede at ændre forfatningssystemet. Der foreligger således to forskellige opfattelser af kongens forestillingsverden.

Denne modsætning kom frem i forbindelse med Christian 4.-jubilæet i 1988. Det blev her fremhævet, at kongedømmet af Guds nåde frem gennem Christian 4.s regeringstid kom i et skarpere modsætningsforhold til adelskonstitutionalismen.¹⁵ Endvidere har man i ceremonierne ved Frederik 3.s kroning i 1648 fundet belæg for en accentuering af magtens guddommelighed i den grundige beskrivelse af salvingen og dens betydning.¹⁶ Fabricius' fremhævelse af den monarki-

¹⁰ Sst., s. 106-116.

¹¹ Sst., s. 113.

¹² Hugo Johannsen, *Regna Firmat Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schlosskirche Christians IV. zu Frederiksborg*. Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art 1974. Kbh. 1976, s. 67-119, der også inddrog de nævnte kongespejl; samme, *Den ydmyge konge. Omkring et tabt maleri fra Christian IV.s bedekammer i Frederiksborg Slotskirke*. Samme (red.), *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*. Kbh. 1983, s. 127-154.

¹³ Steffen Heiberg, *Christian 4. Monarken, Menneket og Myten*. Kbh. 1988, s. 14.

¹⁴ Synspunktet er mest udviklet hos Knud J.V. Jespersen, *Herremænd i kongeklæder. Christian IV, rigsrådet og adelen*. I Svend Ellehøj (red.), *Christian IVs verden*. Kbh. 1988, s. 123-145. Denne opfattelse findes også hos Steffen Heiberg, *anf. arb.*, s. 67.

¹⁵ Steffen Heiberg, *anf. arb.*, s. 62.

¹⁶ Knud Banning, *Fra symbol til antikvitet. En oversigt over symboltolkningen i danske kroningsprædikener 1537-1815*. I: M. Blindheim m. fl. (red.), *Kongens makt og ære. Skandinaviske herskersymboler gennem 1000 år*. Oslo 1985, s. 123-128; jf. også Jørgen Hein, *Frederik III's kroning og regaler*. *Historisk Tidsskrift*, bd. 90, 1990, s. 64-82.

ske tankes vækst er således blevet udbygget i flere henseender. Frederik 3.s underskrivelse af Danmarkshistoriens hårdeste håndfæstning i 1648 og de teokratiske indslag i hans kroning senere samme år – og kun tolv år før indførelsen af den monarkiske enevælde – synes derfor velegnet til at undersøge indholdet af den teokratiske tanke og dens forhold til adelsvældens kontraktlære.

De statsretlige brydninger i 1648

Danmark var et valgkongedømme, hvor kongen måtte underskrive en håndfæstning (en herskerkontrakt) før magtovertagelsen, og hvor der frem til reformationen i 1536 eksisterede en folkelig oprørsret, hvis monarken krænkede håndfæstningen. Frederik 1.s regeringstid (1523-1533) blev indrammet af hans valg til konge efter oprøret mod Christian 2., og af borgerkrigen Grevens Fejde 1534-1536. Efter Frederik 1.s død udtalte et af rigsrådets medlemmer, at det ikke alene stod råderne frit, hvem de ville vælge, men også om de ville vælge en konge.¹⁷ Det var uægtelig en vid tolkning af landets status som »frit kårerige«; men det viste dels kongens position som en øverste forvalter, en embedsmand, der havde brugs-, men ikke ejendomsret til riget, dels at folket sad inde med den øverste magt, og at det besad en før-kontraktlig frihed.

Det afspejlede en senmiddelalderlig folkesuverænitetssideologi, hvor kontrakterne blot nødtørftigt sikrede undersåtternes rettigheder, medens de ikke tildelte stænderne rettigheder på hof- og regeringsplan.¹⁸ Stændernes revision af monarkens magtmisbrug skete i få tilfælde ved oprør, men fandt sædvanligvis sted under interregner. Det gav et uroligt for-

løb, og da ikke mindst rådets rabiate holdning under interregnet 1533-1536 gav anledning til Grevens Fejde, blev rigsråd og kongemagt efter fejden drevet ind i et skæbnefællesskab, der netop forudsatte et fastere samarbejde.

Efter nedkæmpelsen af oprøret bestræbte konge og råd sig i 1536 på at skabe et »bestandigt regimente«. Det blev blandt andet sikret ved, at den højeste myndighed i landet nu tilfaldt Danmarks Krone, repræsenteret af konge og rigsråd – under interregner af rådet alene. Endvidere skulle embederne som kongens kansler, rigens hofmester og rigens marsk altid være besat, og de tre embedsmænd skulle permanent opholde sig i København. Men bestandigheden blev også opnået på måder, der rummede en potentiel fare for rådskonstitutionalismen og for at forpligte kongemagten kontraktmæssigt. For det første blev oprørsretten udeladt i Christian 3.s håndfæstning; for det andet skulle den regerende konges efterfølger udpeges, medens kongen levede (*vivente rege*), og for det tredje skulle slotslovene – d.v.s. den militære myndighed over

¹⁷ H. Knudsen (udg.), Nogle Artikler angaaende Kongevalget efter Frederik 1.s Død, og Forbindelsen imellem Danmark og Hertugdømmerne m.m., som Biskoppen af Fyen sendte til Biskop Ove Bilde. (1533). Danske Magazin 3. rk. I. Kbh. 1843, s. 41.; E. Ladewig Petersen, Omkring herredagsmødet i København 1533. Studier over mål og midler i det danske rådsaristokratis politiske holdning. Kirkehistoriske Samlinger 1972, s. 24-57, har behandlet den før-reformatriske rådsideologi.

¹⁸ Jf. generelt Gerhard Oestreich, Vom Herrschaftsvertrag zur Verfassungsurkunde. Die »Regierungsformen« des 17. Jahrhunderts als konstitutionelle Instrumente. Rudolf Vierhaus (hrsg.), Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgeseetze. Göttingen 1977, s. 45-67; Werner Näf, Herrschaftsverträge und Lehre vom Herrschaftsvertrag. Schweitzer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte 7. Aarau 1949, s. 26-52.

fæstningerne – ved kongens død overdrages til den udvalgte konge og ikke til rigsrådet. Slotslovmyndigheden var rigsrådets militære garanti for, at kongen underskrev håndfæstningsbestemmelserne. Ifølge den næste håndfæstning, Frederik 2.s i 1559, skulle slotslovene atter tilfalde rigsrådet, men efterfølgende konger blev fortsat udvalgt *vivente rege*.

Således blev Christian 4.s søn, Christian, allerede i 1608 kåret som tronfølger. Prinsens tidlige død i sommeren 1647 og Christian 4.s død i begyndelsen af 1648 gav tronfølgespørgsmålet en uventet aktualitet. Med Danmarks status som et frit valgrige stod tronfølgen formelt helt åbent; men reelt kunne der næppe blive tale om andre kandidater end Christian 4.s ældste dalevende søn, hertug Frederik. Efter prinsens død havde Christian 4. i november 1647 indkaldt stænderne til et tronfølgervalg det følgende år, som han ganske vist ikke selv nåede at opleve. Stænderne mødtes i april 1648; hertug Frederik blev den 7. maj kåret som tronfølger, udvalgt prins, og dagen efter underskrev han den foreløbige håndfæstning samt forsikringsbreve til stænderne. Den 6. juli blev han hyldet, og samtidig med hyldingen underskrev han som udvalgt konge den forud udarbejdede stramme håndfæstning, der rummede en række hidtil ukendte begrænsninger i kongens magt. Samme dag underskrev også rigsråderne håndfæstningen. Kongen blev kronet den 23. november, og dronningen blev det den følgende dag.

Da rigsrådet i 1536 blev en del af det suverænitetsbærende begreb, Danmarks Krone, identificerede det sig i større grad med statsmagten. Det sås under interregnet 1588-1596, da rådet reelt afviste den udenråds adels forsøg på at ændre Frederik 2.s beslutninger og håndfæstningens

indhold.¹⁹ Rådet, der fandt sin eneregering unormal, svarede, at det ikke anstod sig at ændre den afdøde konges beslutninger, og det præsenterede Christian 4. for en håndfæstning, hvis bestemmelser var identiske med faderens. Rigsrådets op højethed viste sig også i 1648, da det modsatte sig at dele magten med stænderne, og da det udskilte sig fra den øvrige adel ved formelt korrekt at optræde på »kronens vegne«, som det fremgår af citatet i indledningen.

Efter reformationen i 1536 blev forfatningsforholdene endvidere præget af den lutherske øvrighedsopfattelse, ifølge hvilken den siddende øvrighed var af Gud, medens kirken (som institution) var en menneskelig opfindelse. Den lutherske, teokratiske opfattelse accentuerede problemet: Hvorledes kunne man begrunde og retfærdiggøre et oprør mod en gudsindsat øvrighed. I snæver betydning eksisterer teokrati, gudsvælde, hvor den øverste magthaver udleder sin myndighed direkte fra Gud.²⁰ I modsætning til folkesuverænitetslærens herskerkontrakter stammede magten oppefra, og herskeren var i princippet kun ansvarlig over for Gud, men ikke over for undersåtterne. Udvalgte bibelsteder har været tolket snævert, og i Det gamle Testamente vrimler det med kontrakter i en teokratisk sammenhæng.²¹

¹⁹ Jf. E. Ladewig Petersen, Rigsråd og adelsopposition 1588: En socialhistorisk studie. I: Knud J.V. Jespersen (red.), Rigsråd, adel og administration 1570-1648. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 67. Odense 1980, s. 123-168.

²⁰ Jf. Carl-E. Normann, Prästerskapet och det karolinska enväldet. Lund 1948, s. 12.

²¹ Jf. Gerhard Oestreich, Die Idee des religiösen Bundes und die Lehre vom Staatsvertrag. I: Wilhelm Berges und Carl Hinrichs (hrsg.), Zur Geschichte und Problematik der Demokratie. Festgabe für Hans Herzfeld. Berlin 1958, s. 11-32.

Men teokrati anvendes ofte i en bredere betydning, og sammenfattende kan siges, at den teokratiske tanke kan bygges ind i forskellige opfattelser, hvor magten stammer middelbart eller umiddelbart fra Gud. Sammen med andre eksempler fra adelsvældens tid kan dette illustreres ud fra udvælgelsen og indsættelsen af Frederik 3., hvor en række forskelligartede statsretlige ideer kom til syne. De giver et mere nuanceret billede, end det Fabricius skildrede.

Flere forhold understregede en stærk og uafhængig kongemagt. Med Norges voksende økonomiske betydning for dobbeltmonarkiet fremførtes i 1640erne og 1650erne den oldenborgske slægts arveret til Norge. Det prægede også begivenhederne i 1648. Både ved Christian 4.s indkaldelse i 1647 af stænderne til tronfølgervalg og i den efterfølgende procedure træffes oldenborgernes postulerede arveret til Norge, der var en latent trussel mod valgkongedømmet.²² Såvel salvingen som Brochmands kroningstale understregede kongedømmets teokratiske karakter. I modsætning til Christian 4.s krone, der var åben, havde Frederik 3.s nye kongekrone lukkede bøjler, hvilket er blevet opfattet som tegn på arveret og absolutisme.²³ Brochmands beskrivelse af kroningen er ikke til megen hjælp på det punkt. Ved Christian 4.s kroning i 1596 symboliserede kronens ædelstene rigsråderne; i 1648 var man mindre konkret. Her betød de blot, at kongen havde brug for rådgivere. Derimod havde ordinator »icke heller tiid oc Leylighed at røre noget om den Kongelige Kronis Form oc Skickelse«. ²⁴

Men samtidig blev det i 1648 understregt, at Danmark var et valgkongedømme, og at Frederik 3. kun havde fået overdraget en begrænset og betinget magt

fra undersåtterne. Da Christian 4. i 1647 indkaldte stænderne for at vælge ny tronfølger, anerkendte han stændernes frie valgret; men han fremhævede samtidig, at der ikke var nogen grund til at forbigå hans ældste søn, hertug Frederik. Rigsrådet udnyttede situationen og truede med, at det ville være forgæves at indkalde stænderne til tronfølgervalg, hvis kongens ændringer i lensvæsenet ikke blev opgivet.²⁵ Christian 4. tog først let på sagen, da han fandt »den *discurs*, uy haffde sammen Om myn Søns waal huos Adelen...at uerre god tiil at Iage Børnen y skole med«. ²⁶ Men hans efterfølgende opgivelse af lensreformen afspejler valgretens betydning.

Da stænderne videreførte den reelle arvefølge ved at vælge hertugen, ville de overbevise sig selv og andre om, at Frederik udelukkende blev valgt ud fra dyder og kvalifikationer.²⁷ De klyngede sig fortsat til formaliteterne, da de – som det fremgår af indledningscitaterne – titulerede hertugen »udvalgt prins« og ikke »ud-

²² E. Ladewig Petersen, Norgesparagrafen i Christian III's håndfæstning 1536. Studier over det 16. århundredes fortolkning. Historisk Tidsskrift 12. rk. VI. Kbh. 1972-1973, s. 393-462, har karakteriseret arvekravet som en dynastisk byrdsret.

²³ Jf. diskussionen hos Gudmund Boesen, Danmarks Riges Regalier. Kbh. 1986, s. 80-83. Heraldisk anvendte Christian 4. lukkede kroner fra 1620erne.

²⁴ Jesper Brochmand, anf. arb., blad I iij (r); om Frederik 3.s regalier, jf. nu også Jørgen Hein, anf. arb.

²⁵ Kr. Erslev (udg.), Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, bd. III. Kbh. 1888-90, s. 442.

²⁶ C.F. Bricka og J.A. Fridericia (udg.), Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, bd. VI. Kbh. 1885-86; genoptr. Kbh. 1970, s. 354.

²⁷ C. Rise Hansen (udg.), Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid, bd. I. Kbh. 1959, s. 72f., 75.

valgt konge«. Den 8. maj 1648 måtte hertug Frederik som udvalgt prins udstede en foreløbig revers, hvori han forpligtede sig til at udstede en håndfæstning ved den forestående hyldning, ligesom valget ikke måtte skade vælgerne, deres efterkommerer eller Danmarks status som et frit kårerige.²⁸ Selve håndfæstningen var en herskerkontrakt, der rummede en gensidig forpligtelse for henholdsvis konge og undersåtter. Og ved hyldingen svor undersåtterne troskab over for den udvalgte konge, der omvendt forpligtede sig til at aflægge ed på håndfæstningen ved den forestående kroning.

Håndfæstningerne var på ingen måde fuldstændige forfatningslove, der regulerede alle statslivets områder. En række forhold byggede stadig på tradition og sædvane. Medens de forudgående håndfæstningers få bestemmelser om magtfordelingen havde givet monarken vidtgående beføjelser, prægedes 1648-håndfæstningen af, at en række militære og økonomiske dispositioner nu krævede rigsrådets inddragelse og samtykke. Denne stramning skyldtes erfaringerne med Christian 4.s regeringsførelse. Kontraktforholdet mellem undersåtter og monark understreges netop i Frederik 3.s håndfæstning ved, at de før-reformatoriske håndfæstningers oprørsret nu genindføres i revideret skikkelse.²⁹ Dennes udeladelse i de efter-reformatoriske håndfæstninger kan både skyldes Luthers indskærpelse af lydighedspligten mod den gudsindsatte øvrighed samt Grevens Fejde 1534-1536. Den genindførte oprørsret understregede, at det danske valgmonarki hvilede på en folkesuverænitetssideologi. I praksis forvaltede det eksklusive adelige rigsråd såvel valget som modstandsretten. Men adelen havde, som det fremgår af indledningscitaterne, en aktiv rolle ved

udpegelsen af Frederik 3., medens øvrige stænder fortsat blot passivt samtykkede i det skete.

Det var fuldt foreneligt med dualismen, d.v.s. magtfordelingen mellem konge og råd, at rigsrådets magt i 1648 voksede på bekostning af monarkens.³⁰ Mere bemærkelsesværdigt er det, at den udenråds adel samt borgerstanden under håndfæstningsforhandlingerne i april ønskede andel i kongens og rigsrådets lovgivnings- og beskatningsret. En imødekommelse af disse krav kunne have sprængt det gamle dualistiske forfatningssystem og skabt en stænderforfatning i lighed med den svenske. Rigsrådet modarbejdede en sådan magtfordeling og forsvarede med held sit politiske monopol. Gentagne gange opfordrede adelen rigsråderne til at underskrive valgbrevet sammen med de udenråds standsfæller. Råderne vægrede sig, men som det fremgår af indledningscitaterne underskrev de til sidst på Kronens vegne, adskilt fra den øvrige adel. Også andre forhold illustrerer mistilliden mellem den udenråds adel og råderne, der i stigende grad identificerede sig med statsmagten.³¹

Kongens magt blev begrænset; men råderne var uvillige til at give stænderne an-

²⁸ ÅGA, s. 111.

²⁹ Sst., s. 119 (art. 45).

³⁰ Jf. generelt Ulrich Lange, *Der ständestaatliche Dualismus – Bemerkungen zu einem Problem der deutschen Verfassungsgeschichte*. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 117, s. 311-334, der understreger den magtpolitiske variationsbredde inden for dualismebegrebet.

³¹ Jf. Leon Jespersen, *1648 – magtstat eller minimsstat? Begreber og udviklingslinier*. I: L. Jespersen og A. Svane-Knudsen, *Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660*. *Odense University Studies in History and Social Sciences* 116. Odense 1989, s. 9-42 og samme, *En valghandling i 1600-tallet*. *Rigsrådsvalget i 1648*, sst., s. 43-76.

del i den omfordelte magt. Den politiske magt lå fortsat hos Danmarks Krone, hos monarken og rigsrådet, og i den forstand repræsenterede rådet statsmagten. Der var stor afstand til rådets holdning i 1530erne. Stramningen af håndfæstningen i 1648 var ikke udtryk for en radikal udlægning af folkesuverænitetsideologien. Ganske vist vidnede stramningen om, at Frederik 3. som valgt monark kun besad en delegeret og begrænset magt over undersåtterne; men i 1648 blev interregnet af alle parter opfattet som noget uheldigt og unormalt. Den udenråds adel havde straks ved stændermødets begyndelse i april ønsket en hurtig afvikling af kongevalget, og også rigsrådet opfattede sin forvaltning af regeringsmyndigheden som unormal.³²

Legitimeringen af oprør mod en gudsgiven øvrighed var et stadigt problem for lutheranerne. Allerede i indledningen til håndfæstningen træder magtens guddommelige og folkelige oprindelse og legitimation frem, hvor Frederik 3. »med Gudz naade Danmarchis, Norgis, Wendis och Gottis vdwalde prindz och herre« udvælges af stænderne. Hertug Frederik forpligtede sig til at underskrive håndfæstningen i forbindelse med sin hyldning, ligesom han skulle sværge på håndfæstningen og stændernes privilegier og friheder under kroningen. På flere måder får kroningshøjtidelighederne i 1648 derfor interesse.

Kroningen i 1648

Efter hyldingen i juli måned blev Frederik den 3. kronet den 23. november 1648 i Vor Frue Kirke i København. I sin kroningstale udtalte Sjællands biskop, Jesper Brochmand:

»Høje Konge, dig kalder Gud i dag til at tage del i hans værdighed; du vil ikke høre

mig, men Gud selv tale til dig. »Jeg har sagt: I er guder«. Den ubegrænsede magt, som Gud udøver over alle verdens riger, den vil han dele med dig, når det gælder Danmarks og Norges herlige lande. Du skal – således er det Guds vilje og befaling – sige ret over Nordens vidtspredte beboere; du skal beherske dem, men mildt og retfærdigt, straffe de skyldige og værne om de uskyldige. Alt hvad der hører til dette guddommelige embede skal du varetage på retfærdig og samvittighedsfuld vis.«³³

Under den efterfølgende kroningsceremoni fremhævedes det flere gange, at Gud havde udvalgt og indsat kongen: »Endelig/Huad Velsignelse oc Velstand fører Herren udi Landene ved denne Konge/som Herren selff haffde oplet/fundet udvalt/oc i Regimentet indsat?«. ³⁴ Kronregalierne, krone, scepter, rigssværd og rigsæble havde rigsråderne bragt til kirken og »ofret« dem på alteret og dermed overgivet dem i Guds varetægt. Kansler Christen Thomesen Sehested udtalte i denne forbindelse: »Rigernis Regalia ere nu offrede paa Guds Altare/oc der med ere i ingens/uden i Guds Haand/som alleene tilhører at faa dennem huo hand lyster«. ³⁵ På Guds vegne overdrog bispren regalierne til kongen, bortset fra kronen, som råderne hjalp med at sætte på kongens hoved. Også kansleren omtalte, at kongen var i Guds sted, og at det, der skete idag, var Guds værk.

³² C. Rise Hansen, *anf. arb.*, s. 59, 73.

³³ Her citeret efter Knud Fabricius *anf. arb.*, s. 96. I det flg. citeres efter Jesper Brochmand, *Den Stormectige Høybaarne Førstis oc Herris / Her Friderich dend Tredies ...Kongelige Kroningh.* Kbh. 1650.

³⁴ Jesper Brochmand, *anf. arb.*, blad E(r).

³⁵ Sst. blad G iijj (v).

Kongen blev salvet korsvis for at illustrere, at han ville værdsætte Jesus over alle ting og søge hjælp hos denne. Han blev salvet på højre arm, for at han ikke skulle forlade sig på egen styrke, og mellem skuldrene for at vise, at Jesus vil hjælpe med at bære den byrde, der blev pålagt kongen. Ved salvingen havde Gud forbundet sig med kongen; men der var tale om en gensidig forpligtelse. Kongen forpligtede sig til at regere kristeligt: At fremme forkyndelsen af Guds ord, at hindre vranglære, at beskytte undersåtterne, ikke at bebyrde dem med unødvendigt høje skatter eller foretage unødvendig oprustning, ikke at omgive sig med pragt og til ikke at føre krig af begærlighed. Under kroningshøjtideligheden blev det også nævnt, at Gud havde indstiftet det kongelige embede. Alt dette synes ikke at levne megen plads til en folkelig medvirken ved udvælgelsen og indsættelsen af en konge.

I middelalderen levede kongedømmet af Guds nåde og en folkesuverænitetsideologi, der forsvarede en folkelig oprørsret, side om side. De to opfattelser af magtens oprindelse lod sig kombinere ved, at den folkelige legitimation af magten var en forudsætning for den guddommelige.³⁶ Men i 1500-tallet lod Luthers indskærpelse af lydighed mod den gudsindsatte øvrighed og – især efter Bartholomæusnatten i 1572 – de naturretligt begrundede kontraktteoriens fremhævelse af det legitime i modstand mod en tyrannisk fyrste sig vanskeligere forene.

Man har ofte fremhævet, at Calvin i modsætning til Luther forsvarede modstandsretten. Accepten gjaldt nu kun ganske få tilfælde. Omvendt er det blevet påvist, at Luther i 1530'erne under særlige omstændigheder indrømmede de tyske fyrster en aktiv modstandsret over for

kejseren, og at andre lutheranere udstrakte denne ret til lavere embedsmænd, da disses magt ligeledes var indstiftet af Gud. Lutheranernes teori om aktiv modstandsret blev optaget af calvinisterne og gjort almindelig kendt gennem det vidt udbredte huguenot-skrift, *Vindiciae contra tyrannos*.³⁷ I Danmark blev disse synspunkter indarbejdet i rigskansler Arild Huitfeldts *Danmarks Riges Krønike*.

Folkelig medvirken ved kroningen

I litteraturen anvendes begreberne konge af Guds nåde, teokrati og kongernes guddommelige ret (*the divine right of kings*) ofte i flæng. Medens sidstnævnte opfattelse af monarkiet som den af Gud foretrukne og indstiftede styreform senere skal diskuteres, var kongedømmet »af Guds nåde« og teokrati – i den tidligere nævnte brede betydning – begge forenelige med rådskonstitutionalismen. Samtidig synes man at have lagt for stor vægt på det teokratiske element i kroningshøjtidelighederne. I det følgende skal det »folkelige« element i kroningsceremonierne undersøges med henblik på undersåtternes modstandsret og forholdet mellem den folkelige og guddommelige legitimation af magten.

Trods den gentagne fremhævelse af kongens udvælgelse, salving og kroning som Guds værk, spillede rigsråderne – formelt som repræsentanter for folket – en fremtrædende rolle i kroningsceremo-

³⁶ Alf Ross, *Dansk statsforfatningsret I* (2. udg.). Kbh. 1966, s. 75.

³⁷ Jf. Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. II. Cambridge 1978, s. 195ff.

nierne. Det var rigsråderne, der bragte regalierne til kirken og »ofrede« dem på alteret; med denne symbolik angav også råderne, at regalierne kom i Guds varetægt. Og som det fremgår af ordinators tale, skete såvel salvingen som kroningen på rådernes anmodning, og det var ligeledes dem, der førte Frederik 3. til det kongelige »paulun«, hvor han blev iført sit kongelige skrud, og derfra til den kongelige stol ved alteret. Nok så vigtigt hjalp råderne ordinator med at sætte kronen på kongens hoved, en symbolsk illustration af en folkelig og guddommelig magttildeling. Skønt det under kroningen i 1648 blev understreget, at Gud havde udvalgt, salvet og kronet kongen, spillede rigsråderne en rolle i alle tre forhold.

Det gjaldt som sagt også ved udvælgelsen af kongen. Forskellen mellem menneskers og Guds valg gik som en rød tråd gennem ordinators tale. Medens Gud lagde vægt på det indvortes, på dyder, hæftede mennesker sig mere ved ydre forhold som skikkelse og byrd. Som bevis på, at hertug Frederik var Guds udvalgte, og ikke taget efter ydre, men indre kvaliteter, fremhævede ordinator, at Frederik ikke var ældste, men næstældste søn. Argumentet og analogien med kong David, der heller ikke var ældste søn, kunne naturligvis ikke stå for en nærmere prøvelse, da alle tilstedeværende vidste, at Frederik var valgt på grund af storebroderens, den udvalgte prins Christians, død året før.

Det blev set som tegn på guddommelig udvælgelse, at Frederik besad de væsentlige, indre kvaliteter. Hvorledes dette skal forstås, fremgår af kongens kanslers, Christen Thomesen Sehesteds tale under kroningen. Kansleren sagde, at Danmark-Norges indbyggere havde anråbt Gud, der havde gjort landet:

»Herre oc Hoffuitløss / hand da selff aff Faderlig Naade vilde tilskicke den/som hannem selff best behager at bruge i disse Lande sit Sted at fortræde. Aff denne samme naadige Gud/ere vi/hans Nafn være æret derfor ævindelig/glædelig blefuen bønørde/der hans Guddommelig Majestet har ved sin Guddommelig Raad oc Forsiun giemt os denne voris nerværendis Herre oc Konning til beste/oc saaledis viist os/at vi Hans Majestet skulle før alle andre i Verden udvelge oc betroe til at være voris Herre oc Konning. Det haffuer Danmarckis Riges Raad vel fornummet oc betenckt/oc alle Mand i begge Riger med eenig Raad oc Stemme gerne bejaget oc Samtøckt«. ³⁸

Guds indirekte udvælgelse af kongen gennem rigsråderne fremgik ligeledes i foråret 1648, da Christen Thomesen Sehested i forbindelse med valget ønskede, at Gud »selff alle woress raad och anslag ville regiere, och aff det høie welsigne, och lade woress election were hans egen election«. ³⁹ Under kroningsceremonierne drøftede man ikke modstandsretten; men ud fra denne indirekte guddommelige udvælgelse kunne en modstandsret mod en tyrannisk fyrste begrundes ved, at man ved valget ikke havde fulgt Guds retningslinjer.

Samtidig fik kroningen og salvingen nærmest karakter af en guddommelig sanktion af rigsrådets tidligere valg. Kanslerens tale under kroningen støttede denne antagelse: »Gud/som holder offuer fast alle sine Hænders Gierninger/lade det som her i Dag forrettis/oc vi holder for hans eget Verck at være/saaledis være i

³⁸ Jesper Brochmand, anf. arb., blad G iiii (v).

³⁹ C. Rise Hansen, anf. arb., s. 73.

Himmelen afftalt/der stadfest oc velsignet/at det for alle Rigernis Indbyggere maa være oc altid bliffue ligesaa glædelig / som det har været ynskeligt oc for all Verden uryggelig«. ⁴⁰ Dette stemmer iøvrigt overens med Brochmands syn i *Systema universæ theologiæ* fra 1633, hvor Brochmand fastslår, at al øvrigheds-magt ordineres af Gud, men at øvrigheden kan udvælges på forskellige måder. ⁴¹

At biskoppen og råderne i fællesskab satte kronen på kongens hoved viste, at magten stammede fra Gud og folket. Og når det i indledningen til Brochmands kroningsbeskrivelse hed, at hertug Frederik den 7. maj »vaar ordentlig bleffven udvald til Danmarckis oc Norgis Konning at vorde«, ⁴² hentydede man formentlig til den folkelige legitimations nødvendighed ved at følge valgforskrifterne, samt at man havde fulgt Guds retningslinjer ved kongevalget.

Det folkelige element kan let overses i kroningsceremoniernes understregning af magtens guddommelige oprindelse. Salvingen symboliserede sidstnævnte; men som nævnt var det mere kongens pligter end rettigheder, der fremhævedes. ⁴³ Desuden gled kongens forpligtelser over for Gud – blandt andet at overholde lov og ret – nærmest umærkeligt over i kongens forpligtelser over for undersåtterne. For umiddelbart efter salvingen udtalte ordinator, at skønt alle var overbeviste om, at kongen ville regere, så Guds nåde og vel-signelse kunne forblive over kongen: »icke diss mindre ere Danmarckis Riges Raad/oc alle Stender underdanigst begierendis/at huis aff Eders Kon: M. tilform naadigste er anloffuet Skriffiligen/ det motte nu her for Guds hellige Altere med Kongelig Æd naadigst bekrefftis«. ⁴⁴

Det var signalet til, at rigsrådets fornemste medlem, rigshofmester Corfitz

Ulfeldt, oplæste håndfæstningen bortset fra dens sidste artikel. Ulfeldt sluttede med den procedure, der skulle følges, hvis kongen krænkede håndfæstningens bestemmelser samt lov og ret og ikke vil-le lade sig råde af de tilstedeværende rigsråder. I så fald skulle kongen indkalde det samlede rigsråd og høre deres råd. Und-lod han dette, skulle de tilstedeværende rigsråder foretage denne indkaldelse for at bevæge kongen til det, »som de eracte billigt och rette at were«. Skulle kongen mod forventning ikke være lydør over for deres råd, »da stande rigens raad friet fore effter lands loug och rett at statuere och forordne det, som rett och billigt er, huor med wi osz skulle lade nöye«. ⁴⁵ Efter fremførelsen af denne moderat formu-lerede oprørsret oplæste kongen selv håndfæstningens afslutning, idet han samtidig lagde hånden på Det nye Testa-mente og svor sin kongelige ed. Herved forpligtede han sig over for Gud og rigsråderne til at overholde håndfæstningen.

Adelsvældens forfatningssystem frem-stilles ofte som bestående af et kontrakt-mæssigt forhold mellem konge og under-såtter. Kongen forpligtede sig til at overholde håndfæstningen, medens underså-terne skyldte monarken lydighed. Systemet byggede imidlertid på en række – un-dertiden implicite – kontrakter. Foruden herskerkontrakten (håndfæstningen) mel-lem kongen og rigsrådet (som folkets re-

⁴⁰ Jesper Brochmand, anf. arb., blad G iijj(v)-H (r).

⁴¹ Knud Fabricius, anf. arb., s. 92f.

⁴² Jesper Brochmand, anf. arb., blad A (r).

⁴³ Jf. generelt Josef Funkenstein, *Unction of the Ruler. I: Josef Fleckenstein und Karl Schmid* (hrsg.), *Adel und Kirche. Gerd Tellenbach zum 65. Geburtstag dargebracht von Freunden und Schülern*. Freiburg-Basel-Wien 1968, s. 6-14.

⁴⁴ Sst., blad H i (v).

⁴⁵ ÅGA, s. 119.

præsenterer), bestod der en kontrakt mellem Gud og kongen. Kongen forpligtede sig over for Gud til at overholde den kontrakt, han havde indgået med folket, og ved oplæsningen af undersåtternes modstandsret i tilfælde af kongens kontraktbrud, skimtes her en kontrakt mellem Gud og rigsrådet.

Denne kontrakt trådte tydeligt frem i rigskansler Arild Huitfeldts *Danmarks Riges Krønike*, der gengav calvinistiske (monarkomakiske) synspunkter, men som atter byggede på lutheranernes tidligere skitserede oprørsteori. Rigsrådet opfattedes som en del af den gudsgivne øvrighed, og befandt sig dermed uden for et egentlig undersåtforhold. Det forpligtede sig over for Gud til at sikre overholdelse af de løfter, kongen havde afgivet over for Gud og folket. Og som en del af den gudsgivne øvrighed kunne rådernes oprørsret begrundes dels i kongens løftebrud og ukristelige regimente, dels i at man ved udvælgelsen af kongen ikke havde fulgt Guds retningslinjer. Modstandsretten mod den gudsgivne øvrighed havde udviklet sig fra et moralsk problem til en religiøs pligt.

Det kan være vanskeligt i kroningsceremonierne at finde konkrete belæg for rådernes status og andel i den gudsgivne øvrighed. Men dels er en sådan stilling fuldt forenelig med den lutherske øvrighedslære, dels passer det ind i det efterreformatoriske forfatningssystem i Danmark, hvor konge og råd tilsammen udgjorde den højeste myndighed i landet, Danmarks Krone. Nogle år efter kroningen kan man imidlertid finde holdepunkter for, at råderne selv opfattede sig som en del af den gudsgivne øvrighed. I en memoire fra årsskiftet 1658-1659, tilskrevet rigsråd Gunde Rosenkrantz, omtales rigsråderne som indsat af Gud og øvrig-

heden. Nok så vigtigt havde rådskollegaen Christen Skeel (d. 1659) samtidigt påberåbt sig rådernes folkelige og guddommelige opdrag, da han agiterede for en iværksættelse af modstandsretten!⁴⁶

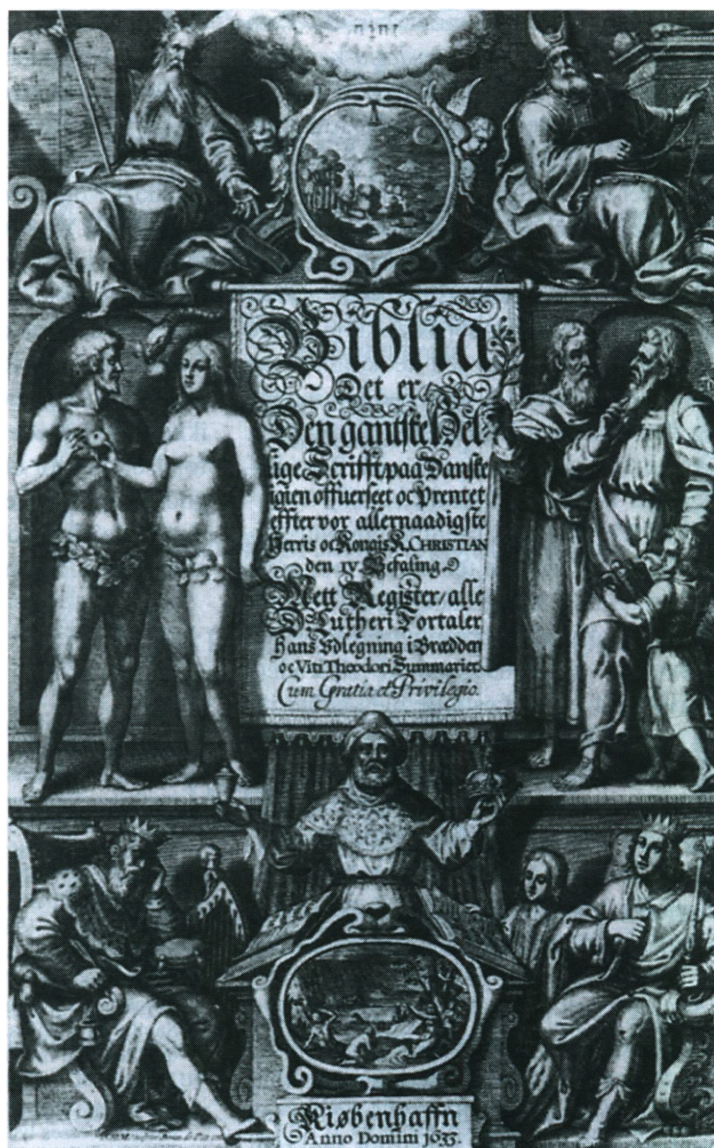
Til de ovennævnte kontrakter kan føjes en implicit kontrakt mellem rådet og stænderne. Under interregnet 1588-1596 antog den konkrete karakter, da regeringsråderne afæskede stænderne en loyalitetserklæring, der fra adelens side blev mødt af en række modkrav. Noget tilsvarende kan iagttages i 1648 efter Christian 4.s død. I en proposition til stænderne i april måned fremhævede kansler Christen Thomesen Sehested den danske nations »ærlige gemytter«, og at den ikke havde ladet sig mærke med noget »widerligt«.⁴⁷ På egne og borgerstandens vegne mødte den udenråds adel op med en række bestemmelser, som den ønskede optaget i håndfæstningen. Den ønskede en »wenlig conferentz« mellem rigsrådet og adelen angående håndfæstningens indhold.⁴⁸ Ønsket om, at rigsrådet underskrev valgbrevet sammen med den øvrige adel, håndfæstningens artikel 45, der sikrede den udenråds adel indstillingsret ved besættelse af ledige pladser i rigsrådet samt forsøget på at give stænderne andel i kongens og rigsrådets lovgivnings- og beskatningsret, viser den indbyrdes mistillid og forsøgene på at styrke båndene mellem repræsentanter og repræsenterede. Men disse stænderinitiativer udsprang også af rigsrådets stigende identifikation med statsmagten og den gudsgivne øvrighed.

⁴⁶ P.F. Suhm (udg.), Christen Skeels tvende Skrivelser 1658 og 1659. Nye Samlinger til den Danske Historie bd. I. Kbh. 1792, s. 305; KB., GKS., 2699, 4°: Gunde Rosenkrantz, En Dansk Patriots Velmeente Raad og Betenkende, fol. 54v-55r.

⁴⁷ C. Rise Hansen, anf. arb., s. 73.

⁴⁸ Sst., s. 76.

Titelkobber i Christian 4.s foliobibel 1633. Nederst til venstre ses kong David (Christian 4.) og til højre Josias (den udvalgte prins Christian), udstyret med de danske kronregalier. Personen ovenover, Samuel (Sjællands biskop), der agerer på Guds og rigsrådets vegne, overdrager kronen til Josias. Som påvist af Carsten Bach-Nielsen illustrerer sceneriet danske forfatningsforhold, hvor kongens magt indirekte stammer fra Gud.

Med udgangspunkt i kroningsceremonierne i 1648 får man således et indblik i de forskellige kontrakter, der eksplicit eller implicit lå til grund for den danske adelsvældes forfatningssystem. Trods betoningen af den teokratiske lære var kongens magt begrænset af såvel guddommelig, naturlig som positiv lov, og hvor Gud indirekte greb ind i begivenhederne. Da

adelsvælden faldt i 1660, skete det i praksis under kupagtige former. Frederik 3. lagde efterfølgende så meget mere vægt på overholdelse af formalia, d.v.s. at hans hidtidige forfatningsmæssige stilling blev ophævet på samme måde, som den var skabt. Derfor understregede Frederik 3. magtens naturretlige begrundelse, hvor folket af egen fri vilje og uden betingelser

afhændede magten til monarken, d.v.s. en magtoverdragelse af *translatio*-karakter, men hvor Gud indirekte havde styret begivenhederne ved at tilskynde folket til denne magtafhændelse.

Der er her argumenteret for, at den teokratiske idé lod sig forene med den danske adelsvælde og rådskonstitutionalismens folkesuverænitetssideologi.⁴⁹ Hermed er ikke sagt, at der ikke kunne være spændinger mellem den teokratiske og naturretlige, mellem den guddommelige og den folkelige legitimation af magten. Denne modsætning spores ved flere lejligheder i adelsvældens tid.

Ved Christian 4.s kroning optrådte Peder Vinstrup med en teokratisk kroningstale; men den refereredes ikke i den udsendte, officielle kroningsbeskrivelse. Blev den bortcensureret af rigsrådet? Christian 4.s håndfæstning blev heller ikke trykt. Skyldtes det kongens modvilje mod at publicere de begrænsninger, der lå i hans magtudøvelse? Under alle omstændigheder måtte stænderne i 1648 udarbejde Frederik 3.s håndfæstning ud fra Frederik 2.s (stort set enslydende håndfæstning), der lå trykt, hvilket gav anledning til fejl i Frederik 3.s håndfæstning.⁵⁰ I 1596 og 1648 skulle det nye ikke bestå i fremhævelsen af det kongelige embedes guddommelige indstiftelse; men i at kongerne betegnedes som guder. Som en modsætning til Peder Vinstrups teokratiske kroningstale har man fremhævet rigskansler Arild Huitfeldts monarkomakisk-orienterede *Danmark Riges Krønike*.

Kongen som Guds billede

Det er blevet hævdet, at medens Peder Vinstrup fremstillede kongen som en gud, fremstod han hos Huitfeldt som en person, der var udvalgt p.g.a. kvaliteter og

dyder.⁵¹ Der var tale om to principielt forskellige legitimeringer af magt. Men forskellene må ikke overbetones. Peder Vinstrups teokratiske tale var muligvis påvirket af den skotsk-engelske konge James 1.s skrift, *Basilikon Doron*.⁵² Skriftet var utrykt, da Vinstrup holdt sin tale; men indholdet kunne være kendt. Denne inspirationskilde skal ikke drøftes her. Det kan blot nævnes, at den engelske historiker Conrad Russell for nylig har argumenteret for, at begrebet *divine right of kings* ikke implicerede ubegrænsede magtbeføjelser overfor undersåtterne. Kongernes guddommelige ret sagde intet om deres magtbeføjelser, og disse blev begrænset af andres guddommelige ret.⁵³

⁴⁹ Jeg har tidligere argumenteret for denne opfattelse; Leon Jespersen, *Aptare se tempori summa est prudentia. Undersøgelser over de statsretlige brydninger i Danmark i 1500- og 1600-tallet*. Utr. lic.afh. Odense universitet 1983; samme, *Skitse til magtstatsprojekt: Forfatnings- og kontrolsystemet. I: Skiss till maktstatsprojekt. Sektionsrapport till XX. nordiska historikerkongressen Reykjavík 1987. Åbo 1987, s. 42-44; samme, 1648 – Magtstat eller minimumstat, s. 38-40; Carsten Bach-Nielsen, *Christian den Fjerdes foliobibel og dens ikonografi*. Kirkehistoriske Samlinger 1990, s. 61-90 er kommet til samme opfattelse ud fra en ikonografisk undersøgelse.*

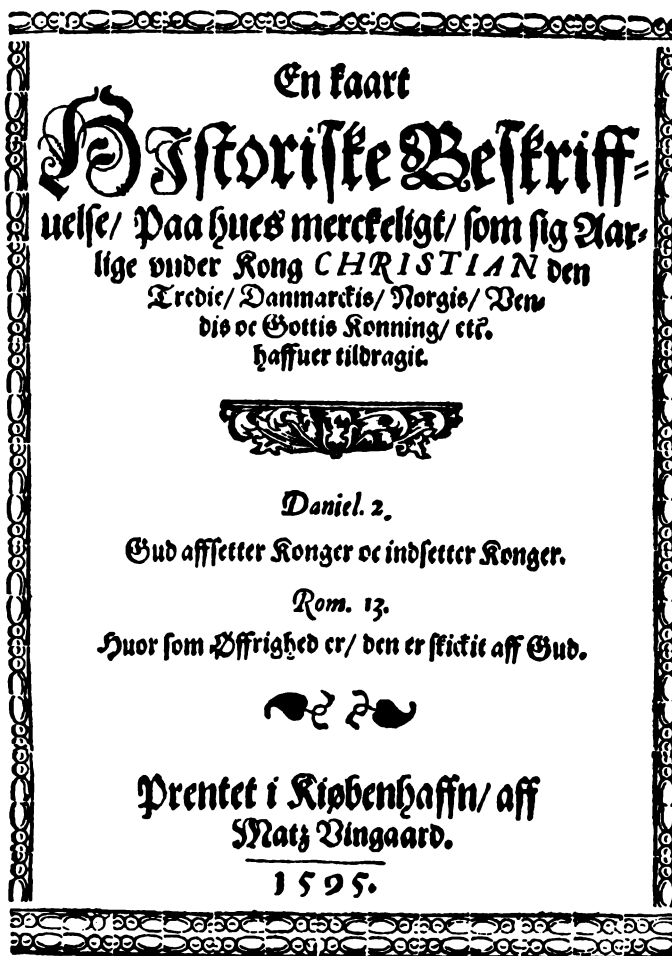
⁵⁰ I artikel 36 vedrørende prælaterer, kannikedommer og gejstlige len henvises til »wores kiere her faders recesses lydelse«. ÅGA, s. 116. Der refereres til Christian 3.; der skulle have stået oldefars. I Christian 4.s håndfæstning var det rettet til farfar.

⁵¹ Steffen Heiberg, *anf. arb.*, s. 65.

⁵² *Sst.*, s. 62.

⁵³ Conrad Russel, *Divine Rights in the Early Seventeenth Century*. John Morrill, Paul Slack and Daniel Woolf (eds.), *Public Duty and Private Conscience in Seventeenth-Century England. Essays Presented to G.E. Aylmer*. Oxford 1993, s. 101-120. Russell synes undertiden at benytte »divine rights« i betydningen »af Guds nåde«; men argumentationen går også på betydningen »kongernes guddommelige ret«.

Titelblad på rigskansler
Arild Huitfeldts bind om
Christian 3.s historie i
Danmarks Riges Krønike.

Det er mere sandsynligt, at Vinstrup var påvirket af Jens Schaffboes teokratiske kongeidealskildring.⁵⁴ I denne fremstilles kongen her ganske vist som Guds billede, *imago dei*:

»hand kaldis et diur, der er kommen aff himmelen, liger Gud end mennisken, fuldkommen vdj alle dyder, som er fød den gantske menighed til gode, oc er sandeligen giffet aff Gud, thill at hielpe oc styrcke den christne menighed, den som alting offuereer till det beste.«⁵⁵

Hermed mente Schaffboe imidlertid, at

⁵⁴ Jens Schaffboe, anf. arb. (se note 7). Hugo Johannsen, *Regna Firmat Pietas*, s. 116 har fremhævet Christian 4.s kendskab til Erasmus' kongeidealskildring, *Institutio Principis Christiani* (1515), og at den teokratiske kongelære i Frederiksborg Slotskirkes billedsymbolik (1606-10) kan være inspireret af Erasmus' og James 1.s tanker. Af hjemlige inspirationskilder nævnes Schaffboes kongeidealskildring (1590), der er påvirket af Erasmus, samt Damgaards kongespejl fra 1597 (se note 7), der er afhængig af Schaffboes.

⁵⁵ Jens Schaffboe, anf. arb., fol. 62v.; i 1597 anvendte Johan Damgaard, anf. arb., fol. 42v samme billede med følgende forklaring: »Derfor kaldis en god koning et diur nedersendt aff himelen, ligere Gud end mennisken: thi dend aand som hand christelige regierer mett, er aff Gud, och icke aff menniskenn«.

kongen burde overgå andre i dyder, men at han stadig var et menneske, der kunne være syndigt og ondt.⁵⁶ Det var således embedet, der var guddommeligt, ikke dets indehaver. At være Guds billede var i praksis at vise sine dyder ved at regere kristeligt, Gud til ære og undersåtterne til nytte og gavn. Kongen skulle derfor bestræbe sig på at »lignes den figur oc beholde den tittel«. ⁵⁷ Det er således mere kongens pligter og opofrelse for undersåtterne end hans beføjelser og magt, der fremhæves. Schaffboe gav kronregalierne og kroningsceremonierne en lignende udlægning. Blandt andet symboliserede olie og balsam mildhed og godhed og »spiret« (scepteret) fasthed i retfærdige og kristelige ting.⁵⁸ Kongen fremstod som Guds redskab, hans »tilsynsmand«, uden ejendomsret til riget, der var forlenet ham.⁵⁹ Schaffboe fremhævede kongedømmet som den bedste styreform, fordi det var efter Guds eksempel, og med henvisning til Aristoteles kaldtes kongeligt regimente guddommeligt, fordi det overgik det, der var menneskeligt, »der for er det oc guddommeligt at være en god koning, oc fordi saa er en god koning guds leffuendis bilede«, medens en tyrann var Satans billede.⁶⁰ Men Peder Vinstrup karakteriserede i 1596 kongen som en gud. Det samme gjorde præsten Johan Damgaard i sin kongeidealskildring fra 1597: »Derfor kaldis hand en Gud paa jordenn; thi hand staar i Gudz sted, thill at straffe det som straff er verd, och forsvare det, som Gud haffver kiært«. ⁶¹ Trods denne karakteristik, fastslog også Damgaard kongernes menneskelige oprindelse, og at det var embedet og ikke personen, man burde ære.⁶² Schaffboe fremhævede ligesom Jesper Brochmand i 1648, at det vigtigste udvælgelseskriterium var dyder.

Skønt Schaffboe betragtede konge-

dømmet som den bedste styreform, »paa det at alting kand være hos en mand«, skulle kongen regere med adelen til gavn for undersåtterne.⁶³ Der var et »forbunth« mellem konge og undersåtter; kongen var pligtig til at være en god og salig konige, medens undersåtterne skulle ære og hædre ham.⁶⁴ Omvendt var tyranni imod Guds lov.⁶⁵ Kongen omtales som »en vd-uoelde koning, aff mig (:den himmelske fyrste) oc aff min menighed vdi tuende min jorderslige konige riger«. ⁶⁶ I 1590ernes teokratiske kongeidealskildringer fremstod kongerne som menneskelige forvaltere af et guddommeligt opdrag i samarbejde med adelen og med en betinget magtoverdragelse.

Vender vi os herefter til Arild Huitfeldt, repræsentanten for folkesuverænitetsideologiens kontraktlære, der opfattede kongen som et menneske, understregede han ligeledes Guds medvirken. Titelbladet på hans Christian 3.s historie – i *Danmarks Riges Krønike* – prydes af sentenserne: »Gud affsetter Konger oc indsetter Konger« og »Huor som Øffrighed er den er skickit aff Gud«. Man kunne indvende, at det var bevidst, at Huitfeldt ikke omtalte kongerne som guder. Men et halvt århundrede senere omtalte Gunde

⁵⁶ Jens Schaffboe, anf. arb., fol. 3v, 6r, 71v, 74v.

⁵⁷ Sst., fol. 56r; jfr. sst., fol. 55v.

⁵⁸ Sst., fol. 46r-v.

⁵⁹ Sst., fol. 6v, 60r.

⁶⁰ Sst., fol. 74r, 75v.

⁶¹ Johan Damgaard, anf. arb., fol. 37v.

⁶² Sst., fol. 43v.

⁶³ Jens Schaffboe, anf. arb., fol. 74v; sst., fol. 40r: »Huad det gaar gantske ilde til i det konige rige, der som di viise forstandige adels mend, der borde at styre oc raade med kongen, skal foractes oc nedertrøckes«.

⁶⁴ Sst., fol. 82r-v.

⁶⁵ Sst., fol. 79v.

⁶⁶ Sst., fol. 9v.

Rosenkrantz – en anden af rådskonstitutionalismens forsvarere – kongen som en gud. Om dommerne (regenterne) hedder det, at Gud »holder dem for Guder: Gud ærer oc Titulerer dem selff for Guder / icke for de jo saa vel ere mennisker / som i; Men for den mact oc myndighed de haffve aff Gud / oc deris myndighed oc ret de forestaar / saa kaldis de Guder«. ⁶⁷ Rosenkrantz understreger, at regenter har et guddommeligt opdrag, og at Gud vil straffe ugudelige regenter. ⁶⁸

I Christian 4.s åbne brev af 28. november 1647 opfordredes stænderne til at vælge hertug Frederik; men samtidig understregedes det, at Gud alene har magt til at forsyne riger med regenter, og – som nævnt – udtrykte kansleren samme holdning i 1648. ⁶⁹ Modsat holdningen under interregnet 1533-1536 opfattede både rådsadelen og den udenråds adel interregnet i 1648 som en unaturlig tilstand, hvorfor kongevalget skulle ske hurtigst muligt. Det var en videreførelse af reformati- onsrigsdagens idé om et bestandigt regi- mente. Men ikke mindst de finansielle og militære behov anstrengte i stigende grad samarbejdet konge-råd, og de forskellige ideologiske manifestationer, der kom til udtryk i 1596 og 1648, afslører parternes forskellige udgangsposition og ideologi- ske ståsted.

Ideologiske brydninger var kun naturlige i betragtning af, at det efterreformatoriske forfatningssystem og samarbejdet mellem konge og rigsråd inden for krone- begrebets rammer byggede på et kompromis mellem adel og kongemagt og mellem forskellige forfatningsidealer. Men disse manifestationer af modstridende opfattelser havde måske mere rituel end reel betydning. ⁷⁰ 1648-håndfæstningens mange nye begrænsninger i kongens magt var i sig selv vidnesbyrd om rigsrådets forsøg

på at imødegå en monarkisk magttilvækst; men den baserede sig mere på pragmatisme end på ideologi.

Samtidig synes rigsrådet på vagt over for en symbolsk fremhævelse af en voksende monarkisme. Den nye bestemmelse i håndfæstningens artikel 51, at kongen ikke måtte udføre eller pantsætte kronregalierne uden rigsrådets samtykke, lader sig naturligvis forklare med den økonomisk sørgelige optakt til Frederik 3.s kroning, da kongekronen først måtte indløses. Men ifølge samme artikel måtte kongen ikke »forandre« kronregalierne. Formuleringen har interesse. For indledningen til biskop Brochmands kroningsbeskrivelse prydes af et par kobberstik af Frederik 3. og dronning Sophie Amalie, der bar lukkede kroner, og som nok så vigtigt blev kronet af en hånd oppefra! I midten af 1600-tallet var ideologiske manifestationer ikke nok; med statsmagts og administrationsapparatets vækst krævedes mere håndgribelige garantier for adelens stilling, således som det kom til udtryk i håndfæstningen.

Det er selvsagt vanskeligt at rekonstruere tankegang og forestillingsverden hos personer, der levede for 350-400 år siden. Religionen, der var en integreret del af hverdagen, prægede også synet på magt-

⁶⁷ Gunde Rosenkrantz, *De Helligs Bønner, Davids Psalmebog Sorøe 1655*, s. 359. I marginen står: »Øffrighed er Guder«. Bogens indledning er forsynet med vers af flere adelsmænd, bl.a. af rådskollegaen Christen Albertsen Skeel, der lige som Gunde betragtede råderne som en del af den gudsgivne øvrighed.

⁶⁸ Sst., s. 361.

⁶⁹ C. Rise Hansen, *anf. arb.*, s. 20f.

⁷⁰ Hugo Johannsen, *Regna Firmat Pietas*, s. 116 har med rette fremhævet, at symbolerne på arveret og absolutisme i arkitektur og bildende kunst mere udtrykte et kongeideal end et praktisk politisk program.

haverne og deres legitimitet. En gudsgiven øvrighed var forenelig med folkelige rettigheder og en folkelig medvirken. Men også når kongerne kaldtes guder, refererede man til embedet og funktionerne, medens kongerne fremstod som mennesker. Ganske vist omtalte biskop Jesper Brochmand i 1648 kongerne som guder, med hvilke Gud ville dele sin ubegrænsede magt. Men magten skulle benyttes til at regere kristeligt, og umiddelbart efter omtalte han »dette guddommelige embede«. Skønt monarkiet kaldtes guddommeligt og fremstilledes som den af Gud foretrukne og indstiftede styreform, fordi det på Jorden afspejlede Guds himmelske eneherredømme, var der tale om en begrænset magt. Også ved salvingen betonedes pligterne frem for rettighederne.

Omvendt kunne adelsvældens og kontraktlærens fortalere understrege Guds indsættelse og afsættelse af konger samt omtale disse som guder. Første halvdel af 1600-tallet var præget af statsretlige brydninger med forskellig betoning af

hhv. den guddommelige og folkelige medvirken. Men der var ikke tale om to uforenelige størrelser, og i tidens forfatningspraksis var de to synsmåder smeltet sammen. Rigsrådet blev opfattet som en del af den gudsindsatte øvrighed, og adelsvældens forfatningssystem bestod af en række kontrakter, der muliggjorde oprør mod en ukristelig konge. I biskop Jesper Brochmands teokratiske lære fremhævedes, at Gud indsatte konger, men at disse kunne udvælges på forskellige måder. I adelsvældens forfatningssystem kunne den teokratiske lære og kontraktlæren gå hånd i hånd.

I 1640erne gav adelsmanden Gabriel Knudsen Akeleye imidlertid en tolkning af *imago dei*, der indebar en teokratisk absolutisme, og efter enevældens indførelse fik denne retning frit løb. Professor Hans Wandal underbyggede i 1660erne enevælden teoretisk ved at se kongens magt som stammende direkte fra Gud. Hermed var kongen løst fra menneskelige love, bortset fra Kongeloven.

Kongelig reputation og adelig kultur

Af Steffen Heiberg

Reformationen betød en afgørende svækkelse af den universelle kirkes og det universelle kejserdømmes autoritet. I stedet blev det magtfulde dynastier som Habsburgerne i Spanien og Østrig, huset Valois i Frankrig, Tudorerne i England og Oldenborgerne i Danmark, der fik ansvaret for retssikkerhed og ordnede forhold. Forudsætningen for at fyrsterne kunne løse denne opgave var naturligvis, at de besad de nødvendige fysiske magtmidler. Fyrstestaten blev derfor en militær- og magtstat. Fyrstemagten var nemlig ikke uantastet. I hele Europa måtte fyrsterne kæmpe med stænder og forskellige former for rådsorganer om skattebevillingsret og ret til soldaterudskrivning.

En forudsætning for at fyrsterne kunne vinde denne kamp var, at de besad den fornødne prestige. I såvel den katolske som protestantiske del af Europa påberåbte fyrsterne sig guddommelig autoritet. Jakob 6. af Skotland (senere Jakob 1. af Storbritannien) skrev en afhandling om kongernes guddommelige rettigheder *Basilikon Doron*.¹ Ved Christian 4.s kroning i 1596 proklamerede Sjællands biskop Peder Winstrup kongernes guddommelighed med et ordvalg, der lå tæt op ad Jakobs: »På grund af deres guddommelige opgaver giver Gud dem (fyrsterne) del i

sit navn, idet Han rundt i den hellige skrift kalder dem guder og den Ophøjedes sønner og smykker og værdiger dem med andre ophøjede titler, thi med betegnelsen guder viser Han, at de er Hans hjælpere, der som et levende og besjælet billede af Ham på Jorden indtager Hans plads og udfører guddommelige hverv og pligter«. ²

Peder Winstrups tale, der blev holdt på latin, blev i modsætning til hans ukontroversielle danske prædiken ikke refereret i den officielle kroningsberetning.³ Udledelsen er påfaldende og må have politiske årsager. Rigsrådet har uden tvivl øvet censur. Allerede i 1595 havde Arild Huitfeldt formuleret et ideologiske angreb på den fyrstelige magtstat i fortalen til Chri-

¹ Herom især Roy Strong, *Splendour at Court*, London 1973 og Graham Parry: *The Golden Age Restored*, Manchester 1981.

² Frede P. Jensen, *Peder Winstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg*. Historisk Tidsskrift 12 rk., II, 1966-67, s. 375-92.

³ (Augustus Erich): *Klarlige og Visse Beskriffuelse/ Om den Stormectige/ Høybaarne Førstis oc Herris/ Herr Christians den Fierdis/ Danmarckis/ Norgis/ Vendis oc Gottis Konnings Kongelige Kroning/som lycksaligen bleff holden vdi Kiøbenhaffn/ den 29. Augusti, Anno 1596. Kiøbenhaffn 1598.*

stian 3.s historie, hvor det pointeres, at Danmark og Norge altid havde været valgriger.⁴ Oprindeligt var der ingen konger, men folket havde valgt den, der var »dydeligst og forstandigst« til at styre. Men da intet menneskeligt var fuldkomment, var det nødvendigt, at kongen omgav sig med kloge og forstandige mænd. Huitfeldts idealkonge er Christian 3., mens Christian 2. beskrives som en tyran, hvis onde styre legitimerede oprørsretten. Peder Winstrups tale og Arild Huitfeldts fortale optrak de ideologiske fronter for den konflikt mellem kongemagt og rigsråd, som kom til at karakterisere Christian 4.s lange regering.

Modsætningen mellem monarki og de forskellige former for stænder- eller rådsstyre skabte behovet for den kunstneriske iscenesættelse af kongemagten, som er karakteristisk for det 16. århundredes Europa. Prestigeslotte som Louvre, Fontainebleau, Whitehall og Escorial blev rammen om et raffineret hofceremoniel der med optog, maskerader og senere balletter satte fyrsten i centrum. Overalt spejlede fyrsterne sig i antikke herskeridealer. Arkitekturen prægedes af indflydelsen fra den italienske renæssance, ikke så meget i grundformerne, der de fleste steder fulgte lokale traditioner, som i det dekorative system, hvor søjler, pilastre og triumfbueportaler skulle give associationer i retning af antikken. Et karakteristisk eksempel er Frederiksborg, som i virkeligheden er en typisk dansk herregård blæst op til det fyrstelige format. Til gengæld er alle portaler udformet som antikt inspireret triumfarkitektur. Vejen gennem Frederiksborgs portaler er et romersk triumftog.

Udover arkitekturen spillede litteratur, musik og billedkunst en central rolle i iscenesættelsen af fyrsten. Ved indvielsen af Kronborgfontænen i 1582 blev der

sunget motetter af den tyske komponist Leonhard Lechner, der med udgangspunkt i det sammenslyngede monogram FS hyldede Frederik 2. og dronning Sophie.⁵ Seks år tidligere (1576) havde digteren Rasmus Hansen Reravius udsendt en mere end 200 sider lang rimet beskrivelse af Frederik 2.s kroning og bryllup.⁶ Historikerne fik til opgave at omskrive den nationale historie i dynastiske termer, mens malere, billedhuggere og kobberstikkere i egentligste forstand skabte og udbredte billedet af fyrsten. Et eksempel på, hvordan kunstarterne arbejdede sammen, var den serie på 43 gobeliner med afbildning af mere end 100 danske konger, som den flamske væver og maler Hans Knieper udførte til Kronborgs ridersal. Det historiske grundlag for serien var Anders Sørensen Vedels oversættelse af Saxo fra 1575. Endelig var hvert kongebillede ledsaget af en karakteristik på vers forfattet af præsten og historikeren Iver Bertelsen.⁷

Et karakteristisk udtryk for magtstatens

⁴ En kaart Historiske Beskriffuelse/ Paa hues merckeligt/ som sig Aarlige vnder Kong Christian den Tredie/ Danmarckis/ Norgis/ Vendis oc Gottis Konning/etc. haffuer tildragit. Kjøbenhaffn 1595.

⁵ Kronborg Motetterne Tilegnet Frederik II og Dronning Sophie 1582. Udgivet i Anledning af Hendes Majestæt Dronning Margrethe II's Halvtredsårsdag 16.4 1990. Det Kongelige Bibliotek og Ole Kongsted. – Ole Kongsted, Kronborgmotetternes komponist. Dansk Årbog for Musikforskning XX, 1992, Kbh. 1993 s. 7-18.

⁶ Stormectigste/ Høybaarne Førstis oc Herris/ Her Frederich den Andens/ Danmarckis/ Norgis/ Vendis oc Gottis Kongis..... Oc Stormectige Høybaarne Førstindis/ Frue Sophiæ: Høybaarne Førstis Hertug Ulrichs Daatters aff Meckelborg..... Beggis deris Kronings oc Brøllups Historie/Af Rasmus Hansen Reravius. Kjøbenhaffn 1576.

⁷ M. Mackeprang og S. Flamand Christensen, Kronborgtapeterne. Kbh. 1950.

ideologi er det officielle fyrstebillede, hvor det afgørende var, at modellen blev afbildet med den tilbørlige værdighed og anseelse. Derfor kom ydre attributter til at spille en fremtrædende rolle. Det kunne være kongelige symboler som krone og scepter eller militære vidnesbyrd som hjelm og kommandostav. Ofte blev personerne placeret i et fantastisk interiør på et persisk tæppe eller et marmorgulv omgivet af draperier af kostbare tekstiler. I det 17. århundrede blev det almindeligt at bruge romersk fantasiarkitektur eller arkadiske landskaber. Det officielle portræt spillede på illusionen. Ikke den naturalistiske persongengivelse, men den sammenhæng, modellen indgik i, var det afgørende. Marcus Geraerts den yngre malede dronning Elizabeth af England stående på et Englandskort (National Portrait Gallery, London), mens Hans Kniepers helfigursbillede af Frederik 2. fra 1581 er karakteristisk ved, at de dominerende farver er rødt og gult, de oldenborgske farver (Frederiksborg). Dronning Christina af Sverige lod sig afbilde som Pallas Athene (kobberstik af J. Falck, 1649), mens den tyske landskæftfører Konrad von Bemelberg lod sig male med én kommandostav i hånden og ni liggende for sine fødder, én for hvert feltslag han havde deltaget i (Kunsthistorisches Museum, Wien).

I Danmark blev den kunstneriske isenesættelse af fyrsten og magtstaten for alvor synlig under Frederik 2. Hans Kniepers gobeliner og hans helfigursbillede af Frederik 2. fra 1581 er allerede nævnt. Herudover udførte den nederlandske billedhugger Johan Gregor van der Scharde et par imponerende malmbuster af Frederik 2. og dronning Sophie (Rosenborg, et forarbejde til kongens buste i terrakotta på Frederiksborg), mens Melchior Lorck ud-

førte et markant kobberstik af kongen. I 1580'erne smuldrede det kunstneriske miljø ved det danske hof. Lorck forlod landet senest 1582 og i 1587 døde såvel Hans Knieper som Tychos Brahes maler Tobias Gemperlin. Afgørende betydning fik Frederik 2.s død i 1588. Formynderregeringen var ikke kunstfjendtlig, men investeringer i magtstatens prestige stod ikke på dens program. Dertil kom, at Henrik Rantzau og Tyge Brahe, der havde formidlet kontakter mellem det danske hof og udenlandske kunstnere, begge kom i konflikt med rigsrådet.

Christian 4.s overtagelse af regeringen i 1596 betød, at der på ny blev investeret store summer i prestige. I første omgang satsedes der på arkitekturen. Situationen var den, at den danske konge bortset fra Kronborg, som var en fæstning, ikke disponerede over et residensslot, der levede op til den europæiske standard. Fra 1599 arbejdedes der på Frederiksborg og det lille lysthus Sparepenge nord for slotsøen. Behovet for udsmykning var uden tvivl baggrunden for, at nye kunstnere blev tilknyttet hoffet, bl.a. Gerrit Coltermann, Jan van Wijk og Johan Gerhardt, der alle leverede såkaldte »historier« dvs. billeder med mytologisk eller bibelsk indhold. Med undtagelse af van Wijks prospekt af København, som kendes indirekte gennem et stik fra 1611, er ingen af disse kunstneres arbejder kendt. Johan Gerhardt udførte en serie med Herkules' bedrifter til Kronborg, som siden kom til Frederiksborg,⁸ hvorfra de tilsyneladende forsvandt under svenskekrigene 1658-60.

⁸ Miss. til tolderne i Helsingør. Kancelliets brev-bøger 10. december 1607. Frederiksborgs inventarium 1650 udg. ved A. Pedersen. Danske Samlinger II, 1866-67, s. 199-201.

*Christian 4. malet ca.
1611 af Pieter Isaacsz.*

Christian 4.s besøg i England i 1606 hos sin søster og svoger, dronning Anna og kong Jakob, synes at have forstærket de kunstneriske ambitioner. Vi ved, at Christian 4. var meget optaget af den arkitektur han så, bl.a. Westminster Abbey. Gotiske kirker af denne karakter kendte man slet ikke i Danmark.⁹ Inspirationen fra England kan være årsagen til, at kongen ændrede planer for Frederiksborg, således at slotskirken fik større dimensioner end oprindeligt planlagt. Det kan forklare de skævt forløbende sandstensbånd på ydermuren samt kirkens gotiske vinduer

og hvælv, som er årsagen til denne arkitektoniske misère. Indvendig fik slotskirken en udsmykning, der, som påvist af Hugo Johannsen, kan tolkes som et billedligt kongespejl og en fremstilling af det kristelige monarki.¹⁰ Der er tale om en

⁹ Henny Glarbo: Om den dansk-engelske Forbindelse i Christian IV.s og Jacob I.s Tid. Fra Arkiv og Museum, 2, II, 1943 s. 62-63.

¹⁰ Regna Firmat Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schlosskirche Christians IV. zu Frederiksborg. Hafnia, Copenhagen Papers of Art 1974, s. 67-140.

Christian 4. foran Kalmar 1611. Tegning af F.C. Lund efter gobelin fra ca. 1620 af Karel van Mander (II), brændt på Frederiksborg 1859.

visualisering af den begrebsverden, som er nedlagt i Jakobs skrift om kongernes guddommelighed.

Christian 4. blev også malet i England. Et portræt tilskrevet den engelske hofmaler Marcus Geraerts den yngre er for få år siden erhvervet til Frederiksborg. Et andet portræt af Christian 4. har formentlig også tilknytning til England. Det er en miniature i skotsk privateje, udført af Jacob van Doordt fra Hamborg, som med sikkerhed kan dateres til 1606.¹¹ Miniaturen er det første vidnesbyrd om kontakt mellem Christian 4. og van Doordt, som i de følgende tyve år med mellemrum arbejdede for det danske hof. Han var en alsidig kunstner og kunne levere alt fra miniaturer til store helfigursbilleder. Under Kalmarkrigen i 1611 malede han et helfi-

gursbillede af Christian 4. i rustning og med kommandostav. Opstillingen er en konvention, som van Doordt har overtaget fra den flamske maler Antonis van Moors officielle portræt af Filip 2. af Spanien (Kunsthistorisches Museum, Wien).

Omtrent samtidig med van Doordt blev nederländeren Pieter Isaacsz. tilknyttet det danske hof. Isaacsz. havde i forvejen relationer til Danmark, da han var født og opvokset i Helsingør, hvortil forældrene

¹¹ Torben Holck Colding, *Miniature- og Emaillemaleri i Danmark 1606-1850*. Kbh. 1991, s. 28. – Steffen Heiberg, *Engelske Christian IV-portrætter*. I anledning af en gave. Carlsbergfondets Årsberetning 1986, s. 96. – Et lille oliebillede med samme portrættype, som siden er kommet i Frederiksborgmuseets eje, er dateret 1606.

var flygtet fra de urolige Nederlande. Som elev af Rudolf IIs hofmaler Hans von Aachen forbandt Isaacsz. habsburgsk hofkunst med nederlandsk senmanierisme, hvis former og idéindhold han formidlede til Danmark, dels som kunstner, dels som Christian 4.s kunstagent.

Kun få af Isaacsz.' Christian 4.-portrætter er bevaret. Det velkendte hofte-stykke på Frederiksborg, viser kongen i en sort silkedragt med stålkrave og en kommandostav. I billedets højre side er der et postament, hvorpå magtsymbolerne krone, scepter og hjelm er placeret. På postamentet er der desuden et relief af en sejrrig feltherre stående i en romersk triumfvogn, mens han laurbærkranses af Victoria, sejrens gudinde. Figuren har en tydelig lighed med Christian 4. og der er uden tvivl tale om en allegori på Kalmars erobring i 1611. Samme år udgav digteren og historikeren Claus Christoffersen Lyschander »Triumphus Calmarniensis den calmarnske Triumph« på danske vers, hvor han fremmaner billedet af Christian 4. som sejrherre stående i triumfens og sejrens vogn. Triumffremstillingen på Isaacsz.' billede kan være inspireret af digtet. Under alle omstændigheder et karakteristisk eksempel på, hvordan kunstarterne arbejdede sammen i hyldesten til kongen.

Det var ikke alene på malede portrætter og i digtekunsten, at Christian 4. lod sig hylde som triumfator. I årene o. 1620 leverede den nederlandske gobelinvæver Karel van Mander (II) fra Delft en suite gobeliner til Dansesalen på Frederiksborg med motiver fra Christian 4.s liv med hovedvægten på kroningen og Kalmarkrigen. På hele fire af gobelinerne var Christian 4. afbildet til hest (Kroningsoptøget, Christian 4. foran Kalmar, Kalmars overgivelse og Christian 4. ved Elfsborg).

Motiverne fra Kalmarkrigen var stærkt antisvenske. I 1658, da styrkeforholdet mellem de to nordiske magter var skiftet, blev det i en tillægsartikel til Roskildefreden bestemt, at gobelinerne skulle overstryges, da de fornærmede Sverige. Det skete dog ikke; i stedet brændte de med Frederiksborg i 1859. Året forinden var de blevet aftegnet af F.C. Lund og Heinrich Hansen. Derfor har vi en fornemmelse af deres udseende.

I årene mellem Kalmarkrigen og Kejserkrigen udbyggedes Frederiksborg til et monument over Christian 4. og den danske magtstat. Ambitionsniveauet og Christian 4.s anseelse fremgår af, at flere af Europas mest fremtrædende kunstnere og værksteder bidrog til slottets udsmykning. Skulpturen til marmogalleriet blev leveret fra Hendrik de Keyzers værksted i Amsterdam, mens bronzefigurene til Neptunspringvandet i den ydre slotsgård blev udført af Adriaen de Vries i Prag. Springvandets ikonografiske program er en let gennemskuelig hyldest af Christian 4. (Neptun) og Danmark (de tre kronede løver) som havets, dvs. Østersøens og Nordhavets behersker. Også med hensyn til den indre udsmykning var ambitionerne høje. Med Pieter Isaacsz. som mellemmand anskaffede Christian 4. 23 malerier til en Kristuspassion i Kongens Bedekammer. Foruden Isaacsz. selv bidrog en række fremtrædende nederlandske malere, bl.a. Adriaen van Nieulandt, Pieter Lastman, Jan Pijnas og Werner van den Valckert.

Tiden har handlet ilde med de store anskaffelser til Frederiksborg. Såvel van Manders gobeliner som Bedekammerets Kristuspassion gik tabt ved branden i 1859. Denne ødelagde også Marmogalleriets statuer og relieffer, der tilsammen udgjorde et kosmologisk program, som ikke

*Markvard Bille til
Hvidkilde 1568-1631.
Portræt fra 1596.*

længere kan tydes med sikkerhed eller rekonstrueres. Kun Neptunspringvandets figurer er i behold, men ikke på Frederiksborg; dem tog svenskerne i 1658-60.

De store kunstneriske kommissioner til Frederiksborg vidner om et ambitionsniveau, der fuldtud modsvarede Christian 4.s politiske visioner. I slotskirkens ikonografiske program forenes kunst og politik i et relief, som forestiller sejrsgudinden Victoria. I stedet for den obligatoriske laurbærkrans holder Victoria den habsburgske krone i sin venstre hånd som et vidnesbyrd om kongens imperiale ambitioner.

De kunstneriske ambitioner ved hoffet smittede kun i begrænset omfang af på adelen. Jacob van Doordt og Pieter Isaacsz. synes således ikke i nævneværdigt omfang at have haft kunder uden for hoffet. Næsten alle bevarede danske adelsportrætter fra det 17. århundredes første fire årtier har den samme stive og skabelonagtige karakter som det 16. århundredes portrætter. Modellen er altid afbildet med den ene hånd i siden og den anden på værget med det obligatoriske slægtsvåben i hjørnet. Skemaet var en integreret del af adelig selvforståelse og tradition og træffes endnu i 1650erne. Den

Gunde Rosenkrantz (1604-75), rigsråd. Portræt i traditionel stil, malet af ubekendt kunstner 1648. Lovbogen hentyder til at Rosenkrantz var landsdommer i Skåne, da billedet blev malet. Den fejlagtige påskrift i øverste højre hjørne er fra det 18. århundrede.

samme konservative selvforståelse afspejles i byggeriet. Det 16. århundrede havde været herregårdsbyggeriets store periode, men også i Christian 4.s tid opførtes mange nye herregårde, for eksempel Gl. Estrup, Løvenborg og Marsvinsholm. Med stor stædighed holdt adelen fast ved det foregåendes borgagtige byggestil. Danmarks første barokherregård, Nysø fra 1673, blev karakter-

ristisk nok ikke bygget af en adelsmand, men af en borger fra Præstø.

Da adelen gennemgående var særdeles veluddannet og fra rejser i udlandet kendte italiensk og nederlandsk kunst og arkitektur ved selvsyn, må der være tale om et mentalt fænomen. I det 15. og endnu i begyndelsen af det 16. århundrede kunne adelsskab gives som belønning for en militær eller administrativ indsats. Også by-

Løvenborg opført ca. 1634 af Malte Juul i traditionel dansk renaissance.

Nysø opført 1673 af Jens Lauridsen, borger i Præstø. Den første danske herregård i nederlandsk barok

matadorer som for eksempel den odenseanske patricierfamilie Marsvin kunne i nogle tilfælde møve sig ind i højadelen. Men få år efter 1536 blev adelsskab kun anerkendt, hvis der kunne opvises 16 adelige aner på såvel fædrene som mødrene side. Uden at vende tilbage til fortidens degenerationsteorier, er det indlysende, at så rigoristiske krav begrænsede tilgangen af intelligens og initiativ samt – hvad der var værre – kapital udefra.

Det betød ikke, at adelen manglede dygtighed. Navne som Johan Friis, Christoffer Valkendorff og Hannibal Sehested taler for sig selv. Men den skarpe afgrænsning i forhold til andre samfundsgrupper gjorde i stigende grad adelen til en lukket kaste med fastlåste værdinormer, hvad der bevirkede, at de sociale og politiske forestillinger blev konforme og stereotype. Kravet om 16 adelige aner gjorde i realiteten kriterierne for adelskab historiske, hvorved forestillingsverdenen naturligt nok blev forankret i fortiden. Det gav sig smukke udslag i de duge, hvorpå flittige adelsdamer broderede slægtens våbner i silke, og det afspejledes i de genealogiske og historiske studier, der optog adelige af begge køn. Men fokuseringen på fortiden gjorde det vanskeligt at tilpasse sig forandringerne i det danske samfund. Derved blev adelens egne normer en trussel mod dens magtsstilling.

Adelens kredsen omkring fortiden forstærkedes af andre forhold. Hugh Trevor-Roper har i et interessant essay om barokkens hofkultur fremhævet, at kunst, litteratur og lærdom uden undtagelser var legitime interesse- og studieområder for humanistiske lærde i begyndelsen af det 16. århundrede.¹² Det vendte kirkebrudet op og ned på. I den katolske modreformations øjne havde netop lærdom for

dennes egen skyld eller med henblik på at afdække ukendte guddommelige sandheder ført til kætteri. Lærdom havde vist sig farlig og måtte kontrolleres. Resultatet blev den pavelige index over forbudte bøger. Protestanterne derimod, hvis doktriner havde fundet støtte i den nye videnskab og appellen til fornuften, så derimod en fare i kunsten og den hermed forbundne appel til følelserne. Trevor-Ropers betragtning gælder i højere grad calvinismen end lutheranismen: Luther var som bekendt ikke billedfjende, men det er tydeligt, at fornuft og lærdom også i det lutherske Europa prioriteredes langt højere end kunst.

Den danske adel kan mellem 1536 og 1660 opvise en lang række navne, der markerede sig inden for videnskab, historie og teologi. Det er nok at nævne Arild Huitfeldt, Tyge Brahe, Holger Rosenkrantz og Birgitte Thott. Endnu flere støttede lærde studier og digtning. Kansler Christian Friis hjalp blandt andre Ole Worm, Longomontanus, Pontanus, Stefanus og digteren Hans Mikkelsen Ravn. Tage Thott støttede Anders Bording, mens Lyschander blev hjulpet frem i verden af familien Bille. Derimod er der ingen eksempler på kunstmæcener blandt den danske adel og næsten heller ingen samlere. En af de få, som havde en egentlig malerisamling, var Laurids Ulfeldt. Også Corfitz Ulfeldt havde en del billeder. I hans gård i Malmø inventariserede de svenske myndigheder mere end 90 malerier og da han forlod Danmark i 1662 medtog han henved 60 malerier.¹³

¹² Hugh Trevor-Roper, *The Culture of the Baroque Courts. Renaissance Essays*. London 1986, s. 223-38.

¹³ Steffen Heiberg, *Enhjørningen Corfitz Ulfeldt*. Kbh. 1993, s. 211.

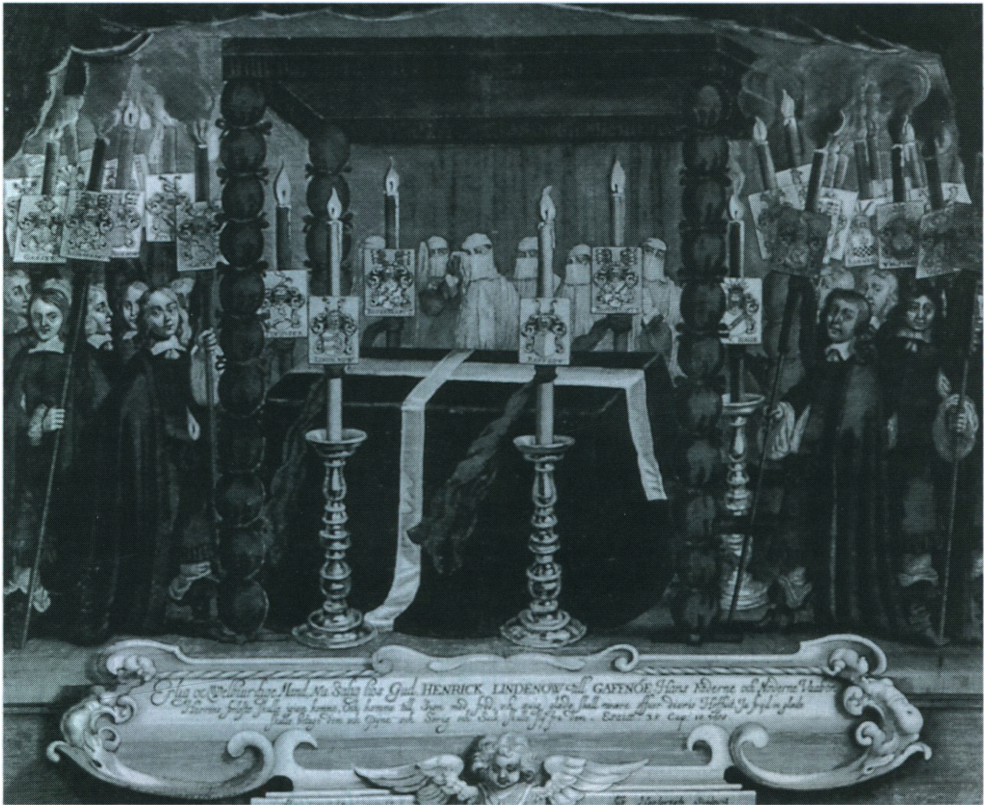
Det Thottske Palæ på Kgs. Nytorv, den franske ambassade opført af Niels Juel 1683-86.

De fleste herregårde synes kun at have haft beskedne billedsamlinger, bortset fra familieportrætter. Langt større var interessen for bøger. Jørgen Seefelds bibliotek på ikke mindre end 26.000 bind havde europæisk ry, men også Otte Krag, Laurids Ulfeldt og Joachim Gersdorff var berømte for deres bogsamlinger, som for en stor del er indgået i Det kongelige Bibliotek.

Politiske og sociale traditioner i forbindelse med religiøse normer gjorde den danske adel åben overfor lærdom og videnskabelige studier, mens man forholdt sig passiv til kunst med mindre den havde en historisk orientering. Der var dog et felt, hvor adelen markerede sig. Det var i patronatskirkerne, hvor de adelige patro-

ner ofte bekostede en fornem udsmykning i form af udskårne og stafferede altertavler og prædikestole, pulpiturer, epitafier, orgler, alterkalke og alterstager i guld, sølv eller malm med mere. Netop patronatskirkerne var det offentlige rum, hvor adelen kunne stille sin rigdom og magt til skue. Hornslet kirke i Østjylland og Valby kirke i Sydøstskåne udbyggedes til mausolæer for hver sin gren af slægten Rosenkrantz, mens Ulfelderne fik deres mausolæum i Kværndrup kirke på Fyn og Skeelerne i Auning kirke i Djursland.

Den vægt, der blev lagt på den lokale prestige, er et indirekte udtryk for, at den danske adel fundamentalt set repræsenterede en agrarisk kultur. Renæssancens

Rigsråd Henrik Lindenovs Dannebrogsprydede bære. Kobberstik ca. 1655 af Albert Haelwegh.

billedkunst var i sin oprindelse snævert forbunden med italiensk og flamsk bykultur, men blev overtaget af fyrsterne samtidig med, at disse tilintetgjorde byernes selvstændighed. Hele denne side af renaissancekulturen var i Nordeuropa og Danmark importgods, som fyrsterne tog til sig for reputationens skyld. Endnu på Christian 4.s tid byggede den danske adel kun i begrænset omfang bypalæer. Mange højadelige havde ganske vist en gård i København, men i de fleste tilfælde spillede bygårdene ingen fremtrædende rolle i adelens sociale liv. Det er betegnende, at udenlandske gesandter sjældent blev indkvarteret i adelens gårde, men i reglen hos maleren Karel van Mander (III), hvis

gård i Østergade var berømt for sin indretning. Først i slutningen af århundredet begyndte den danske adel for alvor at bygge prestigepalæer i byerne, som for eksempel Niels Juels palæ på Kgs. Nytorv, den nuværende franske ambassade. Bypalæernes opdukken var netop en konsekvens af bureaukratiseringen af landets styre, der gjorde det nødvendigt for regeringens spidser og de højere embedsmænd at opholde sig mere eller mindre permanent i hovedstaden. Derved skiftede land- og byboligen status. Palæet i byen blev det egentlige hjem, mens opholdet på herregårdene blev anset for rekreativt. For den bureaukratiske elite blev herregården et *maison de plaisance*.

Ludvig Rosenkrantz til Rosendal i Norge (1628-85). Malet i heroisk kostume af ubekendt kunstner ca. 1680-85.

Elitens stærkere tilknytning til byerne, dvs. København, betød at den i højere grad end tidligere adopterede de kunstneriske normer, der gjaldt ved hoffet. Afgørende betydning for udviklingen fik de tolv år mellem 1648 og 1660. Med Frederik 3.s håndfæstning havde rigsrådet

statsretligt placeret sig over kongemagten som den egentlige bærer af suveræniteten. Den nye statsretlige rolle gav rigsrådet et prestigebehov, hvor kunst fik en stærkere placering end tidligere. Et udtryk herfor var den såkaldte rigsrådsserie fra ca. 1657, hvor portrætter af rigsråder-

ne blev stukket i kobber efter malede forlæg af Abraham Wuchters. Fra helsingoranske skifter ved vi, at kobberstukne portrætter af kongen var almindelig i mange borgerhuse allerede i begyndelsen af århundredet. Rigsrådsserien afspejler rigsrådets behov for den samme synliggørelse.¹⁴ I større omfang end tidligere brugte den adelige elite fra 1640erne hoffets kunstnere, ikke mindst portrætmalerne Abraham Wuchters og Karel van Mander. Også på herregårdene steg ambitionerne. I 1640erne udsmykkede landets rigeste mand, Otte Thott, sin herregård Søvdeborg i Skåne med en hidtil ukendt pragt. Enestående i Nordeuropa er det italienske stukloft i Stensalen, hvis mere end 30 felter har hver sin mytologiske fremstilling. Også »den røde salon«s udskårne loft vidner om ambitioner.¹⁵ Et andet træk var, at adelen begyndte at annektere nationale symboler. Et stik af Albert Haelwegh fra 1655 viser rigsråd Henrik Lindenovs bære smykket med Dannebrog.

Statsretligt blev de tolv års rigsrådsstyre fra 1648 til 1660 en episode. Bureaokratiseringen var derimod en faktor af bli-

vende betydning. Behovet for en professionel administration underminerede den traditionelle agrare adelsvælde og påførte adelen nye normer, som havde rod i syd- og vesteuropæisk bykultur. Den lærde adelsmand blev som type afløst af den kosmopolitiske bureaukrat. Det afspejledes også i billedkunsten. De traditionelle ikonagtige adelsportrætter forsvandt. De nye bureaukrater lod sig gerne afbilde iført Dannebrogordenens eller Elefantordenens dragter eller i antikiserende heroisk kostume, mens deres hustruer lod sig male som Diana. Om dagen var de professionelle bureaukrater; om aftenen deltog de i de hoffester, der var et centralt led i den iscenesættelse og ritualisering af kongemagten, som var karakteristisk for den ældre enevælde.

¹⁴ Povl Eller, *Borgerne og billedkunsten på Christian 4.s tid. Fra Frederiksborg Amt 1974*, s. 116-122.

¹⁵ Bredo Grandjean i *Arte e artisti dei laghi lombardi. Società archeologica comense. Como 1961*.

Danmarks frugtbare Herlighed

Et dateringsproblem

Af Ole Feldbæk

Undervisningen af de historiestuderende i fagets teknik og metode er gammel og prøvet. Nogle af elementerne i undervisningen rejser dog større problemer end andre. Et af dem handler om tvivl. Hvordan »lærer« man at tvivle? Og hvordan håndterer man sin tvivl?

Man kan i en tekst savne noget, som man forventede skulle være der. Men som ikke er der. Eller måske overraskes af noget, som man ikke ventede at finde i den sammenhæng. Eller mere generelt: opleve en uoverensstemmelse mellem det, historikeren mente at vide om en periode, og kildematerialets udsagn. Johannes Steenstrup brugte ofte udtrykket: »Man studser uvilkårligt«. Vi bruger måske billedet, at alarmlamperne begynder at blinke. Men vi mener det samme.

Direkte kan vi næppe lære de studerende at tvivle. Blandt andet fordi det ofte forudsætter et intimt kendskab til en periode og dens kilder, som den studerende ikke kan forventes at sidde inde med. Og fordi det i udgangspositionen i så høj grad drejer sig om instinkt og fornemmelse. Til gengæld kan vi give nogle brugbare anvisninger på, hvordan de kan håndtere deres tvivl, når den først er opstået. Først og fremmest, at de aldrig må feje den ind under gulvtæppet. De må søge at løse det

problem, som tvivlen rejser. Eller – hvis det ikke er muligt – klart markere, at der efterlades et uløst problem. Og i det videre arbejde tage højde for denne usikkerhed.

En sådan steenstrupsk studsens meldte sig uvilkårligt ved gennemlæsningen af Arent Berntsens økonomisk-topografiske storværk *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed*, der blev trykt i København i årene fra 1650 til 1656. Det, der vakte tvivlen, var forfatterens billede af et samfund, hvor alt går ufatteligt godt. Mest udpræget kommer det frem i hans skildring af de enkelte købstæders blomstrende søfart og handel.

Aalborg beskrives således: Forbete Aalborg bestaar aff it stort Borgerskab, som deris Næring vide at søge saa vel aff Landet med Korn- och Øxen-Kiøb, som til Søes, eftersom de med deris egne Skibe Holland, England, Franckerjge, Spanien, Norge, Sverrige, Ryssland oc omli-gende Danske oc Tydske Stæder besøge. Formedelst slig saavel som anden Nær-somhed Byen udi Formue oc zirlig Kiøb-steds Bygning oc Størelse dagligen tiltager oc forbedris.¹

¹ 1:152. Jvfr. også Ole Feldbæk, *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*. 1993, s. 43.

Og en by som Randers får en lige så entusiastisk beskrivelse. Af Gudenåen hafver Borgerskabet stor Næring, formedelst det herlige Laxefiskende, de saa got som for deris Dørre hafve, som før omrørt er. De bruge oc derforuden en stor Handel med anden atskillig Landets gode Vare, som de self med egne Skibe til Spanien, Holland, Norge, Tyskland oc andre omliggende Stæder udføre giennem Randers Fiord, som 2 Mile weigs fra Belt til Byen opløber, oc der gjør en synderlig god Hafn. Samme By er vel icke af stort Begrib, men hafver dog megen sneffrer Bygning, oc derved af it stort Borgerskab bebois, hvilcke i allmindelighed ere formuende oc fornemme Folck, som meg Zijrlig Bygning gjør samme By meget anseelig.²

Man spørger sig selv: Er det virkelig det Jylland ved Christian 4.s død, som historikerne mener at kende? Efter to besættelser: først af Wallensteins kejserlige tropper, og så af Torstensons svenske hær? Brandskattet, skatteplaget og udpint.

Vort billede er jo et helt andet. Vi mener at vide, at 1640'erne var præget af tilbagegang i korn- og okseeksporten; at skattetrykket havde ført til forarmelse og ødegårde; og at misvækst og pest var fulgt i ulykkernes kølvand. Som en historiker, der er dybt fortrolig med perioden, har udtrykt det: »I økonomisk og social henseende markerede 1640'erne således det definitive vendepunkt for det danske samfund.«³ Fra de fede år til de magre.

Modsatningen mellem Arent Berntsens og forskningens billede af Danmark lader sig ganske enkelt ikke forlige. Hvem har ret? Den samtidige forfatter? Eller historikerne? Eller kan det tænkes, at Arent Berntsen i første halvdel af 1650'erne har udsendt et værk, der i vir-

keligheden helt eller delvist beskriver en tidligere – og lykkeligere – tid?

Forfatteren

Arent Berntsens liv kender vi i hovedtrækkene.⁴ Han kaldte sig Arent Berntsen Bergen efter sin fødeby, hvor han kom til verden i 1610. Omkring 1630 kom han i tjeneste hos den seks år ældre sekretær i Danske Kancelli Axel Iversen Juul, og efter hans afgang fra statstjenesten i 1634 hos hans svigerfar, kongens kansler Christen Friis til Kragerup.⁵ Senest i februar 1637 var han skriver hos lensmanden Iver Krabbe på Varberg; og i 1644 flyttede han med sin familie til København. Her blev han i 1647 rådstueskriver; og fra 1670 til sin død ti år senere var han rådmand. Han tilhørte kredsen af krigsfinancierere omkring Henrik Müller; sin voksende formue placerede han i grunde og bygninger inden for hovedstadens skærmende volde; og i modsætning til Henrik Müller ev-

² 1:143.

³ Erling Ladewig Petersen i Danmarks historie 2:2. 1980, s. 547-48.

⁴ Dansk biografisk Leksikon. 2. 1979, s. 43-44.

⁵ Axel Juul aflægger 7. september 1629 embedsdel til kansler Christen Friis. Jvfr. Henrik Jensens ligprædiken over Axel Juul: Helgenis hensamling fra Verdens U-fred oc U-roe til Himmelens Fred oc Roe. København 1672. Arent Berntsen indicerer selv, at han var med i enkedronning Sophies ligfølge fra Falster til Roskilde i første halvdel af november 1631. Jf. C.F. Bircka og J.A. Fridericia, Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. 2. 1889-91, s. 357. Mellem disse to tidspunkter må Arent Berntsen antagelig være kommet i Axel Juuls tjeneste. Axel Juul tager sin afsked fra Kancelliet 16. januar 1634, jf. Henrik Jensen: anf. arb. På den tid må Arent Berntsen være gået i Christen Friis' tjeneste. Han anføres som skriver i Varberg første gang i februar 1637. Her var Iver Krabbe blevet lensmand i begyndelsen af juni 1636, jf. Christian den Fjerdes egenhændige Breve. 4. 1882, s. 32.

nede han at redde sig og sine penge sikkert over i den nye tid, hvor han tjente den unge enevælde så loyalt, som han før havde tjent adelsvælden.

Alt i alt et ikke usædvanligt borgerligt levnedsløb i det turbulente 1600-tal. Hvad der gør ham til noget særligt, er hans 1060 tætrykte sider store værk *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*. Hvis rigt billedsmykkede forside viser forfatterens portræt stukket af Simon de Pas og – indrammet af forgængeligheds-symboler – hans fromme borgerlige skjold: den aldrig sovende trane, der holder en sten. Det selvsamme mærke, som en anden markant skikkelse i dansk boghistorie: Søren Gyldendal tog. Sindbilledet er ofte brugt i 1600- og 1700-tallet. Men tanken om en sammenhæng er tiltalende.

Arent Berntsen var en from mand. I 1637 oversatte han en lille latinsk opbyggelsesbog: *Manuale de preparatione ad mortem* til dansk: *Konst at døe*; og i den nedskrev han sine familieoptegnelser.⁶ Og fortalen til hans store værk er fyldt til bristepunktet med forklarende og uddybende steder fra Den hellige Skrift. Men han var også interesseret i bøger og i historie. Under et ophold i Ringsted bliver han dybt betaget af landsdommer Jørgen Seefelds vældige og udsøgte bibliotek, som »udi dette Rige oc des underliggende provincier icke haffver lige«. ⁷ I Roskilde, Ringsted, Sorø og Odense gør han omhyggelige optegnelser om de historiske gravminder.⁸ Han falder i beundring over Kalundborgs femtårnede kirke: »en saadan fremmit *Invention* oc Maneer, som sielden noget steds findis«. ⁹ Fra sin tid i Varberg har han hjembragt en indgående beskrivelse af monumentet over Steen Rosensparre, der faldt »for sit Fæderne Land« i slaget ved Axtorna 1565.¹⁰ Og

læserne får at vide, at man på hederne i Jylland kan se spor efter hustomter og agere fra den sorte døds tid.¹¹

Man lærer et menneske at kende, når man læser hans værk. Og man bliver glad ved bekendtskabet.

Værket

Om værket har Arent Berntsens seneste biograf sagt, at »en systematisk udnyttelse af B.s værk vil utvivlsomt kunne kaste lys over endnu dunkle punkter i datidens landboforhold, men moderne forskning har næppe til fulde udnyttet værkets muligheder«. ¹² Sande ord. Så meget mere som den reprografiske genudgivelse fra 1971 nu har gjort denne skatkiste af informationer – forgængeren for Erik Pontoppidans *Den danske Atlas* og *Trap Danmark* – tilgængelig for alle.

I det ydre fremtræder værket som ét svært bind i lille kvart med én forside. Men i virkeligheden består det af fire selvstændige bind med egne titelblade, hvor bind 1 er pagineret separat, mens bind 2, 3 og 4 er pagineret fortløbende. Et træk, der røber, at der reelt er tale om to værker i ét.

Bind 2 – trykt i København 1650 – gennemgår jordegodsets ejendomsforhold og herligheder og bringer specificerede takster for ager, eng, olden, landgilde, andre indkomsttyper og arbejdspenge.

⁶ Albert Fabritius, Arent Berntsens familieoptegnelser. Personalhistorisk Tidsskrift. 12. rk. 2. bd. 1948, s. 128-33.

⁷ 1:28-29.

⁸ 1:27-30 og 90-91.

⁹ 1:33.

¹⁰ 1:82-83.

¹¹ 1:129.

¹² Steffen Heiberg i Dansk biografisk Leksikon. 2. 1979, s. 44.

Den trykte forside til Arent Berntsen: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Hærlighed*. København 1656.

Bind 3 fra 1651 behandler indgående og med mange formulareksempler køb, salg og pantsættelse af jordegods, søskende- og mageskifter – og fremgangsmåden ved markers rebning. Denne jordfordelingsprocedure har helt øjensynligt fængslet Arent Berntsen, som beklager, at den på hans egen tid så sjældent blev taget i anvendelse.¹³ Og det optager ham, hvorledes der ved rejsningen af skelsten bliver »i Jorden nedlagt *Flint oc Kul* som ævigvarende og u-foranderlige kiende Tegen oc Vidnissbyrd, at saadanne Steene, til Marcke skæls underskeed, der ere hensatte«. ¹⁴ En iagttagelse, moderne ar-

kæologer vil nikke bekræftende til. Bind 4 fra 1652 – på sidste side dog anført som trykt i 1655 – bringer ifølge titelbladet »Alle Slags Maal oc Vægt udi Danmarck oc Norge«. Dete uforlignelige hjælpemiddel for enhver, før Christan 5. udstedte sin mål- og vægtreform – og for den sags skyld også efter. Og i bindets anden del aftrykker han en lang række forskellige udspisningstakster for kronens og adelens tjenere og for institutioner.

¹³ 3:440.

¹⁴ 3:470.

Værkets tre først udkomne bind har således et klart enhedspræg i indhold og sigte. Sammen gav de udtømmende information for den adel og den krone, der ejede Danmarks jord. Bind 1, hvis fortale er dateret København den 17. oktober 1655, og hvis trykkeår er 1656, er væsensforskelligt i anlæg og form.

Allerede det fælles billedrige titelblad markerer det overordnede tema for værket: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*. Under skyer med Jehovas navnetræk troner Ceres over agerbrug og frugtavl. Merkur vogter kvæget og oldensvinene, mens Pan lystigt spiller på sin fløjte. Neptun med sine to vældige havheste og med treforken som våben beskærmer havene om rigerne, hvor fisken bliver fanget og tilberedt, og hvor tungtlastede skuder står til søs. Og nederst bringer befolkningen sine naturalydelser til en af rigets kanonspækkede fæstninger: Arent Berntsen Varberg. Hvor magtstaten personificeret i en Christian 4-lignende skikkelse modtager den frugtbare herlighed i sække og tønder.

På dette titelblad skriver Arent Berntsen, hvad hensigten er med bindene 2, 3 og 4: »Alle (især unge Hofftienere) som i Kiøb, Skifter &c. Jordegods hafve at berregne, Til Nøtte oc Tieniste sammenskrevet«. For at lette arbejdet for de unge borgersønner, der skulle arbejde, som han selv i sin ungdom havde gjort, for adelige patroner i deres kamp for at erhverve sig den størst mulige del af jorden på de mest fordelagtige vilkår. Men han skriver også, hvad bind 1 handler om: »Danmarckis oc Norgis Fructbarhed, Deeling, Kiøbstæder, Indbyggeris *Qualiteter* oc fornemste Omstænde«.

I indledningen beskriver han Danmark som det forjættede land, der flyder med mælk og honning; som frembringer alt,

hvad indbyggerne selv behøver, inden for såvel dyre- som plante- og mineralriget; og som endda har et overskud for eksport. Indbyggerne tillægges mange fysiske fortrin, og er dertil »venlige oc lystige Gemytter«. ¹⁵ De »ere oc med Styrcke og Mandelighed begaffvede, saa de icke uheffnt dem lade vederfaris nogen Spot: Vide dog der hos med maade aff dem selff at holde, oc ære gjerne fremmede Nationer«. ¹⁶ Riget har »en sacte oc sund Luft«, som holder »des Indbyggere ved god Sundhed oc Velstand«, hvilket »gemenligen giffver gamle oc velbedagede Folck«. ¹⁷ I sin fortale taler Arent Berntsen om »disse vore kiere Fæderne Rjger Danmark oc Norge«; og i omtalen af Arild Huitfeldts grav på Herlufsholm priser han kanslerens og skoleherrens indsats for at skrive *Danmarckis Rigis Krønnicke*, »for hvilcken U-mage alle gode Danske som Fædernelandet elsker, hannem Tack oc stor Berymmelse plictig ere«. ¹⁸ Arent Berntsen tjente magten og dens mænd med sin pen; og han delte denne elites nationale identitet og dens kærlighed til fædrelandet med dets stolte fortid.

I bind 1 tager Arent Berntsen sine læsere med rundt i riget. De sønderjyske og de norske dele får dog en kort og ret summarisk behandling. I Danmark giver han sig derimod god tid. Stift for stift, len for len og købstad for købstad fremhæver og roser han velstanden og vindskibeligheden. Kun undtagelsesvis kritiserer han.

¹⁵ 1:12.

¹⁶ 1:12.

¹⁷ 1:13.

¹⁸ 1:37. Jvfr. også Harald Ilsøe, *Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550-1700*, s. 33 og 65-72. I Ole Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie. 1. Fædreland og modersmål. 1536-1789. 1991.*

Han vender sig mod kostbare udenlandsrejser. Men skarp bliver han kun, når han kommer ind på vornedskabet på den sjællandske øgruppe og adelens modstand mod kongens forsøg i 1634 på at ophæve en tvang, der førte til bøndernes forarmelse og til fæsteforsiddelser.¹⁹

Hans rejser kan formentlig rekonstrueres. Om end hans levende form kan efterlade læseren i den tro, at han har været overalt. Men i Skåne og Halland har han rejst. Sjælland kender han særdeles godt. På Lolland og Falster har han været: i det fornemme følge, der i efteråret 1631 hentede enkedronning Sophies lig på slottet i Nykøbing for at føre det til dets sidste hvilested i Hellig Tre Kongers Kapel i Roskilde Domkirke. Det var ved den lejlighed, han beså de mange krykker, som de mirakuløst helbredte havde efterladt i valfartskirken i Kippinge.²⁰ Han siger direkte, at han har opholdt sig på Fyn »nogen Tjd«; og han roser i den forbindelse fynboerne og deres honning, med hvilken »de synderlig vel vide at blende oc temperere hin herlige Fynske Miød«. ²¹ Og i Jylland har han også rejst, muligt i forbindelse med at hans patron Axel Juul besøgte sine gårde ved Struer.²²

Arent Berntsen giver sine læsere fuld valuta – for ikke at sige smæk for skillingen. På de sidste sider i bind 1 får han plads til en *Boldhuus Ordinantz bestaaende udi Fire oc tyfve Artickle*: et sæt tennisregler fra Paris 1591, som er blevet oversat til dansk den 26. april 1650.²³ Beregnet for den store bygning umiddelbart neden for Slottet, hvor Den røde Bygning nu ligger. Henrik Müller havde i 1647 erhvervet grunden; og året efter fik han privilegium på at bygge og drive et boldhus med udlejning af værelser og med udskænkning.²⁴

Bind 1 indledes med en ordrig og from

Dedicatio, stilet til Frederik 3. og tyve navngivne rigsebedsmænd, rigsråder og fremtrædende adelige – herunder hans gamle patron Axel Juul til Volstrup. Han maler her et skønmaleri, dels af kongens og rigsrådets samdrægtighed, dels af det tætte og tillidsfulde forhold mellem de tre stænder: nærestanden, lærestanden og værgestanden. Gennem historien – understreger Arent Berntsen – har kongerne behandlet deres undersåtter med mildhed. Hvorfor »voris Naadigste Konninger altid saaledis om deris *Affectioner* hafver været – oc er forsickred, at de alleveyne uden all *Comitat*, sickre uden Fare kunde reigse oc dem opholde blant hvilcke deres Undersaatter dem Naadigst behage. Ja kunde tryggelig ligesom hvile udi en hver deris Undersaattis Skiød«. Øjensynlig et gennemgående træk i de danske kongers selvforståelse.²⁵

Den obligate forfatterbeskedenhed giver Arent Berntsen endelig udtryk for i et utvivlsomt af ham selv forfattet digt til Momus, skinsygens gud. Betitlet *Ad Momum*:

¹⁹ 1:43-48 og 52-53, samt IIsøe: anf. arb. s. 69.

²⁰ 1:112.

²¹ 1:100.

²² 1:167.

²³ 1:353-58.

²⁴ Johan Jørgensen, Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark. 1966, s. 37 og 51; og O. Nielsen, Københavns diplomatarium. 3. 1877, s. 303-304.

²⁵ Det samme roste Frederik 4. sig af, da zar Peter hævdede, at han kunne befale en hvilken som helst af sine undersåtter at styrte sig ud fra Rundetårn. Christian 4. skal over for fremmede gesandter have rost sig af det samme, jf. IIsøe: anf. arb. s. 68. Også Christian 10. som den enlige rytter under den tyske besættelse fremkaldte dette billede. Et muligt klassisk forlæg for denne karakteristik af den retfærdige fyrste er forgæves eftersøgt.

Mome, skiold her ickun frjdt,
 Din Vanart lad frjt høre,
 Det actis aff de Fromme lidt,
 Lit Got du selff kant giøre;
 Din U-forstand den merckis saa,
 De Vise hår fornømmed,
 At intet som først findis paa,
 Tillige er fuldkommed.

Forskningen

Om Christian 4.s Danmark foreligger der en meget omfattende forskning i form af biografier, erhvervs- og socialhistoriske oversigtsværker og specialundersøgelser, byhistorier og kommenterede kildeudgaver. Denne forskning med mere end hundrede år gamle traditioner har naturligvis kendt Arent Berntsens værk. En afsøgning af en god del af denne litteratur viser imidlertid, at forholdsvis få i virkeligheden har brugt værket; at brugen endvidere generelt har indskrænket sig til udnyttelsen af detailinformationer, typisk om mål og vægt; og at endelig så godt som ingen er kommet ind på værkets datering.

Som hovedregel har forskerne implicit gået ud fra, at der var overensstemmelse mellem værkets trykkeår og dets informationer. Enkelte – som landbohistorikerne Hans H. Fussing og Fridlev Skrubbeltrang – henfører dog explicit de informationer, de udnytter, til udgivelsestidspunktet.²⁶ Hos én forsker sporer man imidlertid en vagtsomhed over for kilden. I *Dansk Socialhistorie* gør Erling Ladewig Petersen ved gengivelsen af Jørgen Skeels udspisningstakst opmærksom på, at marsken døde i 1631;²⁷ og i bind 2 af *Odense bys historie 1559-1660* nævner han, at Arent Berntsens Odense-billede er »– tidspunktet taget i betragtning – vel optimistisk«. ²⁸ Kun en enkelt forsker har explicit taget dateringsproblemet op. I

bind 2 af *Det danske landbrugs historie* fra 1988 har Karl-Erik Frandsen som den første gengivet et udkast til den billedprydede forside i den trykte udgave. Dette udkast findes i et manuskript, hvis pergamentsbind bærer Arent Berntsens navnetræk og initialer og årstallet 1635;²⁹ og på det grundlag slutter forfatteren, at bogen »blev påbegyndt omkring 1635«. ³⁰

Denne iagttagelse er ny. Og alligevel er den det ikke.

Den har faktisk stået til forskningens rådighed siden 1887. Det år publicerede Oluf Nielsen sin fortsat grundlæggende biografi over Arent Berntsen i *Personalhistorisk Tidsskrift*.³¹ Og her kan man læse det samme. Ejendommeligt nok fandt Oluf Nielsen ikke grund til at gøre opmærksom på forholdet i sin artikel om Arent Berntsen, der udkom året efter i *Dansk biografisk Leksikon*.³² Men i anden udgave skrev Eiler Nystrøm i 1933 om værket, at »det var anlagt allerede i hans Ungdom, mens han stod i Axel Juuls Tjeneste«. ³³ Og også i *Dansk biografisk Leksikons* tredje udgave fra 1979 kan vi hos Steffen Heiberg læse, at »allerede mens han var i tjeneste hos Axel Juul havde han grundlagt det store værk«. ³⁴

²⁶ Se bl.a. Hans H. Fussing, Herremand og fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600. 1942, s. 3, 69, 193 og 259; og Fridlev Skrubbeltrang, Det danske landbosamfund 1500-1800. 1978, s. 83 og 86.

²⁷ Bind 3. 1980, s. 152.

²⁸ 1984, s. 17.

²⁹ Håndskriftsamlingen. Det kongelige Bibliotek. Ny kgl. saml. 771, f. 4°.

³⁰ S. 61 og 155-56.

³¹ O. Nielsen, Arent Berntsen. Rådstueskriver og Rådmand i København. Personalhistorisk Tidsskrift. 2.r. 2.bd. 1887, s. 257-79.

³² Bd. 2. 1888.

³³ Bd. 2, s. 538.

³⁴ Bd. 2, s. 44.

»Og hvad kan vi så lære af den historie?« – for nu at citere den store pædagog Gotha Andersen. Vel blot at vi udnytter de fremragende hjælpemidler, der bliver stillet til vor rådighed, alt for lidt. Og at vi på det punkt vist alle er syndere.

Men tilbage til dateringsproblemet.

Dateringsproblemet

Med bagklogskabens klarsyn kan man naturligvis undre sig over, at brugerne af værket ikke har undret sig. For umiddelbart savner det jo indre sandsynlighed, at det væld af informationer og iagttagelser skulle være blevet indsamlet, mens Arent Berntsen sad som skriver på Varberg fæstning 1637-44; og det forekommer lige så usandsynligt, at han som en travl byskriver i København har haft tid til så krævende et indsamlings-, rensnings- og ordningsarbejde.

Ud fra en umiddelbar betragtning må værket – det hele eller dele af det – være blevet til i første halvdel af 1630'erne. I de år, da han tjente i Danske Kancelli, først under Axel Juul og derpå under Christen Friis. Her havde han alle muligheder for at gennemføre sit forehavende: Kancelliets arkiv; lensregnskaber og andet relevant materiale; rejser i sine høje patroners følge; og den ret til at stille spørgsmål, som hans nærhed ved magten gav ham.

Det er på den anden side ikke ensbetydende med, at informationerne stopper, da han forlader kancelliet. Det fremgår klart, at han sine steder har aktualiseret sin tekst. Eksempelvis nævner han Sorøs købstadsprivilegier 1638, Bergens brand 1640, Guldværket 1644, Haderslevhus' brand 1645, kronens afståels af Saltø gods 1646 og Tøjhusets brand 1647.³⁵ Og selv efter at han den 17. oktober 1655 afslutter sin fortale til værket, når han at

indføje nogle positive kommentarer til præsteforordningen af 24. november samme år.

At værkets grundlag faktisk er blevet til i første halvdel af 1630'erne, ved vi fra den bedste kilde af dem alle: Arent Berntsen selv. I sin *Dedicatio* forklarer han nemlig, hvorfor »min Ringhed« – som han betegner sig – har understået sig i at skrive om en »saadan værdig *Materie* oc *Fructbarheds Herlighed*«.

Inspirationen var de rent praktiske problemer, han stødte på i sit arbejde:

efftersom min Ungdoms ringe Hofftienne hos Velb: goede Mænd ofte udfordret, at behøfvedis *Taxter* och Effterretning, hvorledis Jordegodtzis Eyendom oc Landgild i Kiøb oc Skiffter beregnis skulle, da om skiønt icke feiled Mengden aff underskeedlige *Taxter*, forekom dog underskeedlige rår Landgilds Poster oc *Species*, om hvilcke mand ingen Effterretning i *Taxterne* befant, til med bleff befunden, samme *Taxter* i mange Poster u-offvereensstemmende, en Deel ved vrang Skriffit, oc en Deel ved u-lige *Taxering*, saa der offver ofte i vanskelige Posters beregning, temmelig *Diffirens* oc Tvifl indfalt;

Det var således godsmaterialets uhomogene karakter, der stod i vejen for ensartede vurderinger:

Saadant merckende, foresatte jeg mig, oc Tjd effter anden beflittet, en fuldkommen *Taxt*, med hvis der til kunde være fornøden, til min egen Brug, at samle oc forfatte; Med hvilcket der jeg nogen Tjd, i den Sal: Herre H: Christian Frisis, fordom K: Mayt: Can-

³⁵ 1:15, 252, 274, 171, 38 og 18.

Udkast til titelblad,
indbundet i *Arent
Berntsens manuskript
fra 1635. Ny kgl. Sam-
ling. 771 f. 4°.*
Det kgl. Bibliotek.

cellers Tieniste, oc tilforne i den gode Mand Velb: Axel Juels Tienist, haffde giort Begyndelse, oc velbete: gode Mænd dem lode fornemme i samme min ringe Arbejds Anfang, at drage gunstigt Behag, er jeg der ved meere tilskyndet der udi at fortfare;

Her gør Arent Berntsen det helt klart, at han havde påbegyndt arbejdet i Axel Juuls og Christen Friis' tjeneste, og at det var deres tilskyndelse, der havde fået ham til at fortsætte sin indsamlingsindsats.

Oc effter at jeg da paa nogle Aars Tjd, med temmelig Møye i rictig Order haffde sammendraget, *Taxter* Udregninger paa Danske oc Norske Lands-

gilds oc Eyendoms Posters Beregning i HartKorn, *Item* Eyendoms oc Herligheds underskeedlige Forklaringer, samt Maade oc Forhold i Sødskinds- oc Mæge Skifters, samt Marckerebnings Fortsettelse, saa oc disse Rjgers sær Maal oc Væct, oc da fornæm, disse Rjgers Landgilds Poster, saa mangfoldige at være, at fast var utroligt, aff Landenis Fructbarhed saa mange *Species*, at kunde tilveybringis, der aff, samt, at ey tilforne noget synderligt i vort Moders Maal, om Danmarckis skønne fructbare Vilkor, var skreffvet, er jeg bleffven anleidet om, Danmarckes oc [Norges] Fructbare Herlig-

hed, (saa som det, aff hvilket bet^e. Landgilds oc Eyendoms Poster og *Taxter*, haffver Oprindelse) udi denne første Bog noget at handle.

Første halvdel af 1630'erne er således de år, Arent Berntsen selv angiver som perioden, hvor værket blev påbegyndt. Men hvor gamle var de informationer, han i de år indsamlede?

Tilsyneladende er de bedste kilder til besvarelse af dette spørgsmål de landgildetakster, udspisningstakster og andet regnskabsmateriale, han fremlægger, og som han enten selv daterer eller som ad andre veje lader sig tidsfæste.

Nogle af disse kilder findes i det trykte værk. I bind 2 er der s. 168 ff aftrykt syv landgildetakster med henvisninger til adelige mænd og to med henvisninger til adelige kvinder. Og i bind 4 s. 567 ff er der foruden udspisningstakster for Børne- og Tugthuset, Bremerholm og de kongelige skibe, Malmøhus og Skanderborg len, hospitaler og skibsfolk (alle uden år) aftrykt udspisningstakster for Kalø len 1626 og fra to adelige godsejere: Tyge Brahe og Jørgen Skeel. De døde henholdsvis i 1640 og 1631. Men deres udspisningstakster kan meget vel være væsentligt ældre.

Størstedelen af kildematerialet findes imidlertid – i kladde og i notatform – i det nylig fremdragne håndskrift i Det kongelige Bibliotek, hvis pergamentsbind som nævnt bærer Arent Berntsens navnetræk og initialer og årstallet 1635.³⁶ Her findes udspisningsmateriale fra Skanderborg len 1626, fra Kalø len 1626, fra rigsrådets takst for adelens rostjeneste 1626 og en Renteri Takst fra marts 1633. Endvidere findes der – som der står i overskriften til manuskriptets femte del – »Taxter som efterskr^{ne} S:Velb:Mends Jordegodtz er bleffuen skiff^t effter«: altså boopgørelser

i forbindelse med arveskifter og andre skifter, med henvisning til ti navngivne adelsmænd og to adelskvinder.

En kombination af det trykte og det utrykte materiale giver en gruppe på 19 adelige skifter. Det synes at være en ret indgiftet gruppe med betydelige godser i Jylland. Der er adskillige slægtninge af Axel Juul og Christen Friis, og begges fædre er repræsenteret i skiftematerialet.

Arent Berntsens egne dateringer angiver tidspunktet for skifterne, der som hovedregel fandt sted kort efter dødsfaldet. Men dels kunne der skiftes i anden anledning. Fru Kirsten Hardenberg skiftede således i Randers i juli 1627 – med hvem vides ikke – men dør først i 1639. Dels kunne særlige forhold gøre sig gældende. Iver Juul til Villestrup dør 1627, men skiftet efter ham finder først sted på Visinggård 1629 og i Viborg 1631. Skiftet i 1629 står formentlig i forbindelse med, at sønnen Axel Juul først det år vender hjem efter en tiårig udenlandsrejse.

En kronologisk opstilling – hvor årstallet gælder skiftet, undtagen de fem med asterisk markerede personer, hvor vi kun kender dødsåret – giver følgende billede:

- 1591: Claus Glambek.*
- 1598: Anders Banner i Århus.³⁷
- Helvig Gøye i Viborg.³⁸
- 1602: Oluf Bille.*
- Jacob Seefeld på Visborg.

³⁶ Se note 29.

³⁷ I manuskriptet skriver Arent Berntsen: »s. Anders Banners udi Aarhus 1598«. I bind 2 s. 171 skriver han »Anders Baner i Skaane«. Det kan næppe være den Anders Banner, der dør 1583. Ikke identificeret.

³⁸ I manuskriptet skriver Arent Berntsen: »s. Fru Helvig Giøs udi Viborg 1598«. I bind 2 s. 171 skriver han »F. Helvig Giøe i Skaane, Lolland, Falster oc Lavind«. Det er Helvig Gøye, død 1597, gift med Mogens Gøye til Bremersvold.

- 1608: Ingeborg Bille.*
 1610: Peder Brahe.
 1612: Hans Axelsen i Århus.³⁹
 1613: Johan Johansen i Aalborg.⁴⁰
 1615: Knud Brahe på Engelstedholm.
 1616: Mogens Gøye.
 – Preben Gyldenstjerne i Viborg.
 – Axel Brahe.*
 – Jørgen Friis.*
 1618: Breide Rantzau på Rantzausholm.
 1626: Eske Brock på Dronningborg.
 1627: Kirsten Hardenberg i Randers.
 1629: Iver Juul på Vissinggård.
 1630: Jørgen Lunge i Viborg.

Arent Berntsens skiftemateriale – en hovedkilde til jordegodsets indkomster og værdi – omfatter således 19 skifter, af hvilke det yngste er fra 1630. 15 af skifterne ligger ikke blot *før* Kejserkrigen. De ligger *mange* år *før*. En konklusion, der nødvendigvis må få konsekvenser for fremtidige brugere af værket.

Konklusion og konsekvenser

Konklusionen på dateringen af Arent Berntsens takstmateriale – og her især hans landgildetakster – må være, at *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed* nok er trykt i de magre år, men at værket ihvertfald på væsentlige og efterprøvelige områder fortæller om de fede år. En til to generationer tidligere.

Mener man, at landgildetakster og udspisningstakster i første halvdel af 1600-tallet var faste og uforanderlige, behøver denne konklusion ikke at få konsekvenser for brugen af værket. Mener man der-

imod, at de var konjunkturfælgende – og det *var* en tid præget af stærke økonomiske fluktuationer – er konsekvenserne derimod ikke til at komme uden om. Nemlig at de enkelte informationer og informationstyper fremover må vægtes og vurderes kritisk med henblik på en datering.

Arent Berntsen har mistet sin kronologiske uskyld. Men værket er stadig til for at bruges. Lige som det stadig er sandt, som hans seneste biograf formulerer det: »moderne forskning har næppe til fulde udnyttet værkets muligheder«.

Et af de spørgsmål, der mest trænger sig på, er, hvad Arent Berntsen egentlig omkring 1650 ville med sit ekstremt positive billede af Danmark og med sine klart forældede oplysninger om forhold og tilstande? At kongen, rigsrådet og de fremtrædende adelige, som han dedicerede sit værk til, har sympatiseret med såvel hans form som hans sigte, kan ikke betvivles. Arent Berntsens motiver kan have været at opnå ry og rigdom. Eller at dele sin viden med sine samtidige. Eller begge dele. Det tankevækkende er, hvad de styrende mon har villet med værket? At skabe en optimisme – i et samfund, der så vist ikke var forvænt med at blive informeret, end sige rådspurgt? Eller at gøde jordbunden for en fortsættelse af de krongodssalg, som Frederik 3. allerede havde påbegyndt? Men som først blev effektuerede efter 1660. I et helt andet Danmark.

Det er et åbent spørgsmål.

³⁹ Ikke identificeret.

⁴⁰ Ikke identificeret.

Kongelige indkomst-, formue- og kopskatter 1725-89

Af Hans Chr. Johansen

Indkomst- og formueskatter blev først en permanent del af den danske statslige beskatning i 1903. Før den tid var der ikke opbygget et offentligt kontrolapparat, der gjorde det muligt at foretage årlige ligninger med tilstrækkelig sikkerhed.

Man havde ganske vist på det kommunale område i omkring et halvt århundrede forud for 1903 anvendt denne skatteform – enten som en ren indkomstskat eller som en mere omfattende skat efter formue og lejlighed, men man var tilbageholdende med at gøre skatteformen til en statskat, fordi det ville være vanskeligt at sikre sig et ensartet grundlag i hele landet.

Derimod gav dette forhold færre problemer på det lokale plan, fordi man dér bedre kunne foretage indbyrdes sammenligninger mellem borgernes skattevne. Hvis man i den enkelte kommune gennemgående satte udskrivningsgrundlaget lavt, ville det blot betyde en højere udskrivningsprocent for kommuneskatten, og den enkelte skatteydere kommunale skattebeløb ville dermed blive det samme som ved et højere udgangspunkt. Skete det derimod ved en statskat, kunne de lavere ansættelser betyde, at skattebyrden blev væltet over på andre kommuner.

Sådanne vanskeligheder og de generelle politiske forhold gjorde, at man meget

længe holdt fast ved de gamle hartkornsskatter og ved byernes bygningsafgift som den væsentligste indtægtskilde ved statslig direkte beskatning. De hvilede på et langt lettere kontrollabelt grundlag.

Problemerne ved statslige indkomst- og formueskatter betød dog ikke, at denne skatteform slet ikke var blevet afprøvet tidligere i statsligt regi. Ved en række lejligheder, hvor der – navnlig i forbindelse med krige – var brug for ekstraordinære statsindtægter, havde man under forskellige former opkrævet engangsskatter, der på den ene eller den anden måde blev udskrevet på grundlag af skatteydernes indkomst- og/eller formueforhold.

Selv om de fleste forfattere er klar over, at kontrollen ved disse tidlige indkomst- og formueskatters opkrævning var ufuldstændig, har man alligevel brugt skatternes provenu og eventuelle oplysninger om ligningsgrundlaget samt arkivmateriale vedrørende udskrivningen til at belyse en række økonomiske og sociale forhold i det danske samfund omkring udskrivningstidspunktet, idet materialet indeholder oplysninger om en lang række forhold, som det – navnlig for en ældre periodes vedkommende – kan være vanskeligt at finde andetsteds.

De ekstraordinære skatter var navnlig hyppige mellem 1660 og 1720. Det skyldtes saneringen af statsfinanserne efter Enevældens indførelse og store militærudgifter i forbindelse med Den skånske Krig og Den store nordiske Krig. Arkivmaterialet fra disse skatter, der ofte var kombinationer af formue- og kopskatter, har f.eks. været benyttet af landbrugs-historikere til at belyse kvægholdets størrelse,¹ og af demografisk interesserede til at få oplysninger om folketallet omkring skatteudskrivningstidspunktet.²

Også de ekstraordinære skatter under Napoleonskrigene og De slesvigske Krig har været anvendt i forskellige sammenhænge, f.eks. til at sammenligne indkomstfordelingen forud for den tidlige industrialisering med forholdene i 1903.³

Derimod har der været gjort mindre brug af materialet fra de skatter, der blev udskrevet mellem 1720 og 1800. Antallet af skatter i disse år er dog heller ikke så stort, idet det var en særdeles fredelig periode sammenlignet med tidligere århundreder.

Der blev imidlertid i disse år udskrevet syv ekstraordinære indkomst- og formueskatter samt den mere specielle ekstraskat fra 1762 – en kopskat, der trods sit navn fik en permanent karakter, idet den først blev ophævet i 1812.⁴

I det følgende skal der gøres nærmere rede for disses skatters karakter, det bevarede kildemateriale fra deres administration og for nogle af de muligheder, der er for at anvende det i forskellige sammenhænge. Der vil navnlig blive vist nogle eksempler på brug af materiale fra byerne, idet Enevældens skattemateriale tidligere først og fremmest har anvendt ved undersøgelser af landboforhold, og flere af de nævnte skatter hvilede ikke på landbrugsbefolkningen, der i stedet be-

talte engangsbeløb i forhold til deres hartkorn.

De enkelte skatters udskrivningsformer

Den første af de ekstraordinære skatter efter fredsslutningen kom allerede i 1725.⁵ Dens provenu var øremærket til Det kongelige grønlandske Kompagni i Bergen, som skulle genoptage den gennem mange år afbrudte sejlads på Grønland for at følge Hans Egedes første færd op. Med forordningens ord skulle det ske til »de vildfarende og vankundige folk der på landet deres oplysning udi den saliggørende tros rene og sande kundskab«, samt for at Grønland »igen kan vorde besejlet til vores undersåtters nytte og negotiens fremgang«. Et lotteri, der ellers var planlagt til at finansiere disse aktiviteter, var slået fejl, idet kun et ringe antal af de trykte lodsedler var blevet solgt.

Skatten skulle udskrives på alle, der ikke tilhørte bondebefolkningen, i forhold

¹ Se f.eks. Gunnar Olsen: Studier i præstemantallene 1677-1687, Fortid og Nutid, XIII, 1939-40, side 157-90 og Fr. Skrubbeltrang: Nogle kilder til ældre dansk landbrugsstatistik, Historisk Tidsskrift, XI, 1944-46, side 245-86.

² Aksel Lassen: Fald og Fremgang, 1965, Anders A.V. Kaare Frederiksen: Familierekonstitution, 1976 og Poul Thestrup: Household Structure on the Island of Tåsinge 1678, i Sune Åkerman et al. (eds.): Chance and Change, 1978, s. 13-22.

³ Marcus Rubin: 1807-14, 1892, side 183-89 og 524-36 samt Hans Chr. Johansen: Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864-1901, 1962, side 173-78.

⁴ De mere specielle skatter under navn af procent-skat af gager, embeder o.l., rangskat og kvartprocentskat vil ikke blive behandlet nærmere, da de hvilede på meget små udsnit af befolkningen og derfor er mindre interessante i de nedenfor nævnte sammenhænge.

⁵ Jf. forordning af 16. marts 1725.

til deres formue, og for at undgå problemerne med underdeklaration, blev skatten udskrevet som et samlet beløb på 50.000 rigsdaler, der blev reparteret ud på de enkelte stifter, som så hver især måtte se at få indkrævet det pålignede beløb, efter at amtmændene havde foretaget en yderligere repartition inden for deres områder. I byerne blev arbejdet foretaget af magistrater og byfogeder.

I juni 1726 nedbrændte de nordlige og østlige dele af Viborg. Omkring 150 bygninger blev ildens ofre, deriblandt domkirken. Det var forud for, at der i 1761 blev indført en lovpligtig brandforsikring for købstadejendomme, og til de offentlige bygningers genopbygning blev der derfor i 1727-28 pålagt en »brandstyr« efter samme retningslinier som ved 1725-skatten.⁶

Et lignende formål lå bag den tredje ekstraordinære skat et par år senere. Nu var det København, der skulle hjælpes efter storbranden i oktober 1728. I årene 1729-31 skulle der indbetales et beløb, der var ni gange så stort som i 1727-28, og måske på grund af beløbets størrelse blev det indskærpet, at »ved hvilke ligninger enhver vedkommende med al retsindighed haver at omgås, således at den ene ikke frem for den anden vorder bebyrdet over evne, men at ligheden ved taksationerne det allermeste og bedst mulige er, søges og træffes«. ⁷ Man holdt dog fast ved repartitionsprincippet, og militærpersoner og bønder blev fritaget for skatten.

I 1743 fulgte periodens største ekstraordinære udskrivning.⁸ Under den øst-rigske arvefølgekrig og den samtidige krig mellem Sverige og Rusland blev der foretaget betydelige danske rustninger. For at få finansieret dem blev der udskrevet et kompleks af skatter, hvis ingredi-

ser var a) en formueskat på 2% af nettoformuen, b) for ikke-formuende en indkomstskat, der ifølge forordningen skulle have »samme proportion« som formueskatten, c) en progressiv skat på gager og pensioner med satser på 1-20%, d) en kopskat, der indeholdt et progressivt element, idet der var forskellige satser efter stand og erhverv fra 1/2 til 200 rigsdaler. Skattepligtige var husstandsoverhoveder og tjenestefolk, men ikke hustruer og børn. Fæstebønder, menige militærpersoner og fattige var også fritaget for skattebetaling. e) Endelig en skat på heste og forskellige køretøjer o.l.

I modsætning til de tidligere skatter var der denne gang tale om en direkte udskrivning på enkeltpersoner, ikke om repartition på geografiske områder. Denne skat krævede derfor, at der blev sat et langt større administrativt apparat i gang end de tidligere.

Derefter fulgte et par mindre udskrivninger. I 1749 var det i anledning af, at Frederik V's søster Louise skulle giftes med den sachsiske hertug Ernst Friedrich Carl.⁹ Provenuet fra skatten skulle gå til at give prinsessen en standsmæssig medgift. Skattebuketten indeholdt en indkomstskat på byerne efter »vilkår, indkomst, næring og brug« og en gradueret kopskat på embedsmænd og enkelte andre erhverv. Indkomstskattebeløbet blev reparteret på byerne. Landbruget blev i stedet beskattet gennem en tillægsskat på hartkornet.

I 1757 var det atter militæruddgifter, der krævede ekstra indtægter. Nu var det op-

⁶ Se forordning af 15. maj 1727.

⁷ Forordning af 21. december 1728.

⁸ Forordning af 20. august 1743.

⁹ Jf. forordning af 4. november 1749.

rustningen for at hævde dansk neutralitet under de europæiske storkrige, dels den preussiske syvårskrig, dels søkrigen mellem England og Frankrig. Udskrivningsformen mindede meget om den, der blev anvendt ved prinsessestyren.¹⁰

Den sidste egentlige indkomst- og formueskat kom i 1789. Året før havde Danmark været nødt til at erklære Sverige krig som led i en forsvarsaftale med Rusland. Selv om den danske indsats blev af kort varighed, kostede den omkring fem millioner rigsdaler og truede med at kuldaste disse års finansplaner. For at dække udgifterne blev der derfor ved forordninger af 11. marts 1789 udskrevet en kombineret formue- og indkomstskat. Formueskatten skulle udredes som 1/2%^s afgift af værdien af selvopgiven formue, omfattende rede penge og fordringer, fast ejendom, skibe, varelagre og besætninger med fradrag af gæld. Undtaget fra skattepligten var kun bohave og husgeråd. Indkomstskatten skulle udredes som en 5%^s afgift af lønmodtagerindkomster på over 100 rigsdaler for offentlige lønninger, på over 20 rigsdaler for privatansatte mænd og på over 15 rigsdaler for privatansatte kvinder, idet der for de to sidstnævnte kategorier ikke blev taget hensyn til naturalydelse. Tyende og daglejere var helt fritaget for skatten. Selvstændige næringsdrivende skulle betale en tilsvarende næringsskat af erhvervsindkomsten med fradrag af omkostninger ved at drive erhvervet.

Ideen var dog, at der kun skulle betales enten formueskat eller indkomst/næringskat. Det bestemtes derfor yderligere, at landbrugere kun skulle betale formueskat, og det samme gjaldt næringsdrivende med en skattepligtig formue på mindst 4.000 rigsdaler, mens de, der havde en mindre formue, til gengæld kun skulle

betale næringsskat.¹¹ Det var derfor hovedsagelig embedsmænd med en stor formue, der kom til at betale skat af både indkomst og formue. Med det formueafkast, der var normalt i samtiden, betyder udskrivningen formodentlig, at formueskatteydere kom til at betale efter en lidt højere skattesats end indkomstkatteydere. Dette omtales også i forbindelse med forhandlingerne om skattens gennemførelse, hvor man fandt en sådan svag progression »antagelig«.¹²

Skatteudskrivningen skulle ske på grundlag af selvangivelse, men ved et nyt sæt forordninger af 1. maj 1789 blev der åbnet mulighed for, at skatteydere i stedet for skattebetalingen kunne foretage en tvangsopsparing gennem køb af statsobligationer, der lød på det firedobbelte af skattebeløbet.

Det blev desuden ved to plakater af 7. maj 1789 lovet, at selvangivelserne ville blive brændt efter påligningen, og der blev åbnet mulighed for, at skatteydere i lukket kuvert kunne indsende deres selvangivelser til Rentekammeret, så de lokale myndigheder ikke fik kendskab til deres indkomst- og formueforhold. Formålet var uden tvivl at nå frem til mere ærlige selvangivelser.¹³

Endelig skal så nævnes kopskatten fra 1762, der ligesom 1757-skatten var forårsaget af de europæiske krige. Den blev

¹⁰ Jf. forordning af 31. oktober 1757.

¹¹ Gårde, der var overgået til arvefæste eller selveje inden for de sidste ti år, blev helt fritaget for skat for at sikre dem en ligestilling med fæstere.

¹² RA, Finanskollegiet, Kgl. reskripter og resolutioner med betænkninger og forestillinger fra den overordentlige Finanskommission, forestilling af 23. januar 1789 om ekstraskatten.

¹³ En nærmere gennemgang af skatten findes i Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784, bd. II, 1980, side 13-19.

udskrevet ved en forordning af 23. september 1762, hvori det hedder: »Enhver af gejstlig og verdslig stand, såvel mand- som kvindekøn, både i købstæder og på landet, skal, når de har opnået fulde 12 års alder, uden forskel, og uden hensyn til nogen slags vilkår eller omstændigheder, månedlig betale otte skilling danske, og altså aldeles ingen derfra være undtaget, uden alene de, som endnu ikke har opnået deres tolvte år«. Der gjaldt dog den særregel, at fattige kunne fritages, men i så fald skulle deres skat betales af de mere velstillede i sognet eller købstaden. Udskrivningsgrundlaget blev ved en forordning af 17. januar 1764 ændret til, at der for bønders og husmænds m.fl.s børn først skulle betales skat fra det 17. år, men det beløb, der derved kom til at mangle, skulle i stedet betales af godsejerne.

Administrationen skete ved, at der i byerne på grundlag af angivelser fra alle husejere og på landet ved sognepræstens og sognefogedens hjælp skulle udfyldes mandstalslister. Det skete første gang i oktober 1762, og der blev derefter hver måned tilføjet afgang- og tilgangslister, som bl.a. opregnede dødsfald, flytninger og overflytninger til gruppen af fritagne fattige. Med mellemrum blev der udarbejdet nye totale mandtal, som undertiden kunne afsløre personer, der i nogen tid havde formået at holde sig uden for systemet.

Bevaret materiale fra skatteudskrivningerne

Kildemateriale i forbindelse med de ekstraordinære skatter findes fra tre forskellige niveauer i administrationen. Det gælder dog i alle led, at der næsten intet findes fra de to første skatter, og materialet fra den københavnske brandstyr er også

for en række lokaliteter så sporadisk, at det ikke giver mange oplysninger til analyser af datidens økonomiske og sociale forhold.¹⁴ Det hænger i nogen grad sammen med disse udskrivningers karakter af repartitionsskatte, som ikke krævede samme omfang af kontrol som visse af de senere skatter.

For disse senere kan der for det første være bevaret materiale hos de lokale myndigheder, der forestod opkrævningen, dvs. byernes magistrater og godsejerne for deres jurisdiktioner. I byarkiverne findes ofte skattematerialer med navne på de enkelte skatteydere og deres pålignede skat, evt. opdelt efter udskrivningskriterier. Derimod er det meget spredt, hvad der kan findes i godsarkiver.

For det andet kan der findes materiale i amts- og amtstuearkiverne. På det niveau håndhævedes reglerne, og betalingerne passerede derigennem. Der kan dels være tale om principielle afgørelser vedrørende udskrivningsformen og om fritagelser for skatterne, dels om egentlige regnskaber med mandtal og skattebeløb.

Og endelig for det tredje gik regnskaberne til revision i Rentekammeret, og der findes det mest fuldstændige materiale i »Reviderede regnskaber« fordelt på amter, hvor en særlig kategori under hver amt(stues) regnskaber i arkivordningen hedder »Ekstraskatteregnskaber«.¹⁵

For 1743-skattens vedkommende har Rigsarkivet udarbejdet en alfabetisk seddelregistratur med navne på alle skatte-

¹⁴ For Odenses vedkommende findes dog en skattemaliste med navne og skattebeløb for samtlige skatteydere 1729-31. Se LAF, Odense Magistrats arkiv, Regnskaber over kongelige skatter.

¹⁵ Carl Christiansen: Om amtsregnskaberne som historisk kilde, Fortid og Nutid, IV, 1923, s. 24-27. Jf. også Rigsarkivets seddelregistraturer.

ydere, og for 1762-ekstraskatten en tilsvarende for Københavns skatteydere ved det tidligste mandtal.

For 1789-skatten er der et særligt omfattende materiale. Det skyldes, at løftet om afbrænding af selvangivelserne ikke blev holdt. Det betyder, at der dels findes lister fra hele landet i »Reviderede regnskaber«, dels de originale selvangivelser fra en stor del af øerne.¹⁶ I en særlig protokol i rentekammerarkivet findes desuden opgivelser fra de 324 personer – hovedsagelig landets rigeste – der benyttede sig af muligheden for at indsende selvangivelserne direkte.¹⁷

Flytninger belyst ud fra ekstraskattematerialet

Ved undersøgelser af ændringer i et områdes folketal er det væsentligt at kunne skelne mellem bevægelser, der skyldes dels fødsler og dødsfald, dels til- og fravandring, når man skal foretage en analyse af årsagerne til frem- eller tilbagegang.

Oplysninger om fødsler og dødsfald kan i det 18. århundrede findes i kirkebøgerne, hvorimod en direkte registrering af vandringerne først blev forsøgt i det 19. århundrede gennem indførsel i kirkebøgenes af- og tilgangslistes, men dækningen blev aldrig fuldstændig, og forsøget blev opgivet.¹⁸ Først da folkeregistrene blev oprettet i 1924, lykkedes det at følge den enkelte danskers flytninger og at få opbygget en pålidelig vandringsstatistik.

Ekstraskatten fra 1762 giver imidlertid nogle muligheder for at følge enkeltpersoner på de steder og i de perioder, hvor det totale materiale med månedlige lister er bevaret.

Som et eksempel kan vælges Odense, hvor der dels er set på samtidig statistik,

dels er udtaget to områder, hvis skatteydere er fulgt på individbasis gennem kalenderåret 1764. På det tidspunkt var administrationen af skatten kommet ind i en fast gænge, mens der i begyndelsen af 1763 endnu skete en række ændringer på mandtalslisterne, der skyldtes dobbeltregistreringer, manglende optagelser på listerne og problemer med at få defineret, hvem der var så fattige, at de skulle fritages. Nettoresultatet af rettelserne blev, at antallet af skatteydere plus fattige blev reduceret fra 3.401 i november 1762 til 3.151 i august året efter, og ved udgangen af 1763 var der 3.175 på listerne.¹⁹

Bruttobevægelserne på listerne i 1764 er vist i tabel 1. De dækker imidlertid over både vandringer, dødsfald og tilvækst af personer, der passerede 12 års aldersgrænsen. Den sidste kategori er dog medtaget på én gang i april og dækker formodentlig over alle, der er fyldt 12 år efter oktober 1762.

Vil man have et udtryk alene for vandringerne i 1764, må man trække antallet af dødsfald fra det samlede tal i kolonnen for afgang. Det var for personer over 12 år et antal på mellem 100 og 150.²⁰ Det betyder, at der som følge af vandringer er en afgang svarende til ca. 15% af mandtalsbefolkningen og en tilgang på ca. 12%. For hele befolkningen er tallene nok noget lavere, da børnefamilierne har

¹⁶ RA, Rentekammeret 2423.736ff,

¹⁷ RA, Rentekammeret 2416.38, dokumenter vedr. pålæg af formueindkomst og næring 1789-91, kassebog.

¹⁸ Cf. Anna Thestrup: Kirkebøgenes til- og afgangslister, Fortid og Nutid, 24, side 529-44.

¹⁹ En del af nedgangen står dog i forbindelse med, at børn, der fyldte 12 år i denne periode, ikke synes at være blevet optaget på listerne.

²⁰ Kirkebøgerne har ikke dødsaldre på alle døde i dette år.

Tabel 1: Bruttobevægelser i 1764 på mandtalslisterne i Odense ved ekstraskatten

Måned	Antal personer primo	Afgang	Tilgang	Antal personer ultimo
Januar	3175	14	34	3195
Februar	3195	27	28	3196
Marts	3196	47	20	3169
April	3168	42	22	3290 a)
Maj	3290	77	62	3275
Juni	3275	110	66	3231
Juli	3231	40	25	3216
August	3216	51	16	3181
September	3181	32	18	3167
Oktober	3167	94	44	3117
November	3117	29	28	3116
December	3116	38	12	3090
Hele året	3175	601	375	3090

a) I april blev der optaget en ny mandtalsliste, som blandt andet betød, at en stor gruppe, der havde passeret 12 års aldersgrænsen, nu kom med på listerne. De er ikke med i det »officielle« tilgangstal. De 3290 personer i april omfatter 371 fattige, der var fritaget for skat, og 215 »rige«, der ikke blot skulle betale egen skat, men også de fattiges, samt 2704 skatteydere, der alene betalte de månedlige 8 skilling.

Kilde: LAF, Odense Magistrats arkiv, regnskaber over kongelige skatter.

været mindre mobile end unge ugifte. Desuden gælder det, at en del af vandringerne er interne flytninger i Odense fra én adresse til en anden.

Den samlede vandring til og fra Odense i løbet af et år kan man således ikke opgøre på grund af de »officielle« tal i tabel 1, men en anden undersøgelse fra lidt senere i århundredet viser for hele byen årlige vandringer til og fra fremmede steder på ca. 6%, og det er næsten lige så meget som i nutiden.²¹

Vil man imidlertid vide mere om, hvem de vandrende personer var, er det nødvendigt at gå bag om tallene i tabel 1 og tilbage til de mandtalslister, som de i samtiden er hentet fra.

En sådan mikroundersøgelse er foretaget for Nedergade, hvor der boede en typisk middelklassebefolkning, domineret af beskedne håndværksvirksomheder, og for et par mindre gader i det senere »H.C.

Andersen-kvarter«, hvor en del af byens fattigste mennesker da boede. De pågældende gader er Hans Jensens Stræde og Ramsherred.

Nedergade bestod i 1764 af 45 huse, og i dem boede ved årets begyndelse 203 skatteydere og 7 fattige over 12 år. En gennemgang af ændringerne i mandtalslisterne gennem 1764 viser, at der i årets løb fraflyttede 40 personer, og at der kom 32 nye til. Det er en forholdsvis større mobilitet end i byen som helhed, og det skyldes, at gadens mange håndværksvirksomheder havde et stort antal ugifte sven- de, der boede hos deres mestre. Desuden var der i mange husstande tjenestepiger, formodentlig for at hjælpe husmoderen

²¹ Hans Chr. Johansen: Migration into and out of the Danish City of Odense, i *Urbanization in History*, red. af Ad van der Woude et al., 1990, side 157.

med at sørge for svendes og lærlinges fornødenheder, men hos de mange handske-magermestre kan det også tænkes, at pigerne har taget del i handskesyningen, som var Odenses vigtigste erhverv i disse år og sprængte de traditionelle lavsrammer.²² Netop de ugifte unge var det mest mobile element i byen. Mange håndværkervende opholdt sig i kortere tid i byen som led i deres år på valsen, og mange tjenestepiger kom fra det omkringliggende landdistrikt, hvor et ophold i Odense kun var en enkelt station i den omkring 15 år lange periode, der typisk var mellem konfirmation og giftermål. Antallet af ægtepar, der flytter til og fra Nedergade, er derimod beskedent, kun to par kom til og to par forsvandt. Havde man først slået sig ned og fået foden under eget bord, udgjorde man et meget mere stabilt element i byen.

I Hans Jenßens Stræde og Ramsherred var der 43 huse med 72 skatteydere og 35 fattige. Det var således et område med mindre husstande og en langt større andel af fattige. I disse to gader var der 29 personer, der flyttede bort i 1764, mens der kom 26 nye til. Mobiliteten i de to gader er således forholdsvis endnu større end i Nedergade, men sammensætningen er helt anderledes. Der er 6 tilflyttede ægtepar og 8 fraflyttede, og adskillige af de øvrige, der skifter adresse, er ældre enker, mens der er meget få unge blandt de mobile personer. Det er desuden karakteristisk, at det mest drejer sig om flytninger inden for bygrænsen, i nogle tilfælde endda blot nogle huse længere hen ad gaden. Baggrunden er formodentlig fattigdom. Det kneb med at betale huslejen, og blev man sat på gaden, måtte man prøve at finde et andet ydmygt sted, hvor der var mulighed for at få tag over hovedet.

De to områder vidner om en overor-

dentlig stor mobilitet, større end man normalt vil finde i et bykvarter i dag. Til gengæld er der så andre gader, hvor beboerne har beholdt deres adresse mere permanent. Det gælder i de kvarterer, hvor den mere velhavende del af befolkningen boede. Ganske vist var der i disse familier mange tjenestefolk, men de synes at være blevet i længere tid hos den samme familie. I en del tilfælde kan man således se, at kvindelige tjenestefolk var hos samme »herskab« i meget lange perioder, ofte endda hos flere generationer, og da børnene også boede hjemme længere, for pigernes vedkommende ofte helt til de blev gift, gav det langt færre flytninger. Også hos nogle grupper af mindre formuende selvstændige, hvor der var få tjenestefolk, f.eks. hos byens gartnere, er der en meget ringe mobilitet fra år til år.

Alt i alt tyder skattematerialet således på, at periodens bybefolkning som helhed har været lige så mobil som moderne bybefolkninger, og at flyttehyppigheden først og fremmest har været bestemt af sociale forhold og alder.

Ulighedsanalyser på grundlag af skattematerialet

Af de nævnte skatter er det kun 1789-skatten, der har været anvendt til en samlet vurdering af uligheden i hele det danske samfund,²³ og den er utvivlsomt også den mest velegnede. Alligevel er det dog ikke ganske uproblematisk at anvende dens grundmateriale. Soltow har udtaget en 5% stikprøve af det samlede antal

²² Hans Chr. Johansen: Næring og bystyre, 1983, side 91-101.

²³ Leo Soltow: Wealth distribution in Denmark in 1789, The Scandinavian Economic History Review, XXVII, 1979, side 121-38.

Tabel 2: Skattebetalinger i Odense købstad ved de ekstraordinære indkomst- og formueskatte 1725-89

År	Skattetype	Provenu – rdl.
1725	Det kgl. grønsl. kompagni, Bergen	600
1727	Brandlidte i Viborg	600
1729	Brandlidte i København	5.500
1743	Dækning af militærudgifter	11.400
1749	Prinsessestyr	2.600
1757	Dækning af militærudgifter a)	2.300
1789	Dækning af militærudgifter	9.600

a) Denne skat blev først opkrævet i Odense i 1759.

Kilde: LAF, Odense magistrats arkiv, kongelige skatter.

skatteydere, men har dog fuld dækning for de højeste formuer. Han har omregnet indkomst til formue uden at tage hensyn til den indbyggede progression i satserne og har på det grundlag hovedsagelig interesseret sig for formueulighed, men har dog også en mere summarisk beregning af indkomstuligheden. I begge tilfælde når han frem til en meget stor ulighed, eksempelvis ejes 56% af landets samlede formue af 1% af befolkningen, og så er der endda set bort fra kongehusets formue. Udover problemerne med omregning mellem formue og indkomst, der formodentlig overdriber uligheden, kan man også indvende mod Soltows beregninger, at der ikke er taget hensyn til selvejerbønders og almindelige tjenestefolks skattefrihed. I indkomstberegningerne er der derimod tillagt ikke-skatteydere med egen husstand nogle alternative skønnede indkomster, som formodentlig ligger på et rimeligt niveau. Det er derimod vanskeligt at vurdere, om der er tale om en underregistrering, som er forskellig fra landsdel til landsdel og mellem hovedstad, købstæder og landdistrikter.

Nogle af indvendingerne mod Soltow's form for anvendelse af kildematerialet falder bort, hvis man i stedet indskrænker

sig til en analyse på lokalt plan. Det ville være naturligt, hvis en bys magistrat med sit lokalkendskab har forsøgt at lægge en eventuel underregistrering på et nogenlunde ensartet grundlag for alle skatteydere, og det er også muligt for et mindre område at gennemføre en kontrol af, om materialet er fuldstændigt, og af, hvorledes forskellige befolkningsgrupper er blevet optaget på skattematerialet.

Hertil kommer, at det på lokalt niveau er muligt at foretage sammenligninger med forholdene ved de andre kongelige og kommunale skatter i århundredet og derved danne sig et indtryk, der er baseret på et bredere grundlag.

Det er igen valgt at se nærmere på forholdene i Odense, hvor der er foretaget en bearbejdelse af materialet på personniveau fra skatterne i 1743, 1749, 1757 og 1789. Som det kan ses af tabel 2, udgjorde provenuet af periodens to første kongelige skatter så beskedne beløb, at de næppe ville kunne tilføre den følgende analyse noget særligt, og for den københavnske brandstyr er der ikke oplysninger om, på hvilket grundlag ligningen er foregået.

En opdeling af byens skatteydere ved disse fire sidste skatter er vist i tabel 3.

Tabel 3: Skatteydere i Odense ved skatterne 1743, 1749, 1757 og 1789

1743 og 1789			1749 og 1757		
Skattebeløb	Antal skatteydere		Skattebeløb	Antal skatteydere	
	1743 a)	1789		1749	1757
0 rdl.	959	611	0 rdl.	805	741
0,1- 0,9 rdl.	–	82	0,1- 1,9 rdl.	103	215
1,0- 1,9 –	91	171	2,0- 3,9 –	104	110
2,0- 2,9 –	56	111	4,0- 5,9 –	60	67
3,0- 3,9 –	25	33	6,0- 7,9 –	39	39
4,0- 4,9 –	31	30	8,0- 9,9 –	29	20
5,0- 9,9 –	43	96	10,0-19,9 –	26	20
10,0-29,9 –	34	72	20 rdl e.m.	20	15
30,0-49,9 –	12	21			
50 rdl. e.m.	29	23			
I alt	1280	1250		1186	1227

a) Samlet skattebetaling, dvs. incl. kopskat og hesteskat mm.

Kilde: Odensedatabasen ved Historisk Institut, Odense Universitet

Antallet af potentielle skatteydere er omtrent det samme ved hver af skatterne, hvilket passer godt sammen med, at byen havde et stagnerende indbyggertal i perioden.²⁴ Det ser ud til, at man har sat en bundgrænse for skattebetaling på et noget forskelligt niveau ved de enkelte skatter, idet faldet i antallet af fritagne ikke modsvares af en generel indkomstfremgang i byen – snarere tværtimod.²⁵ For dem, der måtte betale, var beløbene naturligvis betydeligt mindre i 1749 og 1757 end ved de to andre skatter på grund af forskelle i udskrivningsreglerne og det samlede provenu, der skulle komme ind.

Såfremt man kan gå ud fra, at der har været pålignet en skat, som kun har indeholdt en svag progression, er tallene udtryk for en meget stor indkomstulighed med nogle få meget store indtægter og et talstærkt proletariat, som i skatteprotokollerne som begrundelse for skattefritagelse omtales som fattige, almissenydere, betlere eller folk, som intet ejer.

Uligheden understreges også af, at der

selv blandt de højstbeskattede var store forskelle i skattebetaling. Ved de fire skatter var de største skatteydere således:

1743: Kancelliråd og købmand Jens Dreyer, Overgade 19: 798 rdl.

1749: Kancelliråd og købmand Jens Dreyer, Overgade 19: 66 rdl.

1757: Apoteker J.C. von Westen, Overgade 8: 45 rdl.

1789: Kammerherre Chr. Benzon, Sct. Knuds Kloster: 2.638 rdl.

Ved moderne indkomstulighedsundersøgelser er det almindeligt at samle et talmateriale i en mere overskuelig form end den, der er vist i tabel 3. Det kan gøres i en Lorenzkurve og ved beregning af en Gini-koefficient. Kurven angiver den kumulerede indtægtsandel som delmængder

²⁴ Jf. Hans Chr. Johansen: Næring og bystyre. Odense 1700-1789, 1983, side 24.

²⁵ *ibid.* side 192ff.

af populationen har, når disse opstilles i rangorden (se nærmere nedenfor), mens Gini-koefficienten måler uligheden i forhold til en tænkt helt ligelig fordeling.

Hovedproblemet ved at anvende denne teknik på 1700-tals materialet, er, at vi får et temmelig meningsløst resultat, hvis vi ikke kan inddrage den meget store gruppe af nul-skatteydere i analysen, og den eneste mulige måde, som det kan gøres på, er ved at finde frem til de indtægter, der ligger bag skattebetalingerne for dem, der faktisk betalte skat, og så forsøge fra andre kilder at få nogle skøn over indtægtsniveauet hos dem, der ikke betalte skat.

Dette lader sig imidlertid ikke gøre for skatterne fra 1749 og 1757, idet det jo var skatter, der var repareret på byen. Fra statsmagtens side var det på forhånd fastlagt, at Odense skulle bidrage med de henholdsvis 2.600 og 2.300 rigsdaler, der er nævnt i tabel 2, og bystyret måtte så selv beskatte borgerne efter »vilkår, næring og brug«. Denne fordeling skete i praksis ved, at de folkevalgte taxeborgere trådte sammen og fastlagde den enkelte borgers bidrag, og vi kender i dag kun slutresultatet og ikke beregningsmåden. Navnlig ved vi ikke, om udskrivningen skete efter en proportional eller en progressiv skala.

Heller ikke 1743-skatten er særlig velegnet. Ganske vist blev denne pålignet efter en række kriterier på den enkelte borger, men da det var en blandet formue- og indkomst- og kopskat, må man have en omsætningsformel mellem formue og indkomst og antage, at den graduerede kopskat afspejlede indkomstforholdene, for at kunne opstille et beregningsgrundlag, og et sådant er næppe fastlagt tilstrækkeligt entydigt ved udskrivningen.

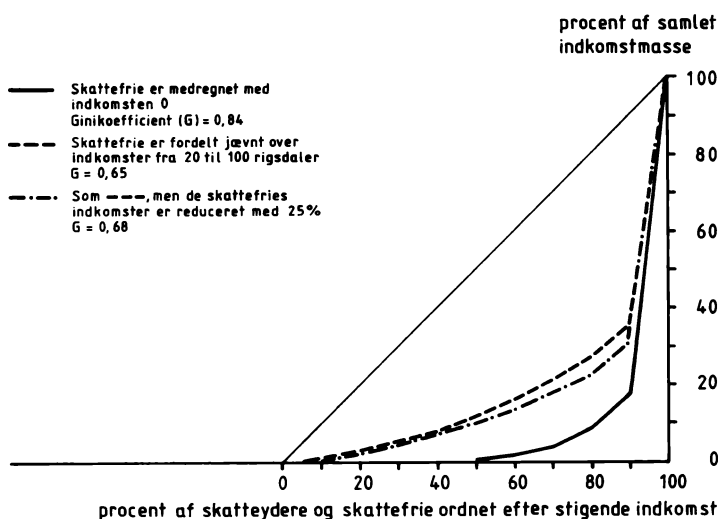
Sammenligninger med andet materiale fra omkring 1743 tyder på, at den nedre

grænse for at betale skat i dette år må have ligget ved en årsindkomst på godt 100 rigsdaler, og det betød altså, at omkring $\frac{3}{4}$ af indbyggerne var fritaget. Det virker noget ejendommeligt, at 1743-skatten er den, der har flest skattefrie, idet der som nævnt også indgår en kopskat i den samlede skattepakke. Man kunne have forventet, at det betød, at der ville ske en beskatning længere ned i indkomstgrupperne, men som det vil blive omtalt nedenfor, gik man ganske langt med hensyn til at fritage den fattigste del af indbyggerne.

Tilbage er derefter kun 1789-skatten til en analyse ved hjælp af Lorenzkurver og Gini-koefficienter. Ved hjælp af de ovenfor omtalte udskrivningsregler burde man uden videre kunne omregne de betalte skattebeløb til indkomster ved at gange med 20, såfremt man lige som Soltow ser bort fra det progressive element og regner med et årligt nettoformueafkast på 10% af den opgivne nettoformue. En sådan omregning forudsætter imidlertid, at ligningen har været effektiv, og det synes ikke at have været tilfældet i Odense. Af bevaret materiale kan man se, at man ved selvangivelsen for alle selvstændige næringsdrivende har skelet til den »nærings-takst«, der årligt blev fastsat til brug for den kommunale beskatning, og mens den tidligere i århundredet ser ud til at have svaret nogenlunde til de faktiske forhold, var der i 1770erne og 1780erne sket en langsom glidning i nedadgående retning, så beløbene formodentlig var 20-25% for lave i 1789.²⁶

For de 611 personer, der ikke betalte skat i 1789, må man forsøge at skønne over indkomsten. De må alle have haft en

²⁶ *ibid.*, side 195.

Figur 1. Lorenzkurver for indkomstskatten i Odense 1789.

faktisk årsindkomst på under de 100 rigsdaler, der var fastlagt som skattebundgrænse for lønmodtagere. Det er på den anden side næppe sandsynligt, at der har været indkomster på under 20 rigsdaler, da selv en enlig person næppe har kunnet overleve ved en så lav indkomst. Men vi kender ikke fordelingen for de pågældende i intervallet fra 20 til 100 rigsdaler, og der bør formodentlig foretages et fradrag på 20-25% i disse indtægter for at gøre dem sammenlignelige med de for lavt ansatte indkomster for de egentlige skatteydere.

Da en korrekt fordeling således næppe er mulig, er der foretaget nogle alternative beregninger, som er vist i figur I. Ved den første er gruppen af skattefrie tillagt en indkomst på nul rigsdaler, hvorved man får en indkomstfordeling, der med sikkerhed overvurderer uligheden. Ved den anden er de skattefrie fordelt med en fjerdedel på hvert af intervallerne 20-40, 40-60, 60-80 og 80-100 rigsdaler, dvs. en fordeling, der formodentlig overvurderer de fattigstes indkomster i forhold til de skattebetalende og dermed undervurderer

indkomstuligheden. Endelig er der gennemført en tredje beregning, hvor de skønnede indkomster for de skattefrie i beregning nummer to er reduceret med 25%. Denne indkomstfordeling er formodentlig den, der svarer bedst til de faktiske forhold.

Ud fra tallene, der ligger til grund for figuren, er desuden beregnet Gini-koefficienter, der ville være 1,0, såfremt al indkomst gik til den rigeste person i befolkningen, og 0,0, såfremt indkomsten var fuldkommen ligeligt fordelt mellem alle indkomstmottagere.

De beregnede Gini-koefficienter, der ligger mellem 0,65 og 0,84 er udtryk for en overordentlig stor ulighed, men det kan være vanskeligt at finde et nutidigt materiale til at sætte dem i relief.²⁷ Det skyldes, at indkomstenheden i 1789 var husstanden, incl. tjenestefolk, mens den ved moderne indkomststatistik som ho-

²⁷ Soltow finder for hele landet koefficienter mellem 0,58 og 0,74 og anser et niveau på omkring 0,6 som det mest sandsynlige.

vedregel er enkeltpersoner over 15 år. Nutidens opgørelsesform giver derfor en større ulighed end 1700-tallets, fordi kvinder og unge uden erhverv eller med deltidsarbejde giver en stor »lavtlønsgruppe«, som ikke optræder i de ældre opgørelser. Man kan dog komme lidt tættere på et sammenligneligt grundlag ved at gå forud for 1968 – året, hvor sambeskatningen blev ophævet. Gini-koefficienten for den danske indkomstfordeling i indkomståret 1967, som var det første, hvor skattefradragets retten var ophævet, var på 0,38, altså trods en opgørelsesform, der trækker mod større ulighed, langt lavere end ved alle de tre opgørelser på grundlag af 1789-materialet.²⁸

Undersøgelser af fattigdom

At nøden var stor blandt de dårligst stillede i det 18. århundredes danske samfund, er der ingen tvivl om. Vanskeligere er det at sætte en grænse, hvis man vil udsondre en særlig gruppe som fattige. I nogle udenlandske undersøgelser har man brugt fritagelse for skat som et udskillelseskriterium, idet den fattige opfattes som en person, der »helt saknar överskott och som använder alla sina resurser för at tillgodose rent elementära behov. Eftersom överskottet i praktiken alltid samlas in i form av skatt kan definitionen uttryckas på följande sätt: fattig är den som inte för­mår betala skatt.«²⁹

Denne grænse er dog næppe helt entydig, idet tallene i tabel 3 tyder på, at man har lagt grænsen på forskellige steder i løbet af det 18. århundrede, uden at det synes at være muligt at forklare de valgte grænser ud fra forskelle i den almindelige økonomiske situation i byen.

Det er muligt, at grænsen i stedet er blevet bestemt af de lokale myndigheders

interesse i at få indkrævet skattepenge. 1743-skatten var som nævnt den første kongelige skat, som ikke var repareret ud med et bestemt beløb på Odense købstad. Det betød, at det ikke gik ud over andre Odenseborgere, hvis der var indbyggere, der blev fritaget fra skat, og det kan muligvis forklare, at der ved den lejlighed var så mange nul-skatteydere. Ifølge forordningen regnedes som fattige, der kunne fritages, »fattige enker, samt hus- og andre forarmede, som ikke kan fortjene deres brød formedelst skrøbelighed og alderdom«. Udskrivningsmaterialet fra Odense viser imidlertid, at man gik betydeligt længere i fritagelserne.³⁰ Ved et stort antal borgere oplyses det først, at de ifølge forordningens artikel NN egentlig skulle betale x rigsdaler i skat, f.eks. fordi de udøvede et bestemt erhverv, der direkte var opregnet i forordningen, men derefter indrømmes der en »moderation« med et stort antal forskellige begrundelser. Det hed således, at »denne mands tilstand er kuns mådelig og næringen liden«, at han »siddet i slet tilstand, derfor er det umuligt, han kan udrede noget«, eller at »efter hans omstændigheder falder det alt for besværligt samme at svare«. Andre årsager kunne være mange børn, at vedkommende har etableret sig for nylig, eller hvad der måske kunne være mere overbevisende, at »da hans kreditorer har alting taget fra ham, er han nu en fattig mand«. I mange tilfælde forekommer be-

²⁸ Beregnet på grundlag af tal i Statistisk Årbog 1971, tabel 351.

²⁹ Olle Lundsjö: Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet, 1975, side 39. Jf. også Johan Söderberg: Agrar Fattigdom i Syd-sverige under 1800-talet, 1978.

³⁰ LAF, Odense Magistrats Arkiv, skatteberegningens protokol 1743-44.

grundelserne dog temmelig spinkle og udokumenterede, men bystyret slap godt fra at yde moderationerne. Statsrevisionen gjorde ikke indsigelser, og Odense bys borgere slap relativt billigt. Mange, der skulle have betalt fire rigsdaler i kopskat, slap med at betale en enkelt, og endnu flere slap helt for at betale.

Samme gunstige muligheder for skatteunddragelse var der ikke ved senere udskrivninger baseret på indkomst. 1789-skatten var den eneste, der ikke blev repareret, og ved den lejlighed har den konkrete angivelse af en udskrivningsprocent og en bundgrænse formodentlig gjort det vanskeligt at gå længere ned end den lavt ansatte kommunale næringstakst muliggjorde.

Til gengæld viser så kopskatten fra 1762, at når presset ovenfra var stort nok, blev skattebundgrænsen defineret meget lavt. Pressionen bestod i, at de bedrestillede – deriblandt adskillige, der personligt deltog i skatteadministrationen – skulle betale for alle fritagne, og resultatet blev som omtalt i noten til tabel 1, at det kun var ca. 11% af de skattepligtige personer, der slap for at betale, mens det ved indkomstskatterne var mellem halvdelen og tre fjerdedele af de potentielle skatteydere.³¹ Ville man have en chance for at slippe for at betale kopskatten, var det nødvendigt med en individuel ansøgning, og kildematerialet viser, at der skulle særdeles gode argumenter til for at opnå skattefrihed. Det kunne f.eks. lade sig gøre, hvis man fremsendte følgende bønsskrivelse:

»Velædle, velviise og højgunstige herrer borgmestre og råd.

Jeg fattige menneske, som har en 20 års tid opholdt mig her i byen og imidlertid forhvert brødet for mig og min søn,

som er i lære hos Niels Sporemager, med at to for godtfolk her i byen, er nu af hede, kulde og mangel en hård byrde, som en to-kone må udstå, der vil med flid og tro-skab tjene sit brød, ved årenes tiltagelse blevet så skrøbelig, at jeg lidet eller intet mere kan fortjene, som de her påtegnede attester bevidner, beder derfor på det ydmygste, at retviise herrer ville forskåne mig for at betale ekstraskatten; thi det er mig arme skrøbelige menneske umuligt at udrede den både for mig og min stakkels søn, som er en arm læredreng, i håb højgunstige herrer ser mig fattige svage menneske fritaget for bemeldte ekstraskats betaling henlever jeg med inderlig forbøn til Gud.

Velædle, velviise og højgunstige herrers fattige tjenerinde Karen Christensdatter i Hans Jensensstrædet.³²«

Ansøgningen var anbefalet af byens postmester, sognets præst og en af byens kendte købmænd. Det er dog vanskeligt at bedømme hendes almindelige trang, idet der ellers ikke foreligger mere detaljerede oplysninger om hende. Hun blev i de nærmeste år boende i Hans Jensens Stræde, hvor hun i det bearbejdede materiale findes opført sidste gang ved en hussøgning i 1775. Ved folketællingen i 1769 er hun opført i rubrikken med personer på 48 år og derover – nærmere er det ikke muligt at komme hendes alder.

Med det relativt ringe antal fritagne for ekstraskatten, er mandtalslisterne til

³¹ Skattepligtige personer ved kopskatten og potentielle skatteydere ved indkomstskatten dækker ikke over samme personkreds, men alligevel er der ikke tvivl om, at skattebundgrænsen lå langt lavere i 1762 end ved de øvrige skatter.

³² LAF, Odense Magistrats arkiv, regnskaber over kongelige skatter, 1764.

1762-skatten og ansøgningerne om skattefrihed et velegnet materiale til at karakterisere det fattigste lag i byen, og det er med det udgangspunkt tydeligt, at det først og fremmest er alder, som er blevet accepteret som trangsårsag – og i højere grad for kvinder end for mænd. Dertil kommer så forskellige fysiske handicap og langvarig sygdom. Den eneste gruppe blandt dem, som samtiden opfattede som fattige, og som ikke opfanges af listerne, er forældreløse børn. Der har imidlertid også været andre grupper, som med et mere moderne socialpolitisk syn, må opfattes som nødlidende. Det gælder først og fremmest de arbejdsdygtige odenseanere, som ikke kunne finde beskæftigelse i så stor en del af året, at det gav nok til et spartansk liv. Dem prøvede man at presse ekstraskat ud af og skred endda til udpantning i nogle tilfælde, men det kunne være svært at få selv de månedlige otte skilling presset ud af dem. Indespærring

på byens tugt- og manufakturhus kunne i sådanne tilfælde blive enden på deres skattesag.

De ovenstående eksempler har vist nogle af de muligheder, som det 18. århundredes materiale fra ekstraordinære skatter indeholder til belysning af samtidige økonomiske og sociale forhold. På en række områder kan man gå videre, og det ville også være af interesse at kunne foretage sammenligninger mellem forskellige lokaliteters forhold. Man bør dog gøre sig klart, at det er et meget tidskrævende arbejde at foretage bearbejdelser på personniveau af materialet for større områder. Såfremt der imidlertid i de kommende år efterhånden foretages en overføring af materialet fra stadig flere lokaliteter til en form, der muliggør en elektronisk databehandling af oplysningerne, vil det være muligt at komme betydeligt længere end de ovennævnte spredte iagttagelser.

Lithuania and the Old Corruption

Af Antoni Mączak

»When they ask me to vote, I ask who for, and when they tell me who for, I vote. And if they don't ask me to vote I stay at home and mind my own business«¹

»Why should we quarrel between us? It's better if you take, and I take, and let's make terms with one another«.²

Both opinions quoted above may be topped by that one: »I have seen my opportunity, and I took it« – an opinion ascribed to George Washington Plunkitt »of Tammany Hall«, a classic of modern political cynicism and symbol of *fin-de siècle* electoral corruption in the United States.³ But I limit my essay to two countries: Lithuania and England, and to a precise period of mid-eighteenth century, the heyday of the Old Corruption. Not in Britain only.

Few were in Europe countries farther away from each other, geographically and culturally. Grand Duchy of Lithuania was a vast, sparsely populated country without larger cities or a dense network of roads. Even the north-western part of it, between Kaunas (in today's Lithuania) and Brest Litewski (in Byelorussia on the Polish border), having close connections with the Baltic, was a typical periphery in Immanuel Wallerstein's terms.⁴ Principal commercial links were by the tributaries

of Baltic leading to foreign harbours: by Dvina river to Riga, and by Niemen to Memel-Königsberg.

It is a tempting hypothesis that these commercial links were important also for internal political relationships in Lithuania. The grain- and timber-exporting

¹ Interview with an inhabitant of an Andalusian *pueblo* (early 1950s), J.A. Pitt-Rivers, *The People of the Sierra* Chicago 1971: 159.

² A Lithuanian local politician to another; quoted by M. Matuszewicz, *Diariusz*, I:688 (see note 6).

³ *Plunkitt of Tammany Hall*, recorded by W.L. Rirdon, New York 1963:3; with a slight difference also p. 6.

⁴ I confine footnotes to the minimum. J.K. Fedorowicz (ed.), *A Republic of Nobles. Studies in Polish History to 1864* (Cambridge 1982) offers general informations; Z. Zielińska, 'Magnaten und Adel im politischen Landleben Polen-Litauens des 18. Jahrhunderts', in A. Mączak and E. Müller-Luckner, eds., *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988): 203-210. Two papers of mine may be useful as an introduction to problems discussed here: 'The Commonwealth of Poland-Lithuania in the late seventeenth century – an essay in interpretation of space' in: *Economy and culture in the Baltic 1650-1700. Papers of the VIIIth Visby Symposium held at Gotlands Fornsal ...* (Visby 1989): 7-20, and 'Penge og samfund i 1500 og 1600-tallets Polen-Lithauen', *Historisk Tidsskrift* (København), 76, 1976: 87-112 (kindly translated from English by E. Ladewig Petersen). In the following I do not quote them.

landlords supplied transport services and brokerage to their less wealthy neighbours. Economic mechanisms of Lithuanian foreign trade are still too little known to allow for more than hypotheses but three points are clear: direct access to distant marketplaces was highly advantageous; the country itself had no resources of precious metals; and finally, the role of money in the rural economy was rather limited. It was not so in national and county politics.

While the economic historian can easily prove that money circulation in Lithuania was slow and weak, compared to many countries of Europe, his colleague (or his other self) analysing Lithuanian politics may see it quite differently: in public life and local politics *nervus rerum* was the money. In the Commonwealth of Poland-Lithuania which was based not so much on civil service but on selfgovernment of the nobles, there were two kinds of political forums (or Sir Geoffrey Elton's »points of contact«): the magnates' residences and the assemblies of nobles (County Diets).

No systematic comparison of Lithuania and England according to any exact criteria is possible in this short essay. I take for granted that the reader is familiar with eighteenth-century British politics and social structure.⁵

In the Commonwealth of Poland-Lithuania, right of suffrage had every nobleman, which means every male adult regarded as noble by his brethren. This signified quantitative (but not political) domination of petty nobles, formally equal to anybody but socially slighted by the *possessionati*. Compared to Poland, Lithuania abounded with semi-noble freeholders or leaseholders, somehow suspended in a limbo between the nobles

and the serfs. Their status depended on many factors but primarily on the attitude of the local magnates. The votes of the petty nobles could be thrown on the scales, or rather their sheer numbers used in electoral tactics, but they made a rather clumsy and expensive political factor. This is why eventually, in 1790, a parliament act and later on the Constitution of 3rd of May (1791) deprived them of their suffrage.

No matter what election – of the MPs, deputies (i.e., members of the jury of appellate courts – a very important and profitable position), or numerous county officials, the problem was what/who determined about the votes, how the voters were influenced, organised and finally 'brought' to the election.

England has been selected for this essay because of analogies and contrasts it offered to the area of my chief interest, to Lithuania. The analogy is in high concentration of landed property, wide franchise, and great interest of the landed class in the parliamentary elections. In both countries the elites were using their wealth and influence for building up their political positions. However, the problem is: did diverse electoral systems create different systems of persuasion? This opens a question of method. Only few points may be selected for comparative research, and this means a gross violation of the historical reality: most of the background must

⁵ I rely chiefly on H. Wellenreuther, *Repräsentation und Großgrundbesitz in England 1730-1770* (Stuttgart 1979); Ch. I analyses the *politische Welt*, a counterpart of the Lithuanian microcosm I am particularly interested in. Besides the classic *opus* of Sir Lewis Namier, see also J. Brewer, *Party Ideology and Popular Politics at the Accession of George III* (Cambridge 1976).

Jean-Pierre Norblin de la Gourdaine (1745-1830), *A county diet in Poland*. Diets often took place in churches; the parson was expected to soothe emotions.

be left out, these innumerable details of social life and consciousness that create the *milieu*. So let me focus on: (primo) the role of diverse patronage systems in the elections, and on (secundo) the behavioural pattern of voters.

*

The patrons researched by the student of English electoral practice, Hermann Wellenreuther – John Russell 4th Duke of Bedford, and John Leveson-Gower 1st Earl of Gower – charged factotums administrators of estates with organisation of elections. Bedford, one of the greatest landowners in England, left few important decisions to his steward and agents; they had to take care of the daily business only. The lord decided upon all leaseholds and read all petitions of his leaseholders. There was no division between business and politics. The agents were or-

dered to keep in perfect order all documents related to property and leaseholds, they took care of the duke's profits, collected informations on leaseholders, noted all the favours bestowed upon them. It was their task to persuade, admonish to loyalty and organise the vote when it came to elections.

In Poland-Lithuania the situation was different in that there were no boroughs to deal with, and no 'rotten boroughs' in any form. Only the nobles in the broad sense of the term (the gentry, substantial or petty) enjoyed the franchise, and the electoral principle was: one man one vote (the problem was, however, how the votes were being counted). The principle that the magnate's household servants and his estate administration run the political business as well, was very much familiar to everybody concerned on the

banks of Niemen and Dvina. The Duke of Bedford would hardly find that strange.

Numbers of voters in both countries were roughly comparable; with a few exceptions, from a few dozen to several hundred per constituency. The question was how active they used to be. For the country squire a diet session was an important social event but what he expected of it depended on his social and political position. Candidates for election were persons known in the neighbourhood, so many voters had their opinions about them and wished to act accordingly. The poorer stratum (often called *nobiles* as opposed to the noble middle stratum *generosi*) expected moments of a jolly good life at the elections: much food and still more liquor offered by all factions interested.

On the agenda were not only elections, also matters of local and national politics, but they did not much involve the nobles, unless particular issues were of importance for this or that faction. In this sense, the situation was comparable in both countries discussed: here and there the voters were, if not poor, so at least somehow dependent upon few rivalling potentates who built up their »structure of politics« on the House floor. The problems common for both countries were: what means were used by them to reach the expected result, and which motives determined the voters.

Marcin Matuszewicz (1714-1773), a nobleman from county of Brest Litewski (Brest) left a massive memoir of his life based on his collection of letters and documents.⁶ Well established in the county society (although »since no more than three generations« only) he was expert in politicking. The coins ring in all his tales about diets and elections; politics seems speeding up the circulation of money.

Any gift offered by a »director«, i.e. political manager, was understood as a way to put somebody under obligation and to make him a »friend«, which means client. This is why a certain Piotr Paszkowski »refused to accept from me six ruby buttons, suspecting that I wish to win him over from the Prince Radziwill's party to that of Prince Underchancellor«. ⁷ The author makes us to believe that some gifts were politically indifferent, but he is not very persuasive. When in 1756, he offered to one of a few relatively independent local district dignitaries a nice sum of money, the answer was »that I cannot send him that money without a solid security, just out of friendly confidence, and not for a faction« (which means: for service and loyalty to the faction Matuszewicz represented).⁸

Money was distributed and tables spread with food and liquors not only for the sympathizers or hesitating voters. Matuszewicz ordered his agent to keep ready »a table for the gentry« even at places where and when his patron did not support any candidate. This was done »so that the nobles, friends of our party, perceiving they are offered nothing and led nowhere, angry and desperate that they would be given nothing in the future, did not shift to the [Grand Treasurer Jerzy Detlov] Fleming's party, and once having been welcomed there well enough and offered money, would never return to us«. ⁹

Principles of advertising were known and followed strictly: the client (in doub-

⁶ *Diariusz zycia mego* [Diary of My Life], ed. by B. Królikowski and Z. Zielinska, 2 vols. (Warszawa 1986), over 1,500 pages of printed text.

⁷ Matuszewicz, *Diariusz* I:210.

⁸ Matuszewicz, *Diariusz* II:218.

⁹ Matuszewicz, *Diariusz* II:190.

le sense of the term) was being accustomed to his standard supplier. »The maxim of the Diet« that Matuszewicz formulated, treated about nothing but money. His own assets he saw in »his own expense and credit« with which he served his patron. »Favour and affection of the county gentry« could be acquired through bowing low and regaling them »in any possible way«.

It was presumed that voters were venal; both buyers and sellers accepted such simple rules of the game. However, where are rules, there must be misdeeds as well, and the mechanism of misdemeanours is crucial for the understanding of the system. Maintaining of covert agents inside the other faction was regarded as normal. Something different and obviously »corrupt« was to accept payment from both sides. »Corrupt« was who played »a meek lamb which sucked two mothers« – as a Polish proverb has had it. In political practice he was regarded as »corrupt« who used to »hang on« two patrons. The noblemen quoted in the second motto to this paper – »you take and I take« – reportedly »took corruptions from both opposite parties«. Gossip had it that a president of an appellate court ordered a deputy to be secretly flogged as a »reprimand for wanton life, for *taking corruption* from both parties at the same time« [emphasis is mine, AM]. He who took money »unfairly«, introduced »money corruption« to the District of Kowno. In a particular language of Lithuanian politics of that period, »corruption« was almost a thing: it could be given, taken. Corruption was a synonym for illegally circulating money.

Elections were a market relationship, a set of transactions, and everybody was expected to abide with these rules of the game. Like that late classic, Mr. Plunkitt

of Tammany Hall, the Lithuanian politicians knew perfectly what was the 'honest graft' and what was not. However, it is too easy to forget that our knowledge of political morals of that time and place is one-sided; the simple voters did not transmit their opinions and feelings. We can draw our conclusions from their external behaviour only.

It is characteristic for the political life of Poland-Lithuania in the seventeenth and eighteenth centuries (with exception of the final years of the Commonwealth), that an informal two-party system was taken for granted. There were rarely more than two factions competing, and in an opposite case a coalition of two against one was a rule. The outcome of elections was often settled by the political agents of the parties interested: a compromise was regarded as a better solution than a stalemate or uncontrollable, bloody violence by drunken nobles.

A rare case of a political trio described by Marcin Matuszewicz was created in Kowno (Kaunas) by a Mr. Skorulski (Matuszewicz disdained transmitting to us his Christian name). A bankrupt son of a minor district official had called together »his party« intending to extort substantial amounts of money from the established parties. »Having lost his estate«, Skorulski accented his determination by a symbol obviously more clear to the noble crowd than to the historian. He entered Kowno on horseback with a »gang of friends«, »publicly tugging a coffin [hinting that] either he necessarily gets slain or elected deputy.« Yet he »resigned that position without resistance, once he had got his money«. ¹⁰

¹⁰ Matuszewicz, *Diariusz* II:189.

Matuszewicz was disgusted indeed. Why? Because Skorulski was but a fry unworthy of big politics? Or because without a strong patron, or connections and riches he was not qualified for that distinguished position? Or finally, because his odd bravado behaviour might have blown up the nice structure of politics where things used to be settled over the inn table and washed down with wine? For all practical reasons, this impostor raised the costs of political game which agents-brokers like Matuszewicz had to cover directly and immediately from their own purse. The coffin was a symbol clear enough for the gentry assembled in Kowno; this leads to a conclusion that petty entrepreneurship in local politics could offer some chances of profit, if not necessarily of political advancement.

Skorulski was leading a gang; the problem was that his followers were regarded as hoodlums known to nobody. However, political managers were used to negotiate with recognised gentry groups. The petty gentry, or *nobiles* having no serfs, kin groups populating whole villages (called »nests«), were hardly regarded as political individuals. Elections managers used to parley only with their elders or chiefs. Such a chief was recognised as representative of, and (when persuaded) as responsible for, electoral behaviour of his relatives and neighbours. This made negotiations simpler or rather possible at all: as individuals, these petty nobles were hardly controllable.

They made a large part of some constituencies, however. This means that the elections manager could hardly pooh-pooh them. Kajetan Kozmian, a post-partitions critic *temporis acti* described how his father, an elections manager from Lublin (Poland) had used to take with him sever-

al fur caps: his favourite one and some less fine for small gifts to the voters. He was well known for his gusto for ornate caps, so it often happened that a petty-gentry leader asked him directly for his cap as a confirmation of agreement. Kozmian's usual answer was like this: oh, dear Sir, this cap does not fit you well enough, take *that* one, please!¹¹ Both partners were aware of the game but certain *decorum* was necessary; small gifts were a routine factor. It was important to treat such voters seriously: an offended elder of a kin could lead his relatives to the other faction.

Neither the elections manager nor the historian may regard the elections in the sixteenth-eighteenth centuries as simple casting of votes. This was a social gathering, a feast, sometimes a show of force. The votes (old Polish: *kreski*, i.e., strokes in the register) were counted, of course, but it was preferable to impress the opponent by a host of loyal men and/or settle things over the table. The only known protocol of counting strokes displays what may be described as arithmetic wantonness.¹²

Landed society in Poland and Lithuania has been less researched than its English counterpart. Wherever comparable source material for both countries is available, we may expect both a deep cultural gap and astonishing analogies. Few columnists or political scientists who argue about the noble roots of contemporary Polish »national character« realise how complex

¹¹ K. Kozmian, *Pamiętniki* [Memoirs] (Warszawa 1972) I: 140-142.

¹² M. Wrede, 'Elekcje posłów na sejm. Proszowice 1689' [Parliamentary Election, Proszowice 1689; French summary], *Przegląd Historyczny* 76, 1985: 269-289.

was the identity, or political ethos, of the Polish squire. The reverse of the noble ego was – at least in the eighteenth century – deep obsequiousness, even servility, towards the mighty neighbour and patron. Once again Marcin Matuszewicz offers an example. He began writing his memoirs as a mature office holder with high personal authority but nevertheless did not hesitate to insert his early speeches which have been essays in fawning. Besides practicing to the skies Michael Frederic Czartoryski Vice Chancellor of Lithuania, his patron, he was sucking up to his followers as well. His words can hardly be exactly translated and a large part of one sentence may suffice:

I cling to your feet solliciting that Your Lordship, like a *fellicior Pyrrhus*, be pleased to touch *pollice pedis* this faithful and humble head, so that through that gracious touch I got *habilitatem* of subscribing with this pen to my Honourable, Honourable Lords, my most distinguished and magnanimous benefactors, whose *tam trabeata quam equestria nomina* I adore, as a lifelong [...] servant.¹³

Matuszewicz also declares his grateful service in the beyond, if it be only possible.

This was not an empty rhetoric: a client had to struggle hard to get acceptance of his patron's close followers' competitive circle. In this respect a Polish or Lithuanian magnate's household was comparable to Versailles or any other European court. Was the voter's dilemma comparable in Lithuania and England?

Utterances of English voters and elections managers quoted by Hermann Wellenreuther stress on their deep, measurable dependence upon the patron. Small freeholders and leaseholders regarded their docile votes as a part of their rent. It

had been so since the Tudor age. The stewards of Bedford and Gover brought pressure on them. Individual and corporative (borough) electors faced a dilemma not so much moral but concerning the merits of the case. What should prevail: personal preference of this or that candidate for a seat in the House, or the voters' material interest like a favourable loan (the borough may need an investment, say, a bridge!). The elections were a unique moment when the client could gain something extra from his patron. In the dynamic British society of the eighteenth century, a mighty patron seemed to offer to his client a chance of participation in the exploitation of the World at large. This has been shown for Scotland: by loyally serving their patrons, many clients strived for jobs in the East India Company.¹⁴

The crucial question of patronage at elections (and in fact of any patronage system) is the degree of freedom left to the client. In England, the patron's steward could expect receiving rather bold letters like this one:

»I beg leave to remind you of a letter I made bold to send the Duke of Bedford at the late election to pray the favour of his getting my kinsman Samuel Binsham a place in the Stamp office upon giving my vote and interest for Lord Trentham which I immediately did at my own expence to the number of six legal votes which was my friends and people that I delt with«.¹⁵

¹³ Matuszewicz, *Diariusz* II: 141.

¹⁴ R.M. Sunter, *Patronage and Politics in Scotland, 1701-1832* (Edinburgh 1986).

¹⁵ Adam Haller to Robert Butcher, 14 April 1750, Wellenreuther, *Repräsentation*: 321-322.

Characteristic is the close reciprocity, and Adam Haller, the author of these words, was in fact a broker involving or employing (»at my own expence«) his »friends«.

It is a challenge indeed to analyse comparatively electoral behaviour of constituencies so different from each other. At the roots of the difference was a (formally) personal (if »lop-sided«) relationship between patron and client in Poland, and a rather indirect relation in England. When in mid-eighteenth century in Lithuania a high office – holder, royal appointee of German extraction, began to register his clients instead of fraternising with them in a way, the community felt offended and withdrew their support.

But somehow in the last quarter of that century political consciousness began to change in both countries. Hermann Wellenreuther attributes the change to the in-

fluence of the American colonies and to the debate of principle triggered in the metropoly by John Wilkes. A quarter of a century later, a Richard Berengen wrote to Lady Hester Pitt: »I am an Elector of Westminster, but an *unworthy* and *dependent* Elector and as such must give my Vote against my inclination [...] tomorrow«.¹⁶ This was a confession of helplessness but a declaration of political conscience as well. Now, in Poland of the last decades of independence, political consciousness of the gentry was changing rapidly too. Origins and mechanism of this change – an element of the Polish Enlightenment – have been little researched yet, but a sort of »a crisis of the magnate-ry« was maturing.

¹⁶ Wellenreuther, *Repräsentation*: 322 (his emphasis).

Hollænderne og magasinkornet

– *problemet om nederlandske skippere i fart mellem de danske riger og lande i anden halvdel af det 17. århundrede*

Af Anders Monrad Møller

I tobindsværket Danmarks Søfart og Søhandel skrev den unge Albert Olsen i 1919 afsnittet om Handels- og Søfartsforhold i det 17.-18. Aarhundrede.¹ Om tiden omkring 1660 hedder det summarisk, »at det var stadig Hollænderne, som endnu sad inde med store Dele af vor Skibsfart«. Brugen af det lille ord »vor« indicerer, at disse skrækelige nederlændere havde påtaget sig noget, som retteligt burde være varetaget af danskere og nordmænd, og af sammenhængen tør man nok slutte, at det drejede sig om import og eksport, der ikke i tilstrækkelig grad foregik på skibe, hjemmehørende i den danske konges riger og lande. Dette ændredes efterhånden. I det følgende skildrer Albert Olsen forsøgene på at få handelen på fode igen ved hjælp af kompagnidannelser, defensionsskibsordning og toldbeskyttelse. Især denne sidste kom søfarten tilgode, hvad nederlænderne ikke var særligt begejstrede for, idet de frygtede, at deres skibe efterhånden helt ville blive stængt ude fra den dansk-norske mellemhandel. Derfor måtte den danske regering retirere, ophævet blev et forbud mod hollandske skibe i indenrigsfart, og Nederlandene blev med toldrullen af 1691 stillet på samme gunstige vilkår som forhen.

Hollænderne sad altså ifølge Albert Olsen på en del af søfarten mellem Danmark og Norge, anderledes kan det ikke forstås, selv om der intet oplyses om omfanget. Og de fik atter – det var i 1688 – deres tidligere ret til at sejle i dansk indenrigsfart tilbage. Hvilken betydning fik det? Det mærkelige er, at der tilsyneladende ikke siden 1919 er nogen, der har spekuleret på, hvor mange fra Nederlandene, der reelt gjorde brug af disse rettigheder, som havde deres oprindelse i den ulyksalige Christianopoltraktat i 1645 og senest blev bekræftet ved handelstraktaten i 1701.²

Jørgen Barfod, der har skrevet hovedværket om den dansk-norske handelsflå-

¹ Albert Olsen i Bering Lisberg (Red.): Danmarks Søfart og Søhandel fra de ældste Tider til vore Dage. Kbh. 1919, bd.I s. 322-400, især s. 354 og 366.

² Om begrænsningerne for handlefriheden »I Christianopoltraktatens skygge« og det toldpolitiske tilbagetog efter 1683, se Henrik Becker-Christensen, Protektionisme og reformer 1660-1814. Dansk Toldhistorie bd. II, Toldhistorisk Selskab 1988, især s. 11 og 153-78. For en god ordens skyld skal nævnes, at Albert Olsen ikke bidrager med nyt i denne henseende i værket: Holland Danmark, Forbindelsen mellem de to Lande gennem Tiderne, bd. I, Kbh. 1945, s. 134-231.

de i tiden 1650-1700 besvarer ikke disse spørgsmål, af gode grunde, eftersom hans afhandling er lagt an som en analyse af selve flåden, udtrykkelig uden at sætte de »fremkomne tal i forbindelse med den handelspolitiske udvikling«. Dog strejfses problematikken indirekte i omtalen af skippere og redere. På grundlag af skibslisternes store navnestof fastslås det, at skipperne i både Danmark og Norge var danske eller norske. Dette gjaldt så at sige hundrede procent i provinsen, mens det mere internationale København anslås at have haft en 10 til 12 procent udlændinge blandt byens skippere.³ Afsnittet ligner en skjult polemik med Albert Olsen, som havde fæstnet sig ved et stort antal hollændere og andre fremmede, som i de sidste årtier af 1600-tallet havde taget borgerskab i København.

Albert Olsen ville sikkert med glæde have kunnet citere den velinformede, men på hans tid endnu oversete iagttager fra begyndelsen af det 18. århundrede, Thomas Jørgensen Hørning. Denne købmandssøn fra Århus, der i 1703 blev oplagsskriver ved Københavns Toldbod og det følgende år rykkede ind som sekretær i Frederik den Fjerdes Kommercekollegium, havde alle muligheder for at være vel underrettet. I hans fremstilling om den økonomiske politiks muligheder og midler fra 1709/10 fremstår Holland som det store forbillede, næsegrus beundret, men i lige så høj grad frygtet. Beundringen medførte for Hørnings vedkommende som en naturlig ting også en direkte afhængighed af ældre hollandsk litteratur. Frygten viste sig i den selvfølge, hvormed en svækkelse af dansk søfart hos ham betragtedes som ensbetydende med en hollandsk overtagelse, og faren herfor var efter hans mening overhængende. Netop den seneste handelstraktats be-

stemmelser om en ophævelse af forbudet mod, at nederlandske skibe sejlede i fart *mellem* den danske konges riger, provinser, stifter og stæder stod som den store trussel. For tidligere, skrev Hørning, var hollænderne – på grund af manglen på danske skibe – sejlet fra by til by, til udhavne og ladepladser. De havde høkret og udstykket, ført varer fra en provins til en anden og sat priserne efter eget for-godtbefindende. Og det var vel at mærke en sådan tilstand, de ville genindføre i kraft af den nævnte traktatbestemmelse. Når der var aktuel grund til ængstelse, skyldtes det ikke mindst ifølge Hørning, at hollænderne i den korte tid, der var gået siden freden i Rijswijk i 1697, allerede var kommet så vidt, at de med deres skibe havde fået andel i fragten af kongeligt magasinkorn imellem de danske provinser.

Især den sidste oplysning var egnet til at forurolige Hørnings læsere, der, som det blev understreget, af hans oplysninger om handelsflåden kunne se, at langt de fleste fartøjer alene på grund af deres størrelse kun var beskæftiget i inden- og mellemrigsfart. Hvis man ikke engang kunne bevare transporten af skattekornt på dansk køl, så stod det sandelig slemt til.⁴

Eftersom Thomas Jørgensen Hørning havde sine gode grunde til netop at afmale forholdene med mørke farver – man

³ Jørgen H.P. Barfod, Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, Søhistoriske Skrifter VI, udg. af Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, 1967, forordet samt s. 138-48.

⁴ Anders Monrad Møller, Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers inderlig Styrke og Magt. Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie, publ. nr. 18, Akademisk Forlag 1983. Se især side 160-61.

havde ikke i den foregående tid i tilstrækkeligt omfang fulgt de velmente råd fra sagkundskaben i Kommercekollegiet – vil det være en oplagt idé at kontrollere hans meget konkrete påstand om hollænderne og magasinkornet. Og ved samme lejlighed kan man efterprøve, om Albert Olsens indtryk af en nederlandsk andel i sejladsen mellem Danmark og Norge virkelig skulle have noget på sig i årene efter toldrullen af 1691 og traktaten af 1701.

Fremgangsmåden har været en række opslag i nogle af de bevarede accisebøger, som langt hen ad vejen kan erstatte de så sørgeligt tabte toldbøger. Der er kun materiale fra et mindre antal provinsbyer fra disse år, men selv om stikprøven ikke er større end som så, skulle det være mærkeligt, om de hollandske skippere lige netop undgik at blive registreret de steder, hvor regnskaberne for den søværts accise har undgået tidens tand.⁵

Fra det kornekporterende Lolland stammer accisebogen fra Nysted, som dækker perioden fra og med året 1687 til august 1703.⁶ Stedets egen handelsflåde kunne i 1680'erne tælles på én hånds fingre, men lidt ind i 90'erne måtte den anden hånd tages til hjælp. Fra Nysted gik farten på København eller på Norge, helt som man kunne forvente. Og naturligvis dukkede der også udenbys fartøjer op, hvad enten det var kolleger fra Falster – Nykøbing og Stubbekøbing – der gik i samme fart, eller man havde besøg af større norske skibe med trælast eller lidt mindre københavnergaleothen med kalk fra Gotland. Men år for år, fra 1687 og fremefter leder man forgæves efter hollændere. Et par små svenske jagter fra Halland er det nærmeste, man kommer udlændinge. I 1693 gjorde en skipper fra Eckernförde sig bemærket ved i sin 40 læster store krejert at eksportere en lad-

ning kornvarer til Amsterdam. I 1699 spærrer man øjnene op ved navnet Conrad Uthregt, men han viser sig at være en af byens egne, i flittig virksomhed med en båd på kun én læst. Man skal helt frem til 1701 for at finde det eneste eksempel på en skipper fra Nederlandene. Det var Peiter Wibe af Ameland. Han havde været i København, og på vejen hjem tog han turen om ad Nysted, hvor han ladede sin 20 læster store smække med 400 tønner rug og 100 tønner hvede. En hollænder var det ganske vist, men ikke én, der var beskæftiget med at fragte magasinkorn.

De særdeles nydeligt førte accisebøger fra Svendborg bereder umiddelbart den søgende lignende frustrationer.⁷ En analyse af regnskabet fra 1692 med dets 75 indførsler viser en fuldstændig overvældende lokal dominans, idet 65 af disse var hjemskrevet i Svendborg eller stammede fra Tåsinge. De øvrige var også fynboer eller i et enkelt tilfælde en flensborger, som ankom fra sin hjemby, mens to andre var Læsøskuder, der kom ned fra Norge med trælast. Det følgende år bringer dog et noget uigennemskueligt tilfælde i form af skipper »Jaen von Ofuen von Alst«, hvis udvidede, men noget vanskeligt tolkelige navneangivelse kunne tænkes også at pege hen på, hvor hans 24 læster store »skiberum« hørte hjemme. Men han var under alle omstændigheder en enlig sva- le, i midten af 1690'erne kun efterfulgt af

⁵ Anders Monrad Møller, Den uheldige ZISE – om acciseregnskaber, en upågtet og glemt kildegruppe. Arkiv, bd. 11, nr. 3, 1987, s. 201-16.

⁶ RA, Købstadsregnskaber, Nysted 1687-1702.

⁷ RA, Købstadsregnskaber, Svendborg 1692-1700 og 1701-09, se endvidere her og i det følgende tabellerne side 120 i Anders Monrad Møller, Fra galeoth til galease, Studier i de kongerigske provinsers søfart i det 18. århundrede, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg 1981.

et par andre fremmede fugle i form af helt små hallandske fartøjer med den traditionelle trælast. Svendborg selv havde blandt andet en krejert i fart på Norge, hvorfra der også lejlighedsvis kom skuder med tømmer, men ellers var der intet særligt at bemærke i årene helt frem til og med 1708. Det eneste skulle da være at notere sig, at der faktisk blev transporteret skattekorn fra Svendborg – og at det naturligvis ikke kunne finde sted uden accises erlægelse. Således, da skipper Hans Bang af Rudkøbing i 1696 kom for at indtage »Kongens korn«.

I endnu en række accisebøger fra begyndelsen af 1700-tallet har eftersøgningen været forgæves. Fra Næstved – d.v.s. Karrebæksminde – findes bevaret årgangene 1707 og 1708. Regnskabsføreren brillerede ved en usædvanlig rodet opstilling, som ikke umiddelbart tillader en opgørelse over sejladsens omfang.⁸ Men hjemstedsangivelserne er gode nok til at slutte, at der ikke her var hollændere på færde. Det var der heller ikke i Nakskov i årene 1706 og 1708. Acciseregnskaberne herfra fortæller om en ganske omfattende sejlads indenrigs og mellemrigs domineret af byens egne skibe, hvortil kom et slesvigsk islæt af fartøjer fra Flensborg og Als.⁹

Videre mod vest var Fredericia stærkt præget af den nord-sydgående trafik, som i årene 1700-1702 medførte anløb stigen- de i tal fra 52 til 102. Byens egen beskedne flåde sejlede til og fra København og Lübeck, mens de talrige fremmede i første række var flensborgere på vej til og fra Norge. Heller ikke i Fredericia blev der klareret af hollændere. Det bør bemærkes, at man her for en gangs skyld kan bygge på de rigtige toldregnskaber, som har overlevet netop i kraft af den store gennemsejling – strømtolden, som op-

krævedes her, svarede til, hvad der skulle erlægges i Øresund.¹⁰

Det er først i Odense fjord, at den ihærdige belønnes, omend såre beskedent. Acciseregnskaberne er bevaret for år 1700 samt ubrudt fra 1702 til 1708 og viser en beskedent, men dog vidtspændende sejlads med egne fartøjer på Lübeck, Flensborg og Norge. Fremmede på fjorden kom fra Slesvig – Sønderborg og Flensborg – og ikke mindst fra Halland – Uddevalla, Kungsbacka og Lysekil. Hertil i 1702 to umiskendelige nederlændere: Sidke Douwes, hjemmehørende i Worum, hvorfra han kom med en smakke på 22 læster, og Liwe Annes af Mackum, som kom fra Amsterdam med en smakke på 36 læster. Fra Odense fjord vendte de begge tilbage til Holland, så nogen deltagelse i mellemrigs, endsige indenrigs sejlads var der altså ikke tale om. Men de fyldte pænt i besejlingsstatistikken for det år med tilsammen 58 læster af i alt 696^{1/2}, altså 8^{1/2} procent.¹¹

Resultatet er således uhyre beskedent, når det gælder nederlændere i de danske sunde og bæltter i tiden omkring år 1700. Hvis man vil se anløb af hollandske skipper, regelmæssigt og i større omfang, må man til den sydlige del af den jyske vestkyst. Ringkøbings accisebøger fra 1700 til 1708 viser i de første år helt op til 25% hollandsk andel af besejlingen. Det var studene det gjaldt, og dermed et i denne sammenhæng helt specielt fænomen. Paradoksalt nok blev netop denne eksporthandel endegyldigt standset få år inde

⁸ RA, Toldregnskaber, Karrebæksminde og Næstved, pk.nr.1.

⁹ RA, Toldregnskaber, Nakskov pk.nr. 10

¹⁰ RA, Toldregnskaber, Fredericia pk.nr. 8 og 9.

¹¹ RA, Købstadsregnskaber, Odense 1698-1700, 1701-06, 1707-11.

i det nye århundrede. Fra 1704 og de følgende år gik sejladsen på Ringkøbing drastisk tilbage og hollænderne udeblev helt og aldeles.¹²

Sidst, men ikke mindst, er der grund til at efterse sejladsen på provinsens to største handelsbyer. Fra Århus er gennemgået accisebøgerne for årene 1697-1700.¹³ De to første af disse er udarbejdet af en af disse ubehageligt »bedrevidende« skrivere, som forudsatte, at alle og enhver var lige så godt inde i de lokale personforhold som han selv. Dette medførte en særdeles summarisk omtale af især stedets egne skipper, mens de udenbys bliver spist af med et »af« eller »fra« – og så kan man selv gætte på, om afgangshavn og hjemhavn var identiske, hvad de ofte, men ikke altid var. Men først og fremmest kommer man til at gå efter navnene.

Når »Jørgen Friis fra Amsterdam« løb ind med et skib på 48 læster, vil det derfor være mest nærliggende at slutte, at det var et af byens største fartøjer, som vendte hjem, for det navn er det svært at forbinde med Nederlandene. I det hele taget gælder, at der ikke i 1697 er fundet personnavne eller afgangshavne som tyder på, at hollandske skipper kom til Århus dét år. Om søfarten her kan i øvrigt bemærkes, at ankomster fra både København, Lübeck og norske havne optræder med stor hyppighed.

Århusregnskabet årgang 1697 bringer en ekstra oplysning, som dokumenterer, hvorfor en omhyggeligt ført accisebog kan erstatte et tabt toldregnskab. Accise-skriveren vrissede surt, idet han efter at have afsluttet årets ordinære indførsler noterede, at der ikke desto mindre var endnu nogle restanter. Dem måtte han anføre nedenunder, otte i tallet, med datoer og læstetal. Og det var toldskriverens for-sømmelse, fordi han ikke til rette tid hav-

de leveret ham kopi af pågældendes told- og angivelsessedler. Altså, en mistanke bekræftes. Acciseskriveren hægtede sig på en kollega i Toldkammeret – alt andet ville også have været tåbelig dobbeltad-ministration.

Det følgende år er der bid. Doede Petters fra Amsterdam ankom med et skib på 30 læster og en såre karakteristisk ladning med bl.a. rosiner, krap, blyhvidt, »popentøytøyt«, tagsten og mursten. Han kan meget vel have været hollænder. At han betalte 1½ skilling pr læst i accise, skulle være i sin orden, for det var samme takst som for de danske skipperes vedkommende. Til gengæld blev Jacob Clausen af Amsterdam, der ankom fra Fladstrand, åbenbart snydt, for han betalte 20 skilling for sin lille skude på 5 læster. Hvad han havde at gøre i Fladstrand og i Århus, fremgår des-værrer ikke, for der var ingen vareaccise at betale. Men tilfældet er enestående, for det er det hidtil eneste kendte eksempel på en nederlænder, der på denne tid anløb to provinsdistrikter umiddelbart efter hinanden.

I 1699 var acciseskriveren en anden, som til glæde for eftertiden stort set konsekvent anvendte den forkortede form for »ibidem« som hjemstedsbetegnelse for alle århusianere, uanset hvad der var angivet i denne henseende i den forangående indførsel. Det er ulogisk, pudsigt, men særdeles praktisk, og man er derfor ikke i tvivl om årets hollænder, Liue Annes fra Mackum, som havde spansk salt og specerier i sin 12 læster store smække. Han betalte tre mark i accise, så det var også til taksten for egentlige udlændinge.

I Århus var der således et hollandsk

¹² LAV, Ringkøbing rådstue, D 23-229 og 230.

¹³ LAV, Århus rådstue, D2-73 til 76.

islæt, men unægtelig af begrænset omfang. Som anført udmærker accisebøgerne herfra sig hverken ved udførlighed eller særlig brugervenlig opstilling. De har form af et indtægtsregnskab med en uoverskuelig sammenblanding af indbetalinger af vinterleje penge og såvel indsom udgående accise. En nogenlunde skudsikker opgørelse over indgående accise for det fjerde af de undersøgte år – 1700 – har som resultat i alt 211 indkomne fartøjer, hvoraf de hollandske udgjorde siger og skriver to. Målt i læster drejede det sig kun om 50 af i alt 2254½. Disse tal er dog egentlig ikke helt sammenlignelige, idet Tierds Tiebes' og Garidt Annes' smakker ikke har været sjettedelsmodereret på samme måde, som de århusianske fartøjer med garanti var blevet det. Det indgik ikke i hverken told- eller traktatforhandlingerne, at der skulle ændres ved den i 1672 indførte »hjemmelige« danske forfalskning af egne undersåtters målebrev med en sjettedel til ugunst for alle andre, når der skulle erlægges eksempelvis accise efter læstetal.¹⁴

Om den hollandske andel af sejladsen på Århus blev større i de følgende år, er ikke undersøgt. Derimod er udviklingen i den anden store jyske havneby, Aalborg, fulgt længere frem.¹⁵

Det må lige bemærkes, at det, som »i Jesu navn med accise at annamme« registreredes et stykke inde i Limfjorden ikke alene var trafikken på den dominerende handelsby, Aalborg, men også fartøjerne under dette tolddistrikt, som var på vej til deres hjemhavne inde i fjorden, hvad enten der var tale om Thisted, Nykøbing eller Skive.

I Aalborg træffer man allerede i 1697 fire hollændere, som til dels kan have været medvirkende til at vække Thomas Jørgensen Hørnings ovenfor nævnte be-

kymring. Smakken fra Frisland med kalk og tagsten til amtsforvalter Peiter Klein og nok en smakke, der på hjemvejen fra København anløb Aalborg i ballast, var det endda ikke så galt med. Men de to øvrige skippere fra Workum, som fragtede trælast fra Moss, deltog på den måde i mellemrigstrafikken og levede således op til ens værste forventninger. I 1698 sås fem hollændere og det følgende år var tallet helt oppe på ni. Det var f.eks. en smakke fra Amsterdam med salt, tobak, potaske, rosiner og tobakspiber, og nogle andre indkom i ballast fra Hamburg eller Glückstadt. Fænomenet med trælast fra Norge sås dog ikke dette år. I forbifarten kan man atter til sin fornøjelse konstatere, at ikke alle de nyankomne hollændere var lige kloge. Efter reglerne skulle de dog behandles som danske og derfor kun betale de velkendte 1½ skilling pr læst i modsætning til skibe f.eks. hjemmehørende i Lübeck, som i Aalborg år efter år pænt måtte af med hele 4 skilling læsten. Hollændernes specielle rettighed var godt nok blevet respekteret de foregående år, men ikke i 1699, da otte af ni til glæde for Magistratens kasse blev sat til den høje takst.

En totalanalyse af acciseregnskabet for 1700 sætter tingene i perspektiv. Dette år var der i alt 396 anløb, hvoraf otte var med hollandske fartøjer. Målt i procent af antallet altså knap to, mens en beregning af læstetallet giver lige godt 6% – 197 af 3328. Der var ikke antydning af hollændere med magasinkorn i lasten, derimod nok en del med en for dette område ikke

¹⁴ Anders Monrad Møller, Skibsmålingen i Danmark 1632-1867. Handels- & Søfartsmuseets Årbog 1974, s. 16-47.

¹⁵ LAV, Aalborg rådstue, D1-593 til 604.

mindre betydningsfuld vare, nemlig salt, som var indskibet i Amsterdam.

Men hermed er man fremme ved en anden problematik, som ikke var ukendt for Thomas Jørgensen Hørning. Det salt, der var så nødvendigt for Limfjordsfiskeriet kunne komme frem på flere måder. I de foregående år – og endnu i 1700 – skete dette blandt andet ved hjælp af Aalborgs ubestridt største fartøj, det 180 læster store defensionsskib »Stadt Aalborg«, som f.eks. i 1697 kunne ses vende hjem fra Portugal med 2896 tønder salt i lasten. En anden mulighed var at få det via København, og det skete også i vid udstrækning – hele 51 små galeothen og skuder fra hovedstaden havde år 1700 for de flestes vedkommende fremførelsen af en ladning salt som deres ærinde. Blot var det meget bekvemt for hollandske smækker, der agtede sig til Østersøen, at tage salt med på vejen og sælge det i Aalborg. Ikke alene undgik de Øresundstolden, men hertil kom ifølge den mistænksomme Hørning tillige muligheden af »een og anden lurrenderjeriske greb, som man undser sig for at beskrive« – det kunne han nu egentlig godt have gjort. Hollænderne var under alle omstændigheder i stand til at sælge saltet billigere end københavnernes, der ikke alene måtte af med tolden i Helsingør, men tillige så at sige blev kontrolleret i alle ender og kanter i deres hjemby. Thi, som den forhenværende oplagsskriver på Københavns Toldbod fremhævede, »om der kommer noget fra København, da er ikke lejlighed at forsvige en skæppe, så må tolden og consumptionen straks ved udførslen her erlægges«. ¹⁶ Hollænderne gav helt tydeligt kredit og kvantumsrabat i Aalborg i en målestok, som københavnernes havde svært ved at hamle op med.

Med det trekantede forhold mellem hovedstaden, aalborgenserne og de holland-

ske skippere, er det unægtelig interessant at se, hvordan det udviklede sig i de følgende år. Dette så meget desto mere som traktaten af 1701 også betød en afvikling af defensionsskibsordningen – det var en hjertesag for Kommercekollegiet af 1704 at få genindført netop disse privilegerede skibe, om end de trods alle anstrengelser ikke havde held med sig.

»Stadt Aalborg« er set senest i 1702, og i de følgende år var der ikke mere skibe i den størrelsesorden hjemmehørende her. Den direkte import faldt dog ikke bort – i 1705 var det en nordmand fra Frederikshald, som løb ind med en saltladning fra Frankrig på et 137 læster stort fartøj, i 1706 var det en fra Kristiansand, som havde været i Portugal i samme ærinde med et skib på 120 læster. Endvidere fandt aalborgensere på selv at hente saltet på anden hånd i Amsterdam. De registrerede anløb af hollandske saltskibe var derfor ikke i eksplosiv stigning, tværtimod. Antallet faldt fra syv i 1701 til kun to i 1704.

I 1705 finder man en meget sigende note ved årets to første anløb af hollænderne fra Amsterdam. »Betalt lige med voris egne undersaatte huer lest 1½ sk.« – der var åbenbart nogen, der var blevet kloge og nu stod på deres ret. Dette år drejede det sig endnu kun om tre hollandske fartøjer, det følgende år stigende til otte på 309 læster. I 1707 var der også otte, nu på tilsammen 471 læster, hvoraf de seks kom fra Amsterdam, mens de to sidste og største ankom direkte fra Portugal. Hollænderne havde helt tydeligt for en kort stund bidt sig fast som saltleverandører.

I det sidst undersøgte år, 1708, var de

¹⁶ Som note 4, s. 153f.

derimod forsvundet som ved et trylleslag. Det er der ikke umiddelbart fundet nogen forklaring på, men fraværet må vel hænge sammen med det igangværende store opgør, det som Hørning betegnede som »sidst begyndte Troubler«. Der kom dog stadig salt til staden, men nu igen først og fremmest på norsk køl. De to største det år var et Kristianiaskib på 110 læster, der havde været i Portugal, og et mindre på 52 læster fra Drammen, som indløb fra Frankrig.

De otte hollændere i 1707 var højdepunktet, og de tegnede sig – målt i læster – for næsten 9% af årets samlede besejling, der nu var steget til en total af 5344 læster. Der var hele tiden også kommet salt via København, men den hollandske konkurrence må have været følelig, og det er nok her, man finder den egentlige årsag til Hørnings bekymringer. Man kunne jo ikke ændre ved den sakrosante Øresundstold og dermed forbedre københavnerens konkurrenceevne. For ham gjaldt det i første række om at hjælpe København som en »Moder og hoved Stad for alle andre danske Købstæder«.

Så vidt analysen for årene omkring 1700. Når man ser bort fra de specielle omstændigheder omkring defensions-skibsordningen, saltet, Limfjordssilden og dermed Aalborgs besejling, var de hollandske skibes antal i danske provinshavne forsvindende lille. De indløb absolut ikke i større tal fra Norge, og deres deltagelse i transporten af magasinkorn har ikke kunnet påvises – men kan på det foreliggende grundlag dog heller ikke ganske afkræftes. Fænomenet har under ingen omstændigheder haft noget omfang af betydning, men passede godt som argument for den økonomiske »sagkundskab« i 1709/10. For når Nederlandene i 1701 ved traktatforhandlingerne havde fået bekræf-

tet deres rettigheder i danske havne, kan man – trods de propagandistiske overdrivelser – sådan set ikke fortænke Thom- as Jørgensen Hørning i den ængstelse, han formulerede i tiden omkring Danmarks genindtræden i Den store nordiske Krig. Man kunne jo aldrig vide, hvad fremtiden ville bringe. Selv håbede han fromt på, at ydre tilskikkelser kunne redde situationen for den danske konges sejlene undersåtter. Efter hans tankegang måtte hjælpen f.eks. være at finde i ændrede udenrigspolitiske omstændigheder, helt konkret, om nu de engelske og hollandske kunne falde »udi en Commerce Krig«. Thi »det er ikke alene naturligt, men endog en fornuftig Nødvendighed, at man conserverer sig ved de ting Naturen og Lykken har tillagt«. ¹⁷ På det korte sigt var det »lykkelige« udfald jo, at Nederlandene i virkeligheden var ved at være afgørende på retur og i alt fald ikke udnyttede mulighederne, som forelå med toldrullen af 1691 og den gentagne understregning af deres rettigheder i 1701. Og på det lange sigt tør det nok antydes, at Hørnings fromme håb gik i opfyldelse. Den lange fredsperiode senere i 1700-tallet gav rigeligt anledning til at »conservere sig«, eller med et andet af Hørnings udtryk, at udnytte »mange skønne konjunkturer«.

Tilbage står spørgsmålet om den hollandske tilstedeværelse i danske farvande og havne i årene fra 1645 til op i 1690'erne. I hvor høj grad var de på noget tidspunkt reelt inde i inden- og mellemrigs-trafikken? Var det blot forrige tiders skræmmebilleder, som Hørning med aktuelt sigte repeterede, eller var der virkelig noget om snakken i en tidligere periode? Det problem henstår foreløbig uløst.

¹⁷ Som note 4, s. 169.

Kejserdømme, *kokutai*: den japanske statsopfattelse

Af Inga Floto

Den 1. januar 1946 udsendte den japanske kejser Hirohito et dekret, hvori han frøsagde sig sin guddommelighed. Det var næsten et halvt år efter den japanske kapitulation i august 1945, der betød afslutningen på den 2. verdenskrig og samtidig begyndelsen på den amerikanske okkupation af Japan, der varede fra 1945-1952. Når der kunne gå så lang tid mellem det totale nederlag og den endelige aksept af konsekvenserne, siger dette vel i sig selv noget om den kraft, kejsermyten stadig udøvede over både sejrherre og besejrede.

Bevarelsen af kejserdømmet havde ikke været nogen indlysende sag for de allierede, og de amerikanske planlæggere af okkupationen havde langt fra været enige. Men den opfattelse havde sejret, at opretholdelsen af kejserdømmet var nødvendig for selve sammenhængskraften i det japanske samfund. Ingen kunne vide, hvad der ellers ville ske, var argumentet: Kejser og nation var så intimt forbundet, at man kunne frygte revolution eller total opløsning, hvis kejserdømmet blev afskaffet. Kritikerne derimod havde hævdede, at kejserinstitutionen var en afgørende hæmsko for gennemførelsen af den demokratiseringsproces, der var okkupationens erklærede formål.¹

Kejserdømmet er på een gang et meget nyt og et meget gammelt princip i japansk historie. Det er nyt, fordi det i den form, det fik efter Meiji-restaurationen i 1868, var en genopdagelse og genoplivelse af gammel mytologi som legitimation og befæstelse af en stærk stat. Det er gammelt, fordi det griber tilbage til en japansk selvforståelse, der blev formuleret i det 7.-8. årh, hvor det gamle klansamfund for alvor blev konfronteret med den »moderne« kinesiske stat. Det er også gammelt i den forstand, at det henter sin legitimation i shintoismen, den gamle japanske naturreligion, og ikke i buddhismen og konfucianismen, der i nok så høj grad kom til at sætte sit præg på den japanske samfundsudvikling. Det er formålet med det følgende at belyse nogle centrale begreber i den japanske statsopfattelse og give dem et historisk perspektiv.

Det japanske kejserdømme er intimt forbundet med begrebet *kokutai*, der er af central betydning for forståelsen af japansk historie og politik siden Meiji-re-

¹ Om den amerikanske okkupation af Japan og overvejelserne bag den, se Inga Floto: »Det moderne Japan: Den amerikanske version.« Historisk Tidsskrift, Bd. 91, 1991, s. 175-195, med omfattende litteraturhenvisninger.

staurationen. Samtidig er det et nærmest uoversætteligt begreb. På engelsk gengives det oftest som »the Japanese national polity« eller »the Japanese national entity«, og på dansk kunne man måske kalde det »den traditionelle japanske statsopfattelse«; men dette siger jo i sig selv meget lidt.

kokutai er et ord med mange konnotationer og en betydelig grad af nationalistiske overtoner. Det indeholder både Meiji-statens ideologiske selvforståelse som »familiestaten« med hele den japanske befolkning anbragt i et hierarkisk system med kejseren i toppen, alle relateret nedefra og op som søn til fader, altså en klart konfuciansk inspireret samfundsopfattelse; men det rummer også 30-ernes nationalistiske og racistiske ideologi, der under slogan'et *hakkoo ichiu* (hele verden under eet tag) forestillede sig verden ordnet i en hierarkisk pyramide med Japan i toppen. Samtidig indeholder begrebet også elementer af udvælgelse og guddommelighed: Kejseren er guddommelig, fordi han i lige linie nedstammer fra solgudinden Amaterasu, og denne guddommelighed overføres til det japanske folk, hans børn. Der ligger i begrebet både en bestemt opfattelse af, hvordan Japan indenrigspolitisk skal organiseres – en samfundsstruktur, hvor hver kender sin plads i en hierarkisk struktur, og en opfattelse af Japan som en unik foreteelse, alle andre stater overlegen. Dette betyder samtidig, at den japanske kultur opfattes som fundamentalt anderledes end den vesterlandske – og bedre. Som værende på et højere moralsk plan.²

Med nederlaget i 2. Verdenskrig fulgte også ophævelsen af kejserens guddommelighed, men ikke dermed afskaffelsen af *kokutai*. I dekretet af 1. januar 1946, frasagde kejseren sig nok sin guddomme-

lighed, men det skete på en meget indirekte måde og med en sådan formulering, at *kokutai* samtidig bekræftes. De specielle og særlige bånd mellem kejser og undersåt består stadig, og iøvrigt fremstår selve frasigelsen ikke som det centrale i dekretet. Det indledes tværtimod med en ordret gengivelse af charter-eden, Meiji-statens første »grundlov«. Og det understreges, at disse principper stadig er gældende, blot må de nu realiseres på et fredeligt grundlag. I sammenhængen fremstår frasigelsen således:³

»Kærlighed til familien og kærlighed til landet er særlig stærk i Vort land. Med mere af denne hengivenhed skal Vi nu arbejde for kærlighed til menneskeheden.

Vi er dybt bekymrede over, at som følge af den langstrakte krig som endte i Vort nederlag, er Vort folk blevet rastløst og nedtrykt. Yderligtgående radikale tendenser spreder sig gradvist, og den moralske ansvarsbevidsthed begynder at miste sit hold over befolkningen med det resultat, at der er tegn på tankens forvirring.

Vi står folket bi, og Vi ønsker altid at dele dets sorger og glæder. Båndene mellem Os og Vort folk har altid hvilet på gensidig tillid og hengivenhed. De afhænger ikke af legender og myter. De er ikke baseret på den falske opfattelse, at Kejseren er guddommelig og at det japanske folk er alle andre racer overlegent og bestemt til at regere verden«.

Meiji-statens kejserkult var politisk bestemt. Den var en bevidst ideologisk ma-

² For den foregående beskrivelse af *kokutai* se sst., s. 189.

³ Min oversættelse efter den officielle engelske version, gengivet i *Kokutai No Hongi*, s. 196-197, jvf. note 21.

nipulation med henblik på etableringen af en stærk stat, der kunne møde udfordringen fra de vestlige stormagter, der ved gennemtvungelsen af Japans åbning i 1853 truede landet på dets eksistens. Kina i samme situation gik i opløsning, Japan blev en stormagt. Det var måske fordi japanerne tog deres tilflugt til historien:

Ligesom vi i Danmark har haft konger, så langt historien rækker tilbage, så har man i Japan haft kejsere, eller hvad nu betegnelsen var. I tidlig japansk historie kendte man ikke kejserbegrebet, det kom først med den kinesiske indflydelse, men klansamfundet synes at have haft shamanistiske ledere, der iøvrigt tit var kvinder. Den specielle guddommeliggørelse finder sted i 7.-8. årh. og igen med Meiji-restaurationen. I begge tilfælde perioder, hvor Japan var udsat for voldsomme udefra kommende kulturpåvirkninger, i det første tilfælde kinesiske i det sidste vestlige, og landet derfor havde behov for at stabilisere og legitimere en stærk centralmagt og en egen kultur. I lange perioder ind imellem var kejseren totalt uden politisk indflydelse, gemt bort ved hoffet i Kyoto, hvor hans opgave alene var at varetage de religiøse ritualer og iøvrigt give legitimitet til først de regerende adelslægter, senere til den regerende shogun.

Da Yamato-staten dukker frem af historiens tåger, melder de sparsomme kilder om ledere, hvis funktion har haft shamanistisk karakter. Forskellige klaner har i statsdannelsesperioden kæmpet om magten, og den klan, hvis *kami* var solgudinden, og hvis kultcenter var Ise, gik sejrende ud af striden. Men hvorvidt disse præstekonger også har haft en politisk funktion, er usikkert. I 5.-6. årh. kom Japan for alvor under kinesisk indflydelse. Buddhismen og konfucianismen blev introduceret i Japan, og kontrasten til den

primitive *kami*-religion må have været overvældende. Ligeså overvældende var imidlertid mødet med den kinesiske, konfuciansk inspirerede politiske filosofi, den kinesiske stat blev nu det forbillede, der skulle efterlignes. Det blev den gennem en lang række politiske reformer, der indførte det kinesiske bureaukratiske system.⁴

Centralt i den kinesiske politiske tænkning står tanken om den ideale stat, ledet af den ideale hersker, Himlens Søn. Kun en i sandhed moralsk fuldkommen hersker kan lede staten, og hvis han ikke lever op til sine forpligtelser, er det ikke alene folkets ret, men også folkets pligt, at styrte ham. Han har mistet Himlens Mandat. Derfor er Kinas historie een lang række af forskellige dynastier. Men på det punkt stod japanerne af: buddhisme, konfucianisme, og bureaukrati var man villig til at overtage, men ikke kejserens afsættelighed. Her slog klansamfundet igennem, og her blev det japanske kejserdømmes særlige karakter grundlagt. Den japanske kejser hedder *tenno*, himmelsk hersker, men det betyder noget helt andet end på kinesisk.⁵

Den, der mere end nogen anden arbejdede for etableringen af en moderne japansk stat efter kinesisk forbillede, var Prins Shootoku Taishi (574-622). Han var ikke kejser, men kejsersøn og faktisk regent, som det så ofte er set i japansk historie. Shootoku var overbevist buddhist, og hans politiske program var centraliseret kejserstyre, kinesisk kultur og buddhistisk statsreligion. Dette program blev

⁴ John Whitney Hall: Japan. From Prehistory to Modern Times, Tokyo 1971, s. 24-47.

⁵ Klaus Antoni: Der Himmlische Herscher und sein Staat, Munchen 1991, s. 16-17.

ikke realiseret i hans tid, men han efterlod sig et skrift, dateret 604, som nærmest indtager pladsen som Japans første »grundlov«, omfattende 17 punkter. Det grundlæggende er moralske overvejelser over, hvordan staten skal styres, helt i overensstemmelse med de konfucianske principper, og i klar modsætning til de herskende tilstande i klansamfundet; kun i en enkelt artikel (art. II) understreges desuden buddhismens centrale betydning. Men to ting er især interessante. Den ene er formuleringen af »grundlovens« første paragraf:

»Harmoni (wa) skal sættes højt, og undgåelse af uansvarlig opposition bør værdsættes. Alle mennesker er påvirket af partiskhed, og få er intelligente. Derfor er der nogle, der er u lydige overfor deres overordnede og fædre, og nogle der strides med nabolandsbyerne. Men hvis de overordnede er harmoniske (dvs. stræber efter koncensus), og de underordnede er imødekommende, og der er samklang i diskussionen af opgaverne, så vil de rigtige synspunkter spontant opnå aksept. Og hvad kan der så ikke udrettes?«.⁶

Dette harmonibegreb, der gennemsyrrer hele dokumentet, og er hentet fra Konfucius' Analekter, har i flere omgange spillet en vigtig rolle i japansk historie. Derfor er det også væsentligt at forstå, hvad det betyder. Det betyder en fælles underordning under et samlet princip, og dette princip er statens tarv, opposition er »uansvarlig«. Kommandovejen går oppefra og ned, men både herskere og undersåtter er underlagt forpligtelser.

Den anden interessante ting er, at i denne Japans første »grundlov« nævnes kejserens guddommelighed overhovedet ikke. Kejserens rolle omtales (art. III) ude-

lukkende i konfucianske termer: »Når du modtager de kejserlige ordrer, skal du ubetinget adlyde dem. Forholdet mellem over- og underordnet er som mellem Himlen og Jorden. Himlen er øverst og beskytter, Jorden er nederst og sætter Himlen. på denne fordeling hviler naturens orden, herunder årstidernes uforstyrrede gang. Hvis Jorden ville tage Himlens plads, ville Himlen styrte sammen. ...«.⁷ Kejserens guddommelighed, og altså dermed det specielt japanske, optræder første gang i et dekret af kejser Kootoku fra 647,⁸ hvor Japan omtales som et land, der siden tidernes morgen er blevet regeret af solgudindens efterkommere. Dvs. at først her bruges guddommeligheden som politisk legitimering, men det betyder ikke nødvendigvis, at opfattelsen ikke har eksisteret tidligere, men blot, at den ikke har været væsentlig. Omvendt kan man sige, at nu var den japanske stat funderet på egne præmisser: konfuciansk harmoni og kejserlig guddommelighed, *kokutai* for første gang?

Statsdannelsen kulminerer i 700-tallet, hvor Taiho-reformerne (702) betyder indførelsen af konfucianske administrative og legale strukturer som i samtidens Kina. Nara bliver hovedstad i 710 og planlægges efter de samme principper som det samtidige kinesiske Chang'an, Tang dynastiets hovedsæde. I Nara indvies også den store Buddha i Todaiji i 752, et på alle måder enestående kunstnerisk og arkitektonisk mesterværk.⁹ Hermed synes

⁶ Min gengivelse af den engelske oversættelse i: Sources of Japanese Tradition, Vol. I, New York 1964, s. 48.

⁷ Carl Steenstrups oversættelse i hans: Japans Idehistorie, Kbh. 1980, s.44-45.

⁸ Antoni, anf. sted., s. 55.

⁹ Hall, anf. st., s. 48-61.

buddhismen og konfucianismen totalt at have sejret i den nye japanske stat. Men det er kun på overfladen, for netop i den samme periode bliver to historieværker til, som samler hele den japanske mytologi og beskriver Japans historie fra gudealder til nutid, med nøje kortlægning af kejserhusets guddommelige afstamning. Det er *kojiki* (kronik over gamle begivenheder) fra 712, og *nihongi* (japanske annaler) fra 720.¹⁰ Det er samtidig de første bøger, der er skrevet på japansk, og det er næppe tilfældigt. Den sproglige og den historiske frigørelse fra kinesisk kultur går hånd i hånd. Hvis man skal sammenligne med noget dansk, bliver det *Saxo Grammaticus*, der i parentes bemærket var skrevet på latin. Saxos danmarkshistorie blev til i 12. årh.s Danmark. Et land, der som Japan havde været udsat for en voldsom ydre kulturpvirkning, nemlig kristendommen. Danmark var i 12. årh. kommet ovenpå, havde etableret en stærk statsmagt, men havde nu også behov for at bekræfte sine rødder og samtidig legitimere det nuværende kongedømme. Derfor får vi hos Saxo hele den danske mytologiske forhistorie, fra kong Skjold og fremefter. Sådan var det også i Japan, bare fire hundrede år tidligere. Hverken *kojiki*, *nihongi*, eller Saxo er den historiske sandhed, men de er vidnesbyrd om en ung fremstormende stat, der i et overvældende kulturmøde både absorberer det nye og søger at bekræfte det gamle. Og ingen kan på nuværende tidspunkt vide, hvor mange af de gamle myter, der her blev refereret, i realiteten var gamle eller opfundet til lejligheden.

Det vi kan vide om de japanske fremstillinger er, at de er den første skriftlige kodificering af det mytekompleks, der siden har dannet grundlaget for shintoismen og derfor også for den japanske kej-

sermytologi, men sikkert har sin rod i en mundtlig tradition. Det vidner hele overleveringen om, der er forskellige versioner med varierende mønster, som gengives mere eller mindre sideløbende. Der er tale om en skabelsesmyte og en kejsergenealogi, og det at myte og genealogi kan variere, har ikke anfægtet datidens mennesker, men først en senere rationalistisk tidsalder. Det centrale i fortællingen har været beskrivelsen af Japans opståen ved gudernes særlige bevågenhed og kejserhusets direkte nedstamning fra disse guder, specielt solgudinden. Det kunne man bruge i 700-tallets Japan, man kunne også bruge det i 1800-tallet. Den moderne japanske stat efter kinesisk forbillede, som den blev udviklet i 700-tallet, holdt ikke længe. I 794 flyttede hovedstaden til Heian (Kyoto), og langsomt, men sikkert blev de bureaukratiske kinesiske principper forladt, kejseren isoleredes ved hoffet i Kyoto, hvor hans funktion var reduceret til varetagelsen af de religiøse ritualer. De gamle adelsslægter overtog styret, og samtidig sås en begyndende udvikling af det, man i europæisk sammenhæng kalder feudalisme.¹¹ Men det interessante i denne forbindelse er, at kejserdømmet stadig opretholdtes og gik i arv inden for samme slægt. Dets væsentligste funktion var nu at legitimere de til enhver tid siddende magthavere.

Da det politiske centrum i 1185 definitivt flyttede fra Kyoto, skete der ingen ændring i dette forhold. Den nye magthaver Minamoto Yoritomo slog sig ned i Kamakura og antog titlen shogun, overgeneral, mens kejseren sad tilbage i den

¹⁰ Shuichi Kato: Geschichte der Japanischen Literatur, Darmstadt 1990, s. 42-50.

¹¹ Hall, anf. st., s. 61-74.

gamle hovedstad. I de følgende århundreder fuldendtes feudaliseringsprocessen og endte i den totale opløsning: Sengoku 1467-1568, hvor landet befandt sig i kronisk borgerkrig. Herefter satte så den samlingsproces ind, der resulterede i at Tokugawa Ieyasu i 1603 kunne sætte sig sikkert i sadlen – som shogun.¹² I det statssystem, der herefter blev etableret, Tokugawa-shogunatet, var der i virkeligheden ikke plads til nogen kejsere, og det er om denne periode blevet sagt, at store dele af befolkningen end ikke kendte hans eksistens, men han var der altså.¹³

Japanerne har igennem hele historisk tid på forbløffende vis formået at kombinere tre så forskellige ting som buddhisme, konfucianisme og shintoisme. Buddhismen var først overklassens religion, siden blev den folkets, og – i form af zenbuddhisme – krigerens. I hele den feudale periode var de mægtige buddhistiske klostre en væsentlig magtfaktor i det japanske samfund, det blev anderledes under Tokugawa-shogunatet. I Tokugawa-staten var konfucianismen det bærende princip, hele den sindrige samfundsstruktur var bundet op omkring de konfucianistiske loyalitetsbånd, hvor alle samfundsklasser kendte deres plads. Menneskekærlighed (*jin*), retfærdighed (*gi*), sømnelighed (*rei*), visdom (*chi*), og sandfærdighed (*shin*), var de fem individuelle dyder, som skulle virkeliggøres i de fem loyalitetsbånd mellem menneskene i samfundssammenhæng: Lensherre – vasal, fader – søn, ældre broder – yngre broder, ægtemand – hustru, ven – ven. Men som en understrøm i japansk historie løber stadig shintoismen. Hver landsby har sin shinto-helligdom, bjerge og træer deres *kami*, og kejseren selv er intimt forbundet med shintoismen. Derfor var hans person urørlig trods alle politiske omskiftelser,

og derfor kunne han endnu engang hentes frem af mølposen for at legitimere den moderne japanske stat.

Tokugawa-staten repræsenterer drømmen om den ideale uforanderlige stat, og den var i 250 år på det nærmeste totalt isoleret fra omverdenen. Men det var og blev en drøm. Da Commander Perry i 1853 stævnede ind i Edo-bugten havde samfundet allerede længe udvist opbrudstendenser.¹⁴ De var økonomiske og sociale, men de var også ideologiske og filosofiske. Det sidste er i denne forbindelse det interessante. Det drejer sig om den såkaldte Mito-skole, opkaldt efter det sted, hvor den hørte hjemme, nemlig Mito-provinsen; og *kokugaku*-skolen, hvor *kokugaku* vel nærmest må oversættes ved fædrelandsstudier. Det fælles for dem var en genoplivelse af kejser-ideen på shintoistisk grundlag, forskellen var, at Mito-skolen desuden søgte en syntese mellem shinto og konfucianisme.¹⁵ Meiji-restaurationens nye magthavere havde derfor et filosofisk fundament, hvorpå de kunne bygge en ny statsideologi.

Der er ingen tvivl om, at Meiji-statens nye mænd var sig bevidst, at staten for at overleve havde brug for en slagkraftig ideologi, et åndeligt centrum der kunne samle staten mod den ydre udfordring og sikre den sociale stabilitet. Men det betyder ikke nødvendigvis, at der var tale om en samlet plan. Tværtimod tyder alting på, at det har været en »trial and error« proces, med mange svinkeærinder og mange studier i både vestlige og kinesiske forhold. Åbenheden og det høje infor-

¹² Sst., s. 75-159.

¹³ Antoni, anf. st., s. 22.

¹⁴ Kenneth B. Pyle: *The Making of Modern Japan*, Lexington, Mass. 1978, s. 35-45.

¹⁵ Antoni, anf. st., s. 41.

mationsniveau er et karakteristisk træk ved den tidlige Meiji-periode, men alligevel tegner der sig en overordnet målsætning: nødvendigheden af en omfattende modernisering efter vestligt mønster, men samtidig en fastholden ved det traditionelt japanske, et forsøg på at bevare en egen identitet.¹⁶ Og denne identitet fandt man i kejserdømmet.

Det første vidnesbyrd om de nye magthaveres intentioner er den såkaldte »Charter-ed«, der blev proklameret 6 april 1868. Der er tale om en hensigtserklæring, der i meget vage vendinger beskriver, hvordan de nye magthavere tænker sig den fremtidige samfundsudvikling. Hovedindholdet kan rubriceres som modernisering efter vestligt forbillede, men artikel 1:5 peger desuden klart på Meiji-restaurationens dobbelte formål: »Viden skal søges verden over, så kejserdømmets grundlag kan styrkes«, dvs. modernisering i teknisk videnskabelig henseende som fundament for en genrejsning af kejserens national-religiøse position. Jo mere »moderne« Japan blev i de følgende år i teknisk og økonomisk henseende, jo mere dominerende blev samtidig den shintoistiske statsideologi. Det er et underligt paradoks, at en stadig fremadskridende rationalisering af de økonomiske processer går hånd i hånd med en stadig større irrationalitet i statsopfattelsen.¹⁷ Det er en udvikling, der kulminerer i slutningen af 1930-erne og under 2. verdenskrig, hvor landet skulle mobiliseres for den totale militære indsats, men i sin første afklarede form findes fænomenet i 1890.

I 1889 fik Japan en forfatning. Den blev givet, fordi det simpelthen var en betingelse for Japans optagelse i den vestlige verdens »gode selskab« og dermed et væsentligt skridt henimod ophævelsen af

de ulige traktater. Den blev til efter grundige studier i vestlig forfatningsret, og forbilledet var den prøjsiske forfatning. Det var unægtelig ikke den mest avancerede af de europæiske forfatninger, men det må i denne forbindelse erindres, at heller ikke den danske grundlov på dette tidspunkt indeholdt parlamentarisme. Ja, rent faktisk gik Danmark ind i en politisk magtkamp om knæsættelsen af dette princip på samme tid, som den japanske forfatning blev til. Hvis man tager den japanske forfatning på ordet, blev Japan i 1889 et konstitutionelt monarki med ganske vist stærkt begrænsede borgerlige rettigheder.¹⁸

Men hvis man læser præamblen,¹⁹ dvs. forordet, kan man få en fornemmelse af i hvilket filosofisk og politisk klima forfatningen blev til, allerede her fastlægges nemlig en opfattelse af kejseren, som var hentet fra Mito-skolen:

»Vi, som takket være vore forfædres herlighed har besteg den trone, der er nedarvet i lige linie ubrudt siden tidernes morgen; Vi, som ønsker at fremme vore elskede undersåtters velfærd og udvikle deres moralske og intellektuelle evner, sådan som de er blevet begunstiget med velvillig omsorg og kærlig årvågenhed af vore forfædre; ... Vi giver hermed ... en grundlov for staten for at fremlægge de principper, der skal lede Os i Vore handlinger, ... Vi har arvet suverænitetsretten over staten efter Vore forfædre og Vi vil give den videre til Vore efterkommere:

¹⁶ W.G. Beasley: The Modern History of Japan, London 1963, s. 76-195.

¹⁷ Antoni, anf. st., s. 20-21.

¹⁸ Beasley, anf. st., s. 117-133.

¹⁹ De flg. citater er min oversættelse efter den officielle engelske version af forfatningen.

Hverken Vi eller de vil for fremtiden afholde Os fra at udøve den i overensstemmelse med den grundlov, der hermed er givet«.

Her er ikke tale om folkesuverænitet eller demokrati i vestlig forstand, der er heller ikke tale om borgere, men om undersåtter, som ganske vist omfattes med kærlig paternalistisk omsorg. Der er tale en suveræn monark, der i fuld bevidsthed om sin historiske rolle »giver« en forfatning og erklærer sig bundet af den. Men der ligger mere i det: Forfatningens artikel I gentager næsten ord til andet præambelns første sætning: »Det japanske kejserrige skal regeres af kejsere fra det dynasti, der har hersket i ubrudt linie siden tidernes morgen«, og i artikel III hedder det: »Kejserens person er hellig og ukrænkelig«. I en moderne vestlig inspireret forfatning kunne der ikke stå, at kejseren er guddommelig, det var så langt man kunne komme, men man kunne give en fortolkning til hjemligt brug, og det skete året efter i 1890 med »Det kejserlige Dekret om Undervisningen«. Det er et af de mest centrale dokumenter i moderne japansk historie, fordi det fik en plads i hver eneste japaners hverdag. Det blev ophængt i hver skole side om side med kejserens billede, og blev genstand for samme ærbødighed. Hver skoleelev kunne det udenad, og fik dermed indoktrineret den ideologi, der var Meiji-statens grundlag. Det lyder sådan:²⁰

»Vid, I Undersåtter!

Vore kejserlige forfædre har grundlagt Vort kejserrige på et stabilt og evigt fundament og har dybt og sikkert indpodet det med dyd; Vore undersåtter, der altid har været forenet i loyalitet og sønlig ærbødighed, har fra generation til gene-

ration bevist dets skønhed. Dette er herligheden ved den grundlæggende karakter af Vort kejserrige (kokutai) og heri ligger også fundamentet for Vor uddannelse. I, Vore undersåtter, skal nære sønlig ærbødighed overfor Jeres forældre, og være kærlige overfor Jeres brødre og søstre; som ægtemænd og hustruer skal I være harmoniske, som venner ærlige; I skal altid opføre Jer beskedent og mådeholdent; I skal udstrække Jeres menne-skekærlighed til alle; I skal stræbe efter lærdom og dyrke kunsten og derigennem udvikle Jeres intellektuelle færdigheder og fuldkommengøre Jeres moralske kraft; yderligere skal I fremme almenvellet og de fælles interesser; I skal altid respektere forfatningen og holde lovene; hvis kritesituationer skulle opstå, skal I tappert ofre Jert liv for statens tarv, og dermed vogte og bevare Vor kejserlige trone, som består fra evighed til evighed. Derfor skal I ikke bare være Vore gode og trofaste undersåtter, men også bringe hæder til Jeres forfædres bedste traditioner.

Den Vej, der her er fremlagt, er i sandhed den lære, der er overgivet af Vore kejserlige forfædre og som skal følges ufejlbarligt både af deres efterkommere og disses undersåtter i al evighed og i sandhed alle steder. Det er Vort ønske i al ærbødighed at lægge Jer, Vore undersåtter, og Os selv dette på hjerte, således at vi alle kan opnå den samme dyd«.

I undervisningsdekretet ses klart den kobling mellem kejserkult og konfucianisme, der blev Meiji-statens ideologiske grundlag. En kobling vi har mødt en gang før,

²⁰ Min oversættelse efter den engelske version i: Sources of Japanese Tradition, Vol. II, New York 1964, s. 139-140.

nemlig i 600-tallets Japan. Her er ikke eet ord om konstitutionelt monarki, endelige demokrati. De konfucianske loyalitetsbånd og den konfucianske statsopfattelse gennemsyrrer hele dokumentet; og selv om kejserens guddommelighed ikke proklameres direkte, så er der dog tale om et evigt og ufejlbarligt kejserdømme, som undersåtterne skylder alt – også livet. Med dette dokument var grunden lagt for opfattelsen af Japan som »familiestaten«. Tokugawa-staten havde understreget de fem loyalitetsbånd, lensherre – vasal, far – søn, osv., men i Meiji-staten var det overordnede vertikale loyalitetsbånd kejser – undersåt. Dermed var hele staten bundet sammen til en enhed, og binde-midlet var ikke demokratiske frihedsret-tigheder, men de konfucianske principper om »loyalitet og sønlig ærbødighed«.

Konfucianismens loyalitetsbånd er vertikale, dvs loyaliteten går nedefra og op, fra undersåt til kejser, fra søn til far, men den, der modtager loyaliteten, har også forpligtelser, han skal udvise velvilje og menneskekærlighed, dvs et klart paternalistisk princip. Og sammen skal kejser og undersætter befordre statens dyd, idet denne dyd dog defineres af kejseren, ikke af folket. I dette særlige fællesskab mellem evigt kejserdømme og loyale undersætter samlet om en fælles opgave består den japanske *kokutai*. Det, dekretet vil, er etableringen af en upolitisk patriotisme i det japanske samfund, og det er ikke tilfældigt, at dekretet følger umiddelbart efter forfatningen, der jo netop åbnede muligheden for en sådan politisering og demokratisering. Det var heller ikke sidste gang, de japanske magthavere fulgte en sådan taktik. Da den almindelige valgret (for mænd) blev indført i 1925, blev den fulgt op af den såkaldte Lov om Opretholdelse af Freden, der lagde det ju-

ridiske grundlag for tankekontrol og for første gang gjorde »ændring af *kokutai*« til en forbrydelse. Allerede i 1928 blev loven brugt i forbindelse med massearrestationer af kommunister.

Men hvorom alting er, så var det med undervisningsdekretets ideologiske ballast Meiji-statens japanere gik ud i livet, med den kæmpede de tappert i den kinesisk-japanske krig, i den russisk-japanske krig, i 1. verdenskrig, og med den gik de ind i Manchuriet i 1931 og i Kina i 1937, men så var der også behov for en opstramning. Det skete i det mærkelige arbejde, der hedder *kokutai no hongî* : »De grundlæggende principper for den japanske statsopfattelse«. ²¹ Bogen blev forfattet af embedsmænd i det japanske undervisningsministerium og blev udgivet i 1937 som led i den ideologiske mobilisering af det japanske folk. Og at en sådan mobilisering nu var påkrævet, vidner allerede de indledende bemærkninger om: »Denne bog er skrevet med henblik på tidens presserende krav om en klargøring af vor *kokutai* og for at opdyrke og opvække den nationale følelse og bevidsthed. Vor *kokutai* er uendelig og grænseløs ...«. ²²

Bogen var ment som grundbog for lærere på alle undervisningsniveauer, og den kan læses som den historisk-filosofisk-mytologiske begrundelse for undervisningsdekretet, med eftertryk på mytologisk. ²³ For heri ligger det mærkelige: argumentationen baseres på henvisninger til *kojiki* og *nihongi*, som var det åbenba-

²¹ Kokutai No Hongi. Cardinal Principles of the National Entity of Japan. Translated by John Owen Gauntlett and edited with an introduction by Robert King Hall, Camb., Mass. 1949.

²² Sst., s. 50. – Min gengivelse af den engelske oversættelse.

rede sandheder. Men samtidig er der tale om en skærpelse. Hvad der i undervisningsdekretet fremstår som en stadfæstelse af det specielt japanske, bliver i *kokutai no hongî* til en understregning af det unikt japanske i klar modsætning til al vestlig tankegang, der fremhæves som baseret på rationalisme, positivisme og individualisme. Når man læser indledningen til bogens første kapitel, der hedder »Nationens Grundlæggelse«, kan man genkende alle undervisningsdekretets termer, men man kan også iagttage den irrationaliseringsproces, der har fundet sted:

»Den ubrudte linie af kejsere, der har modtaget oraklet fra nationens grundlægger, regerer evigt over det japanske imperium. Dette er vor evige og uforanderlige kokutai. Grundlaget for dette mægtige princip fremmes derfor af hele folket, der i hjertet er forenet som een stor familiestat og adlyder den kejserlige vilje og i sandhed de smukke principper, der er udtrykt i loyalitet og sønlig ærbødighed. Dette er herligheden ved vor kokutai. Denne kokutai er det evige og uforanderlige grundlag for vor nation og skinner strålende over hele vor historie. Dens solidaritet er yderligere intimt forbundet med nationens vækst og er, sammen med himmel og jord, uden ende. Derfor må vi til en begyndelse forstå, hvilken virksom glans dette kildevæld udstråler fra den virkelighed, der udgør grundlæggelsen af vor nation.«²⁴

Samtidig finder man også i bogen en eksplicit formulering af det konfucianske harmonibegreb, der blev udtrykt allerede af Prins Shootoku i 602, og blev genoptaget som en grundlæggende, men udtalt forudsætning for undervisningsdekretet af 1890 og lå som basis for hele Meiji-

statens anti-demokratiske statsopfattelse. Men i *kokutai no hongî* fremstår dette begreb desuden som en væsentlig ingrediens i det, der gør Japan fundamentalt anderledes end de vestlige samfund. Kapitel IV hedder »Harmoni og Sandhed«, og det begynder sådan:²⁵

»Når vi undersøger forudsætningen for grundlæggelsen af vort land og vor histories fremadskriden, finder vi altid harmoniens ånd. Harmoni er produktet af den stordåd, der var grundlæggelsen af vor nation, og den er kraften bag vor historiske vækst; den er samtidig en menneskelig Vej, der er uadskillelig fra vort daglige liv. Harmoniens ånd er baseret på samklang mellem alle ting. Når mennesker bevidst regner sig selv som herrer og gennemtrumfer deres selvviskhed, findes der ikke andet end konflikter og modsætninger; og harmoni opstår ikke.Et individualistisk samfund betyder sammenstød mellem mennesker, og historien kan betragtes som klassekamp. Den sociale struktur og det politiske system i et sådant samfund, og de samfundsvidenskabelige teorier, der er et produkt heraf, er afgørende forskellige fra vort lands, der gør harmoni til den grundlæggende Vej. Heri ligger i sandhed årsagen til, at vor nations ideologier er forskellige fra Vestens«.

Kulminationen på denne udvikling fandt sted i februar 1940. Her fejrede man ved en storslået højtidelighed 2600-året for grundlæggelsen af det japanske kejsers-

²³ Sst., »Editor's Introduction«, s. 1-47.

²⁴ Sst., s. 59. – Min gengivelse af den engelske oversættelse.

²⁵ Sst., s. 93. – Min gengivelse af den engelske oversættelse.

dømme ved kejser Jimmu i 660 f.kr. Jimmu er femte generation af Solgudindens linie, og hans regering er klart bevidnet i *kojiki*.

Meiji-statens centrale projekt havde været etableringen af en stærk stat, der kunne møde udfordringen fra den vestlige verden og sikre Japans placering i det internationale stormagtssystem. Betingelsen for den heldige realisering af dette projekt var en ideologisk mobilisering af befolkningen gennem skabelsen af en national identitet, en ny japansk mentalitet.²⁶ Instrumentet i denne ideologiske mobilisering var *kokutai*. I det foregående er nogle centrale dokumenter i indoktrineringsprocessen analyseret, men den endelige målestok for projektets succes må være, om de japanske beslutningstagere selv internaliserede den nye ideologi på en sådan måde, at den for dem ikke mere var ideologi, men mentalitet. Den 2. verdenskrig kan give svaret på dette spørgsmål.

Angrebet på Pearl Harbor var en satsning af dimensioner, og den slog fejl. I 1943 var det klart, at spillet var tabt. Fra da af begyndte en række ledende statsmænd at overveje, hvordan krigen kunne afsluttes, men vel at mærke afsluttes på en sådan måde, at *kokutai* blev bevaret.²⁷ Og dette blev i virkeligheden det centrale tema under resten af krigen: De japanske beslutningstagere var fundamentalt enige om een ting: *kokutai*'s opretholdelse, men de var uenige om midlerne. »Krigspartiet« ville føre krigen til den bitre ende og gennem et heroisk forsvar af de japanske hovedøer påtvinge de Allierede så store tab, at de blev tvunget til at acceptere *kokutai*. »Fredspartiet« ønskede en forhandlingsfred, hvor *kokutai* blev sikret. Med Cairo-deklarationen af 1. december 1943 syntes en forhandlingsfred imidlertid

udelukket, her fremsatte de Allierede nemlig kravet om Japans betingelsesløs kapitulation. Og dette krav blev genfremsat i Potsdam-deklarationen 26. juli, 1945.

Bag Potsdam-deklarationen lå naturligvis en række overvejelser, to er i denne forbindelse interessante: De amerikanske beslutningstagere var fuldt ud på det rene med den betydning, man fra japansk side tillagde kejserdømmets bevarelse, og når det ikke blev nævnt i deklarationen, var udeladelsen bevidst.²⁸ Det var også med fuldt overlæg, at atombomben ikke blev

²⁶ Begreberne national identitet og mentalitet er modeord i den historiske forskning for tiden. Jeg skal ikke her gå ind i en længere debat om disse emner, men blot påpege, at *kokutai* – begrebets historie forekommer mig at være et glimrende eksempel på, hvordan en national identitet bliver til. – Man kan også med held anvende begrebet »den opfundne tradition«, hentet fra Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press 1983. Bogen handler om noget helt andet, men er for nylig blevet brugt til at sætte spørgsmålstegn ved det »unikke« og dermed specielt japanske i den måde, det japanske arbejdsmarked er organiseret på, se W. Dean Kinzley: *Industrial Harmony in Modern Japan. The Invention of a Tradition*, Routledge 1991. – Debatten om det »unikke Japan« er efterhånden stor og omfangsrig, men det er en anden historie.

²⁷ Robert J. C. Butow: *Japan's Decision to Surrender*, Stanford University Press 1954, s. 16. Butows bog kunne iøvrigt lige så godt have haft titlen: *The Struggle for the Preservation of kokutai!* – Butow aftrykker Cairo- og Potsdam-deklarationerne samt noteudvekslingen s. 241-250. Den japanske note var forfattet på engelsk.

²⁸ Sven Henningsen: *Atompolitik 1939-1945*, Kbh. 1971, s. 167-208 har en indgående diskussion af Potsdam-deklarationens tilblivelse. Stimson argumenterede kraftigt for, at deklarationen skulle indeholde et løfte om kejserdømmets bevarelse, Hull og Byrnes var imod. For modstanderne synes hensynet til den amerikanske offentlige mening at have spillet en væsentlig rolle: Hvordan forklare, at Japan fik en anden behandling end Tyskland?

omtalt. Om det sidste ville have haft nogen indflydelse på det videre forløb, er tvivlsomt. Selv efter to atombomber og russisk intervention i krigen lød det japanske svar nemlig sådan, da det omsider indløb den 10. august:

»The Japanese Government is ready to accept the terms enumerated in the joint declaration which was issued at Potsdam on July 26th, 1945, by the heads of the Governments of the United States, Great Britain and China, and later subscribed by the Soviet Government, with the understanding that the said declaration does not comprise any demand which prejudices the prerogatives of His Majesty as a Sovereign Ruler.

The Japanese Government sincerely hope that this understanding is warranted and desire keenly that an explicit indication to that effect will be speedily forthcoming«.

Til det sidste fastholdt de japanske beslutningstagere altså *kokutai*, og notens afsendelse blev kun muliggjort, fordi kejseren – aldeles uhørt og imod alle konstitutionelle principper – greb direkte ind i forhandlingerne og tilkendegav som sin mening, at krigen burde afsluttes.²⁹

De Allieredes svar (11. august) var florumvundet, men blev opfattet, som det var ment:

»From the moment of surrender the authority of the Emperor and the Japanese Government to rule the state shall be subject to the Supreme Commander of the Allied Powers who will take such steps as he deems proper to effectuate the surrender terms.

The Emperor will be required to authorize and ensure the signature by the Go-

vernment of Japan and the Japanese Imperial General Headquarters of the surrender terms ...«.

Krigen var slut, Japan havde tabt, men *kokutai* havde overlevet.

Kejseren kom altså til at spille en central rolle i krigens afsluttende fase. En rolle, der lagde grunden til myten om den fredsvenlige kejser, der tavst havde måttet se til, mens »militaristerne« førte Japan ud i ekspansion og ødelæggelse. Det var en myte, der passede ikke alene japanerne, men også den amerikanske okkuperingsmagt, der kunne bruge en ny »demokratisk« kejser som et stabiliserende element i den turbulente overgangsperiode, de første år af okkupationen var. Men det var en myte, selv om den var holdbar og effektiv, så effektiv, at det først er efter Hirohitos død, der for alvor er blevet sat spørgsmålstegn ved den.³⁰

Efter afsendelsen af noten henvendte kejseren sig direkte til det japanske folk i en radioudsendelse, og det var første gang den almindelige japaner hørte kejserens stemme. I dette kejserlige dekret af 14. august 1945 hedder det til slut:³¹

»Da Vi har været i stand til at beskytte og opretholde den kejserlige stats struktur, er Vi altid hos Jer, Vore gode og loyale undersåtter, idet Vi stoler på Jeres oprig-

²⁹ Butow, anf. st., s. 166-188.

³⁰ Herbert P. Bix: »The Showa Emperor's 'Monologue' and the Problem of War Responsibility«, i *The Journal of Japanese Studies*, vol. 18, no. 2, Summer 1992, s. 295-363 med omfattende henvisninger til den japanske diskussion. – For en mere populær fremstilling med samme konklusion se Edward Behr: *Hirohito. Behind the Myth*, Vintage Books 1990.

³¹ Dekretet er aftrykt hos Butow, anf. st., s. 248. – Min gengivelse af den engelske oversættelse.

tighed og retskaffenhed. Hold Jer fra enhver form for følelsesudbrud, der kan skabe unødige komplikationer, og enhver form for indbyrdes kævl og strid, som kan skabe forvirring, lede Jer på vildspor og få omverdenen til at miste tilliden til Jer. Lad hele nationen fortsætte som een familie fra generation til generation, stedse stærk i troen på uforgængeligheden af dens guddommelige land, bevidst om dens tunge ansvar og den lange vej forude. Foren Jeres samlede styrke i hengivelse til formningen af fremtiden. Vær altid retskafne og ædle af ånd, og arbejd beslutsomt på at fremme den kejserlige stats iboende herlighed, og på at holde trit med fremskridtet i verden«.

Her, på tærsklen til en ny tid, blev den menige japaner altså endnu engang påmindet om indholdet af kokutai og indskærpet dens fortsatte gyldighed.

I 1946 fik Japan en ny forfatning, den var i realiteten forfattet af den amerikanske okkupationsmagt, og dens grundlæggende princip var folkesuveræniteten. Den indledes med ordene:³² »Vi, det japanske folk ... proklamerer herved, at den suveræne magt ligger hos folket og stadfæster hermed denne grundlov«. Og artikel I, der omhandler kejseren, lyder sådan: »Kejseren skal være symbolet på staten og på folkets enhed, hans stilling har sit udgangspunkt i folkets vilje, det folk som besidder den suveræne magt«. Her er en verden til forskel ikke bare til kokutai no hongii, men også til Meiji-forfatningen. Det hidtidige grundlag for den japanske stat var trukket væk, eller var det?

I november 1946 kom en kommentar fra den japanske regering, som søgte at tage højde for den debat, der havde været om grundloven og samtidig give sin for-

tolkning. Det var en officiel bekræftelse af, at kokutai var uændret:

*»Begrebet kokutai kan betyde mange ting, men det er på sin plads at fortolke dets rette mening som nationens grundlæggende særpræg. Således fortolket, er kokutai grundlaget for nationens eksistens, og dens skæbne er fælles med staten; så hvis kokutai skulle undergå ændring ville staten samtidig miste sin eksistens. Vi må derfor konkludere, at hvis en ny stat skulle blive skabt, ville der ikke længere være nogen fælles natur mellem den gamle stat og den ny. Hvis vi ser på kokutai på den måde og i relation til vort land, kan vi fastslå, at det ganske enkelt betyder den uforanderlige og ærværdige kendsgerning, at det japanske folk ser op til kejseren, som var han centeret for dets tilbedelse, på basis af det bånd der dybt i dets hjerte binder det til ham, at hele nationen er forenet derigennem, og at dette udgør grundlaget for Japans eksistens«.*³³

Men hvordan gik det så sidenhen med kokutai og med det nyligt etablerede japanske demokrati? Det er et svært spørgsmål, her er nogle af svarene, og de er ikke de eneste.

Det første svar er, at den amerikansk inspirerede grundlov og de øvrige reformer, der blev resultatet af den amerikanske okkupation, var en succes. Siden 1945 har Japan ikke alene haft et stabilt

³² Om tilblivelsen af 1946-forfatningen se f. eks. Robert E. Ward and Sakamoto Yoshikazu (eds.): *Democratizing Japan. The Allied Occupation*, Honolulu 1987, s. 76-133. – Min oversættelse er foretaget efter den officielle engelske version af forfatningen.

³³ Kokutai No Hongi, anf. st., s. 198-200. – Min gengivelse af den engelske oversættelse.

politisk styre, men dette har også været solidt funderet på alle de præmisser, der omfattes af vesterlandsk demokrati: almindelig valgret, borgerlige rettigheder, frie valg, parlamentarisme, osv. osv. Det forunderlige er bare, at et politisk system i vesterlandsk forstand med alternerende opposition aldrig er blevet realiseret. Med en ultrakort undtagelse har alle regeringer siden 1945 været konservative, og siden 1955, hvor de to konservative partier blev sluttet sammen, har regeringspartiet hele tiden været LDP, Liberal Democratic Party.³⁴ Det er, hvad man kan kalde harmoni. Resultatet har været en demoraliseret opposition, et korrupt regeringsparti hærget af skandaler, og en enestående succes for den japanske økonomi.

Det andet svar – som følger af det foregående – er, at *kokutai* stadig eksisterer, blot er den nu overført til det japanske forretningsliv. De idealer, der før var statens, er nu firmaets. Sådan lyder f. eks. den »ed« de nyansatte aflægger i en japansk bank i 1968:³⁵

»Vi vil altid rette os efter de grundlæggende principper for bankvirksomhed, og vi vil, sammen med hele befolk-

ningen, gøre fremskridt i den opgave at tjene som redskab for små og mellemstore forretningsforetagender.

Vi er indstillet på at tjene almenvellet og bidrage til social fremgang. Vi lægger vægt på tillid og har initiativ og vil derfor arbejde på at fremme effektiv forvaltning.

Med gensidig respekt og hengivenhed vil vi arbejde med flid på at opretholde systematisk orden.

Vi er opfyldt af kærlighed til Banken (navn), og vi lover at arbejde for bankens fremgang og for almenvellet og at gøre banken til den største i Japan«.

Behøver man at bemærke, at bankens motto er: »Harmoni og Styrke«?

³⁴ Om efterkrigstidens japanske udvikling se f. eks. J.A.A. Stockwin: *Japan. Divided Politics in a Growth Economy*, Second Edition, London 1982 og Bernard Eccleston: *State and Society in Post-War Japan*, Cambridge 1989. Artiklen var affattet inden regeringsændringen i sommeren 1993, der betød et brud på LDP's magtmonopol. Her kom en koalitionsregering til magten bestående af Socialister og udbrydergrupper fra LDP.

³⁵ Thomas P. Rohlen: *For Harmony and Strength. Japanese White-Collar Organization in Anthropological Perspective*, Berkeley 1979, s. 36. – Min gengivelse af den engelske oversættelse.

»Rigshæren skulder ved skulder med den nye kansler«

Hitlers tale den 3. februar 1933

Af Aage Trommer

Adolf Hitler blev som bekendt rigskansler i Tyskland den 30. januar 1933*. Nogle faa dage senere, den 3. februar, mødtes han med landets øverste militære chefer. Den ydre anledning var udenrigsminister v. Neuraths 60 aars fødselsdag, værten for fødselsdagssammenkomsten var den nye krigsminister, general Werner von Blomberg, stedet var rigsværnschefen Hammersteins tjenestebolig (da Blombergs egen endnu ikke var til raadighed). Blomberg havde inviteret Hitler til at komme til stede – hvis da ikke Hitler havde ladet sig selv invitere.¹

Hitler holdt her for de forsamlede høje militære en to og en halv time lang tale, som er blevet et fast punkt i historieskrivningen om nazismen. Talen blev kendt allerede under Nürnberg-processen, hvor den blev omtalt under afhøringen af flaa-dechefen Erich Raeder under forsvarerens afhøring af denne, men frem i historikernes rampelys kom den for alvor først, da Thilo Vogelsang i 1954 offentliggjorde referatet af den sammen med referatet af en række andre møder, som general Liebmann² havde taget i aarene 1930-33,³ Vogelsang kommenterede, at Hitler ved denne lejlighed havde givet »geheimste Gedanken in einem noch

nicht vertrauten Kreise zu erkennen«, og blev dermed den første i en lang, lang række af historikere, der med udgangspunkt i Liebmanns notater benyttede Hitlers udtalelser ved denne lejlighed som en fast bestanddel og en af hjørnestenene i rekonstruktionen af dennes ekspansionistiske livsrumspolitik i kraft af deres vidnesbyrd om hans langsigtede intentioner.⁴ Ingen skildring af Hitlers politik uden dette møde, kunde man sige, og ingen omtale af dette møde uden via Liebmann.

Sagen er imidlertid, at der – ud over, hvad Raeder meddelte i Nürnberg – ogsaa findes et andet referat af Hitlers tale, ud-

* Jeg takker Institut für Zeitgeschichte, München, for tilladelse til at gøre brug af Mellenthins referat, i hvis arkiv det befinder sig (Zeugenschrifttum ZS 105). Jeg takker ligeledes lektor Annelise Ballegaard Petersen for hjælp ved læsningen af Mellenthins tekst og for kritiske og frugtbare bemærkninger til mine betragtninger.

¹ Wolfgang Sauer, Die Mobilmachung der Gewalt, i: Karl Dietrich Bracher, Wolfgang Sauer & Gerhard Schulz, Die nationalsozialistische Machtergreifung, Köln u. Opladen 1962, s. 719.

² General d. Inf. Curt Liebmann var paa dette tidspunkt Befehlshaber i Wehrkreis V (Stuttgart).

³ Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1954, s. 397-436. Det relevante referat s. 434 f.

Note 4 står på næste side.

arbejdet af Hammersteins adjutant, major Horst von Mellenthin, dagen efter mødet paa grundlag af stikord.⁵ Det nævnes, saa vidt jeg er orienteret, første gang af Wolfgang Sauer i 1960, der benyttede det sammen med Liebmann og Raeder til sin kompiloriske rekonstruktion af Hitlers tale uden af foretage nogen indholdsanalyse af de enkelte referater eller konfrontation af dem.⁶ Siden gik Mellenthins referat imidlertid i glemmebogen og synes kun at være blevet benyttet af David Irving i 1978.⁷ Liebmanns referat sad inde med monopolet.

Raeders referat er mindre interessant og skal ikke gøres til genstand for nærmere behandling. Det er kortfattet og kan paa forhaand antages at have en apologetisk karakter, da Raeder jo kæmpede for sit liv i Nürnberg. Til gengæld kan der være god grund til at trække Mellenthins referat frem i lyset, gøre det til genstand for analyse og stille det op mod Liebmanns med henblik paa at konstatere, om de supplerer eller modsiger hinanden, og om vi gennem en nærmere betragtning af Mellenthin og af Mellenthin og Liebmann sat op mod hinanden kan erhverve større indsigt i, hvad Hitler faktisk sagde ved hin lejlighed.

Nedenfor gengives Mellenthins referat in extenso, og synoptisk er placeret de partier af Liebmanns referat, som indholdsmæssigt svarer til den paagældende del af Mellenthin-referatet. Det har betydning, at Liebmann-referatet er blevet »klippet i stykker«. Referatet i dets originale sammenhæng bringes som bilag bagefter.

Mellenthins referat kan disponeres som følger:

- 1) Tysklands situation pr. dags dato. Ko-deordet er »die Not« (l. 32, 116, 131). Denne nød beskrives in concreto ved

- a) Arbejdsløshedens store problem skabt af misforholdet mellem (over-)produktion og efterspørgsel.
- b) Bolsjevismens genindførelse af primitiviteten. (Med en digression om den tidlige kristendom).
- c) De tidligere afsætningsmarkeders egen industrialisering. (Med en digression om Frankrigs bedre situation og om autarkisituationen under krigen).

⁴ Allerede J. W. Wheeler-Bennett, *The Nemesis of Power*. London 1953, s. 291, omtalte talen paa grundlag af Raeder-materiale og konstaterede, at den var »a daring and well-calculated manoeuvre«, ved hvilken han »made many converts that evening«. Først med Liebmann-referatets offentliggørelse kom talens rolle som afsløring af Hitlers program og politik ind i billedet, men blev saa til gengæld en næsten ufravigelig bestanddel af enhver fremstilling, eksempelvis hos Andreas Hillgruber, *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege*. Göttingen 1967, s. 77; Hans-Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933-38*. Frankfurt/M 1968, s. 395; K. D. Bracher, *Die deutsche Diktatur*. Köln 1969, s. 315, 335; Klaus Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik 1933-1945*, Stuttgart 1971, s. 33; Hermann Graml, *Europa zwischen den Kriegen*. München 1969, s. 286; Wolfram Wette, Hans-Erich Volkmann, Wilhelm Deist og Manfred Messerschmidt i: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, I, Stuttgart 1979, s. 143, 209, 396, 403, 553; Bernd-Jürgen Wendt, *Grossdeutschland. Aussenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes*. München 1987, s. 71 (med aftryk af referatet s. 186 f.); Manfred Funke, *Starker oder schwacher Diktator*, Düsseldorf 1989, s. 105. Herhjemme er referatet senest anvendt af Karl Christian Lammers i: *Konflikt og samarbejde*, Festskrift til Carl-Axel Gemzell, København 1993, s. 129.

⁵ Horst von Mellenthin, f. 1898, i 1933 2. Adjutant hos Hammerstein, 1944 generalløjtnant.

⁶ Sauer, s. 748 (»Die folgende Darstellung ist eine Kompilation aus diesen sich gegenseitig ergänzenden Zeugnissen«).

⁷ David Irving, *The War Path*. London 1978, s. 28 f., der opfatter talen som »the most important proof that (Hitler's) foreign policy remained constant from 1933 to 1941« (s. 270).

- d) Versailles-freden – som den burde have været, og som den blev: Reparationer med »Wirtschaftszerfall« og manglende afsætningsmuligheder til følge. (Med en digression om de manglende finanstekniske muligheder og om nødvendigheden af at faa landbruget og haandværket bragt paa fode)
- e) Arbejdsløshedens konsekvenser: Dovenskab og mangel paa ideale begreber forstaaet som negativ holdning til staten lig med strid mellem klasserne.
- 2) Midler til nødens afskaffelse. Tilbagevenden til de grundopfattelser, der har skabt staten. (Jfr. foregaaende punkt, som bemærkningerne danner overgang fra til det følgende).
- a) Deling af arbejdet forbundet med en ordning af landbrugets forhold og ledsaget af forbud mod indvandring fra land til by. Tidshorizont herfor: 30 aar = (et rundt tal for) en generation. Denne mulighed er imidlertid (i kraft af den anvendte konjunktiv) markeret som irreel.
- b) Fremskaffelse af afsætningsomraader med magt.
- c) Erhvervelse af nyt livsrum for over-skudsbefolkningen.
- 3) Forudsætningerne for at kunne virkeliggøre »diese Zielsetzung« (hvorved det ikke staar klart, om maalsætningen kun refererer til livsrummet eller til baade afsætningsomraader og livsrum).
- a) Opdragelse af folket lig med eliminering af pacifismen.
- b) Erobring af den politiske magt lig med eliminering af demokratiet og indførelse af førerprincippet. (Med en digression om den nationalsocialistiske bevægelses succes netop paa grund af dette princip).
- c) Etablering af en national tankegang i folket lig med eliminering af marxismen for at kunne opretholde »die Gesamtheit«, samfundet.
- 4) Værnemagtens rolle i genoprettelsen af magten:
- a) Skaber gode soldater.
- b) Understregning af partiets opgave, at give værnemagten »intakte Menschen« før soldatertiden og at opretholde dem i denne tilstand bagefter. (Med en digression om Frankrigs forhaabninger i 1870).
- c) Understregning af kampen mod marxismen og betragtninger over socialisme.
- d) Løfte om ikke at oprette en militærsom sortskjorterne i Italien.
- e) Bekendelse til den almindelige værnepligt.
- 5) Overgangstiden.
- a) Faren fra Frankrig.
- b) Kravet om ligeberettigelse i Genève.
- c) Nødvendigheden af hemmeligholdelse af forberedelserne.
- 6) Hvad saa? (Hermed tilbagegriben til pkt. 2 b) og 2 c) ovenfor).
- a) Afsætningsmarkeder eller
- b) Kolonier. »Ich bin für Kolonien«.
- 7) Appel om hjælp. Hjælp mig med at opdrage folket til den rette tanke, og jeg vil hjælpe Dem med at skabe de rette forudsætninger for deres arbejde!
- Liebmanns disposition kan beskrives som følger:
- 1) Genvindingen af den politiske magt.
- a) Indadtil (Udryddelse af pacifisme, marxisme og demokrati, etablering af autoritær statsledelse, indstilling af ungdommen og folket paa kamp (som partiet har gjort det hos millioner), skabelse af værnevilje).
- b) Udadtil (Kamp mod Versailles, lige-

berettigelse i Genève, erhvervelse af forbundsfæller).

- c) Økonomien. (Udstykningspolitik til redning af bonden (men tidkrævende og uden radikal ændring), eksportstigning derimod uden formaal).
 - d) Opbygning af værnemagten – vigtigste forudsætning for at generhverve den politiske magt. Genindførelse af den almindelige værnepligt.
- 2) Anvendelsen af den politiske magt:⁸
- a) Tilkæmpelse af nye eksportmuligheder eller
 - b) »Vielleicht – und wohl besser« erobring af nyt livsrum i øst.
- 3) Værnemagtens placering i staten: Upolitisk og hinsides partier. Kampen indtil er partiets sag. Hær og SA vil ikke som i Italien blive »verquickt«. Afsluttende bemærkning om faren fra Frankrig.

Det kan umiddelbart konstateres, at de to referater handler om det samme møde.⁹ Der er mange lighedspunkter, men ogsaa store forskelle. Som det umiddelbart fremgaar af den synoptiske opstilling, er M meget længere – eller udtrykt paa en anden maade: L har kun refereret den sidste del af Hitlers lange tale.

Forskellen gælder ogsaa dispositionen. Hvad enten læseren vil erklære sig enig med forfatteren i hans rekonstruktion af de to dispositioner eller vil foretage ændringer deri, er det aabenbart, at der ligger to forskellige synspunkter bag de to dispositioner. M refererer Hitler i overensstemmelse med dennes egen disposition (eller, om man vil, mangel paa samme), mens L følger en saglig disposition.

M's referat er langt det omfangsrigeste allerede al den stund, han lader Hitler begynde saa at sige med Adam og Eva, saaledes som denne havde for sædvane.¹⁰

Det forekommer, at gengivelsen i meget vid udstrækning og maaske fuldstændigt er i overensstemmelse med Hitlers udredninger ned gennem deres slingrende forløb. M lader flere gange Hitler digrediere, f.eks. med afsnittet l. 98 ff. om menneskets primitive instinkter eller betragtningerne l. 188 f. om Frankrig i 1870. Han lader Hitler anslaa et tema, der forlades for senere at blive taget op igen. Saaledes bliver bønderne og haandværkerne nævnt l. 93 f. og før bøndernes vedkommende taget op igen l. 125 (mens haandværkerne glemmes for stedse). De to realistiske muligheder, naar den politiske magt er genvundet, nævnes l. 132 ff. for at blive taget op til endelig afgørelse l. 239.

Den slingrende karakter af de Hitlers'ske udredninger kommer tydeligt frem i forbindelse med omtalen af de tre indre fjender, pacifismen, marxismen og demokratiet. Mens de hos L følger saa at sige trip-trap-træsko, kommer de hos M i en langt mindre systematisk orden. Her nævner Hitler først pacifismen og derpaa sine maal. Derefter følger demokratiet efterfulgt af en lang udredning af den nationalsocialistiske bevægelses succes og dens fortsatte omvendelse af folket med det gode eller med det onde, og Hitler omtaler derefter paany sine maal. Derpaa er det værnemagtens rolle, det gælder, og i forbindelse med soldatens opdragelse nævnes kampen mod marxismen. Det forholder sig snarere saaledes, at M har

⁸ Det bemærkes, at »generhvervelsen af den politiske magt« hos Liebmann opfattes som udenrigspolitisk handlefrihed, hvorimod begrebet hos Mellenthin bruges i en indenrigspolitisk kontekst.

⁹ I det følgende forkortet med »M«, henh. v. »L«.

¹⁰ Jf. Max Domarus, I, s. 49.

fulgt Hitlers røde traad (om man da kan tale om en saadan), end at han har gjort vold paa »trip-trap-træsko-rækkefølgen«.

Hvad angaar L's referat, ligger den formodning nær, at han paa forhaand har sat tre punkter op: Indadtil, udadtil og værne-magten, og ind i disse placeret Hitler-udtalelserne, naar de faldt, saaledes som de hørte hjemme. At han endvidere har føjet et nyt punkt ind, fordi Hitler talte saa langt og længe om det, nemlig økonomien. Man bemærker hans (overraskede?) udraabstegn. Under dette punkt har han sammenfattet Hitlers lange indledning (l. 24 ff.). Bondens redning afspejler M's l. 93 f., eksportstigningens formaalsløshed M's l. 92, det generelle produktionsoverskud M's l. 20. L's bemærkning om livsrum i l. 29 kan afspejle M's l. 134. Man kan forestille sig, at L efter Hitlers afsluttende betragtninger over, hvad den politiske magt skal bruges til, til sidst har noteret nogle forinden faldne Hitler-bemærkninger, der efter L's mening var vigtige nok til at blive noteret ned.

Paa to punkter er der væsentlige divergencer mellem M og L med hensyn til begrebernes placering i konteksten. L opfatter genvindingen af den politiske magt som handlefrihed i udenrigspolitisk henseende, M derimod som etableringen af den ønskelige indenrigspolitiske tilstand. Endvidere lader L Hitler udtale, at »erst mit pol. Macht u. Kampf jetzige wirtsch. Zustände geändert werden können« (l. 41 f.), hvilket svarer til M's »sicher ist, dass die letzten Konflikte durch Gewalt ausge-tragen werden müssen« (l. 195 f.), men her anføres betragtningen som begrundelse for »die Wehrpolitik«, for fremelsknin-gen af »intakte Menschen«.

Paa en række steder kan der konstateres verbaloverensstemmelse mellem de to referater, og man tør her med rimelig sik-

kerhed antage, at der er tale om »ægte« Hitler-udtryk. Det gælder:

»Wiederherstellung/Wiedergewinnung der politischen Macht« - M, l. 147, L, l. 6

»gebeugt werden« - M, l. 171, L, l. 12

»Ausrottung/ausgerottet mit Stumpf und Stiel« - M, l. 182, L, l. 13

»grandioseste sozialistische/sozialistischste Einrichtung« - M, l. 206, L, l. 45

»Frankreich ... Staatsmänner« - M, l. 225, L, l. 50.

Derudover er der mange vendinger hos M, der lyder som den »ægte« Hitler, uden at der dog her skal foretages en nærmere gennemgang deraf. Ogsaa hos L trods det beskedne omfang er der udtryk, der virker som stammende fra Hitlers mund (»Krebsschaden der Demokratie« l. 20, »diesem Gifte« l. 36). Man maa imidlertid nok generelt fastslaa, at det næppe er muligt at rekonstruere Hitlers præcise ordvalg, alene fordi ikke blot L, men ogsaa M er kortfattede sammendrag af en lang udredning. Om han saaledes med M, l. 128 har sagt, at ligevægten kunde genoprettes paa 30 aar, eller om han med L, l. 29 har udtalt, at en radikal ændring ikke kunde ventes, maa staa hen. Det virker rimeligt, at L lader Hitler komme med nogle betragtninger omkring den øjeblikkelige udenrigspolitiske situation, nemlig kamp mod Versailles og ligeberettigelse i Genève (»zwecklos, wenn...«) samt behovet for forbundsfæller, l. 21-23, mens den ellers saa udførlige M indskrænker disse til et udsagn om ikke at lægge sig for fast paa tanken om ligeberettigelse og nota bene gør dette med en anden begrundelse end L.

Paa ét meget væsentligt punkt er de to referater fundamentalt uenige om, hvad Hitler sagde, nemlig hvad man skulde gøre, naar forudsætningerne for at virkeliggøre »die Zielsetzung« var etableret

(M), henholdsvis den politiske handlefrihed var genvundet (L). L, l. 39-41, lader Hitler sige erobring af nyt livsrum i øst med ledsagende hensynsløs germanisering, M, l. 240-41, lader ham sige kolonier, gentager endda ordet i direkte citat: »Ich bin für Kolonien«. Hvad stiller man op med denne modsigelse?

Kan »kolonier« have en anden betydning end »oversøiske kolonier«, som Tyskland besad dem indtil 1914-18? Det er ikke tilfældet i Hitlers sprogbrug, naar han i »Mein Kampf« skriver: »Sorgt dafür, dass die Stärke unseres Volkes ihre Grundlagen nicht in Kolonien, sondern im Boden der Heimat in Europa erhält«. ¹¹ De kolonier, han taler om, befinder sig uden for Europa.

Holdningen over for kolonier er i dette citat negativ, som det ogsaa fremgaar af fortsættelsen: »Haltet das Reich nie für gesichert, wenn es nicht auf Jahrhunderte hinaus jedem Sprossen unseres Volkes sein eigenes Stück Grund und Boden zu geben vermag«. Paa den anden side rummer passus'en ikke noget forbud mod kolonier, kun en understregning af, hvor det tyske folks styrke skulde være koncentreret.

Tre maaneder efter mødet med generalerne var Hitler negativ over for kolonier. I et interview til den engelske journalist John Foster Fraser den 6. maj 1933 udtalte han: »Der Gedanke an eine überseeische Expansion Deutschlands, wie sie vielleicht vor dem Kriege bestanden habe, sei aufgegeben worden... Das deutsche Schicksal hänge nicht von Kolonien oder Dominien ab, sondern von seinen östlichen Grenzen«. ¹²

Men hene i efteraaret havde han alligevel ikke noget imod kolonier, som det fremgaar af et interview, han den 18. oktober 1933 gav en anden engelsk journa-

list Ward Price. Denne spurgte ham under henvisning til den usikkerhed, udtrykket »Volk ohne Raum« havde fremkaldt, ad hvilken vej han saa en mulighed for Tysklands rumlige udvidelse, og om generhvervelsen af de tidligere kolonier var et af regeringens maal, enten som mandat under Folkeforbundet eller med fuld suverænitet. Hitler svarede: »Deutschland hat zu viele Menschen auf seiner Bodenfläche. Es liegt im Interesse der Welt einer grossen Nation die erforderlichen Lebensmöglichkeiten nicht vorzuenthalten. Die Frage der Zuteilung kolonialer Gebiete, ganz gleich wo, wird aber niemals für uns die Frage eines Krieges sein. Wir sind der Überzeugung, dass wir genau so fähig sind, eine Kolonie zu verwalten und zu organisieren wie andere Völker...«. ¹³

Ward Price skelnede i sit spørgsmaal ikke mellem rumproblemet og kolonispørgsmaalet. Det gjorde Hitler heller ikke i sit svar. Tværtimod kædede han ved hjælp af sit »aber« overbefolkningen hjemme sammen med en positiv holdning til kolonier, der blot ikke skulde fremskaffes ad krigerisk vej. (For saa vidt kan der parallelliseres til den sammenstilling af M's l. 134-36, »Lebensraum für die überzähligen Menschen« og »Kolonien« i l. 241, der er den logisk sammenhængende). I sig selv kan den i »Mein Kampf« koloniindifferent Hitler meget vel have sagt ja til »kolonier« i februar 1933, hvis dette var det opportune ord at bruge, ligesom han sagde nej til dem i maj og ja alli-

¹¹ Adolf Hitler, Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band. Ungekürzte Ausgabe. 32. oplag, 1933, s. 754.

¹² Max Domarus, s. 265.

¹³ Die Reden Hitlers für Gleichberechtigung und Frieden. München 1934, s. 22. Max Domarus, s. 319 f.

gevel i oktober – alt efter, hvad der var øjeblikkeligt mest hensigtsmæssigt. Og var det i februar 1933 mest hensigtsmæssigt at fortælle disse generaler, der vidste alt om Tysklands militære svaghed, at det var i Langtortistan, der skulde skaffes plads til Tysklands overskudsbefolkning?¹⁴

Problemet kan ogsaa formuleres paa en anden maade. Er det sandsynligere, at L har tolket et af Hitler udtalt »kolonier« (eller en afledning deraf) som gældende en østgaaende ekspansion og identificeret de overtallige menneskers problem som germanisering, end at M har tolket et af samme fører udtalt »Lebensraum« som gældende kolonier i ordets sædvanlige betydning uden at have følt sig foranlediget til at medtage et nøgleord som »germanisering« i sit referat? Her maa enhver svare efter temperament og tilbøjelighed. Forfatteren af disse linier skal ikke skjule, at han er mest tilbøjelig til at mene det første, men erkender, at en sikker afgørelse næppe kan træffes.¹⁵

Konklusionen af disse betragtninger er, at M bør foretrækkes som referat frem for L. M er længere og udførligere, dækker øjensynligt hele talen. M's disposition forekommer i højere grad at være i overensstemmelse med det faktiske forløb af Hitlers tale. Det formaal, Hitler havde med sin tale, kommer langt tydeligere til udtryk hos M. Dermed være ikke sagt, at der ikke i L kan hentes supplerende elementer til klarlæggelsen af, hvad Hitler sagde. Men gennemgangen af de to referater viser med al tydelighed, at man skal være særdeles varsom med at bruge Hitler-referater som Hitler-citater. Man skal faktisk lade være.

Jeg har tidligere underkastet L alene en tendensanalyse med henblik paa at fast-

slaa, hvad Hitler vilde med sin tale, og konkluderede da: »Liebmans referat ... kan ikke bruges som byggesten i en konstruktion, der skal vise langsigtetheden i Hitlers ekspansionspolitik. Der staar ingen steder skrevet, at han krængede sin sjæls inderste ud for sine tilhørere. Omstændighederne omkring mødet taler tværtimod klart derimod. Men det kan bruges til at vise, hvilke argumenter Hitler benyttede sig af for at vinde de højeste officerer for sig... Det viser noget af, hvad han sagde for at blive accepteret af dem, saa at de trods den aversion, mange af dem vitterlig nærede mod ham, alligevel affandt sig med ham ud fra den betragtning, at han saamænd nok ikke var saa slem, naar det kom til stykket.«¹⁶

Der er intet i M, der taler imod denne konklusion. Tværtimod bekræftes den af Hitlers afsluttende appel om hjælp med løfte om genhjælp. Ikke for intet omtalte partibladet »Völkischer Beobachter« dagen efter mødet under overskriften »Das Reichsheer Schulter an Schulter mit dem neuen Kanzler« – og markerede herved klart, hvad det var, det drejede sig om.¹⁷ Hitler kom ikke til Neuraths fødselsdags-

¹⁴ Jfr. Raeders – bevares apologetiske – erindring: »As far as schemes for war of aggression were concerned – none were mentioned« (IMT, 14, London 1947, s. 101).

¹⁵ I øvrigt maa ud fra princippet om lectio difficilior læsemaaden »kolonier« foretrækkes. Den er den umiddelbart overraskende, mens en østgaaende ekspansion er, hvad man bedst vilde vente, bl.a. fordi Hitler i »Mein Kampf« retter »den Blick nach dem Land im Osten« og sætter bom for »die Kolonial- und Handelspolitik der Vorkriegszeit« til fordel for »die Bodenpolitik der Zukunft« (s. 742).

¹⁶ Aage Trommer, Hitlers udenrigspolitik, Odense 1976, s. 24. Jfr. mine betragtninger i Historisk Tidsskrift, bd. 87, 1987, s. 325.

¹⁷ Sauer, anf. arb., s. 719.

fest for at fortælle generalerne (og admiralerne) om sit virkelige udenrigspolitiske program, men for at vinde dem for sig – og det lykkedes ogsaa for ham.¹⁸ Og livsrummet i øst og germaniseringen maa for fremtiden glide ud som bestanddel af Hitlers langtidsplaner, for det kunde jo være, at det var kolonier, han havde sagt.

Men se, om historikerne vil kunne faa sig til det!

¹⁸ »All those present were uncommonly pleased with this speech« if. Raeder (IMT, 14, London 1947, s. 101).

Kilder

1 MELLENTHIN

2
3
4
5
6
7
8 Hitler sprach zuerst über die
9 augenblickliche innen- und aussenpolitische
10 Lage und die fast unlösbare Aufgabe, die sich
11 die Regierung gestellt hat. Wenn er es getan
12 hat, so im Glauben an die Kraft und die
13 Zukunft des deutschen Volkes. Vor allem steht
14 zur Zeit im Vordergrund das grosse Problem
15 der Arbeitslosigkeit, das nicht nur Deutschland,
16 sondern die ganze Welt erfasst hat. Es gibt im
17 jedem Lande eine geringe Schicht mit einem
18 hohen Lebensstandard, die Masse des Volkes
19 aber verelendet.
20 Durch Steigerung der Produktion und
21 Verringerung des Verbrauches ist ein
22 Missverhältnis entstanden, das die jetzige
23 Katastrophe mit verursacht hat. In Deutschland
24 ist eine Anhäufung von Menschen erfolgt, die
25 ihre Lebensbedürfnisse nicht befriedigen
26 können. Einsparung von Menschen durch
27 erhöhte Technisierung auf allen Gebieten hat
28 diese Not enorm gesteigert. Bei vollem Einsatz
29 unserer Industrie wurde eine enorme
30 Überproduktion eintreten. Es fehlen für unsere
31 Erzeugnisse die Absatzmärkte.
32 In dieser Not kommt nun die
33 bolschewistische Gefahr hinzu, die den
34 überkultivierten Menschen wieder zur Idee der
35 Primitivität zurückführen will. Dieser Gedanke
36 des Primitiven ist durch den Bolschewismus
37 schon früher den Russen eingepflicht worden.
38 Als Offiziere werden Sie dies besonders gut
39 verstehen, da Sie den Soldaten verhältnismässig
40 primitiv in die Hand bekommen. Dem

LIEBMANN

1933 Februar, Berlin. Ausführungen des Reichskanzlers Hitler vor den Befehlshabern des Heeres und der Marine anlässlich eines Besuches bei Gen. d. Inf. Frhr. von Hammerstein-Equord in dessen Wohnung.

41 Menschen sind alle Kulturgüter künstlich
42 aufgezwungen, um den Absatz für diese
43 Kulturgüter zu schaffen. Die bolschewistische
44 Idee des Primitiven kann zu verheerenden
45 Folgen führen, wie wir es früher bei dem
46 Christentum gesehen haben, das als Ideal die
47 Armut predigte. Hinzu kommt die Entwicklung
48 einer eigenen Industrie in den früheren
49 Absatzländern. Eine Ausnahme in allen diesen
50 Fragen macht Frankreich, das infolge seiner
51 schwachen Besiedelung, geringen Industrie und
52 besseren Lebensmöglichkeiten nicht in dem
53 Masse von der Not erfasst ist.

54 Wenn man den Gedanken der Autarkie
55 erwägt, so muss man zunächst bedenken, dass
56 das beste Beispiel für die Autarkie die
57 Kriegszeit ist, in der wir fast 100%ig diesen
58 Gedanken durchgeführt haben. Die Folge war
59 eine Einsparung von 7 Mill. Menschen, die an
60 der Front standen, und rechnet man die
61 Kriegsindustriearbeiter dazu, so sind 12-13
62 Mill. erspart, abgerechnet die Tätigkeit der
63 Frauen, etwa 9 Mill.

64 Vor dem Kriege wurde in England die
65 These aufgestellt, jedem Engländer würde es
66 besser gehen, wenn Deutschland vernichtet
67 würde, weil ein Krieg Deutschlands sämtliche
68 ausländischen Beziehungen vernichten sollte.
69 Im Laufe des Krieges hat England diese These
70 vergessen und bei Friedensschluss nicht danach
71 gehandelt. Der Friedensvertrag hätte 3 §
72 umfassen müssen:

- 73 1.) Für Deutschland keine
74 überseeischen Beziehungen,
75 keine Flotte.
- 76 2.) Keine Reparationen.
- 77 3.) Für den Überfluss an
78 Menschen werden Deutschland
79 1 Mill. qkm überwiesen.

80 Statt dessen wurde Deutschland
81 aufgezwungen, wieder gutzumachen und
82 Reparationen zu zahlen. Um dieses zu
83 erreichen, musste die Wirtschaft arbeiten, und
84 es wurde eine Scheinblüte vorgetäuscht.
85 Nachdem diese Bedingungen erfüllt waren, gab
86 es keine Absatzmöglichkeiten mehr, und der
87 Wirtschaftzerfall begann mit ungeheurer
88 Schnelligkeit. Finanztechnisch ist eine Abhilfe
89 nicht möglich, selbst wenn fast alle Preise um
90 10% gesenkt würden, so würden wir damit
91 keinen % mehr Absatz erzielen. Deshalb
92 werden erhöhte Lieferungen ins Ausland die
93 Krise nicht beseitigen. Wir müssen aber das
94 Bauern- und Handwerkertum in Ordnung
95 bringen, um auf dieser Grundlage aufbauend
96 allmählich die wirtschaftlichen Schwierigkeiten
97 zu beheben.

98 Die primitiven Instinkte des Menschen

99 gehen dahin, dass er von Natur faul ist. Wenn
 100 er viele Jahre nichts getan hat, ist er der Arbeit
 101 entfremdet und will nicht mehr arbeiten.
 102 Infolgedessen muss die Masse so schnell wie
 103 möglich wieder zur Arbeit erzogen werden.
 104 Abgesehen davon gehen dem Menschen auch
 105 die idealen Begriffe verloren. 50% wollen
 106 nichts mehr vom Staat wissen und empfinden
 107 ihn als Zwangsjacke, 50% bezeichnen jedes
 108 Privateigentum als Diebstahl. Dies bedingt
 109 einen inneren unüberbrückbaren Zerfall, der
 110 eine Kraftprobe nie bestehen kann. Für jeden
 111 Staat ist Voraussetzung, die Einigkeit im
 112 Innern. 1918 haben wir versagt, weil wir
 113 politisch nicht zur Einsicht und Einheit erzogen
 114 wurden, weil Klassenstreitigkeiten mehr galten
 115 als Vaterland.
 116 Durch ein Wunder wird die Not nicht besei-
 117 tigt werden, sondern es ist notwendig, zu
 118 den Grundauffassungen zurückzukehren, die
 119 den Staat geschaffen haben. Genau so wie ich
 120 eine Truppe intakt halten kann, wenn ich ihr
 121 die Ideale erhalte, so ist es im grossen gesehen
 122 auch im Staat. Beseitigen liesse sich die Not,
 123 wenn jeder einzelne nur noch 4-6 Stunden
 124 täglich arbeiten dürfte, daneben müsste aber
 125 das Grundkonto, Bauer und Siedlung in
 126 Ordnung gebracht werden. Kein Mensch vom
 127 Lande dürfe mehr in die Stadt, dann würde
 128 etwa in 30 Jahren das Gleichgewicht hergestellt
 129 sein.
 130 Es gibt noch 2 Möglichkeiten, die zur
 131 Lösung unserer Notlage führen:
 132 1.) sich gewaltsam Absatzgebiete
 133 für unsere Produktion schaffen,
 134 2.) neuen Lebensraum für die
 135 überzähligen Menschen
 136 schaffen.
 137
 138 Ein pazifistisches Volk verträgt diese
 139 Zielsetzung nicht. Deshalb muss es erst dazu
 140 erzogen werden.
 141
 142
 143 Deutschland muss sich die volle Freiheit seines
 144 Entschlusses wieder erobern. Ohne Gewinnung
 145 der politischen Macht wird diese Freiheit des
 146 Entschlusses nicht möglich sein. Daher ist mein
 147 Ziel die Wiederherstellung der pol. Macht.
 148 Meine Organisation ist nötig, um den
 149 Staatskörper wieder in Ordnung zu bringen.
 150 Die Demokratie ist eine Utopie, sie ist
 151 unmöglich. Sie findet weder in der Wirtschaft
 152 noch in der Wehrmacht Anwendung, also ist
 153 sie erst recht nicht brauchbar in einer so
 154 komplizierten Institution, wie es der Staat ist.
 155 Die Demokratie ist das Verhängnisvollste, was
 156 es gibt. Es kann und darf nur einer befehlen.

3. Wirtschaft! Der Bauer muss gerettet werden! 24
 Siedlungspolitik! Künft. Steigerung d. Ausfuhr
 zwecklos. Aufnahmefähigkeit d. Welt ist
 begrenzt u. Produktion ist überall übersteigert.
 Im Siedeln liegt einzige Mögl.,
 Arbeitslosenheer z. T. wieder einzuspannen.
 Aber braucht Zeit u. radikale Änderung nicht
 zu erwarten, da Lebensraum für d.
 Volk zu klein.

1. Im Innern. Völlige Umkehrung der 9
 gegenwärt. innenpol. Zustände in D. Keine
 Duldung der Betätigung irgendeiner Gesinnung,
 die dem Ziel entgegensteht (Pazifismus!)

Ziel der Gesamtpolitik allein: 6
 Wiedergewinnung der pol. Macht. Hierauf
 muss gesamte Staatsführung eingestellt werden
 (alle Ressorts!).

Beseitigung des Krebschadens der 20
 Demokratie!

157	Für diese Idee arbeite ich seit 1918, und, wenn		
158	ich bedenke, dass mich meine Bewegung, die		
159	von 7 Leuten zu 12 Millionen angewachsen ist,	Einstellung der Jugend u. des ganzen Volkes	13
160	vom einfachen Soldaten zum Reichskanzler des	auf den Gedanken, dass nur d. Kampf uns	
161	deutschen Reiches emporgetragen hat, so zeigt	retten kann u. diesem Gedanken gegenüber	
162	dies, dass doch noch ein grosser Teil des	alles zurückzutreten hat. (Verwirklicht in d.	
163	Volkes für diese Idee zu gewinnen ist.	Millionen d. Nazi-Beweg. Sie wird wachsen.)	
164		Ertüchtigung der Jugend u. Stärkung des	
165		Wehrwillens mit allen Mitteln.	
166			
167	Das Volk muss national denken lernen		
168	und dadurch zusammengeschiedet werden.		
169	Geistig allein ist dies nicht zu schaffen,	Wer sich nicht bekehren lässt, muss gebeugt	12
170	sondern nur durch Gewalt. Wer nicht einsehen	werden.	
171	will, muss gebeugt werden. Das höchste Gebot		
172	ist die Erhaltung der Gesamtheit. Dieser		
173	Prozess ist heute im Vollenden begriffen. In		
174	diesem Sinne habe ich meine Organisation	4. Aufbau der Wehrmacht wichtigste	31
175	aufgebaut und jetzt in den Staat hineingestellt.	Voraussetzung für Erreichung des Ziels:	
176	Ziel ist die Wiederherstellung der deutschen	Wiedererringung der pol. Macht.	
177	Macht. Dafür kämpfe ich mit allen Mitteln. Zur		
178	Wiederherstellung der Macht gehört die	Ausrottung des Marxismus mit Stumpf und	13
179	Wehrmacht. Die Masse des Volkes muss auf	Stiel.	
180	einer einheitlichen Basis erzogen werden. Der		
181	Marxismus muss mit Stumpf und Stiel		
182	ausgerottet werden. Durch die Wehrmacht wird		
183	der Soldat gut erzogen. Sobald er sie verlässt,		
184	wird im Zivilleben alles Gute verdorben.		
185	Frankreich begann den Krieg in der Hoffnung	Zuvor aber muss Staatsführung dafür sorgen,	33
186	auf den inneren Zerfall Deutschlands, genau	dass die Wehrpflichtigen vor Eintritt nich	
187	wie es ihn 1870 wagte, im Vertrauen auf den	schon durch Pazif., Marxismus, Bolschewismus	
188	Abfall der süddeutschen Staaten. Die Erziehung	vergiftet werden oder nach Dienstzeit diesem	
189	der Masse muss dahin gehen, dass der	Gifte verfallen.	
190	Wehrmacht moralisch intakte Menschen		
191	gegeben werden, und in diesem Zustand muss		
192	der Einzelne nach der Entlassung erhalten		
193	bleiben. Entscheidend steht über allem die		
194	Wehrpolitik, da sicher ist, dass die letzten		
195	Konflikte durch Gewalt ausgetragen werden		
196	müssen. Die von mir geschaffene Organisation		
197	ist nicht geschaffen zum Waffentragen, sondern		
198	zur moralischen Erziehung des Einzelnen. Mein		
199	Ziel führe ich durch. Kampf dem Marxismus.		
200	Der Nationalsozialismus muss alle Teile des		
201	Volkes erfassen, um eine Verbesserung des		
202	geistigen Bodens zu erreichen. Ich bin auch		
203	Sozialist, weil ich glaube, dass damit dem		
204	Nationalsozialismus am besten gedient ist. Die		
205	Wehrmacht ist die grandioseste sozialistische		
206	Einrichtung. Der Soldat dient der Ideale, nicht		
207	des Geldes wegen.	Wehrmacht wichtigste u. sozialistischste	45
208		Einrichtung d. Staates. Sie soll unpol. u.	
209		überparteilich bleiben. Der Kampf im Innern	
210		nicht ihre Sache, sondern der Nazi-	
211		Organisationen.	
212			
213	Der Nationalsozialismus wird andere		
214	Wege gehen als der Faschismus. In Italien war	Anders wie in Italien keine Verquickung v.	48

- 215 die Schaffung einer Miliz notwendig, da die
 216 bolschewistische Gefahr unmittelbar vor der
 217 Tür stand. Meine Organisation will einzig und
 218 allein die ideelle Erziehung der Massen und
 219 damit dem Heer innen- und aussenpolitisch die
 220 Voraussetzung schaffen, die es braucht. Ich
 221 bekenne mich zur allgemeinen Wehrpflicht.
 222 Der Weg, den ich ihnen vorgezeichnet
 223 habe, wird viele Jahre in Anspruch nehmen.
 224 Wenn Frankreich tüchtige Staatsmänner hat, so
 225 wird es uns in der Vorbereitungszeit überfallen,
 226 nicht selbst, sondern wahrscheinlich durch
 227 seine Vasallen im Osten. Daher ist es falsch, sich
 228 zu sehr auf den Gedanken der
 229 Gleichberechtigung festzulegen. Wir müssen im
 230 Geheimen wirtschaftlich und militärisch alle
 231 Vorbereitungen 100%ig treffen end erst, wenn
 232 wir dies erreicht haben, hervortreten. Dann
 233 haben wir die Freiheit des Entschlusses.
 234 Landesverrat bedingt Todesstrafe,
 235 innere Säuberung vom Pazifismus bei Volk und
 236 in der Presse.
 237 Wenn dies erreicht ist, dann ist der
 238 Entschluss zu fassen; Absatzmärkte oder
 239 Kolonien? Ich bin für Kolonien. Zu diesem
 240 Gedanken muss das Volk erzogen werden. Ich
 241 möchte Sie bitten, mir hierbei zu helfen, und
 242 ich verspreche, Ihnen zu helfen. Ich setze mich
 243 dafür ein, die Macht zu bekommen, die
 244 Vorbedingung für mein Ziel ist. Ihnen kann ich
 245 nur für Ihre Arbeit die Voraussetzung schaffen,
 246 die Konsequenzen müssen Sie selber ziehen.
 247 Dann wird eines Tages die Stunde kommen,
 248 wo wir eine grosse Armee aufstellen können,
 249 wobei ich betone, dass ich die Wehrmacht nie
 250 für den inneren Krieg einsetzen werde, dafür
 251 habe ich andere Mittel. Also verstehen Sie bitte
 252 mein Ziel und nehmen Sie meine politische
 253 Hilfe entgegen. Mit meiner Bewegung ist dem
 254 Vaterland ein Wunder gegeben. Dieses Wunder
 255 gibt es aber nur einmal, deshalb müssen wir es
 256 auch ausnützen.
- Heer u. SA beabsichtigt.
- Allg. Wehrpflicht muss wieder kommen. 33
- Gefährlichste Zeit ist die des Aufbaus der 49
 Wehrmacht. Da wird sich zeigen, ob
 Fr Staatsmänner hat; wenn ja, wird
 es uns Zeit nicht lassen, sondern über uns
 herfallen (vermutlich mit Ost-Trabanten).
 2. Nach aussen. Kampf gegen Versailles 21
 Gleichberechtigung in Genf; aber zwecklos,
 wenn Volk nicht auf Wehrwillen eingestellt.
 Sorge für Bundesgenossen.
- Todesstrafe für Landes- u. Volksverrat. 19
 Straffste autoritäre Staatsführung.
- Wie soll pol. Macht, wenn sie gewonnen ist, 37
 gebraucht werden? Jetzt noch nicht zu sagen.
 Vielleicht. Erkämpfung neuer Export-Mögl.,
 vielleicht – und wohl besser – Eroberung neuen
 Lebensraumes im Osten u. dessen
 rücksichtslose Germanisierung. Sicher, dass erst
 mit pol. Macht u. Kampf jetzige wirtsch.
 Zustände geändert werden können. Alles, was
 jetzt geschehen kann – Siedlung –
 Aushilfsmittel.

1 1933 Februar 3, Berlin. Ausführungen des Reichskanzlers
2 Hitler vor den Befehlshabern des Heeres und der Marine
3 anlässlich eines Besuches bei Gen.d.Inf. Frhr. von Ham-
4 merstein-Equord in dessen Wohnung.

5 H. am 3.2. 33

6 Ziel der Gesamtpolitik allein: Wiedergewinnung der pol.
7 Macht. Hierauf muss gesamte Staatsführung eingestellt wer-
8 den (alle Ressorts!).

9 1. Im Innern. Völlige Umkehrung der gegenwärt. innenpol.
10 Zustände in D. Keine Duldung der Betätigung irgendeiner
11 Gesinnung, die dem Ziel entgegen steht (Pazifismus!). Wer
12 sich nicht bekehren lässt, muss gebeugt werden. Ausrottung
13 des Marxismus mit Stumpf und Stiel. Einstellung der
14 Jugend u. des ganzen Volkes auf den Gedanken, dass nur
15 d. Kampf uns retten kann u. diesem Gedanken gegenüber
16 alles zurückzutreten hat. (Verwirklicht in d. Millionen d.
17 Nazi-Beweg. Sie wird wachsen). Ertüchtigung der Jugend
18 u. Stärkung des Wehrwillens mit allen Mitteln. Todes-
19 strafe für Landes- u. Volksverrat. Straffste autoritäre Staats-
20 führung. Beseitigung des Krebschadens der Demokratie!

21 2. Nach aussen. Kampf gegen Versailles. Gleichberechti-
22 gung in Genf; aber zwecklos, wenn Volk nicht auf Wehr-
23 willen eingestellt. Sorge für Bundesgenossen.

24 3. Wirtschaft! Der Bauer muss gerettet werden! Siedlungs-
25 politik! Künft. Steigerung d. Ausfuhr zwecklos. Aufnah-
26 mefähigkeit d. Welt ist begrenzt u. Produktion ist überall
27 übersteigert. Im Siedeln liegt einzige Mögl., Arbeitslosen-
28 heer z. T. wieder einzuspinnen. Aber braucht Zeit u. radika-
29 le Änderung nicht zu erwarten, da Lebensraum für d. Volk
30 zu klein.

31 4. Aufbau der Wehrmacht wichtigste Voraussetzung für
32 Erreichung des Ziels: Wiedererringung der pol. Macht. Allg.
33 Wehrpflicht muss wieder kommen. Zuvor aber muss Staats-
34 führung dafür sorgen, dass die Wehrpflichtigen vor Ein-
35 tritt nicht schon durch Pazif., Marxismus, Bolschewismus
36 vergiftet werden oder nach Dienstzeit diesem Gifte verfallen.

37 Wie soll pol. Macht, wenn sie gewonnen ist, gebraucht
38 werden? Jetzt noch nicht zu sagen. Vielleicht Er kämpfung
39 neuer Export-Mögl., vielleicht - und wohl besser - Erobe-
40 rung neuen Lebensraumes im Osten u. dessen rücksichts-
41 lose Germanisierung. Sicher, dass erst mit pol. Macht u.
42 Kampf jetzige wirtsch. Zustände geändert werden können.
43 Alles, was jetzt geschehen kann - Siedlung - Aushilfs-
44 mittel.

45 Wehrmacht wichtigste u. sozialistischste Einrichtung d.
46 Staates. Sie soll unpol. u. überparteilich bleiben. Der Kampf
47 im Innern nicht ihre Sache, sondern der Nazi-Organisa-
48 tionen. Anders wie in Italien keine Verquickung v. Heer
49 u. SA beabsichtigt. - Gefährlichste Zeit ist die des Auf-
50 baus der Wehrmacht. Da wird sich zeigen, ob Fr. Staats-
51 männer hat; wenn ja, wird es uns Zeit nicht lassen, sondern
52 über uns herfallen (vermutlich mit Ost-Trabanten).

Døssing og Dekanozov – set fra Moskva

Af Bent Jensen

Indledning

Aktører og historikere, der har beskæftiget sig med forholdet mellem Sovjetunionen og Danmark i 2. Verdenskrigs sidste fase, synes at være enige om, at indberetningerne fra Frihedsrådets udsending i Moskva, Thomas Døssings, generelt påvirkede styrkeforholdet mellem politikere og Frihedsråd til sidstnævntes fordel, og at specielt et referat af en samtale med viceudenrigskommissær Vladimir Dekanozov den 17. januar 1945 spillede en betydelig rolle på et kritisk tidspunkt i forholdet mellem Frihedsrådet og politikerne.

Frode Jakobsen har i sine erindringer fremhævet den stærke virkning, Døssings lange referat af den pågældende samtale havde på politikerne. For egen regning tilføjer Frode Jakobsen, at dette referat viste, hvor vanskelige [politiske] vilkår Døssing arbejdede under i Moskva, og hvilken mistillid der var i Moskva til det Danmark, som ikke havde modsat sig den tyske besættelse.¹ Jørgen Hæstrup skriver, at det pres, som Døssing generelt via sine indberetninger fra Moskva øvede på politikerne, var Frihedsrådets bedste kort i forhandlingerne med sidstnævnte.² Ifølge Finn Løkkegaard havde Døssing, da han i februar 1945 tog til Stockholm fra

Moskva for at gøre sin indflydelse gældende imod det spirende samarbejde mellem modstandsbevægelsen og samarbejdspolitikere, »et skarpt våben i sin taske«. Våbnet var hans referat af samtalen med Dekanozov. Tage Kaarsted fastslår, at Døssing på grund af sit informationsmonopol tik »en ganske væsentlig betydning« for regeringsannelsen i 1945.³

Ifølge referatet af samtalen med Dekanozov skal den sovjetiske kommissær i klare vendinger have givet udtryk for, at den danske efterkrigsregering skulle dannes af aktive modstandsfolk; at Moskva tog skarpt afstand fra den danske regering og rigsdag, som blev betragtet som tyskernes håndlangere; og at kampen mod samarbejdspolitikere skulle føres til bunds i form af en udrensning efter krigen.

¹ Frode Jakobsen, I Danmarks Frihedsråd. 2. bind (1975), s. 88-90.

² Jørgen Hæstrup, Hemmelig alliance bd. 2 (Paperback 1968), s. 350.

³ Finn Løkkegaard, »Krisen mellem politikerne og Sovjetunionen«, Information 11.6.1964. Tage Kaarsted, De Danske Ministerier 1929-1953 (1977), s. 243. Kaarsted udtrykker stærk tvivl om sandhedsværdien i Døssings referat fra Moskva.

Allerede i samtiden blev der imidlertid rejst tvivl om Døssings troværdighed som formidler af Moskvas syn på og krav til Danmark. Udenrigsministeriets direktør Nils Svenningsen lod i sommeren 1945 Døssing forstå, at dennes beretninger om Moskvas syn på Danmark umuligt kunne være sande, og han sagde direkte bebrejdende til Døssing, at beretningerne måtte være opspind.⁴ Erik Seidenfaden mente allerede i december 1944, at Døssing blot var gesandt for sine egne fikse ideer, som han forsøgte at fremstille som identiske med Stalins. Leo Feigenberg, der var født i Rusland og før krigen havde været Industrirådets juridiske konsulent og sovjetekspert, så også kritisk på Døssing, som efter hans opfattelse ikke blev taget alvorligt af Moskva.

Feigenberg, der havde gode forbindelser til den sovjetiske mission i Stockholm (og før besættelsen til den sovjetiske mission i København), mente i april 1945, at Moskva nok ønskede et mere venstreorienteret Danmark efter krigen, fordi dette ville betyde større dansk uafhængighed af England og mere tillid til Sovjet. Den kommende danske regering skulle derfor på de udadvendte poster have mænd med en positiv holdning til Sovjet. Men Moskva anså i øvrigt Socialdemokratiet for at være den dominerende faktor i dansk politik. DKP havde nemlig for ringe støtte i befolkningen til at kunne virkeliggøre de sovjetiske ønsker mht. Danmarks efterkrigs politik. Moskva mente heller ikke, at modstandsbevægelsen ville være en blivende faktor i dansk politik – den ville falde fra hinanden efter befrielsen. Ifølge Feigenberg var Døssings billede uden forbindelse til virkeligheden, skønt det, han rapporterede, rent faktisk var blevet sagt til ham som led i Moskvas støtte til venstretendenserne i Danmark.⁵

Feigenberg synes altså at mene, at Døssing var alt for bogstavelig i sin opfattelse af det, hans sovjetiske samtalepartnere sagde til ham om Danmark, Sovjet og de kommende sovjetisk-danske relationer: De sovjetiske udsagn skulle ifølge Feigenberg åbenbart ikke tages helt for pålydende.

Som vi senere skal se, kan der stilles et stort spørgsmålstejn ved, om Moskva faktisk havde sagt det til Døssing, som denne rapporterede hjem til Danmark. Om man i øvrigt skal tage den fortroligt eller offentligt udtrykte sovjetiske holdning for pålydende, skal vi vende tilbage til afslutningsvis.

Når Erik Seidenfaden ikke fæstede lid til Døssing, hang det sammen med det indtryk af den sovjetiske holdning, han selv havde fået fra sin kontakt til den sovjetiske diplomatiske mission i Stockholm. Den 20. december 1944 forsøgte Seidenfaden at give den sovjetiske gesandt Aleksandra Kollontaj en opfattelse af situationen i Danmark, der bestred indholdet i en artikel i det sovjetiske tidsskrift *Krigen og Arbejderklassen*. I artiklen, der var et voldsomt angreb på de danske samarbejdspolitikere og efter alt at dømme skrevet af den højtstående Kominternfunktionær Otto Kuusinen, kaldtes de danske politikere bl.a. for »hitlertjenere«, mens modstandsbevægelsen og Frihedsrådet blev fremstillet som repræsentanter for den danske befolknings store masse.

⁴ Rossijskij centr chranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii (herefter RCChIDNI). F. 17, op. 128, d. 809. G. Moltke til Dimitrov 30.7. 1945 m. ref. af samtale med Døssing dat. 30.7. 1945.

⁵ Erik Thostrup Jacobsen, *Foden i døren. Danmark mellem Sovjetunionen og England 1944-45* (1984), s. 93 f.

Kollontaj og andre ambassademedlemmer bagatelliserede imidlertid artiklens politiske betydning og sagde, at tidsskriftet ikke var noget officielt organ, og at artiklen var skrevet af en ung og uerfaren journalist.

Erik Seidenfaden mente altså at kunne slutte, at Moskva med Kollontajs udtalelser havde ønsket at berolige ikke-kommunistiske danske modstandskredse: Kreml havde ikke noget ønske om at blande sig i indre danske anliggender, og man forventede heller ikke nogen favørstilling for DKP i den fremtidige danske regering.⁶ Seidenfaden var i øvrigt først og fremmest slået af den sovjetiske uvidenhed om de faktiske, konkrete forhold i Danmark. Han sluttede deraf, at Moskva kun nærrede ringe interesse for Danmark.⁷

Kollontajs bagatellisering var imidlertid et utroværdigt dementi. Påstanden om en ung og uerfaren journalist som forfatter til artiklen var direkte usand, hvilket Kollontaj må have vidst: Otto Kuusinen var Stalins håndgangne mand, der under angrebskrigen mod Finland i 1939 (Vinterkrigen) var blevet sat i spidsen for den marionetregering, der efter Kremls anvisninger skulle styre »Folke-Finland«. Han var en mangeårig, højtstående funktionær i Komintern med mange tillidshverv i partiapparatet i Moskva, bl.a. redigerede han Kominterns organ Den kommunistiske Internationale. Den første påstand om, at tidsskriftet var et uofficielt organ, var meningsløs: Skellet mellem officielle og uofficielle organer i Sovjetunionen var fiktivt og derfor uden nogen som helst betydning.

Kollontaj har da også senere og i anden sammenhæng givet udtryk for en ganske anden opfattelse. Døssings påstand om, at de sovjetiske synspunkter, som han refe-

rerede under forhandlingerne i Stockholm februar-marts 1945, også var blevet »meget skarpt fremsat« af Kollontaj i samtale med ham og Christmas Møller,⁸ bekræftes af Christmas Møllers beretning om samtalen, der fandt sted den 3. februar 1945. Kollontaj fandt det ifølge Christmas Møller magtpåliggende at få følgende sovjetiske opfattelse klart og tydeligt frem: Det var vigtigt, at Danmark forstod, at Sovjet ikke ville forstå, hvis den første danske regering efter befrielsen ikke var et meget stærkt udtryk for modstandsbevægelsen i Danmark. Uden at sige, at Moskva ville blande sig i spørgsmålet, udtalte hun sig dog »så skarpt«, at »hun mente, at den russiske opfattelse var, at der måtte være et flertal for modstandsbevægelsen i den kommende regering.«⁹

Hvordan skal man da forstå Kollontajs forskellige udtalelser? Den mest sandsynlige forklaring er, at Moskva – som Seidenfaden mente – ønskede at berolige den ikke-kommunistiske del af modstandsbevægelsen i Danmark. Men i modsætning til Seidenfadens opfattelse udtrykte denne beroligende gestus ikke nødvendigvis Moskvas egentlige politik. Moskva var mester i at tale med to tunger. En anden mulig forklaring er, at Kollontaj i februar 1945 blev kaldt til orden og instrueret om at holde sig til den korrekte sovjetiske linie. Endelig kan Kreml have skiftet politik i tidsrummet mellem december 1944 og februar 1945.

Seidenfadens opfattelse af, at Moskvas

⁶ Mary Dau, Danmark og Sovjetunionen 1944-1949 (1969), s. 64

⁷ Hæstrup, Hemmelig alliance, s. 367 ff.

⁸ Udenrigsministeriets arkiv (herefter UM). Depecher fra Moskva. Døssing til Gustav Rasmussen 7.1. 1946.

⁹ Thostrup Jacobsen, Med foden i døren, s. 86 f.

Thomas Døssing besøgte i juni 1945 Bornholm, som den 9. maj var blevet befriet/besat af sovjetiske styrker. Sammen med Døssing ses chefen for de sovjetiske styrker på Bornholm, general F.F. Korotkov og amtmænd P. Chr. v. Stemmanns datter Regitze.

ringe kendskab til forholdene i det besatte Danmark afspejlede ringe interesse for Danmark, kan være rigtig, skønt det er farligt uden videre at slutte fra manglende eller ufuldstændig information til manglende interesse. Moskva har ofte nok ført politik på grundlag af yderst mangelfuld viden.

Faktisk vidste man i Moskva meget lidt om forholdene i Danmark. Under Den store Terror i anden halvdel af 1930erne var det gået hårdt ud over Udenrigskommissariatet. Blomsten af det sovjetiske diplomatiske korps var næsten blevet udslettet, efter at NKVD-manden Korzjenko i februar 1937 blev installeret som generaldirektør for at lede udrensningerne i udenrigstjenesten. Efter Stalins berygtede tale i Centralkomiteen marts 1937 tog masseudrensningerne fart blandt Litvinov-fol-

kene, som var de mest oplyste og kyndige. Kendere af Danmark som missionscheferne M. Kobetskij og N. Tikhmenev var forsvundet i hhv. 1937 og 1938. Blandt de overlevende var Aleksandra Kollontaj i Stockholm (skønt hendes elsker Dybenko blev skudt i 1938).¹⁰ Izvestijas udenrigspolitiske medarbejder D. Kraminov, der rejste til Stockholm i efteråret 1939, har også berettet om den fatale mangel på kyndige »skandinaver« i det udenrigspolitiske apparat.¹¹ De diplomatiske forbindelser mellem Sovjet og Danmark hav-

¹⁰ Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe 1933-1939* (1984), s. 131.

¹¹ Sst., s. 235; Daniil Kraminov, *V Orbite vojny 1939-1945* (1986), s. 79.

de været afbrudt siden sommeren 1941, så denne informationskanal var dermed ikke-fungerende. Danmarks kommunistiske Parti var drevet under jorden og en stor del af ledelsen arresteret. Der var ganske vist fortsat kontakt mellem Moskva og DKP, men den var svag og usikker. Danmark-specialisten i Centralkomiteens apparat, Georg Moltke alias Georg Laursen, var en dogmatisk stalinist, der for stedse havde forladt Danmark allerede i 1924 for at gå i Moskvas tjeneste.¹²

Var Døssing gesandt for egne fikse ideer, dvs. forvekslede han sine egne private meninger med Moskvas? Eller – endnu værre: Ud gav han sine egne meninger for at være Moskvas? Hidtil har vi kun haft Døssings egne referater af sine samtaler med repræsentanter for styret i Moskva. Adgangen til sovjetisk materiale i de russiske arkiver giver nu mulighed for på bredere grundlag at tage stilling til Nils Svenningsens, Erik Seidenfadens og Leo Feigenbergs opfattelse af Døssings rolle. Hovedinteressen i denne afhandling vil samle sig om Døssings vigtige samtale med Dekanozov 17. januar 1945 umiddelbart før Døssings rejse til Stockholm for at modarbejde det samarbejde mellem Frihedsråd og gamle politikere, som var blevet en realitet i løbet af efteråret 1944, dvs. efter hans ankomst til Moskva i juli 1944.

Thomas Døssing (1882-1947) og Vladimir Dekanozov (1898-1953)

Døssing nærrede meget varme sympatier for Sovjetunionen. Ifølge eget udsagn havde han været medstifter af den første dansk-sovjetiske venskabsforening helt tilbage i 1918. I et radioforedrag i 1937 om åndsfrihedens historie havde han gan-

ske vist talt om »vore dages totalitære staters ensretning af åndslivet« og om en »reaktionens tid«. Men sidstnævnte karakteristik tyder på, at han med totalitære stater ikke havde Stalins Sovjetunionen i tankerne, men kun tænkte på Nazi-Tyskland og de fascistiske regimer i Europa ved denne tid.¹³

Hvis han tidligere har haft kritiske synspunkter på det totalitære sovjetsystem, var de i hvert fald forsvundet i 1945. Han fortalte i besættelsens slutfase Ebbe Munck, at han troede på det sovjetiske økonomiske system, som efter hans opfattelse ikke ville blive udsat for hverken økonomiske eller politiske kriser efter krigen.¹⁴ I et radioforedrag i juni 1945 forskønnede han det tilbagestående tvangskollektiverede landbrug ved at tale om »andelsgodser« og »landsby[er] med fællesdrift«. De russiske bønder »svømmede i penge«. I Sovjetunionen var man »demokratisk« ifølge den danske gesandt. Befolkningen var »rolig og tilidsfuld«, ingen dagdrivere, ingen fulde folk og ingen prostituerede. Der var religionsfrihed. Der var fri valgret, og det var folkets store masse, der havde magten, og som hyldede Stalin – den mand der havde ført Sovjetunionen til sejr og fred.¹⁵

Både Christmas Møller og Frode Jakobsen har karakteriseret Thomas Døssing som ærlig og retlinet. Christmas Møller sagde til en sovjetisk TASS-korrespondent umiddelbart efter befrielsen, at Døssing var en idealist – ærlig og intelligent, men naiv og uerfaren i diplomati og

¹² Om Georg Moltke alias Georg Laursen, se RC-ChIDNI. F. 5 op. 50 d. 160. Notat af 14.10.1959.

¹³ Th. Døssing, *Af Aandsfrihedens Historie* (1937).

¹⁴ Hæstrup, *Hemmelig alliance*, s. 367 ff.

¹⁵ Th. Døssing, *Sovjetunionen paa Fredens Tærskel* (1945).

politik.¹⁶ En embedsmand i udenrigskommissariatet, V.D. Orlov, karakteriserede i efteråret 1944 Døssing som en gammel, nervøs, træt og irriteret mand.¹⁷ Georg Moltke (Laursen) opfattede Døssing som en typisk venstreorienteret intellektuel. Han kaldte ham »dels sekterisk, dels til »venstre« for kommunisterne, og dels politisk forvirret«. ¹⁸

Vladimir Georgievitj Dekanozov var på sin side heller ikke nogen almindelig sovjetisk diplomat eller embedsmand. Ifølge en fransk diplomat var han lille, »en slags gnom« med et stærkt ansigt, en intelligent og doktrinær marxist.¹⁹ I 1938 var han vicechef for Georgiens folkekommissariat (regering), men i maj 1939 blev han udnævnt til vicekommissær i Udenrigskommissariatet i Moskva, indsat af NKVD med det formål at kontrollere den nu udrensede udenrigstjeneste. 1940-1941 var han samtidig ambassadør i Tyskland. Det var Dekanozov, der i 1940 forestod terroriseringen og indlemmelsen af Litauen i Sovjetunionen, på samme måde som Andrej Vysjinskij tog sig af Letland og Andrej Zjdanov Estland. Fra 1939 var Dekanozov også medlem af kommunistpartiets centralkomité. Han var altså ikke en ligegyldig embedsmand, men en højtplaceret »troubleshooter« med direkte forbindelse til sovjetsystemets nervecenter. Han gik til grunde sammen med sin chef Lavrentij Berija i december 1953, henrettet af Stalins efterfølgere.²⁰

Døssings virksomhed i Moskva august 1944 til januar 1945

Døssing synes virkelig at have haft problemer med at skelne mellem egne ønsker og virkeligheden. Kort efter sin ankomst,

den 2. august 1944, blev han modtaget i Udenrigskommissariatet af selveste udenrigskommissær Vjateslav Molotov. Ifølge det sovjetiske referat af audiensen reagerede han på udenrigskommissærens bemærkning om, at »det siges, at der kæmpes i Danmark«, med en påstand om, at ikke alene var mange tusinde danske blevet arresteret af de tyske myndigheder, men at »endnu flere« var blevet dræbt under gadekampe med den tyske besættelsesmagt – en overdrivelse af dimensioner. Døssing hævdede yderligere, at 90 pct. af alle danske støttede »de frie danske«, og at alle danske havde lagt deres forhåbninger på Sovjetunionen, da krigen mellem Sovjet og Tyskland begyndte i 1941. Danskerne havde i øvrigt været imod afbrydelsen af de diplomatiske forbindelser med Moskva i 1941. Tyskerne var danskernes tusindårgamle fjender, mens russerne var fredselkende.²¹

Ifølge Døssings eget referat af denne samtale skulle Molotov gentagne gange have angrebet den danske regering for dens anti-sovjetiske holdning. Udenrigskommissæren skulle ligeledes have spurgt Frihedsrådets udsending, om Frihedsrådet skulle danne regering efter befrielsen.²²

¹⁶ RCChIDNI. F. 17, op. 137, d. 387. Boris Jelskovs rapport dat. 17.5. 1945.

¹⁷ Archiv vnesnej politiki Rossijskoj Federacii (herefter AVPRF). F. Molotova, op. 6, p. 36, d. 440. Referat af samtale med Døssing 7.8. 1944

¹⁸ RCChIDNI. F. 17, op. 128, d. 809. Moltke til G. Dimitov' 30.7. 1945.

¹⁹ Dau, Danmark og Sovjetunionen, s. 44.

²⁰ Who Was Who in the USSR (1972), s.122-123; V.V. Sokolov: »Arkhiv vnesnej politiki Rossijskoj Federacii – istorikam«, Novaja i novejsjaja istorija 1992:4, s. 158.

²¹ AVPRF. F. Molotova, op. 6, por. 439, pap. 36, d. Da 031. Referat af samtale mellem Molotov og Døssing 2.8. 1944.

²² Hæstrup, Hemmelig alliance, s. 90 f.

Også senere brugte Døssing Molotovs angivelige udtalelser ved denne lejlighed til støtte for sin forbitrede politiske kampagne mod samarbejdspolitikkerne.

Men ifølge det sovjetiske referat af audiensen den 2. august omtalte Molotov overhovedet ikke den danske regering, endstige angreb den. Og der er heller ikke i den sovjetiske optegnelse af samtalen med Døssing noget som helst om Frihedsrådet og den fremtidige regeringsdannelse. Var det da fri fantasi eller purt opspind, Døssing refererede? Det synes i hvert fald umiddelbart svært at se, hvorfor det sovjetiske Udenrigskommissariat skulle undlade så vigtige punkter i sit eget referat til internt brug.

Den 1. september 1944 modtog Dekanozov Døssing for første gang. Ifølge det sovjetiske referat bekræftede denne Dekanozovs opfattelse af, at Frihedsrådets medlemmer var »patrioter, hvis mål var at oprette [NB! ikke genoprette] en demokratisk styreform i Danmark«. Døssing priste Christmas Møller, som efter hans mening ville komme til at spille en ledende rolle i en fremtidig, fri dansk regering. Et hovedspørgsmål i den danske politiske diskussion var ifølge Døssing Danmarks situation efter befrielsen. Døssing sagde, at han var i besiddelse af informationer om, at Storbritannien og USA ønskede at besætte Danmark, og at alle danske spørgsmål skulle afgøres af en allieret kommission. Det var Døssing imod. Danskerne havde nemlig selv tilstrækkelig styrke til at gennemføre deres egen befrielse.

Dekanozov var stærkt interesseret i Døssings oplysninger om en vestlig besættelse af Danmark og forsøgte ihærdigt at få Døssing til at præcisere sine informationer. Ifølge det sovjetiske referat kunne Døssings »informationer« imidler-

tid reduceres til nogle formodninger om, at Danmark ville blive besat vestfra, da man i London talte om vestlig besættelse af bl.a. Norge, Holland og Belgien. Dekanozov var irriteret over Døssings væveri og »snublende« udtalelser. Han fortalte den danske udsending om forhandlingerne mellem den norske, britiske og amerikanske regering om en aftale om indførelse af civil administration i Norge efter landets befrielse ved britiske og amerikanske styrker, og om den norske regerings henvendelse til Moskva med anmodning om sovjetisk deltagelse i disse aftaler, hvilket den sovjetiske regering havde indvilliget i. Var det det, Døssing talte om? Døssing bekræftede og blev så spurgt af den videbegærlige viceudenrigskommissær, hvad Frihedsrådets syn på Danmarks besættelse af allierede styrker var. Havde Døssing ikke nogen instruks herom? Døssing måtte på ny sige, at han intet konkret vidste, men at han ville indhente oplysninger om Frihedsrådets mening.

Afslutningsvis erklærede Dekanozov sig rede til at mødes med Døssing i den nærmeste fremtid for yderligere at drøfte spørgsmålet om Danmarks besættelse (dvs. befrielse) og Frihedsrådets holdning. Ifølge det sovjetiske referat lod Dekanozov danskeren forstå, at »dette spørgsmål interesserer mig«. ²³ De to synes dog ikke at have drøftet disse sager igen før i januar 1945.

Få dage efter denne samtale, den 6.9., modtog Døssing henvendelsen fra samarbejdspolitikkerne til den sovjetiske regering (»kongens budskab«) uden om Frihedsrådet. Døssing ekspederede med stor uvilje budskabet samt sin egen skriftlige kommentar hertil videre til Udenrigskommissariatet. I budskabet gjorde politikkerne gældende, at den danske regerings

[sovjetfjendtlige] politik²⁴ var dikteret af et voldeligt tysk pres. I øvrigt udtrykte politikerne tilfredshed med, at Moskva havde modtaget en »repræsentant for danske interesser«, dvs. Frihedsrådets ud-sending.

Budskabet var efter Døssings mening slet ikke radikalt nok. Han understregede i sin skriftlige kommentar, at alle ministre havde samarbejdet med tyskerne, og at Folketinget enstemmigt havde vedtaget kommunistloven. Samarbejdspolitikere havde også modarbejdet Frihedsrådets politik, det Frihedsråd som var repræsenteret i Moskva og anerkendt af den sovjetiske regering. Der var derfor behov for en ny erklæring, der klart nævnte de gamle politikeres samarbejde med besættelsesmagten, og som pegede på nødvendigheden af, at modstandsbevægelsens repræsentanter blev ledere af den danske politik efter krigen – sådan som det havde været tilfældet siden august 1943.²⁵

Der kom aldrig nogen sovjetisk reaktion på denne henvendelse fra de danske politikere. Men med Døssings kommentar måtte Moskva få det indtryk, at forholdet mellem politikere og Frihedsråd var uforsonligt, og at Frihedsrådet var og ville blive den dominerende politiske kraft i Danmark. Da Døssing den 8. september havde en samtale i Udenrigskommissariatet med en embedsmand om kongens budskab, var sidstnævnte især interesseret i at få klarlagt styrkeforholdet på den politiske scene i Danmark med henblik på situationen efter besættelsen: Var der bag den officielle facade slet ingen uenighed i regering og Rigsdag? Samarbejdede Frihedsrådet med de ledende politikere fra den gamle regering og Rigsdagen? Og ville modstandsbevægelsen komme til at præge den ny regering efter krigen? Var Buhl minister, da Kommunistloven og

Danmarks tilslutning til Anti-Komintern-pagten blev vedtaget?²⁶

Den 11. december 1944 tog Døssing i en skrivelse til Frihedsrådet stærkt afstand fra den i Danmark inkl. Frihedsrådet herskende opfattelse, at Danmark var vestmagts interesse. Det var ifølge Døssing »utilgiveligt kortsynet« at tro noget sådant, for Danmark lå »ved og midt i indgangen til Østersøen, der nu og i uoverskuelig fremtid vil blive russisk sfære, ja mere end det, et russisk mare nostrum«. Danmark spillede derfor højt spil og ville tabe, hvis man ikke også orienterede sig mod øst.²⁷ Sådan var altså Døssings egen forhåndsopfattelse: Danmark var sovjetisk interesseområde og måtte indrette sin fremtidige politik herefter.

Otte dage senere, den 19. december, havde Døssing den så ofte omtalte samtale med Vladimir Semjonov – som vi kun kender i Døssings referat. Døssing indskærpede igen hjemover, at »Danmark gør klogt i at regne med Rusland som Østersømagten. Danmark er russisk interesseområde ...«²⁸ Semjonov skal have

²³ AVPRF. F. Molotova, op. 6, por. 27, pap.3, d. 033. Referat af Dekanozovs samtale med Døssing 1.9. 1944

²⁴ Danmark afbrød efter det tyske overfald på Sovjetunionen den 22. juni 1941 de diplomatiske forbindelser med Moskva. Regeringen udsendte en erklæring, som opfyldte Tysklands krav om principiel tilslutning til kampen mod bolsjevismen. De ledende danske kommunister blev arresteret. Regeringen billigede hvervning af danskere til Frikorps Danmark, som skulle indsættes på østfronten. Regeringen fik Rigsdagen til at vedtage en lov om forbud mod kommunistisk virksomhed. Og i november 1941 tilsluttede Danmark sig Anti-Komintern pagten af 1936.

²⁵ AVPRF. F. Molotova, op. 6, por. 27, pap. 3, d. 033. Udat. oversættelse.

²⁶ Hæstrup, Hemmelig alliance, s. 98 ff.

²⁷ Døssings brev 11.12. 1944, cit. i Frode Jakobsen, I Danmarks Frihedsråd bd. 2, s. 60-61.

²⁸ Thostrup Jacobsen, Med foden i døren, s. 48.

sagt, at Moskva kun anerkendte Frihedsrådet, og at alle danske henvendelser til den sovjetiske regering derfor skulle komme derfra. Semjonov skal også have advaret mod forsøg fra Frihedsrådets side på at indgå kompromis med politikerne.²⁹ Et par dage senere luftede Døssing over for en sovjetisk embedsmand åbent sin vrede over forhandlingerne mellem politikerne og Frihedsrådet om den regering, der skulle overtage styret efter befrielsen. Han ville ikke finde sig i, at disse folk skulle styre Danmark efter krigen og nævnte bl.a. Buhl og Reventlow. Om Buhl sagde Døssing, at han efter befrielsen i den danske Rigsdag måtte angre sine synder over for det danske folk. Selv ville han ikke repræsentere en regering Buhl i Moskva.

I det hele taget lod det kæmpende Danmarks repræsentant megen indestængt harme slippe ud under denne samtale i Udenrigskommissariatet: Om våben fra England og Sverige til den danske modstandsbevægelse, der kom på den betingelse, at de ikke måtte tilgå danske kommunister. Og at han personligt var ganske enig i »Baltijskijs« [Kuusinens] tidligere nævnte artikel i Krigen og Arbejderklassen, der så skarpt angreb danske samarbejdspolitikere. Det havde han også betydet Reventlow i London, der havde spurgt, hvorfor han – Døssing – ikke havde gendrevet den.³⁰

I et brev af 4. januar til Ebbe Munck gik Døssing videre med sine tilpasningsparoler: Udenrigskommissariatet havde på egen foranledning anmodet om en samtale med ham (formentlig samtalen med Semjonov den 19.12.) og herunder meget stærkt understreget, at Sovjetunionen ikke havde anerkendt Danmark, men det kæmpende Danmark – og kun dette. Og den sovjetiske anerkendelse af Fri-

hedsrådet hvilede på to forudsætninger: 1) at det kæmpede mod tyskerne, og 2) at det var i opposition til den danske regerings og Rigsdags samarbejde med Tyskland. Denne grundholdning var det ifølge Døssing ikke muligt at ændre. Døssing skrev også, at der nu kun var én Østersømagt, og at Danmarks udenrigspolitiske beliggenhed derfor var en ganske anden end tidligere. Det var derfor med rette, at Moskva forlangte at være fuldt orienteret om Frihedsrådets stilling til den politiske situation i Danmark. Danmark var jo ikke en filial af England, og Moskvas opfattelse af Frihedsrådets stilling i dansk politik – som igen hvilede på Moskvas kendskab til Frihedsrådets efterkrigsprogram og dets skarpe fordømmelse af regeringens og Rigsdagens samarbejdspolitik – stod ikke til at ændre. Han – Døssing – havde forsøgt, men var blevet afvist.³¹

Samtalen med Dekanozov 17. januar 1945

Ifølge Døssings referat af den vigtige samtale med Dekanozov den 17. januar var der på det nærmeste tale om ét langt krydsforhør fra viceudenrigskommissærens side med Døssing i rollen som den krydsforhørte, der tilsyneladende blot besvarede den byge af kritiske spørgsmål og tilrettevisninger, der hegledede ned over hans syndige hoved. Dekanozov havde hele tiden initiativet, bestemte emnerne for »samtalen« og formulerede i skarpe

²⁹ Hæstrup, *Hemmelig alliance*, s. 372 f. Det har ikke været muligt at finde noget sovjetisk referat af samtalen.

³⁰ AVPRF. F. Molotova, op. 6, p. 36, d. 440. Ref. af samtale m. M. S. Vetrov 23.12. 1944.

³¹ Hæstrup, *Hemmelig alliance*, s. 371.

og klare vendinger Moskvas syn på Frihedsrådet, politikerne og Danmarks politiske og militærstrategiske placering efter krigen.

Den danske efterkrigsregering skulle således ifølge NKVD-repræsentanten og viceudenrigskommissæren dannes af aktive modstandskæmpere; det måtte være »aldeles klart«, at »det kæmpende Danmark danner regering og leder den«. Moskva havde anerkendt Frihedsrådet, fordi det ledede kampen mod tyskerne og tog afstand fra den danske regering og rigsdag, som var tyskernes håndlangere. Kampen skulle føres til bunds ved hjælp af en udrensning efter krigen. I øvrigt havde Danmark ikke nogen rigsdag, det ville det først få efter et frit valg efter krigen. Og hele ministeriet Scavenius var en tysk regering.

Moskva ville alvorligt protestere imod politikernes opfattelse af, at Danmark var britisk interesseområde og britisk-amerikansk militærområde. Det første forstod Moskva simpelthen ikke, og det sidste var ikke på forhånd givet. Selv om Sovjetunionen ikke ville blande sig i Danmarks indre forhold, ville man gøre opmærksom på, at Danmark efter krigen var Sovjetunionens direkte nabo, og at Sovjet ikke længere havde konkurrenter i Østersøen.³²

Dette var altså den sovjetiske kommissærs skrappe og truende belæring – ifølge Døssings referat. Men ifølge det referat, der blev lavet i det sovjetiske udenrigskommissariat på Dekanozovs foranledning, tegner der sig et ganske andet billede. Her er det den danske udsending, der fører ordet; ham, der af egen drift gør rede for formålet med den forestående rejse til Stockholm og for sit eget overordentligt negative syn på tilnærmelsen mellem Frihedsrådet og politikerne; ham, der på

egen foranledning karakteriserede Danmarks forandrede politiske og strategiske position og de heraf flydende nødvendige konsekvenser for Danmarks udenrigspolitiske orientering mod Sovjet. Det sovjetiske referat vender ganske enkelt op og ned på rollefordelingen og dermed også på, hvordan man skal vurdere hele samtalen og dens betydning.

Skal man tro det sovjetiske referat, var det Døssing og ikke Dekanozov, der understregede, at befrielsesregeringen især burde bestå af repræsentanter for Frihedsrådet og derudover kun af to-tre af de bedste gamle politikere. I den forbindelse roste Døssing Buhl som menneske og anti-fascist, men tilføjede, at han var uden kampgejst. Det var også Døssing, der gjorde opmærksom på det uacceptable krav fra politikernes side om, at Folketinget skulle afdøre sammensætningen af den ny regering. Det var latterligt, sagde Døssing, for Folketinget var valgt under besættelsen, hvor DKP ikke kunne deltage i valget, og det eneste parti i dette folketing, der havde vendt sig imod den tyske besættelse, var Det konservative Folkeparti, dvs. den del af partiet der blev ledet af Christmas Møller. Flertallet i Folketinget samarbejdede med tyskerne, tilpassede sig besættelsesmagten, indtog en defaitistisk holdning og havde stemt for tilslutning til anti-Komintern pagten.

Det var endvidere Døssing, der på et spørgsmål fra Dekanozov om Frihedsrådets aktiviteter og politiske mål erklærede, at der af hensyn til Danmarks fremtid skulle finde udrensninger sted efter krigen.

Først på dette tidspunkt greb Dekanozov ind med en konstatering – der blot var en gentagelse af Døssings tidlige-

³² Sst., s.373-376.

Thomas Døssing i sommeren 1945 i tegneren Carl Jensens streg.

re fremsatte synspunkt – om, at man ikke kunne skille spørgsmålet om bekæmpelsen af den tyske besættelsesmagt fra spørgsmålet om den kommende regerings sammensætning. Det forekom, sagde kommissæren, fuldstændig rigtigt, at de, der aktivt bekæmpede tyskerne, også skulle indtage de ledende pladser i den kommende regering. Efter at Døssing (ikke overraskende) havde erklæret sig fuldstændig enig i dette (dvs. sin egen mening) og talt om det befriede Danmark som »et nyt Danmark«, fortsatte Dekanozov med at sige, at det ikke var tilfældigt, at Moskva havde modtaget Døssing som repræsentant for det kæmpende Danmark; »efter vor opfattelse skal Frihedsrådet som det ledende organ i det kæmpende Danmark også være det ny Danmarks organiserende kerne«.

Denne del af samtalen sluttede ifølge det sovjetiske referat med, at Døssing på Dekanozovs spørgsmål fortalte om formålet med sin Stockholmsrejse (informere Foss om Døssings holdning til Frihedsrådet og om Moskvas holdning til det kæmpende Danmark) og af egen drift tilføjede, at han også ville afsløre »en dansk socialdemokratisk løgn«, fremsat i en svensk avis: At Socialdemokratiet var et ægte udtryk for det kæmpende Danmark. Han – Døssing – kendte alle ledende socialdemokrater personligt, og de foretrak at sidde den af i København og undså sig end ikke for at kritisere Frihedsrådet.

På dette tidspunkt gik Dekanozov ifølge det sovjetiske referat over til at drøfte spørgsmålet om Danmarks kommende internationale placering og politiske udseende. Vidste Døssing, spurgte viceuden-

rigskommissæren, »at i visse kredse i udlandet, men også blandt danskere, gives der udtryk for den opfattelse, at spørgsmålet om Danmarks befrielse og dets fremtidige samfundsorden [ustrojstvo] kun angår de vesteuropæiske magter, og ikke Sovjetunionen?«

Dekanozov var hermed nok engang vendt tilbage til det emne, som de to for første gang havde drøftet i september 1944. Men nu tilkendegav han også direkte Moskvas interesse for Danmarks kommende politisk-økonomiske system. De to ting kunne da også være vanskelige at adskille. En sovjetisk befrielse/besættelse af Danmark ville naturligvis også få følger for landets indre udvikling.

Døssing svarede, at han af et brev fra et medlem af Frihedsrådet havde kendskab til disse tanker. Han kunne imidlertid forsikre Dekanozov om, at han havde svaret Frihedsråd-repræsentanten, »at han [Døssing] ikke vidste af hverken sovjetiske erklæringer eller dokumenter, hvori der taltes om, at Sovjetunionen ikke var interesseret i Danmark«. Ifølge Døssing var »Sovjetunionen en stor Østersømagt, og Danmark er derfor dens nabo«. Hertil kom, at når sovjetiske styrker skulle rense Tyskland for fascister, »vil de [sovjetstyrkerne] også komme til Danmark«.

Det var altså igen den danske udsending og ikke den sovjetiske kommissær, der fremsatte denne karakteristik og vurdering. Dekanozov nøjedes ifølge det sovjetiske referat med at sige, at »i disse hans [Døssings] ord er der langt mere mening end i påstanden om, at Sovjetunionen ikke er interesseret i Danmark«. I øvrigt ville han gerne kende Frihedsrådets »progressive kredses« mening om disse ting. Det var af interesse for Moskva at kende »de i selve Danmark kæmpende kræfters mening om dette spørgs-

mål« i stedet for »enkelte 'gamle politikeres' lidet autoritative opfattelse«. Af selve den sovjetiske kommissærs ordvalg fremgår det, hvordan det indre styrkeforhold i Danmark blev vurderet: De gamle politikeres position blev ikke sat højt.

Døssing lovede at finde ud af det. Og på Dekanozovs slutbemærkning om, at man forventede hans snarlige tilbagekomst fra Stockholm, svarede det kæmpende Danmarks udsending, at han håbede snart at være tilbage, »for i Moskva følte han sig bedre tilpas end i Stockholm«. ³³

Igen må man konstatere en kraftig afvigelse i Døssings referat i forhold til Udenrigskommissariatets. Og igen er det vanskeligt at se noget sovjetisk motiv til at forvrænge referatet af samtalen. Der var jo tale om et internt papir til støtte for kommissariatets egen hukommelse.

Døssings ligefremme forventning om, at Danmark ville blive befriet af sovjetiske styrker, var ikke nogen pludselig indskydelse. Allerede i oktober 1944 havde han – ganske vist spøgende ifølge referatet – nævnt muligheden for, at Den røde Hær også rensede Slesvig-Holsten for tyskere. Danmark havde nemlig ikke selv tilstrækkelig styrke til en sådan etnisk udrensning, og Danmark var ikke interesseret i at få en fodbred jord med tysk befolkning, sagde danskeren. Det tyske mindretal i Nordslesvig ville heller ikke blive tålt, for »tyskere er slyngler«, sagde en vred Døssing. ³⁴

³³ AVPRF. F. Molotova, op. 7, por. 42, pap. 4, d. 0.33. Optegnelse af samtale mellem Dekanozov og Døssing 17.1. 1945. Fra Dekanozovs dagbog 19.1. 1945.

³⁴ AVPRF. F. Molotova, op. 6, por. 440, pap. 36, d. Da-038. Referat af samtale 20.10. 1944, dat. 21.10. 1944.

Det er jo ikke ualmindeligt med forskellige referater af én og samme begivenhed. Hvilket af de to referater er da bedst, dvs. mest troværdigt? Umiddelbart må man pege på det sovjetiske som det mest pålidelige referat. Dekanozov havde en sekretær med under hele samtalen. Det er som sagt svært at se, at den sovjetiske side kunne have noget motiv til at forvanske indholdet af samtalen, da der var tale om et fortroligt referat til internt brug. Omvendt var Døssing en ildsjæl, der som omtalt havde vanskeligt ved at skelne mellem egne og Moskvas meninger, og som må have været stærkt fristet af muligheden for at male med stærke, røde farver i sine billeder fra Moskva.

Hvis det forholder sig sådan, lægger Døssing altså i sin fremstilling af samtalen det sovjetiske Udenrigskommissariat – dvs. den sovjetiske regering – ord i munden, som han selv har udtalt. Det politisk afgørende er imidlertid, at Dekanozov tilslutter sig den danske udsendings udtalelser og gør dem til sine egne. Der synes under Døssings mission i Moskva mellem Udenrigskommissariatet og den danske sympatiserende udsending at være opstået en fælles holdning til det danske spørgsmål, som var blevet til i et samspil mellem Døssings kritiske opfattelse af samarbejdspolitikkerne og Kremles naturlige ønske om at komme til at øve indflydelse på Danmarks fremtidige indre og ydre forhold.

Og selv om den sovjetiske kommissær ikke synes at have været så udfarende, som det fremgår af Døssings referat, er der ikke desto mindre særdeles interessante ting i de udtalelser, Dekanozov fremsatte af egen drift. De viser for det første, at Moskva var optaget af Danmarks kommende placering på det poli-

tisk-militære verdenskort. De afslører endvidere, at Moskva interesserede sig for »de progressive kredse« i Frihedsrådet, dvs. kommunisterne og sovjetsympatisørerne. Allermest interessant er imidlertid Dekanozovs udtalelse om, at Frihedsrådet efter Moskvas opfattelse skulle være »det nye Danmarks organiserende kerne«.

Det var et klassisk billede eller udtryk fra det sovjetiske politiske leksikon, der beskriver det kommunistiske partis rolle i det sovjetiske system eller i et sovjettype samfund. Det kan ikke være tilfældigt, at Dekanozov brugte dette udtryk. Det afspejler den typiske bolsjevikiske tankegang, at et væbnet, beslutsomt mindretal er i stand til og har ret til at påtvinge et stort flertal sin politiske vilje. Og Dekanozov var som nævnt ikke blot skolet i bolsjevikisk, marxistisk-leninistisk teori, han havde også omfattende praktisk erfaring fra terroriseringen og indlemmelsen af Litauen i Sovjetunionen, som han havde forestået i 1940 i ly af Hitler-Stalin pagten.

Tiden der fulgte: Britisk befrielse og dansk normalisering

Selv om Døssing var besjælet af den bedste vilje til at påvirke den politiske udvikling i Danmark ved at spille det sovjetiske kort, havde han kun begrænset held med sit forehavende, både i Stockholm og senere. Hans referater af, hvad der angiveligt var Moskvas standpunkter i det danske spørgsmål, lagde dog et stærkt pres på de politiske partier under regeringsforhandlingerne med Frihedsrådet. Ifølge Løkkegaard var Døssings indsats en væsentlig forudsætning for den ligestilling

mellem de to parter, som Frihedsrådet opnåede.³⁵

Døssing frarådede i øvrigt i Stockholm Alfred Jensen fra DKP at acceptere Frihedsrådets holdning til den kommende regerings sammensætning. Kommunisterne burde ikke deltage i en sådan regering, der ville være 80 pct. pro-britisk og mindst 60 pct. anti-sovjetisk. Alfred Jensen ville dog ikke tage ansvaret for ikke at deltage i befrielsesregeringen. Han tvivlede nemlig på, at Aksel Larsen og Martin Nielsen ville overleve deres tyske fangenskab og vende hjem som aktive politikere.³⁶

Døssings forbitrelse over den forbrødring mellem politikere og modstandsfolk, som han ikke havde kunnet forhindre, var voldsom. Han forsøgte at banke Frihedsrådet på plads ved ironisk nok at slå på nødvendigheden af Danmarks tilpasning til den socialistiske stormagt på præcis samme måde som Scavenius og hans folk tidligere havde argumenteret for dansk tilpasning til den nazistiske stormagt: Som svag småstat måtte Danmark indordne sig under de rådende magtforhold, mente Erik Scavenius – og Thomas Døssing.

I april 1945 belærte Døssing således påny – men mere kategorisk – Foss og dermed Frihedsrådet om, at Danmark – hvad enten man kunne lide det eller ej – måtte tilpasse sig Sovjetunionen. Politik og navnlig udenrigspolitik havde ikke noget med følelser at gøre, mente den meget emotionelle danske udsending. Sovjetunionen var en realitet, »dens uhyre voksende magt efter krigen er en realitet ... [og] dens beliggenhed ved Østersøen som Østersøens eneherre er ligeledes en realitet. At erkende dette og indrette sin politik herefter er en pligt for enhver dansk politiker, en national pligt«. Heldigvis

kunne Frihedsrådets anti-sovjetiske politik ikke fortsætte meget længere, det ville enhver kommende dansk regering komme til at forstå, hed det næsten truende.³⁷

I Moskva så man tilsyneladende optimistisk på mulighederne for en udvikling i et befriet Danmark efter sovjetisk ønske. Da Dekanozov umiddelbart før befrielsen – 26. april 1945 – talte med Døssing, var førstnævntes tone ifølge Døssings referat endnu skarpere end tidligere. Dekanozov skal have gentaget, at Moskva ikke kunne blande sig i regeringsdannelsen i Danmark. Men han tilføjede, at det i øvrigt også ville være overflødigt, for regeringen ville ikke blive en kompromisregering med deltagelse af gamle politikere, sådan som Døssing formodede. »I regeringen i Danmark vil der kun komme til at sidde modstandere af de gamle politikere«, og »der må kunne dannes en demokratisk blok af dem inden for de forskellige partier, som er modstandere af krigtidens officielle politik.«

Moskva ville nu se tiden an, sluttede Dekanozov, der opfordrede Døssing til at få hjemmefronten til »at gøre det rigtige«. Det måtte være en let sag, mente viceudenrigskommissæren.³⁸ De gamle politikere erklærede sig jo blot enige med modstandsbevægelsen, fordi de nu kunne se, at Tyskland havde tabt krigen. Det blev de dog ikke uskyldige af, og modstandsbevægelsen kunne ikke samarbejde med dem.³⁹

Døssing lod bl.a. medlemmer af den

³⁵ Besættelsens Hvem Hvad Hvor (1965), s.404

³⁶ RCChIDNI. F. 17, op. 128, d. 809. Moltke til Dimitrov, Moskva 3.5. 1945.

³⁷ Døssing til Foss 18.4. 1945, cit. i Frode Jakobsen: I Danmarks Frihedsråd 2. bind, s. 168.

³⁸ Hæstrup, Hemmelig alliance, s. 400.

³⁹ Thosttrup Jacobsen, Med foden i døren, s. 87.

britiske ambassade i Moskva klart forstå, at han ikke kunne lide regeringen Buhl. Den 21. maj kaldte han den ligefrem en provokation mod Moskva. Den britiske diplomat Frank Roberts frygtede, at Dekanozov skulle udnytte sådanne udtalelser til egen fordel ved yderligere at sætte spørgsmålstegn ved den danske regering. Dekanozov havde allerede udtrykt sin forbavselse over, at Døssing ikke var blevet medlem af befrielsesregeringen.⁴⁰

Dekanozov sagde intet om, hvorfor han mente at kunne udtale sig så tilsyneladende sikkert om den kommende politiske udvikling i Danmark. Den faktiske udvikling kom til at modsige hans forudsigelse, der kan have været udtryk for ønsketænkning, baseret på manglende kendskab til situationen i Danmark. Hans danske fremtidsvision kan imidlertid også have været bygget på en forventning om, at Danmark ville blive befriet af Den røde Hær.

Hvis dette var sket, ville Moskvas ønsker med hensyn til Danmarks fremtid måske være blevet virkeliggjort. Briterne var ved denne tid foruroligede over udsigten til en sovjetisk besættelse af Danmark. Churchill understregede den 19. april over for Eden vigtigheden af, at britiske styrker kom først til Lübeck, så det ikke blev Sovjet, der kom til Danmark. Danmark skulle ifølge Churchill have sin frihed genoprettet. Så sent som den 4. maj frygtede det britiske Foreign Office, at Moskva ville indsætte en lydregering i Danmark. SHAEF forberedte faldskærmstropper til indsættelse i Danmark, og Churchill og Eisenhower havde konfereret om, hvordan man skulle forhindre, at Sovjet fik Danmark som krigsbytte. Den 2. maj nåede Montgomery Lübeck kort tid før de sovjetiske styrker. Tyskerne kapitulerede i Danmark den 4. maj, og

den 5. maj ankom britiske luftbårne tropper til København, mens en britisk motorkolonne hurtigt kørte op gennem Jylland.⁴¹

Aage Trommer har ganske vist påvist, at briterne løb om kap med sig selv. Sovjet koncentrerede sig nemlig om Berlin, der kapitulerede den 2. maj.⁴² Men da Dekanozov den 26. april belærte Døssing om, hvordan den kommende politiske udvikling i Danmark ville blive, kan han udmærket have været i god tro. Bornholm blev jo befriet/besat af Den røde Hær. Hvis briterne ikke havde forceret deres fremrykning mod Jylland og sendt luftbårne tropper til København, var der efter Berlins fald den 2. maj ikke ret langt til Danmark. Nu ankom kun et par sovjetiske krigskorrespondenter sammen med de britiske luftbårne styrker til Kastrup den 5. maj.⁴³

Da Døssing i juli 1945 vendte tilbage til Moskva efter en rejse til Danmark efter befrielsen, indbød han SUKPs Danmarksspecialist Georg Moltke (Laursen) til en lang samtale for at orientere denne om den aktuelle situation i Danmark. Ifølge Moltke hadede den danske gesandt de socialdemokratiske ledere og frarådede ethvert samarbejde med dem.

Døssing betroede den sovjet-kommunistiske partifunktionær, at Det konservative Folkeparti ville blive spaltet, da de unglkonservative samt konservative delta-

⁴⁰ Public Record Office. FO. 371/47220 130307 Roberts til FO 22.5. 1945. Jeg vil gerne takke dr. phil. Henrik Havrehed, der venligst har stillet sine kopier af materiale fra det britiske udenrigsministeriums arkiv til min rådighed.

⁴¹ Thostrup Jacobsen, Med foden i døren, s. 101-102.

⁴² Aage Trommer, Hvis lille kat var Danmark? (1971).

⁴³ Daniil Kraminov, V orbite vojny, s. 345.

gere i modstandsbevægelsen stod bag Christmas Møller. Med hensyn til det parti, der mest af alt interesserede Moskva – Socialdemokratiet – mente Døssing, at de socialdemokratiske arbejdermasser var rykket stærkt til venstre og bl.a. forlangte kraftige udrensninger i den statslige administration, i officerskorpset og i politiet. Ligeledes krævede de nyvalg til fagforeningerne fra øverst til nederst.

De fleste socialdemokratiske ledere forstod imidlertid overhovedet ikke, hvad der var foregået. Buhl var gammel og senil, Hedtoft var ved at drikke sig ihjel, Chr. Christiansen, H.C. Hansen og andre var korrupte. De kløgtigste var folk som Hartvig Frisch og Alsing Andersen, men de var begge uhjælpeligt kompromitterede på grund af deres opførsel under besættelsen. Kjærbøl var hadet af arbejderne for sit samarbejde med besættelsesmagten. DKP ville derfor kunne nå store resultater, hvis partiet førte en rigtig politik. Han mente, at DKPs ledelse var for klog til at lade sig narre af socialdemokraterne ved enhedsforhandlingerne. Aksel Larsen havde fortalt Døssing, at DKPs strategi gik ud på at holde gryden i kog til efter valget. »Så vil vi se«, skal Aksel Larsen optimistisk have sagt.⁴⁴ På samme måde havde Dekanozov som omtalt udtrykt sig umiddelbart før befrielsen.

Døssings meget optimistiske billede af DKPs politiske muligheder på baggrund af Socialdemokratiets angivelige forrådnelse er stort set identisk med DKPs egen opfattelse ved denne tid.⁴⁵ Denne optimisme synes man også at have delt i Udenrigskommissariatet i Moskva – måske under indflydelse af den danske udsendings vurdering.

Moskva blev derfor både overrasket og skuffet, da de to arbejderpartier DKP og Socialdemokratiet ikke fik flertal ved det

første valg efter befrielsen i oktober 1945. Endnu mere forundret blev man over, at der ikke blev dannet en »progressiv« samlingsregering. Det ville ifølge Døssing have tiltalt russerne med deres forestillinger om en »demokratisk blok«. I stedet havde Danmark til Dekanozovs utilsørede ubehag fået en regering af »den yderste reaktionære fløj« (Venstreministeriet Knud Kristensen). »Det havde vi ikke ventet af Danmark«, erklærede en tydeligt skuffet og misfornøjet Dekanozov, hvem det heller ikke behagede, at Danmark havde genoptaget handelsforbindelserne med England. Derimod havde ulovlige strejker i Danmark den sovjetiske kommissærs sympatiske interesse. Til gengæld var han fuldkommen tavs, da Døssing bragte spørgsmålet om rømnin-gen af Bornholm på bane.⁴⁶

Afslutning

Moskva blev altså skuffet over normaliseringen i Danmark efter besættelsen, hvor det en tid så ud, som om et politisk systemskifte til gunst for Sovjetunionen ville kunne blive en realitet. Thomas Døssing var også skuffet. Han havde allerede været syg og svækket ved starten på sin politiske mission i Moskva, og forbitrelsen over den politiske udvikling i Danmark gjorde ikke hans tilstand bedre. Hvor stærkt det lå ham på sinde at få demonstret, at han havde haft ret i sin for-

⁴⁴ RCChIDNI. F. 17, op. 128, d. 809. Moltke til Dimitrov, Moskva 30.7.1945.

⁴⁵ Bent Jensen, Enhedsforhandlingerne sommeren 1945 (ikke-offentliggjort manus). Se også Kurt Jacobsen, Aksel Larsen – en politisk Biografi (1993), s. 295 ff.

⁴⁶ UM. Depecher fra Moskva. Døssing til Gustav Rasmussen 7.1.1946.

midling af Sovjetunionens syn på Danmark under besættelsen, fremgår af en lang indberetning, han sendte udenrigsminister Gustav Rasmussen i januar 1946. Der er tale om ét langt defensorat for den opfattelse, han havde forfægtet med så stor lidenskab i sine beretninger til Frihedsrådet fra Moskva 1944-1945.

Anledningen var den tidligere nævnte samtale med Dekanozov den 5. januar 1946, et år efter den omstridte samtale forud for Døssings Stockholm-rejse. Døssings triumf over for regeringen i København var nu, at Moskva ikke ønskede Danmark med som underskriver af de første fredstraktater med Nazi-Tysklands vasalstater. Dekanozov havde sagt, at kun lande, der havde ført krig mod Tyskland og dets allierede skulle underskrive. Og Døssing kunne triumferende fortsætte, at Moskva »fastholder, at Danmark ikke har deltaget i krigen mod Tyskland, Danmark har tværtimod lukket døren op for den tyske krigsmagt. Det officielle Danmarks holdning er for os det afgørende. Der var ikke nogen dansk regering, der trådte i spidsen for modstandsbevægelsen, og spørgsmålet om den illegale aktion i Danmark er derfor et indre dansk anliggende, som kun kan have indrepolitiske konsekvenser«.

Med afsæt i denne sovjetiske tilkendegivelse gennemgik Døssing derpå Sovjetunionens syn på Danmark fra den 9. april 1940 og fremefter, sådan som han havde fremstillet det i sine skrivelser fra Moskva som Frihedsrådets udsending – fra samtalen med Molotov i august 1944 og frem til samtalerne i Udenrigskommissariatet op til befrielsen i maj 1945. Døssing identificerede sig fortsat 100 pct. med Moskvas politik, og han forsvarede Moskvas ret til det, som ledende danske politikere forarget havde kaldt »indblanding i

indre danske forhold«. Ifølge Døssing kunne »sovjetregeringen naturligvis til enhver tid udtale sin mening om sådanne foreteelser i dansk politik, som den mener er rettet mod Sovjetunionen«.

Det må høre til sjældenhederne, at en dansk diplomat i sin virksomhed i et fremmed land repræsenterer dette lands synspunkter over for sit eget land, mens han optræder som aktiv og stærk kritiker af hjemlandet. Sommeren 1945 sagde Christmas Møller til den britiske ambassadør i Danmark, at det havde været nødvendigt at minde Døssing om, at »han var Danmarks talsmand i Moskva og ikke omvendt«.⁴⁷

Døssing understregede også selvbevidst, at Moskva først havde genoptaget de diplomatiske forbindelser med den danske regering efter besættelsen, da han havde erklæret, at regeringens program i alle væsentlige punkter var identisk med Frihedsrådets efterkrigsprogram. Dekanozov havde ved denne lejlighed over for Døssing understreget, at Moskva anså den danske regerings henvendelse om diplomatisk forbindelse som udtryk for en fordømmelse af den tidligere regerings handlinger rettet mod Sovjetunionen. Når Danmark i det hele taget havde nogen good will i Moskva, skyldtes det udelukkende modstandsbevægelsen.

Ved en samlet vurdering af Døssings politiske mission i Moskva og Moskvas syn på og politik over for Danmark kan man kun betinget og delvis give Seidenfaden og Feigenberg ret. Døssing var måske nok gesandt for egne fikse ideer, som han over for Frihedsrådet udgav for Sovjetunionens opfattelse. Men spørgs-

⁴⁷ Public Record Office. FO. 371/47220 130307 Randall til FO 5.9. 1945.

målet var også, som Seidenfaden selv udtrykte det i samtiden, »om det er ham [Døssing] eller Roskilde [Moskva], der mener det, eller om han har forsøgt at påvirke Roskilde [Moskva] i rigtig retning«. ⁴⁸ For i det samspil og den gensidige påvirkning, der udviklede sig mellem den danske udsending – som stærkt sympatiserede med Moskva, og til gengæld var stærkt forbitret på det politiske establishment i Danmark – og Udenrigskommissariatet, blev Døssings og Dekanovs synspunkter næsten identiske. Døssing synes efterhånden totalt at have identificeret sig med Moskva og accepteret Danmarks fremtidige status som sovjetisk interesseområde. Selv efter skuffelsen med kompromisset mellem Frihedsråd og politikere om befrielsesregeringen (og måske også skuffelse over, at sovjetiske befrielsesstyrker ikke kom til Danmark) satte han i befrielsessommeren sine forhåbninger til den danske arbejderklasses radikaliserings, Socialdemokratiets forfald og DKPs voksende indflydelse. Ved det første valg efter befrielsen i efteråret 1945 var Døssing opstillet som kandidat for DKP.

Seidenfadens fortolkning af Kollontajs dementi af Moskvas fordømmelse af samarbejdspolitikkerne og lovprisning af modstandsbevægelsen er ikke sandsynlig. Dementiet var utroværdigt. Og sovjetiske forsikringer om ikke at ville blande sig i danske forhold – hvis der var mulighed herfor – er lige så utroværdige. Den slags forsikringer fik også de baltiske lande i 1940.

Feigenbergs påstand om, at Moskva ikke tog Døssing alvorlig, er der noget om.

Men der blev dog lyttet til ham, og Moskva kan heraf kun have fået den opfattelse, at dele af modstandsbevægelsen sympatiserede stærkt med Sovjetunionen og dens ønsker mht. det fremtidige Danmark. Og Moskvas tilkendegivelser – hvad enten i form af artikler i den sovjetiske presse eller i form af udtalelser til Døssing – skal tages alvorligt, om end måske ikke altid helt bogstaveligt. De er verbale handlinger; de opstiller idealmål for sovjetisk politik og advarer og truer, opmuntrer og tilskynder.

Feigenbergs opfattelse af Sovjets syn på Socialdemokratiet, DKP og modstandsbevægelsen som politiske faktorer efter besættelsen rammer helt ved siden af. Moskva satsede på modstandsbevægelsen – især dens »progressive« del – som politisk faktor også efter besættelsen, og det var ikke et enten-eller mht. Socialdemokratiet og DKP. Det var et både – og i den forstand, at DKP via en enhedsfront skulle få afgørende indflydelse på Socialdemokratiet, ja erobre det indefra. Moskva skelnede mellem »de progressive kredse« i modstandsbevægelsen og »af-dankede politikere« uden indflydelse.

Modstandsbevægelsen og DKP som »organiserende kerne« i et »nyt Danmark« synes at have været ønskemålet. Det var en sovjetisk model, der mindede stærkt om den folkedemokratiske udvikling i de sovjetbefriede østeuropæiske lande. Og en model som også var DKPs. ⁴⁹

⁴⁸ Hæstrup, *Hemmelig alliance*, s. 378.

⁴⁹ RCChIDNI. F. 17, op. 128, d. 970. Aksel Larsen til »Kære ven« 12.9. 1946.

Magt og afmagt i det polske kommunistpartis virke

Af Kay Lundgreen-Nielsen

De kommunistiske partier i Sovjetunionen og Østeuropa havde i deres velmagtsdage en enestående magt i disse stater. I alle disse stater var det partiet, der kontrollerede staten og øvrige grupper, såsom hæren og erhvervslivet. Forholdene i Polen var dog på en del punkter anderledes. Fra 1944 til afslutningen i 1989 var det kommunistiske parti, der egentlig hed Det Forenede Arbejderparti (PZPR), ikke reelt så enerådende som i de andre østlande. Nok fulgte Polen lande som Tjekkoslovakiet, DDR og Sovjetunionen med forfatningsændringer i 1976-77, der gik ud på at indskrive den længe varende faktiske tilstand i forfatningerne, nemlig at partiet havde den ledende rolle i staten. Men i tilfældet Polen havde det længe været mindre sandt end for de øvrige østlandes vedkommende, og netop efter oprøret i Radom i 1976 var den polske kommunistiske ledelse svagere end nogen sinde. Tiden fra 1976 til Solidaritets opdukken i 1980 var på mange måder friere og mindre partistyret end alle øvrige faser. En opposition begyndte halvlegalt at manifestere sig, især med tryksager og taler. Det vil ikke være forkert at beskrive det polske kommunistpartis position som værende præget af afmagt. Det er denne artikels formål at belyse denne underlige

stilling, som det polske kommunistparti havde 1944-89, med særligt henblik på den meget afslørende fase af magt og afmagt i Solidaritets glansperiode 1980-81.¹

Polen har som forskningsområde også længe været lettere tilgængeligt end andre østlande. Ikke fordi der har været bedre adgang til partiets og statens arkiver efter 1944, men netop fordi det polske kommunistparti fra starten var plaget af fraktionsstridigheder, der undertiden, i gensidig polemik, også om fortiden, frembragte historiske kilder af værdi for forskningen. Dertil kom yderligere, at befolkningens utilfredshed med det splittede kommunistparti gav sig udtryk i en række oprør, f.eks. i 1956, 1968, 1970-71, og 1980-81.

Disse oprør førte ofte til opgør i partiet,

¹ Generelt om Polens nyere historie, se f.eks. R.F. Leslie, Jan M. Ciechanowski, Z.A. Pelczynski, A. Polonsky: *The History of Poland since 1863*. Cambridge UP, 1980.

Norman Davies: *God's Playground. A History of Poland. Volume II: 1795 to the Present*. Oxford UP, 1981.

Hans Roos: *Geschichte der Polnischen Nation, 1918-1985*. Kohlhammer, 1986. 4. udg., ved M. Alexander.

til partilederskift, og dermed også til, at den nye partiledelse hårdt kritiserede den foregående. Derved blev væsentlige dele af det politiske liv belyst meget bedre end den ofte ensidige officielle behandling af fortiden i andre østlande. Såvel økonomiske beslutninger, som politiets og partiledelsens virke blev både i 1956 af første sekretær W. Gomułka, i 1970-71 af Edward Gierek, og i 1980-81 af St. Kania og W. Jaruzelski udsat for en hård og iøvrigt også offentlig kritik. Det skete endda, at en afgået partileder, som W. Gomułka i 1977, gik i polemik med den efterfølgende partiledelse om dokumentudgivelser i Polen vedrørende den interne partidebat i 1944. Gomułka kunne kun få sin kritik ud via det exilpolske tidsskrift, »Kultura«, i Paris! Eksistensen af en stærk exilpolsk kultur, med arkiver og fritskrivende historikere og litterater, i Paris, London og i USA, gjorde også Polen specielt. Udsmyglede referater af møder i det polske politibureau 1944-45 supplerede de kilder, der da allerede var offentliggjort i Polen.²

Efter ændringerne i 1989, der overraskende for alle hurtigt førte til kommunistpartiets fuldstændige afmagt, afgang (første ikke-kommunistisk ledede regering med Mazowiecki fra august 1989) og selvopløsning (januar 1990), har forholdene for at studere polsk politik i kommunistperioden bedret sig betydeligt. En række kommunistledere har udgivet deres erindringer, undertiden dog i form af interviews med journalister. Det startede med Edw. Gierek allerede i 1990, men er senere fulgt op med f.eks. bøger fra M. Rakowski, den mangeårige redaktør af den seriøse ugeavis »Polityka«, Polens sidste kommunistiske statsminister 1988-89, fra W. Jaruzelski, polsk statsleder 1980-90, og fra St. Kania, førstesekretær 1980-81. Disse bøger giver interessante

indblik i tidligere kommunistlederes tankeverden, og selv om de klart er skrevet i en nutid, der fordømmer deres virke, og de derfor har karakter af forsvarsskrifter, der selvfølgelig nøje skal undersøges, så er det en nyhed i forskningen i forhold til den meget lukkede verden, som kommunistlandene ellers stillede forskerne over for.³ Disse erindringer medførte på den anden side undertiden, at polske historikere dykkede ned i de nu tilgængelige partiarkiver for at modbevise den forsvarstendens, der ses hos disse tidligere kommunistledere.

I »Polityka« har f.eks. historikeren A. Garlicki offentliggjort referater fra Politbureauets møder eller stenogrammer fra telefonkonferencer mellem partiledelsen og partisekretærer ud over landet. Erindringerne synspunkter har således provokeret historikere og arkivarer til at undersøge de nu tilgængelige samtidige kilder. Et resultat af denne for forskningen gavnlige udvikling er bl.a. to kildeudgaver, med referater fra partiets Politbureau møder dels fra december 1970-71, dels fra 1980-81. Det sidste værk vil her blive

² Zeszyty Historyczne, Paryż, 39, 1977, Gomułkas polemik mod dokumentudgivelse i Polen i 1975, s. 3-36.

Antony Polonsky and Boleslaw Drukier: The Beginnings of Communist Rule in Poland, December 1943 – Juni 1945. Routledge and Kegan Paul, 1980. Se nu også, Protokoły Posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944-45. PAN, 1992, udgivet af Aleksander Kochański.

³ Edward Gierek: Przerwana Dekada. Fakt. Warszawa, 1990. (samtale med Janusz Rolicki). M. Rakowski: Jak to się stało. BGW, 1991, Warszawa.

W. Jaruzelski: Stan Wojenny. Dlaczego —. BGW, Warszawa, 1992.

St. Kania w rozmowie z Andrzejem Urbańczykiem. Zatrzymać konfrontację. BGW, Warszawa, 1991.

brugt som en hovedkilde til belysning af partiets magt og afmagt i det tidsrum.⁴

Desværre kan den interessante tid efter indførelsen af krigsretstilstanden 13. december 1981 til ændringerne i 1989 ikke belyses ved referater af Politbureauets møder. Ifølge oplysninger fra W. Jaruzelski er referaterne for 1982-89, udskrevet efter båndoptagelser, blevet ødelagt på hans ordre, et forhold der nu skal bedømmes ved forfatningsdomstolen.⁵

Den større åbenhed om partiets politik i Polen var eet særtræk. Et andet var, at der i Polens politiske, økonomiske og kulturelle liv hele tiden fandtes andre, meget stærke faktorer, der gjorde, at partiets formelle enemagt aldrig var reel. Efter 1956 – oprøret blev kollektiviseringen af landbruget opgivet, således at Polen siden da havde et privat landbrug for ca. 80% af den dyrkede jord. Resten blev drevet som statsbrug. Kirken var en anden ikke-kommunistisk faktor, der 1944-89 forstod at hævde sine religiøse interesser, både angående religiøs undervisning og retten til at fungere som kirke. I partiets mange nødsituationer henvendte det sig ofte til kirken, der blev opfattet som en stabiliserende faktor, trods parti – kirkes ideologiske fjendestilling. Den stærke exilpolske kulturs betydning for bevarelsen af en ikke-kommunistisk litteratur og historiebevidsthed er allerede nævnt.⁶

Det polske kommunistparti var allerede fra sin start et svækket og splittet parti, der kun fik magten i Polen fra 1944 ved hjælp af Den Røde Hærs sejr og med stærk støtte fra det hemmelige russiske politi. Det interessante er, at dette ikke kun er en opfattelse, som deles af dets modstandere, men også af det selv. Debatten i partiet fra dets nye start i jan. 1942 er velkendt via kilder offentliggjort i Polen i kommunisttiden. Det oprindelige polske kommunist-

parti fra 1918 (KPP) led den enestående tort blandt kommunistpartier at blive opløst af Stalin i 1938 (først rehabiliteret i marts 1956) på mistanker om trotskisme. Det var farligere på det tidspunkt for polske kommunister at sidde i Stalins fængsler end i Piłsudskis (polsk statsleder 1926-35), således som W. Gomulka gjorde det. Han overlevede modsat mange af hans kammerater i Moskva!

Under Den Anden Verdenskrig skulle partiet gendannes og i den forbindelse foretog en debat bl.a. om navn og program. Velvidende at det meget prosovjetske KPP, der i 1920 med Den Røde Hærs hjælp havde drømt om at overtage magten i Polen, var meget upopulært, gik debatten bl.a. på en styrkelse af den nationale side af partiets program og på, at ordet kommunistisk på grund af KPPs slette ry ikke måtte indgå i navnet! Derfor kom det til at hedde Det Polske Arbejderparti (PPR).⁷

⁴ »Polityka«, 12. maj 1990, Garlicki offentliggør referat af telekonference 26. juni 1976 i polemik mod Giereks version.

Garlicki offentliggør politbureauødereferater i »Polityka«, 30. nov. 1991, fra august 1980. Se min oversættelse heraf i uddrag i: Red. Mogens Carstensen m.fl.: Verdensanalyse, Gyldendal, 1993, s. 77-78.

Zb. Włodek (udg.): Tajne dokumenty Biura Politycznego. PZPR a »Solidarność« 1980-1981. Londyn, 1992. Aneks.

P. Domański: Tajne Dokumenty Biura Politycznego. Grudzień 1971, Londyn, 1992. Aneks.

⁵ »Polityka«, 9. og 23. maj 1992.

⁶ Om kirken, Bogdan Szajkowski: Next to God Poland – Politics and Religion in Contemporary Poland. Frances Pinter, London, 1983. Om landbruget efter 1944, Andrzej Korbonski: The Politics of Socialist Agriculture in Poland, 1945-60. New York, 1964.

⁷ PPRs problemer i forhold til KPP se, Adam Bromke: Poland's Politics, Harvard UP, 1967, s. 52-60.

Jan Ciechanowski: Powstanie Warszawskie. Londyn, 1971, s. 26-27.

Polonsky and Drukier, 1980, s. 128, om overvejelse hos initiativgruppen i efteråret 1941 til et nyt parti.

I Jugoslavien fik kommunisterne en betydelig goodwill ved Titos energiske partisanvirke under Den Anden Verdenskrig, i Tjekkosllovakiet var kommunistpartiet et stort parti, hvilket sås i det frie valg i 1946, i det kommende DDR kunne kommunister vinde nogen støtte i et opgør med nazitiden. Men i Polen var det nye polske kommunistparti, PPR, i 1944-45 ikke i nogen naturlig position til at overtage magten i Polen. Før krigen spillede partiet en ringe rolle, og dets åbent prosovjetiske holdning siden 1920 fremmede ikke dets muligheder i det polske samfund. De ledere, der dukkede op efter krigen, delvis fra ophold i Moskva, var ukendte for de fleste polakker.

Det ses nu tydeligt via PPR ledelsens egen interne debat, at den var sig sin svage status pinligt klart. Derfor var Gomułkafløjen fra 1944 meget ivrig for at få et samarbejde med andre politiske grupper i det nye Polen, selv om den gerne ville bevare den dominerende position. Den indså, at et bredere samarbejde måtte til. Men stalinistfløjen, ledet af B. Bierut, J. Berman og H. Minc, reagerede anderledes. På grund af den ringe støtte i det polske samfund måtte de sikre sig ved terror mod modstanderne, især mod Bondepartiet under St. Mikołajczyk, og ved at støtte sig på de sovjetiske magtinstrumenter, Den Røde Hær og det hemmelige russiske politi. Mellem 1944 og 47 lykkedes det således at sikre magten. Et opgør i partiet 1948-49 førte til Gomułkafløjens afmagt og arrestation. PPR blev sammenlagt med resterne af socialistpartiet, PPS, til PZPR. Det blev reelt styret af kommunisterne.

Partiets svage position i Polen fra befrielsen fra tyskerne i 1944-45 blev åbent indrømmet i nogle for den tid usædvanligt åbenhjertige interviews med gamle

polske stalinister, som den unge Teresa Torańska udførte i begyndelsen af 1980-erne. Man kan nævne samtalen med Jakub Berman, medlem af politbureauet 1944 – maj 1956. Han vedgik åbent, at de polske kommunister var et mindretal, der blev begunstiget af Den Røde Hær, og at de aldrig ville have vundet et valg, hverken i 1940erne eller nu, d.v.s. ved samtalerne i 1982 og 1984. Han fremstillede det også sådan, at den polske ledelse ofte ikke anede, hvad de sovjetiske myndigheder foretog sig i Polen i den første efterkrigstid, med arrestationer m.v.⁸ Det samme har W. Gomułka fremført i sine erindringer, skrevet mellem 1972 og 80, hvoraf uddrag blev offentliggjort i »Polityka« 5. sept. 1992. Disse erindringer er under udgivelse efteråret 1992. Gomułka omtaler den sovjetiske arrestation marts 1945 af tidligere, kendte ledere af den borgerlige modstandsbevægelse, AK. Denne affære vakte dengang international opmærksomhed og forværrede forholdet mellem USA og Sovjet.⁹ Synspunkter af denne art kunne selvfølgelig tjene til at undskylde visse polske ledes handlinger, men de fremgår også af samtidige kilder.¹⁰

Med skærpelsen af den internationale situation 1946-47 mellem Øst og Vest skete også en skærpelse af politikken i Østeu-

⁸ Teresa Toranska: Oni. Aneks, London, 1985. – Oversat, men med udeladelser, der ikke altid fremgår af teksten, De Ansvarlige. Samtaler med polske Stalinister. 1986. Samlerens Forlag. Her sidetal efter den polske udgave, s. 271-74, 290-292, 356.

⁹ Randall B. Woods & Howard Jones: Dawning of the Cold War. The United States' Quest for Order. The University Press of Georgia. Athens and London, 1991, s. 38, 44, 55.

¹⁰ Uddrag af PPRs Centralkomitemøde, plenum, 20.-21. maj 1945, fra partiarkivet, Polonsky og

ropa. Stalinistfløjene vandt den interne magtkamp over »titoisterne«, det vil sige over nationale kommunister, der ville egne og andre veje til socialismen end det sovjetiske mønster. I de fleste østlande medførte det politiske processer og henværelser af »titoisterne«, så de efter 1956 kun posthumt kunne rehabiliteres. I Polen nøjedes man med husarrest af ledere som W. Gomułka, der således efter Krustjofs kritik af Stalin fra februar 1956 kunne vende tilbage til magten efteråret 1956. Gomułkas tilbagekomst som 1. sekretær for PZPR oktober 1956 blev ledsaget af en hård kritik af stalinismen i Polen i årene før. Denne kritik ses f.eks. i hans tale til Centralkomiteen i PZPR 20. oktober 1956. Gomułka gik i mange enkeltheder, men det vigtige i denne sammenhæng er at fastslå, at hans kritik ikke gjaldt systemet, men mangler i systemet og misbrug af det. Dette skulle rettes. Han omtalte den manglende tillid til partiledelsen, men gik ivoøvrigt fuldt ud ind for partiets ledende rolle, de leninistiske principper om demokratisk centralisme samt var for venskabet med Sovjetunionen. Den hårde kritik tilsigtede således på ingen måde at ændre systemet, men at forbedre og styrke det.¹¹

Kernen i denne kritik af et mangelfuldt fungerende kommunistisk parti og system blev gentaget af Edw. Gierek december 1970 og januar 1971, både i offentlige udsagn og i den interne debat i Politbureau-møderne.¹² Nok var der hård kritik af Gomułka-ledelsens mangler, men systemet blev ikke kritiseret. Det skulle styrkes og forbedres, men selvfølgelig ikke ændres.

Det næste polske opgør august 1980 – december 1981 førte til, at den nye partileder St. Kania og senere W. Jaruzelski beholdt sig kritisk til 1970ernes politik ved Gierek og statsminister P. Jaruzewicz. Og denne gang gik kritikken, ikke kun fra

partiledelsen, men især fra partiets basis langt videre end på noget andet tidspunkt. Og netop denne interessante fase kan nu følges nøje, takket være de netop offentliggjorte referater fra Politbureau-møderne august 1980 – december 1981, og de omtalte erindringer. Oberst R. Kukliński's version af de militære organers forberedelse af krigsretstilstanden udkom i exil-tidsskriftet »Kultura« i 1987. Han sad selv i den polske generalstab og viste sig senere at være spion for amerikanerne. Hans eventuelle hjemkomst til Polen er endnu i 1993 et omstridt spørgsmål i Polen.¹³

Drukier, 1980, s. 424-442, især Gomułkas resumé s. 440.

Om NKVDs, Røde Hærs og PPRs repressive fremfærd i Polen 1945f. se også, Krystina Kersten: *Narodziny Systemu Władzy. Polska 1943-48*. Libella, Paryz, 1984 (engelsk version, 1992, Univ. of California Press, *The Establishment of Communist Rule in Poland*), her sidetal efter den polske udgave, s. 104, 117, 217, 244. Jaruzelski-erindringer, s. 113, 179-180, 279-280, diskussionen om Polens begrænsede suverænitet 1944-89, som han delvis vedgår. Samme syn i Kania-Erindringer, s. 152, 211.

¹¹ P.E. Zinner (red.): *National communism and popular revolt in Eastern Europe. A selection of documents on events in Poland and Hungary February – November 1956*. New York, 1957, s. 197-239.

¹² *Tajne Dokumenty Biura Politycznego. Grudzień 1970*. Aneks, 1991 – Gierek og statsminister Jaruzewicz's møde med skibsværftarbejdere i Szczecin, januar 1971, nedskrevet efter båndoptagelser: E. Wacowska (ed.): *Rewolta szczecińska i jej znaczenie*. (Dokumenty 38. Biblioteka »Kultura«). Paryz, 1971, s. 7-197.

¹³ *Kultura*, Paryz april 1987, s. 3-57. Samtale med tidligere oberst R. Kukliński. Hans hovedtese er, at Kania og Jaruzelski ikke var afvisende nok over for det store faktiske sovjetiske pres for en hård kurs, med krigsretstilstand. Især er han kritisk over for sin tidligere foresatte Jaruzelski. De to tidligere partilederes erindringer har naturligt nok den modsatte opfattelse. Kania, Jaruzelski og Kukliński er alene enige om, at det sovjetiske pres for en hård kurs var stort og vedvarende.

Det første møde er fra 17. juni 1980, det sidste fra 22. december 1981. Det er ikke alle, men næsten alle møder, der er trykt referater fra. De stammer fra kopier af referater i private samlinger og således ikke fra de officielle arkiver. Det vil til sin tid vise sig, om der er afvigelse. Politbureauet var partiets toporgan, og især i slutfasen af en partileders virke var det helt givet også det reelle øverste beslutningsorgan. I starten af en partileders virke efter 1956 betød en tid det polske parlament, Sejmen, også lidt, og især partiets øvrige organer såsom partikongressen og Centralkomiteen kunne gøre sig gældende.

I denne usædvanlige fase, 1980-81, viser der sig en vis kritik af Politbureauets møder, de forberedes ikke godt nok, møderne er for lange, og materialet er ikke delt rundt på forhånd. Man får også et stærkt indtryk af, at vigtige beslutninger tages uden for dette organ, f.eks. om indførelsen af krigsretstilstanden. Livlige debatter i Centralkomiteen, Sejmdebatter vist i TV og ikke mindst Solidaritetens åbne oppositionsadfærd gav det politiske liv i Polen en uhørt livlighed i denne periode. Selv de officielle aviser, som partiavisen Trybuna Ludu, gengav de mange meninger inden for partiet. Klagerne over den manglende kontrol med massemediernes går da også som en rød tråd gennem alle møderne.

Referaterne er meget udførlige og giver indtryk af brydningerne i partiets ledelse. Partiets rådvildhed over den nye politiske situation efter aftalerne med Solidaritet august 1980 fremstår klart. Det ses også, at nogle, som T. Grabski, S. Olszowski, S. Kociolek (partisekretær for Warszawa) og indenrigsminister M. Milewski ret konsekvent gik ind for en hård og ikke eftergivende politik, medens an-

dre som St. Kania og W. Jaruzelski længe ønskede en politisk løsning og ville undgå en væbnet konfrontation. Som militærperson lagde Jaruzelski stor vægt på den nøje forberedelse, det stabsagtige forarbejde, også i den politiske kamp.¹⁴

Partiets magt og afmagt ses tydeligt i bestemte faser. Den første fase ses i sommeren 1980, hvor de omfattende strejker klart overrasker partiledelsen og stiller den over for det nye problem med en modpart, der har masserne bag sig. Ubehaget herover medfører en debat om partiets rolle, og det hele ender i aftalerne med Solidaritet. En anden fase ses efter disse aftaler, i efteråret 1980 hvor partiledelsen langsomt indser det begyndende magttab, både i Polen og i forhold til dets østlige allierede. Det udløser en debat om grænserne for indrømmelser til Solidaritet. Klimaks er truslen om en sovjetisk invasion i december 1980. En tredje fase kan ses i det tidlige forår frem til opgøret omkring en episode i Bydgoszcz i marts 1981, der endte med et nyt partinederlag, anerkendelse af en Solidaritetsorganisation på landet. Dette udløste stor pessimisme i partiet og fornyet debat om, hvilken politik man skulle føre over for Solidaritet. Nederlagsstemningen og afmagten når sit højdepunkt juni 1981. En åben sovjetisk indblanding ved et brev til PZPRs Centralkomite 5. juni 81 udløste nok stor pessimisme i partiledelsen, men var samtidig starten på en fornyet styrkelse af kernen i magtudøvelsen, partiet, kadrene, politiet og hæren, kort sagt starten til den voldelige konfrontation med Solidaritet, som kulminerede i krigsretstilstanden 13. december 1981.

¹⁴ Jaruzelski også herom i sine erindringer, s. 19 og 202.

I disse faser er det tydeligt, at partiets magt begrænses af en række ydre og indre faktorer. Politbureau-mødereferaterne giver et klart indtryk af partiledelsens opfattelse af dette pres. Der udøves udefra et pres i forskellige retninger. Sovjet og de øvrige østlande, dog især naboerne DDR og Tjekkoslaviet, øvede ved deres presse, militære manøvrer i og omkring Polen, ambassadørhenvendelser og personlige møder mellem topledere et pres i retning af et hårdt, eventuelt voldeligt opgør med Solidaritet, der blev anset for anarkistisk og kontrarevolutionært. Vesten, især USA, støttede derimod Solidaritet, og Vesten var nødvendig for Polen på grund af dets afhængighed af de vestlige lån, som det havde påtaget sig i 1970'erne, en politik den sovjetiske ledelse hele tiden havde advaret imod. Ofte nævnes den nye Reaganadministrations konfrontationskurs som en faktor, der vanskeliggør partiets kurs.

Af indre faktorer kan man nævne fortiden som en hæmmende faktor. Gang på gang bringes enten interventionen i Ungarn 1956 eller i Tjekkoslaviet 1968 ind i debatten eller især de indre polske oprør i 1956, marts 1968 og 1970-71. Fortiden hvilede tungt på de besluttende, og partiets utilfredsstillende fortolkninger af de tidligere oprør blev flere gange nævnt.

Økonomien, der i 1980 var meget slet, med faldende produktion af f.eks. kul, og med en stor udlandsgæld og manglende forsyninger, indskrænkede stærkt ledelsens manøvre muligheder, og dette forhold blev ofte drøftet. En voksende utilfredshed også inden for partiet kommer stadig mere til udtryk, ja der tales endog om begyndende socialdemokratiske tendenser i debatten.

Kirken omtales ikke så tit. Den opfattes klart som en slags allieret, idet den

kan sikre ro og orden i samfundet, og kan påvirke de moderate i Solidaritet til rimelige aftaler.

Den helt afgørende faktor, der 1980-81 begrænsede partiets magt meget stærkt, var dog samfundets mistillid til parti, stat og administration, og at samfundet formåede at organisere denne mistillid i Solidaritet. Bredden i denne samfundsmæssige kritik af det hidtidige styre blev fuldt ud forstået af partiledelsen.

En nøjere undersøgelse af højdepunkterne i de fem faser kan vise den skiftende balance mellem magt og afmagt, som partiledelsen måtte opleve. Strejkerne i august, dannelsen af Solidaritet og aftalerne med det den 30. og 31. august 1980, udløste en debat i partiledelsen om, hvordan man skulle reagere. Formelt sikrede partiet sin hidtidige stilling i Gdańskaftalen 31. august ved, at Solidaritet erkendte at være en fagforening, og anerkendte, at partiet havde den ledende rolle i staten. Men reelt var aftalerne udtryk for et herskende kommunistpartis uhørte indrømmelser til en uafhængig fagforening som en ny magtfaktor i et østland.

Endnu i de første møder ses det da også, at Edward Gierек udtrykker sin modvilje mod at anerkende slige nye fagforeninger. Alle er dog enige om, at en magtløsning ikke kan komme på tale, en politisk løsning må til. Denne holdning skyldes en indsigt i egen faktisk afmagt. Alle rede i mødet den 14. august 1980 nævnte St. Kania hadet til myndighederne og partiets svaghed.¹⁵ Gierек udtalte den 22. august, at samfundet ikke troede på partiledelsen, og at det var mere truende end strejkerne.¹⁶

¹⁵ Tajne Dokumenty, 1980-81 (herefter TD), s. 24.

¹⁶ TD, s. 48, 22. august 1980.

I møderne i de sidste dage af august ses det klart, at partiledelsen forstår situationens alvor. Den kommende partileder St. Kania talte den 23. august om, at landet var på vej til en katastrofe, og han brugte både den 26. og den 29. august billeder om at havne i en afgrund. Han talte endog om, at det var bedre at tage et skridt til højre end at tage et skridt ned i afgrunden.

Gierek virker i de sidste møder noget rådvild, han indser nok den nye situation, men er uvillig til væsentlige indrømmelser. Den 26. august talte han om en situation uden udveje og om en begyndende lavine i fagforeningerne. Ifølge Giereks erindringer var kontakten med den sovjetiske ambassadør hyppig. Måske afstivet af en sådan samtale med den sovjetiske ambassadør Aristov, hvis advarsler han tydeligt rystet berettede om i mødet den 28. august, er Gierek da for en hårdere fremfærd, men allerede 29. august er Gierek igen rådvild og forhandlingsvillig. I mødet den 29. august rejser et medlem problemet om at overveje at indføre undtagelsestilstand. Interessant nok påpeger netop Jaruzelski, at forfatningen intet har herom, men kun om krigsretstilstand, og at han iøvrigt anså det for urealistisk at udføre den.¹⁷ Det var tydeligvis den gennemgående vurdering, at partiets afmagt nødvendiggjorde et iøvrigt uønsket kompromis med Solidaritet. Kukliński nævner, at tanken om en krigsretstilstand var nedfældet skriftligt allerede den 24. august 1980, og at den detaljerede udarbejdelse begyndte fra den 22. oktober 1980.¹⁸

Møderne i efteråret 1980 er præget af de voksende konfrontationer mellem partiet og Solidaritet. Sagen var, at august 1980-aftalerne i højere grad bestod af løfter end af klare aftaler. Striden om fortolkningen begyndte derfor hurtigt. Par-

tiet ville forhale og formindske det opnåede, medens Solidaritet ville gå så langt som muligt. Kulminerende med en sovjetisk trussel om invasion i december 1980 ses partiets mange overvejelser om grænserne for, hvad det kaldte ydmygelser og indrømmelser. Gierek blev udskiftet med Kania i september 1980 som førstesekretær for partiet.

Ofte fremføres det, at partiet skal styrkes, en øget propagandainsats skal til, bl.a. til at demaskere KOR og J. Kuroń, d.v.s. de intellektuelles forsvar af arbejderne, og at partitelekonerferencer kan styrke partidisciplinen ud over landet. Især Jaruzelski betoner vigtigheden af nøje stabsarbejde og forberedelser i den politiske kamp mod modstanderne. Samtidig iagttog han også en lammelse i partiapparatet. Også Kania kom med selvkritiske udsagn om partiets mange ord, men manglende handlinger.¹⁹

En opmuntring til at tage hårdere fat om oppositionen kom fra Sovjet. Kania berettede i mødet 31. oktober 1980 om sine forhandlinger i Moskva med Brejsnev. Denne ønskede en fastere kurs mod socialismens fjender. Kania lagde en del af skylden på den forrige ledelse, idet han sagde, at dens planlægning var uden planer. Han talte endog som hovedårsager til krisen i Polen, om arbejderklassens begrundede utilfredshed og om partiets ideologiske svaghed. Efter 1976 var op-

¹⁷ TD, s. 56, 23. aug. – TD, s. 73, 26. aug. – TD, s. 78 og 82, 28. aug. – TD, s. 87-88, 29. aug., alle møder i 1980. Igen i mødet 8. nov. 1980 afviste Jaruzelski metoden med krigsretstilstand undtagen i en helt ekstrem situation, da den ikke kunne udføres over for millioner af strejkende, s. 169. Gierek-erindringer, s. 211.

¹⁸ Kukliński, s. 17-19.

¹⁹ TD, s. 109-110, 29. sept. 1980, og s. 123-127, 14. okt. 1980.

positionen stærk, og et kompromis med de nye strukturer, d.v.s. med Solidaritet var eneste udvej. Han så også, at modstanderne ville til magten.²⁰

Debatten om grænserne for flere indrømmelser var i mødet den 26. nov. 1980 kommet så vidt, at selv den kompromisvillige Kania udtalte, at han ikke ville undgå en konfrontation for enhver pris, d.v.s. for socialismen og socialistiske myndigheder. Det vil sige, at systemet ikke måtte ændres. Han nævnte, at Polen var i en situation så truende som den i Ungarn i 1956, og at samfundet ikke var med partiet. Han var for at forberede en konfrontation, bl.a. ved et dekret om krigsretstilstand.²¹

I mødet den 6. december 1980 kunne Kania berette om sine nylige samtaler med Warszawapagtlandenes partiledere i Moskva. De var ikke enige med den polske ledelse, men Kania ville klare problemerne med egne kræfter, bl.a. ved at styrke kontrollen over massemedierne og forhale love om censur og om fagforeninger. Han sagde også, at broderpartiernes holdning styrkede det polske parti. Det meget knappe referat kan suppleres med erindringerne meget udførligere beskrivelser af det ubehagelige møde med russerne og de øvrige Warszawapagtledere. Truslerne mod den polske ledelse, der selvfølgelig indgår i Kantias og Jaruzelskis selvforsvar efter 1989, var meget alvorlige. Tonefaldet var dystert, men mødet i Moskva endte dog med, at der ikke blev truffet en interventionsbeslutning. Ifølge Kantias erindringer bliver truslerne fra Moskva siddende i hans baghoved under de følgende måneders kriser. De få dagbogsuddrag, der gengives i M.Rakowskis bog, handler næsten udelukkende om forskellige former for sovjetisk pres og uro over udviklingen i Polen.²²

Endnu i efteråret 1980 var Kania og andre klart afvisende over for at anerkende Solidaritet som organisator af bønderne, men netop dette blev resultatet af Bydgoszcz-krisen i marts 1981.

Det stadige forløb af konkrete sager med Solidaritetsstrejker og vigen fra parti/regering fortsatte fra januar 1981 og ud på foråret. Gang på gang sagde medlemmer af politbureauet, at tiden ikke var med kommunisterne, så derfor hellere aftaler nu.²³ Jaruzelski slog med vanlig klarhed ned på et hovedproblem i en debat i mødet den 26. januar 1981. Flere medlemmer havde talt om samfundets manglende tillid til ledelsen i landet, og om partikadrenes usikkerhed og svækkelse. Jaruzelski undrede sig over denne afmagt over for masserne, da partiet havde alle magtens attributer. Han mente, at årsagen til svagheden var, at ledelsen ikke siden august 1980, klart havde vist, at den ikke ville tilbage til tiden før august 1980, men at den ville forhandlinger og fornyelse. Da han samtidig talte om socialistisk fornyelse og om at styrke partiet, kom han egentlig til at nævne hovedproblemet. Netop en fornyelse inden for rammerne af den tilladte socialistiske stat var ikke troværdigt for Solidaritet, fordi grænserne for rigtige fornyelser så var snævre. Et medlem af politbureauet spurgte netop i samme møde om defini-

²⁰ TD, 152 – 153, 31.Okt.1980. Se også Kania-erindringer, s. 72 – 73.

²¹ TD, s. 184-186, 26. nov. 1980.

²² TD, s. 190, 6. dec. 189-190. Om mødet i Moskva se også Kania-Erindringer, s. 85-96, samt Jaruzelski-erindringer, s. 36-44, han anfører, at han gav sine notater af møderne til Kania, da denne skrev sin bog. M.Rakowski, s. 23 – 30, uddragene dækker perioden januar – august 1981.

²³ Se f.eks. M.Moczar, TD, s. 238, 21. jan. 1981.

tionen på slagordet »socialistisk fornyelse«, men fik ikke noget svar.²⁴

Frustrationen i partiet var februar 1981 nået så vidt, at en militærperson, Jaruzelski, blev gjort til statsminister, selv om han var meget uvillig til at overtage den post. I et møde fyldt med selvkritik over partiets sløje virke godtog Jaruzelski dog med tungt hjerte opfordringen til at blive statsminister. Kanas beskrivelse af partiets svækkelse var nu så stærk, at denne, modsat efterår 1980, var begyndt at indse, at kirkens støtte til Solidaritet organiserede bønderne betød, at det var svært at forhindre det.²⁵

Krisen ud fra politiets behandling af et Solidaritetsmøde i Bydgoszcz i marts 1981, med truslen om generalstrejke og om nabolandenes militære manøvrer og diplomatiske trusler om sig endte med en ny aftale. I dagene før aftalen var der op-hidsede politbureau-møder fyldt med mangelunde overvejelser. Flere mødedeltagere nævnte muligheden for brug af hæren, hvis det kom til generalstrejke, vigtigheden af at forberede en undtagelsestilstand og diskutere en krigsretstilstand.²⁶ Gennemgående i debatten i marts 1981 var en række medlemmers beretninger om samfundets hastigt svindende tillid til partiet og til myndighederne. Afmagten over for masserne mærkes tydeligt. Igen fremstår Jaruzelski som den, der tænker klarest. Han ser problemerne, men vil redde af systemet, hvad han kan. Han bruger flere gange udtrykket at indgå aftaler med Solidaritet, der er elastiske i formen, men principielle i indholdet. Det må forstås således, at han ville få det til at se ud som indrømmelser, men at han egentlig ikke ville give dem.²⁷

Den 24. marts 1981 indså flere i politbureauet magtkampens sande karakter og partiets svage position. Vicestatsminister

Rakowski, der længe havde været kritisk over for partiets praksis, sagde, at statskrisen og krisen om partiets ledende rolle sås overalt. Og selv, Kociolek, der var med i topledelsen i Giereks tid, talte om, at det var en ubevæbnet opstand fra flertallet af samfundet mod statens politiske struktur. Derfor måtte Solidaritet afvises nu. Hertil svarede K.Barcikowski, at man var uden magt til en konfrontation, man ikke var forberedt til.²⁸ I mødet den 27. marts kaldte Kociolek partiet for en ballon, som luften var gået ud af. Partiet var splittet og delt. Kania nævnte, at den nye strejke ikke så meget viste Solidaritets magt over massemedierne som partiets svaghed.²⁹

Den indgåede aftale førte til en større debat den 31. marts 1981. Flere kaldte aftalen et stort nederlag for partiet. Nogle så en ny magtkonstellation dukke op bestående af kirke – Solidaritet – parti. Statsminister Jaruzelski var for aftalen, selv om han vedgik i det sidste hastværk ikke at have læst den endelige version igennem, før han underskrev den. Han så klart problemerne og sagde rent ud, »Vi er sva-

²⁴ TD, s. 248-250, 26. jan. 1981 – Se også M. Rakowski, dagbogen 14. jan. 1981, en sovjetisk repræsentant forhørte sig hos polske ledere om, hvad fornyelse faktisk betød? Rakowski melder intet om det polske svar, s. 24.

²⁵ TD, s. 266-267, 7. februar 1981.

²⁶ TD, s. 287, T. Grabski om brug af hæren, 21. marts 1981 – S. 300, Kania om at forberede undtagelsestilstand, 24. marts 1981 – S. 319, indenrigsminister M. Milewski om at diskutere krigsretstilstand, 27. marts 1981. Og s. 321, Kania herom.

²⁷ TD, s. 296, hans udsagn i 22 marts 1981 mødet. Men han udtalte sig også tidligere i lignende vendinger, se f.eks. s. 164-165, 7. nov. 1980. Mødereferatet af 17. sept. 1980 nævnte behovet for elasticitet, TD, s. 100.

²⁸ TD, s. 299-309, 24. marts 1981.

²⁹ TD, s. 319-320, 27. marts 1981.

ge, derfor får vi prygl.« Den politiske kamp ville fortsætte, og de vigtige faktorer, anførte han, var indenrigsministeriet, hæren, kadreerne og partiet, der var nøglen til det hele. Folk ville have en retsstat. Han kaldte Solidaritets propaganda for goebbelsagtig.³⁰

Heller ikke under denne krise manglede en sovjetisk henvendelse, Kania nævnte i mødet den 27. marts en telefonopringning fra Brejsnev, uden at gå i detaljer herom. I Kantias erindringer nævnes det sovjetiske, velkendte hårde syn mere udførligt. Brejsnev ønskede Sejmen indkaldt til forkyndelse af krigsretstilstand.³¹ Lige efter denne alvorlige krise var Kania og Jaruzelski til et tophemmeligt møde ved den polsk-russiske grænse ved Brest i et KGB særtog med marskal Ustinov, leder af Warszawapagtens styrker, og J. Andropov fra KGB. Russerne bebrejdede polakkerne de stadige indrømmelser til Solidaritet. Kania fastholdt sin politiske løsning, og han ville ikke indføre krigsretstilstand nu. Kania argumenterede også imod en sovjetisk invasion. Men han ville heller ikke tolerere strukturforandringer. Der er ingen henvisninger til dette møde i de trykte referater af politbu-reaumøderne.³²

Partiledelsens overvejelser efter marts 1981 krisen gik igen på, hvilke metoder der var bedst, politiske eller mere voldsomme? Skulle man genrejse økonomien, styrke partiet, øge modpropagandaen, genvinde kontrollen over massemediernes og genvinde arbejdernes tillid? Såvel Reagans politik, låneafhængigheden af Vesten som KORs aktivitet hæmmede disse bestræbelser ifølge udsagn i 23. april 81 mødet.³³

Solidaritets krav om en retsstat, d.v.s. krav om uafhængige domstole, om borgernes adgang til administrationens doku-

menter m.v. blev af nogle opfattet som uantageligt. I samme møde afviste den normalt høgeagtige Olszowski, hvilket ikke kan undre, at der i systemet skulle være plads til et oppositionsparti, for det ville være en negation af partiets ledende rolle og en ændring af Polens politisk-soziale struktur. Det gjorde Kania også. Han afviste at diskutere strukturspørgsmål som f.eks. om domstolene. Han anførte nu, at Solidaritets krav betød destabilisering og en ødelæggelse af systemet.³⁴

Forår og sommer 1981 voksede den polske krise. Ledelsen af stat og parti blev presset stadig mere, i forskellige retninger, dels af Solidaritet, dels af voksende kritik i partiet af forældede ledelsesformer, dels fra Sovjet, DDR og Tjekkoslaviet. En kulmination var det sovjetiske brev af 5. juni 1981 ikke til regeringen eller til partiledelsen, men til det polske partis Centralkomite. Dette brev blev få dage efter kendt i offentligheden. Det var en stærk sovjetisk indblanding i indre polske affærer, og det var helt klart et vendepunkt i partiets og myndighedernes stadige magttab. Fra nu af kom en langsom vending i retning af styrkelse af parti og myndigheder, omend i sidste instans udført af hæren sent i efteråret 1981.³⁵

Det sovjetiske brev blev diskuteret i mødet den 6. juni 1981. Det indeholdt en

³⁰ TD, s. 327-336, Jaruzelski s. 335, 31. marts 1981.

³¹ TD, s. 320 – Kania, s. 111-112. Også den 31. marts talte Kania med Brejsnev i telefon, s. 120.

³² Kania-erindringer, s. 121-123. Og Jaruzelski-erindringer, s. 98-100.

³³ TD, s. 347-350, 23. april 1981.

³⁴ Minister S.Ciosek herom, TD, s. 358-59, 12. maj 1981. Samt s. 364, 367-68.

³⁵ Kania kaldte i sine erindringer det sovjetiske brev for et brutalt indgreb, det mindede om et ultimatum, s. 154-55.

Kania's møde med M Suslov, april 1981. Den polske partiavis »Trybuna Ludu« offentliggjorde dette billede, der fremkaldte en vred sovjetisk kommentar, om at billedet bagved viste en kanon, der pegede på Kania!

analyse af den polske situation, der mandede ud i anbefalinger om en helt anden og hårdere kurs. Det var tydeligt, at Sovjet nu mente, at det var nok. Allerede august 1980 havde ambassadør Aristov ifølge Giereks referat erindret denne om, at situationen mindede om anarkosyndikalisternes adfærd i Sovjet i 1921. Og i det forløbne år havde situationen forværret sig stærkt. Meningerne i partiet var delte. Nogle var for brug af hæren, dog uden blodsudgydelse, andre fortsat for en politisk løsning. Jaruzelski indtog en midterposition. Han mente, at Sovjet havde ret til at være urolig og til at give advarsler. Måske var fejl begået. Enhver måtte afgøre med sig selv, om det skyldtes egen skyld eller var en følge af svaghed og mangel på styrke til at modvirke slette udviklinger. »Ingen af os lod sig lede af

en kapitulationskurs. Vor kurs var ikke konfrontation, men viljen til at beskytte land, parti, nation fra den kompromitterende udvikling, som det ville være, hvis vi med magt skulle forsvare socialismen efter 36 år.« Iøvrigt henviste han til Vestens støtte til Solidaritet, til at USA blokerede for hjælp til Polen, og han nævnte, at han eventuelt ville gå af.³⁶ I mødet den 7. juni talte stadig flere for en hårdere kurs, det var på tide at vise, at partiet var den ledende kraft. Jaruzelski var for en løsning ved egne kræfter.

Stor pessimisme herskede på mødet den 10. juni, hvor alle tilbød at nedlægge deres poster i Politbureauet. Ledelsen af partiet var klart splittet. Igen ønskede Ja-

³⁶ TD, s. 389-390, 6. juni 1981.

ruzelski at gå af som statsminister, da de østlige allieredes tillid til ham var væk. Den deltagende CK sekretær, Z. Kurowski, udtalte endda, at den polske ledelse var en ledelse uden social støtte, uden de allieredes støtte og uden en del af partiets støtte. Olszowski udtalte lapidarisk: »Om Polens skæbne afgør Sovjet. Men om partiets skæbne – afgør nationen«. ³⁷

Debatten den 18. juni hidførte lidt af et vendepunkt. Kania var nu ved bedre mod og talte for at styrke partiet, lave udrensninger, styrke militsen og det interne magtapparat, kort sagt etablere magten igen. Og Jaruzelski anførte, at det sovjetiske brev af 5. juni måtte behandles med al mulig vægt, og at det skulle udføres. ³⁸

Denne nye beslutsomhed fik yderligere tilskyndelse ved Kantias og Jaruzelskis samtaler med udenrigsminister A. Gromyko i Polen 3.-4. juli 1981. Denne kom som Brejsnevs personlige udsending. En beretning herom blev forelagt i mødet den 7. juli. Atter inddrog russerne deres egne uheldige erfaringer fra fortiden af kontrarevolutionær art, denne gang i form af en advarsel mod at lade Solidaritet organisere bønderne, for heri kunne være starten til et kulakparti. Kania redegjorde for, at situationen i Polen var kompliceret og vedgik egne fejl. Han bedyrede, at den polske ledelse var for socialismen, også for et socialistisk landbrug, men at myndighederne var lammede. Kania fremhævede også, at forsvaret af socialismen skulle ske ved egne kræfter. Brejsnev var meget interesseret i forsvaret af de polske kadre. Ifølge Kantias erindringer skulle Jaruzelski have påpeget, at der var behov for et stærkt parti, og at man ikke kunne bygge håbet på hær og politi, for Polen var ikke som Latinamerika. ³⁹

Efter et Kania – og Jaruzelski – besøg på Krim, østledernes sædvanlige »ferie-

sted«, var det 18. august kommet så vidt, at Kania kunne fortælle, at russerne var tilfredse med det polske partis hårdere tonefald. Begge havde over for russerne forsvaret de polske, politiske metoder til forsvaret af socialismen. Jaruzelski betegnede, at de ikke ville trække Sovjet ind i konfrontationsproblemer, men klare det selv. Både Kania og Jaruzelski fremhævede, at ordenskræfterne – militsen, sikkerhedstjenesten og hæren – var i en konsolideringsproces. Jaruzelski forsikrede russerne om, at om nødvendigt ville deres hænder ikke ryste. ⁴⁰

Radikaliseringen af Solidaritet i efteråret 1981 gav det i partiledelsens øjne stadig mere karakter af at ville være et oppositionsparti, der tilmed ville overtage magten. Det blev opfattet som en politisk gruppering, der var imod strukturerne – hvilket i datidens kommunistiske sprogbrug betød være imod den socialistiske stats opbygning med et parti præget af demokratisk centralisme i spidsen. ⁴¹

I debatten oktober-november 1981 mærkes langsomt et voksende antal røster, der talte for en magtmæssig løsning. Alleerede den 1. august 1981 konkluderede Kania, at forberedelserne til krigsretstilstand

³⁷ TD, s. 396-400, 7. juni 1981, og s. 401, 403-04, 10. juni 1981.

³⁸ TD, s. 412-13, 18. juni 1981.

³⁹ TD, s. 423-25, 7. juli 1981. Her tales om et Kania – og Jaruzelski – besøg i Sovjet, men det må være en fejl, for indholdet af referatet svarer til samtalerne med udenrigsminister A. Gromyko i Polen, jvf. Kania-erindringer, s. 166-168, og Jaruzelski-erindringer, s. 174-176. Se også kronologien i TD, s. 636. Se endvidere M. Rakowskis dagbog, juli 1981, gengivet i hans bog, s. 28-29.

⁴⁰ TD, s. 445-449, 18. August 1981. Kania-erindringer, s. 186-193, og Jaruzelski-erindringer, s. 231-244.

⁴¹ TD, s. 452, 460-61, 8. sept. 1981, samt s. 482-83, 6. okt. 1981.

*Ved valget til førstese-
kretær. Jaruzelski gra-
tuleres af St. Olszow-
ski, oktober 1981.*

skulle fortsætte. Jaruzelski nævner i sine erindringer, at russerne den 9. sept. 1981 stillede meget slette handelsvilkår i udsigt, og både han, Kania og Kukliński nævner et vigtigt møde i KOK, et forsvarsorgan, den 13. september 1981. Medlemmerne af KOK var enige om straks at kræve krigsretstilstand indført, men Kania var ikke enig heri.⁴² I Politbureau-mødet den 16. oktober blev ønsket om at forkynde krigsretstilstand nævnt, og flere var for at styrke hærens magt. General F. Siwicki talte 10. november om at forberede hæren til at gå ud i fabrikkerne.⁴³

Partiledelsens overvejelser om en militær løsning, d.v.s. en magtløsning og ikke en politisk løsning, var paradoksalt nok klart motiveret ikke af en følelse af øget styrke, men af angst for egen svaghed ud fra Solidaritets øgede krav og magtfulde samfundsposition. Det gentagne udsagn gik på et forsvar af de socialistiske strukturprincipper, strukturerne måtte ikke ændres. Det blev også nævnt, at der i Polen foregik en uheldig dyrkelse af exilkulturens helte, der altid var blevet fortiet el-

ler nedvurderet af regimet – såsom mellemkrigstidens og Anden Verdenskrigs politikere og generaler, f.eks. J. Piłsudski, marskal Edw. Rydz-Śmigły, T. Bór-Komorowski leder af Warszawaopstanden 1944 og af den borgerlige modstandshær AK. Det blev noteret, at nationalistisk-klerikale kredses virke var i tiltagende.⁴⁴

Partiets afmagt efterår 1981 sås også i den klare uvilje mod at lade afholde lokalvalg til nationalrådene eller til et Sejmvvalg. Man anførte, at partiet ikke ville vinde.⁴⁵ Flere brugte det udtryk om par-

⁴² TD, s. 435, 1. aug. 1981 – Jaruzelski-erindringer, s. 248, 251 og om KOK mødet, s. 269-270 – Kania-erindringer, s. 215-16 – Kukliński, s. 43-45. Også M: Rakowski, s. 40, nævner den økonomiske pression fra Sovjet, sept. 1981.

⁴³ TD, s. 498 og 500, 16. okt. 1981. Samt s. 527, 10. nov. 1981.

⁴⁴ TD, s. 517 og 523, Jaruzelski om strukturerne, og s. 523 Kociotek om exilkulturen, begge i mødet 10. nov. 1981.

⁴⁵ TD, s. 492, Kania var imod et hurtigt Sejmvvalg, 15. okt. 1981. Samt s. 529, H. Kubiak i mødet 20. nov. 1981.

tiets »magt«, at Solidaritet ville gøre regering og parti til en politisk attrap, ja at det faktisk visse steder var sket.⁴⁶

Et forsøg på at redde den socialistiske stats autoritet var udpegningen af Jaruzelski som førstesekretær den 18. oktober 1981, på trods af at han selv også var meget imod denne udnævnelse.⁴⁷ Endnu i mødet den 1. december sås den sære blanding af afmagtsfølelse og behov for magtbrug for at overvinde denne svaghed. Jaruzelski kaldte situationen dramatisk. Han talte om Solidaritets styrke på fabrikkerne og egen svaghed. Det var for ham klart, at en voldsom konfrontation var forestående, det skyldtes både egen svaghed og Solidaritets splid. Solidaritet ville lamme partiet, dets angreb gjaldt nu partiet og sikkerhedsstyrkerne. »Nøglen er de store arbejdspladser på fabrikkerne, men de andre er her styrkede, vi svage.«⁴⁸

Det sidste trykte møde før krigretstilstanden af 13.dec. 1981 var mødet den 5. december. Her ses med al tydelighed det polske partis og den polske stats magt og afmagt. Der lå trusler over dette møde. General F. Siwicki antydede, at hvis der ikke skete noget, kunne en større tragedie udspille sig. Det var en klar henvisning til Warszawapagt-mødet for nylig i Sovjet. Der blev også talt om partiets svaghed ude i landet, i virksomhederne. Nogle sagde direkte, at arbejderklassen som helhed ikke var med partiet, andre udtalte, at man ikke skulle have illusioner om, at samfundet støttede partiet. Flere var derfor for den af general Siwicki og indenrigsminister, general Cz.Kiszczak foreslåede krigretstilstand. Den altid partikritiske Rakowski kaldte endog både partiet og dets fagforeninger for syge, selv om han også var rystet over radikaliseringen af Solidaritet. Siwicki bemærkede, at tiden var partiet imod.

Jaruzelski sluttede mødet med en lang redegørelse. Den viste på den ene side en klar vilje til at forsvare den socialistiske stats principper, men også en indsigt i egen svaghed. Han talte om, at de kontrarevolutionære havde vist deres hensigter, og det måtte udnyttes. Men han beklagede også, at arbejderklassen ikke forsvarede partiet. Han afviste, at kirken skulle være en tredje styrke, for den forsvarede Solidaritet. Han talte klart om ledelsens egne fejl og om lammelsen i partiet, som han kaldte en tragedie for partiet. Han mindede om, at PPR (partiets navn 1942-48) i sin tid kæmpede for magten, medens PZPR nu var et parti uden magtvilje. Med profetisk klarsyn advarede han mod at tro, at en krigretstilstand i sig selv ville ændre noget. Og han beklagede, at det var kommet så vidt: »Det er en uhyggelig, makaber kompromittering for partiet, at det efter 36 år med udøvelse af magten er nødvendigt at forsvare det med militær magt.«⁴⁹

En stærkere dom over det polske kommunistpartis fiasko og afmagt i 1981 kunne næppe udsiges. Partiets krav om at have den ledende rolle i staten var for længst ikke virkelighed, men det skulle nu formelt sikres ved et militært indgreb. Der var endog visse overvejelser om at opløse partiet. Ifølge Kaniás erindringer skulle Rakowski i et møde mellem nogle af politbureauets og regeringens medlemmer den 5. oktober 1981 have ønsket det,

⁴⁶ TD, s. 529, 20. nov. 1981, og s. 538, 27. nov. 1981, og s. 547, 1. dec. 1981. – Jaruzelski-erindringer, s. 252.

⁴⁷ TD, s. 504-05, 18. okt. 1981, samt s. 514, 26. okt. 1981.

⁴⁸ TD, s. 548, 1. dec. 1981 – Jaruzelski-erindringer, s. 295, nedsættende om partiets ledende rolle.

⁴⁹ TD, s. 555, 557, 562, 566-569, 5. dec. 1981.

medens Kania afviste det. Også i Jaruzelskis erindringer rejses spørgsmålet, om det ikke på langt sigt havde været det bedste, men på den anden side ville det østlige udland dengang ikke have accepteret det, og i det daværende system var partiet knoglen i staten. Jaruzelski nævnte også sin følelsesmæssige tilknytning til partiet. I politbureauet den 5. december 1981 nævnte et medlem også vagt ideen om en opløsning af partiet og dannelsen af et kommunistisk parti.⁵⁰ Betegnende for partiets lave status var det også, at Jaruzelski i sin lange tale til nationen om krigsretstilstanden næsten ikke nævnte partiet, og mest omtalte det kritisk.⁵¹

Jaruzelskis advarsler om, at en rent militær, magtmæssig indgriben ikke i længden ville løse noget, kom til at passe. Hans eget, langvarige, men resultatmæssigt ikke særligt succesrige styre december 1981 – august 1989 viste det. Det lyk-

kedes nemlig hverken for partiet eller hæren at genskabe et tillidsfuldt forhold mellem myndighederne og folket. Det var ellers forudsætningen for, at de reformer, som Jaruzelski givet gerne ville udføre, kunne få folkelig støtte. Det polske samfund var i slutfasen 1988-89 dybt demoraliseret. Regeringen kunne ikke få folket til at arbejde for reformer og en bedre økonomi, og folket kunne ikke, på baggrund af december 1981 magtdemonstrationen, der var sket efter mange henstillinger fra Sovjet 1980-81, fjerne det kommunistiske styre, før udviklingen i Sovjet med Gorbatjov tillod det.⁵²

⁵⁰ Kania-erindringer, s. 228 – Jaruzelski-erindringer, s. 417-18. – TD, s. 562, 5. dec. 1981. M.Rakowski, s. 50.

⁵¹ 14. dec. 1981, Trybuna Ludu, Jaruzelskis tale.

⁵² Se også Jaruzelskis vemodige vurdering af 1981-89, erindringerne, s. 423.

Historisk Tidsskrift på Ladewigs tid

Af Carsten Due-Nielsen

Set udefra forekommer det utvivlsomt let at redigere et historisk tidsskrift. Artiklerne kommer af sig selv, bøger til anmeldelse skal blot fordeles på kyndige anmeldere, der så leverer det de skal. Redaktionen kan vælge og vrage mellem dygtige medarbejdere, der gerne vil bidrage til fagets udvikling og deres egen anseelse, og abonnenterne hænger på, indtil de falder fra af naturlige årsager.

Hvis man selv har haft berøring med et tidsskrift, vil man vide, at helt så let går det ikke. Det er derfor heller ikke ganske ligegyldigt, hvem redaktørerne er. Først og fremmest skal de simpelthen få tidsskriftet til at fungere, med regelmæssig udsendelse af rimeligt store numre, dernæst skal de undgå at være så entusiastiske, at økonomien løber løbsk, og endelig får de måske også mulighed for at præge det fagligt, at lægge en linie.

I det følgende skal meddeles løst og fast om Historisk Tidsskrift på grundlag dels af tidsskriftet selv, dels af bestyrelsesprotokollen fra Den danske historiske Forening, som siden 1840 har udgivet det. Hovedvægten lægges på perioden 1974-1982, da Inga Floto og E. Ladewig Petersen var redaktører, men efter en kort omtale af det bo, de overtog. Synsvinklen er redaktionens og bestyrelsens, men nogle ræsonnementer over tidsskriftets muligheder og problemer og en helt fore-

løbig vurdering af resultaterne kan man måske også tillade sig at foretage.

Når man ser på et tidsskrift med så lang en historie som Historisk Tidsskrift, fremgår det umiddelbart, at der opbygges en tradition med hensyn til både form og indhold. Men det synes lige så klart, at hver tid og hver redaktør sætter sine spor. Historisk Tidsskrift oparbejdedes fra grundlæggelsen af Christian Molbech som et landsdækkende og emnemæssigt bredt videnskabeligt tidsskrift. Og det fik allerede i 1800-tallet så at sige alle de kendte danske historikere som medarbejdere. Udgangspunktet var København, ikke mindst Københavns Universitet, og skiftende tendenser i dette miljø med hensyn til emner, metoder og holdninger prægede tidsskriftet. Som det eneste nationale tidsskrift inden for fagområdet gennem generationer, var Historisk Tidsskrift dog rummeligt og åbent for debat, i artiklerne og i de grundige anmeldelser, som tidligt blev en vigtig del af indholdet.

Først i Mellemkrigstiden opstod alvorlige problemer. Historikerstriden mellem på den ene side Erik Arup og hans tilhængere, ikke mindst blandt yngre radikalt og socialistisk orienterede historikere og historiestuderende, og på den anden side en række af fagets andre fremtrædende folk, bl.a. i arkiv-, biblioteks- og museumsver-

denen, havde måske i lige så høj grad personlige og delvis politiske som faglige årsager, men resultatet blev Erik Arups farvel til Historisk Tidsskrift – som han havde redigeret 1917-1924 – og hans medvirken ved den lundensiske konkurrent Scandia. Bibliotekar Ellen Jørgensen (1924-1932) og rigsarkivar Axel Linvald (1932-1943) overtog Historisk Tidsskrift. Bestyrelsesprotokollen fra perioden lader ikke læseren i tvivl om den ofte ganske ophidsede stemning blandt københavnske historikere, og bestyrelsen tog gang på gang stilling til, hvem man kunne overlade at anmelde en bog skrevet af en forfatter fra den ene eller anden side i striden.

I begyndelsen af 1940'erne kom det til en forsoning, i hvert fald hvad angår Historisk Tidsskrift. Bestyrelsen udpegede i 1942 – dog ikke enstemmigt – for første gang to redaktører. Det blev Povl Bagge og Astrid Friis (1943-1965), en fra arkiververdenen, en snarest fra universitetet, begge anset som moderate repræsentanter for de to fløje, som hidtil havde generet hinanden, men nu skulle arbejde sammen. Samtidig besluttede bestyrelsen dog for en sikkerheds skyld, at manuskripter skulle læses af hele bestyrelsen, ikke blot af de to redaktører, der begge var i fyrreerne.

Det blev indledningen til tidsskriftets hidtil mest sejlivede redaktion, og samtidig – hvis man kan slutte ud fra den stadig mere kortfattede bestyrelsesprotokol – en af de mest konflikt- og problemfri, i hvert fald fra ca. 1950. Redaktørerne videreførte stort set tidsskriftets format og faglige linie, oplaget nåede omkring 1950 op på ca. 1.000 expl., økonomien kom ved samme tid til at hvile i sig selv takket være store offentlige og private tilskud, og tidsskriftets indhold afspejlede vel især det lille men dog voksende historikermiljø i disse år, og at middelalderhistorien fortsat

kunne konkurrere med 16.-18. og 19. århundrede som central periode blandt danske professionelle historikere.

Men der var næppe megen fornyelse i denne lidt satte redaktions tid. Fra omkring 1960 begyndte bestyrelsen derfor at drøfte mulighederne for at finde en energisk yngre redaktør med tættere kontakt til de unge forskere, som nu kunne forventes i stigende antal. Endelig i 1965 opfyldte den gamle redaktion sit flere gange gentagne løfte om at takke af, så Astrid Friis' efterfølger som professor, Svend Ellehøj (1965-1973), endelig kunne påbegynde en modernisering.

Meget hurtigt ændredes det meste. Omfanget øgedes fra knap 250 sider pr. år til ca. 450 sider, hver med ca. 20% forøget tekstmængde. Det solgte oplag steg fra ca. 1.000 omkring 1960 til godt 2.000 ved Ellehøjs afgang. Typografien moderniseredes, der kom langt flere anmeldelser af international litteratur, og antallet af medarbejdere steg i takt med ansættelsen af de mange nye amanuenser, lektorer og assistenter. Og så blev tidsskriftets økonomi efterhånden undergravet, så økonomiske vanskeligheder og spørgsmålet om man turde udgive næste hæfte som planlagt, blev næsten fast punkter på bestyrelsesmøderne.

En hovedårsag til de økonomiske problemer var naturligvis Ellehøjs stærkt forøgede tidsskriftindsats, især da en ikke uvæsentlig del af oplagsstigningen gik til de hurtigt voksende studenterårgange, der fik rabat på abonnementet. Men en nærmere analyse af regnskaberne giver også grundlag for den opfattelse, at når tidsskriftet i løbet af 1960'erne opbrugte sin solide formue på 3-4 gange årsbudgettet og endte i gæld, skyldtes det de relativt faldende tilskud udefra. I slutningen af 1950'erne dækkede tilskud fra Undervis-

ningsministeriet og private fonde således ofte mindst $\frac{2}{3}$ af trykningsudgifterne og tilførte næsten lige så mange midler som kontingent og salg. Så der var råd til rimelige honorarer til redaktion (og kasserer) og til forfatterhonorarer i størrelsesordenen $\frac{1}{4}$ af trykningsudgifterne – uden at man tog af formuen.

Med Ellehøjs kraftige ekspansion forrykkedes disse tal. Støtten fra ministeriet og fondene kunne slet ikke følge med de øgede og inflationsbestemte tryknings- og distributionsudgifter og udgjorde f.eks. i 1968 kun $\frac{1}{4}$ af kontingent og salg. Og egenindtægterne kunne trods kontingentforhøjelser i flere omgange fra 12 kr. før 1962 til 75 kr. i 1973 ikke hindre en udhuling af formuen – som også inflationen bidrog væsentligt til – så den allerede i 1967 kun udgjorde et halvt års budget og i 1970'erne forsvandt helt, når man anlægger en netto-betragtning.

Endnu værre blev det, da de regelmæssige tilskud ophørte i 1970'erne, hvor der kun i enkelte år ydedes engangstilskud fra det nye forskningsråd. Tidsskriftet blev henvist til at klare sig selv med løbende indtægter, indtil 1982, da næsten årlige tilskud fra forskningsrådet kom igen, men nu i størrelsesordenen $\frac{1}{5}$ af indtægterne fra kontingent og salg.

Bestyrelsens svar blev dels løbende at hæve abonnementsprisen så højt man turde, dels at skære i udgifterne – gradvis forsvandt redaktør- og forfatterhonorarer – og endelig bad kassereren jævnlige redaktørerne om at holde igen, udskyde stof eller slå hæfter sammen. Som det fremgår af bestyrelsesprotokollen, var det imidlertid karakteristisk, at nok var man urolig for økonomien, men man kunne dog oftest enes om den optimistiske indstilling, at det jo egentlig gik meget godt fundamentalt set. Der var blot nogle akutte

overgangs- og likviditetsproblemer, på grund af restancer, fordi kontingentet ikke var blevet forhøjet i tide, eller fordi sidste hæfte havde været lidt større og dyrere end ventet. Men på længere sigt måtte et tidsskrift med så stort et oplag være en sund virksomhed.

Bestyrelsen begyndte først at hale i tøjlerne omkring 1970 – Ellehøj kunne være svær at sige nej til. Nu kunne man dog se, at formuen var brugt, og man besluttede, at der kun var råd til at udsende eet hæfte på 300 sider i 1971, medmindre man fik støtte udefra. Temmelig uanfægtet drøftede man dog ved samme møde, om man ikke skulle forhøje honorarerne til det normerede. Efter at Ellehøj så havde sendt tre hæfter på gaden i 1971 med ialt næsten 800 sider, konstaterede bestyrelsen, at man næste år måtte holde igen – og det gjorde man da også endelig, for en kortere periode. Bestyrelsen overvejede sågar også at indhente tryktilbud fra et andet trykkeri, men som sædvanlig holdt man fast ved Bianco Luno, som havde trykt Historisk Tidsskrift siden 1840.

Medens kassereren igen i 1974 havde lydt optimistisk, udtalte han i 1975 dramatisk, at regnskabet ikke gav noget realistisk billede af den fortvivlede økonomiske situation. Ikke blot var formuen nu brugt, reelt var man også i gæld til trykkeriet.

Også på bestyrelsesmøderne i 1980'erne spillede økonomien en vigtig rolle. I 1979 havde man opgivet ekstravagancer som navneregister, og samtidig havde man inddraget de sidste, beskedne forfatterhonorarer. Men i 1981 var den helt gal, og kassereren mente, at man manglede 150.000 kr. – hvilket dog ikke hindrede samme kasserer i at foreslå genoptryk af Historisk Tidsskrift helt tilbage til 1840. Og i 1982 viste det sig, at man først kunne

udsende andet hæfte fra 1981, når man var nået lidt hen på foråret, og medlemmerne havde betalt kontingent for næste år.

I tilbageblik kan man nok undre sig lidt over, at bestyrelsen – som talte en række fremtrædende økonomiske historikere – ikke var i stand til at sikre en bedre sammenhæng mellem indtægter og udgifter. Men dels var økonomien ikke så gennemskuelig – man havde en urealiseret formue i form af gamle hæfter, der var trykt i alt for optimistiske oplag, og foreningens bogudgivelser var ofte længe undervejs og vanskelige at kalkulere – dels følte man vel et fællesskab om hovedopgaven, at udsende tidsskriftet og gøre det så godt som muligt. Endelig regnede man utvivlsomt med, at det nok gik altsammen. Tidsskriftet var jo ikke noget man levede af, og højere magter ville sikkert holde hånden over et så centralt nationalt tidsskrift.

Den nye redaktion, der tiltrådte i 1974 havde følgelig ikke nogen stærk økonomisk basis for sit virke, men man ville naturligvis helst producere sig ud af krisen. Det fik redaktionen dog kun lov til i en stop-and-go politik, der jo også var karakteristisk for samtidens økonomiske politik på nationalt plan. Betraget under et øgede den nye redaktion tidsskriftets omfang til knap 500 sider pr. år og tekstmassen pr. side steg yderligere med 15-20% i forhold til Ellehøjs. Men der blev unægtelig betydelig forskel på de enkelte hæfter og årgange, som de tålmodige abonnenter modtog. Der måtte kun udsendes eet hæfte i 1974, 1976 og 1977, og meget stof derfor udskydes – til ærgrelse for redaktion, forfattere og læsere og til demoralisering af anmelderne, hvis uefterrettelighed ellers var genstand for hyppige jeremiader på bestyrelsesmøderne. I 1978, hvor SHF gav et engangsbetrag, og i

1980 satte redaktionen så fuld fart på med årgange på over 600 sider, medens 1979 og 1981 blev holdt nede under de 500. Det samme gjaldt i 1982, så da den nye redaktion, Esben Albrechtsen og Hans Kirchhoff, skulle tage helt over i 1983, var der igen kun råd til et enkelt hæfte.

I november 1970 havde Ellehøj erklæret sig villig til at fortsætte som redaktør indtil tidsskriftets 12. række var udgivet, og det gentog han i december 1972, hvor han samtidig kunne meddele, at Inga Floto og E. Ladewig Petersen derpå ville overtage redaktionen. I november 1973 valgtes så Ladewig som redaktør, Inga Floto indtrådte først formelt fra november 1974, da hun overtog Povl Bagges plads i bestyrelsen – sikkert ikke ukært for nogen af parterne.

Hvorfor blev de udpeget, og hvorfor accepterede de? Ladewigs tilknytning strakte sig allerede langt tilbage. I 1950'erne havde han været medarbejder ved tidsskriftet i rollen som ansvarlig for personregistret, og fra sommeren 1968 havde han sammen med Ole Karup Pedersen bistået med redaktionen af *Nyt fra historisk videnskab*, som i Ellehøjs tid var ekspanderet kraftigt. Medlem af bestyrelsen var han blevet i 1967 som efterfølger for Bøggild-Andersen, der indtil da havde været den eneste repræsentant for verden uden for København – en rolle der nu kunne spilles af Ladewig, som var på vej til Odense. Han var en af tidsskriftets flittigste bidragydere med 6 artikler, de første fra 1956, og et utal af større og mindre anmeldelser bag sig. Han dækkede et bredt felt i den ældre historie, både dansk og international. Sandsynligvis har den mest nærliggende alternative mulighed været Niels Steensgaard, der havde efterfulgt Astrid Friis i bestyrelsen i 1965, men han

var først lige blevet færdig med sin disputats og fortsatte som kasserer.

Med samtidshistoriens stigende vægt var det naturligt at se sig om efter en forsker i det 20. århundredes historie, og her var Inga Floto et oplagt valg. Hun havde bidraget med spændende artikler og havde netop forsvaret en internationalt anerkendt disputats om amerikansk udenrigspolitik og Versailles-konferencen, og så havde hun på et historikermøde i Odense udtalt, at hun *elskede* Historisk Tidsskrift.

De to nye redaktører fik det praktiske problem, at tidsskriftet periodevis skulle redigeres tværs over Storebælt, men fra deres egen forskning var de vant til store afstande og lange forløb og vanskelige beslutningssituationer. Begge var optaget af international forskning, fransk Annales-skole og de store debatter i tysk og amerikansk samtidshistorie, den ene hældede mest til økonomisk-social historie, den anden til politisk, men samtidig var de meget bredt orienterede, supplerede hinanden i dækningen af traditionelle perioder, og delte interessen for historiografi, metode og teori med overgang til idéhistorien.

Da Inga Floto og Ladewig overtog boet i 1974 var udsigterne som nævnt lidt blandede. Et stort oplag og mange potentielle abonnenter i kraft af den store stigning i studentertilgang og kandidatproduktion, et stort sidetal at udfylde og mange unge forskere til at skrive, og et voksende underskud og ingen formue at spise af eller offentlige tilskud at lukrere på. Det gav nogle startvanskeligheder. Deres første årgang kom kun til at bestå af et enkelt hæfte, som kom sent. Til gengæld kunne de chokere abonnenterne med et nyt design, skabt af Inga Flotos nabo fra Jyllinge, der fangede blikket og umuliggjorde

indholdsfortegnelse på bagsiden. Man så straks, at de ville anlægge en ny linie. Men medens omslaget domineredes af Tordenskjold, Stauning, Grundtvig, Knud Rasmussen og Christian IV, blev det historiografi, teori og metode, der blev det nye i indholdet.

Denne side af faget blev den nye redaktions kendemærke. Allerede i 1968 havde Ellehøj foreslået, at man indførte en ny rubrik, Teori og metode, og det var denne nyskabelse, som nu ekspanderede. Der havde naturligvis også tidligere i tidsskriftets historie været indlæg med metodisk indhold, men der var langt mellem de egentlig artikler, faktisk havde den sidste mindeværdige været Povl Bagges om historieforskningens videnskabelige karakter fra 1941. I Ellehøjs tid blev det dog kun til to, Bagges om historien og de andre samfundsvidenskaber fra 1969 og Niels Finn Christiansens om marxistisk historieopfattelse fra 1972. Nu vrimlede bidragene frem fra redaktørerne selv – de skrev begge om Arup og hans tid, Inga Floto også om traditionskritik og den dokumentariske roman – og folk som Jens Chr. Manniche, Bernard Eric Jensen, Jørgen Schoubye og Henrik S. Nissen bidrog med diskussion og præsentation af den internationale debat.

Også oversigterne over debattemner i den internationale historieforskning blev flere. Forskellige faser i tysk udenrigspolitik, amerikansk konsensus-debat, international økonomi omkring 1600, Bismarcks rolle, japansk historie, italiensk renaissance, den liberale tradition i USA, amerikansk socialisme og McCarthyisme og international heksetrosforskning og antislaveøkonomi blev behandlet ved siden af oversigter over danske og nordiske emner – og afspejlede redaktørernes interesseområder og deres elevers projekter.

Ser man på de øvrige artikler i de 8 årgange, Inga Floto og Ladewig redigerede, er der naturligvis tale om stor spredning, både kronologisk, geografisk og tematisk. Alligevel kan man måske spore redaktørernes præg. I forhold til tidligere og senere redaktioner er der færre artikler om traditionelle emner som Sønderjylland, dansk middelalder og vikingetid, og delvis det 19. århundredes historie. Mere overraskende er det nok, at Ladewigs egne felter, landbrugs-, handels- og socialhistorie er relativt svagt repræsenterede, ligesom også kulturhistorien. Samtidshistorien er især til stede for den udenlandske historie vedkommende, medens der ikke er mange spor af bidrag fra de generaliserende samfundsvidenskaber og kun få bidrag repræsenterer marxistiske opfattelser.

For at give et indtryk af artiklerne – og med risiko for at fornærme mange ikke-nævnte forfattere – skal nogle titler trækkes frem. Fra Middelalderen Isig og Kjær Sørensens studier i Kong Valdemars Jordebog, Per Raslows og Tage E. Christiansens i Roskildebispens og Esben Albrechtsens om den holstenske adels indvandring. Fra 16.-18. århundrede Mikael Venges Chr. II-studier, Frede P. Jensens arbejder om Frederik II og dansk udenrigspolitik, Steffen Heibergs og Leon Jespersens om Chr. IV-tidens administration, økonomi og politik og Jørgen H. Andersens og Peder Enevoldsens om landbruget og forholdet mellem konge og adel. Fra det 19. århundrede bl.a. artikler af Carsten Staur, Karsten Thorborg og Jørgen Sevaldsen om Munch, Hørup og Pingel. Og fra det 20. århundrede Bent Jensens opgør med myterne om Påskekrisen og Ruslandspolitikken og Hans Kirchhoffs med Socialdemokratiet under besættelsen. Fra Verdenshistorien kan

nævnes Kristof Glamanns synspunkter på ædelmetalstrømme og verdenshandel, Niels Steensgaards på universalhistorie og Antoni Mączaks gennemgang af penge og samfund i Polen-Lithauen. Eksempler på den grundige analyse, ofte på grundlag af hidtil uudnyttet materiale, men også ofte med ansatser til nye opfattelser og synteser.

At give et indtryk af tidsskriftets anmeldelser er ikke let, men den videnskabelige diskussion og afprøvningen af nye hypoteser er jo netop ofte sket i anmeldelsesform. Her fortsatte Ladewig og Inga Floto traditionen med et ganske stort antal anmeldere, så ikke blot fagets fremtrædende skikkelser, men også mange unge forskere fik mulighed for at præge vurderingerne – og måske provokere til en af de i øvrigt sjældne polemikker.

Mest fik yngre forskere dog chancen for at formidle faglige nyheder – og afprøve deres talent for at skrive koncentreret – i de mange kortere anmeldelser. Ellehøj havde grundlagt denne kategori, men under de nye redaktører svulmede den op, så den trods de små typer dækkede en væsentlig del af hæfternes sider. Historisk Tidsskrift forsøgte at følge de store amerikanske, engelske og tyske tidsskrifter og anmelde bredt.

Hvis man skal forsøge at rekonstruere den situation, redaktionen befandt sig i ved midten af 1970'erne, vil det være naturligt dels at se på tidsskriftets konkurrencesituation, dels på redaktionens muligheder for – og risici ved – at lægge en faglig linie.

Konkurrencen kom fra to sider, de to andre landsdækkende og relativt brede tidsskrifter, Historie og Fortid og Nutid, og fra de mange special- og disciplin- og holdningsprægede tidsskrifter, der i disse

år skabtes eller styrkedes. På Historie regerede længe Vagn Dybdahl fra Erhvervsarkivet, men med et system af medvirken- de i redaktionen, der gav plads til folk som H.P. Clausen, Troels Fink og Tage Kaar- sted. Det var stærke navne fra udforskning- en af Danmarks-historien efter 1864, som gav en naturlig førerstilling her. Men på andre områder stod Historie lidt svage- re. Omfanget var med ca. 270 sider pr. år- gang i 1970erne noget mindre – det steg dog til ca. 360 sider i 1980erne, da Ib Gejl havde afløst Dybdahl – og det gav kun mulighed for færre og lidt mindre artikler og kortere anmeldelser. Til gengæld an- meldtes flere danske udgivelser. Et andet problem for Historie var, at de århusian- ske universitetshistorikere af venstreori- enteret observans skabte deres eget tids- skrift, Den jyske Historiker, hvorved det voksende århusianske universitets- og studentermiljø deltes og derfor næppe gav så stærk en oplagsfremgang.

En tilsvarende udvikling var der også tendens til øst for Storebælt med det ros- kildensiske tidsskrift Historievidenskab og det københavnske Kritiske historikere, begge af marxistisk observans. Ingen af disse gjorde formentlig noget stort indhug i Historisk Tidsskrifts oplag i 1970erne, og de holdt ikke så længe, men de fjernede nok nogle potentielle bidragydere og en mulig debat fra de gamle tidsskrifter.

Endelig var der Fortid og Nutid, der vel havde en overvejende lokalhistorisk for- pligtelse, men som i perioder også funge- rede som et nationalhistorisk tidsskrift, bl.a. med spændende artikler om landbo- historie i Claus Bjørns redaktørtid (1975- 1985).

Disciplintidsskrifterne og årbøgerne var i deres sigte ikke direkte konkurren- ter, men alligevel kæmpede man dels om læsernes tidsskriftbudget, dels om de ba-

nebrydende artikler. Med den voksende fagspecialisering øgedes risikoen for, at faget atomiseredes, at man drev den er- slevske traditions tilbøjelighed til enkelt- analysen af et stadig mere begrænset felt så vidt, at det blev umuligt for fagfæller at debattere og blot følge med, endsige ska- be synteser på grundlag af kendskab til de indvundne resultater på alle områder.

For redaktionen må spørgsmålet have været, om man skulle forsøge at bringe smagsprøver på og oversigter om alle fa- gets mange dele, eller om man skulle give op over for mangfoldigheden, tage hvad der kom af sig selv fra specialområderne, hvis det blot skønnedes at have nogen na- tionalhistorisk relevans, og så koncentre sig om det traditionelle hovedemne, den nationale politiske historie. Fordelen herved ville være, at man lettere kunne opretholde et relevanskriterium og en en- hed i traditionens videreførelse, risikoen at man gik glip af nye spændende vækst- områder, der hver havde deres forskere og læsere.

At dømme efter tidsskriftets indhold, stræbte redaktionen efter en vis åbenhed over for nye strømninger – og ikke blot dem der gik mod teori, metode og histori- ografi. Men Historisk Tidsskrift blev ikke stedet, hvor væksten i arbejderhistorie, skolehistorie, mentalitetshistorie eller in- dustrihistorie og alle de andre disciplinh- istorier dokumenteres klarest, hverken i artikler eller i anmeldelser, og tendensen til marxistisk skoledannelse – der var et så karakteristisk træk i 1970ernes yngre historikermiljø – er også kun momentvis afspejlet. Selv om den vigtigste forkla- ring på denne mangel nok er, at de skri- vende folk fra skoler og discipliner ikke havde lyst eller vilje til at figurere i Histo- risk Tidsskrift, så kan man næppe frigøre sig fra en fornemmelse af, at redaktionen

heller ikke gjorde så meget for at tiltrække dem.

På andre områder var redaktionen mere udfarende og oplejede talenter eller opfordrede kolleger til at skrive. Så i den forstand foregik der en begrænset styring af tidsskriftets profil, en styring der dog ikke sjældent kom til kort over for de efterspurgte medarbejderes tilbøjelighed til at undslå sig eller udskyde afleveringen af deres artikler og anmeldelser. Måske kan man derfor alligevel antage, at der lå ikke blot en stærk faglig kvalitetssans, men også visse relevanskriterier til grund for redaktionens politik. På nogle punkter gik man mod sin tid og afstod fra at følge modebevægelser, måske af frygt for, at de især førte til tilbageskridt i den historiske erkendelse. På andre, ikke mindst de teoretiske og historiografiske, satsede man på, at en fornyelse var nødvendig – eller i hvert fald en besindelse på traditionens kvalitet.

Et nationalt historisk tidsskrift med mange generationer bag sig vil naturligt anlægge en lidt konservativ holdning. Traditionen kan tages op til vurdering, men den skal ikke forkastes uden videre. Nye tendenser skal afprøves med passende kritisk sans. Hvis sådanne forestillinger er udgangspunktet, er det vanskeligt at blive skoledannende, hvis dette begreb indebærer, at man især afgrænser sig fra konkurrerende kræfter. Og det er ikke så let at være revolutionerende, hvis traditionen ikke skal forkastes. Til gengæld kan man skabe rammer omkring dialog og konsensus, og man kan støtte den langsomme, måske næsten krybende, proces, hvor ny indsigt gradvis lægges til forgængernes – hvor man ikke blot står

på deres skuldre for at sparke dem i nakken, men faktisk ønsker at skue videre.

Med det korte perspektiv, der endnu er til 1970'erne, er det naturligvis ganske vanskeligt at vurdere resultaterne af en tidsskriftredaktions indsats. Der blev trykt mange sider, der blev solgt mange eksemplarer, tidsskriftet overlevede på et højt professionelt niveau, i en tid hvor konkurrencen var stigende, og opsplittningen politisk og fagligt var større end tidligere. Det blev ikke skoledannende – medmindre der set udefra faktisk er en dansk national historikerskole – snarere samlende; det blev næppe nybrydende, men bragte dog mange nye forskningsresultater, der antagelig vil blive stående en rum tid. Dets mest iøjnefaldende indsats, den kraftige opblomstring af historiografi, teori og metode, har ikke sat sig så mange spor i 1980'erne og 1990'erne, måske fordi en del af emnerne nu opfattes som uddebatteret, måske fordi de ikke længere føles så væsentlige. Men debatten i 1970'erne var nok alligevel nødvendig, først og fremmest til afklaring af traditionen og til selvbesindelse for historikerne i forhold til de andre samfunds- og humanioravidenskaber, men også for at skabe en dialog inden for faget mellem de fremvoksende skoledannelser og discipliner.

Det er derfor næppe helt forkert at se Inga Floto og Ladewigs redaktørtid som en periode, hvor Historisk Tidsskrift ikke blot stabiliserede sig på det niveau og med den modernisering, som Svend Ellehøj havde indledt i 1960'erne, men også formåede trods en vanskeligere økonomisk og faglig situation at forene fornyelse og tradition, så det bevarede sin centrale position i den danske historikerverden.

Hvad vil vi med historien?

Uvidenskabelige betragtninger over fagets udvikling og rolle

Af Knud J.V. Jespersen

»... historien er altid en opfindelse, den er et eventyr bygget over nogle spor.«

(Peter Høeg, *Forestilling om det tyvende århundrede* (1988), s. 144).

Historie, historie og historie

Om I. C. Christensen går der en anekdote – ja, faktisk går der jo mange. Men én af dem går ud på, at han engang af en politisk ven blev kraftigt opfordret til i tide at nedskrive sine erindringer – om ikke andet så »for historiens skyld«, som vennen sagde. I. C. Christensen afviste imidlertid den velmente opfordring og føjede følgende bemærkning til: »Historien klarer sig nok endda!«

Jeg kom til at tænke på denne karakteristiske I. C. Christensen-replik, som nærmest er blevet bevinget, da jeg efter en del overvejelser omsider bestemte mig for at lade følgende essayistiske betragtninger være mit bidrag til hyldesten af dette festskrifts modtager. Vi er jo mange, som i tidens løb har fået den første indføring i vort fags metodiske og teoretiske finurligheder under Ladewigs kyndige og tålmodige vejledning. Enkelte – deriblandt undertegnede – har desuden haft det held senere på kollegial basis at kunne nyde fordel af hans store viden om disse materier.

Mange dybtborende afhandlinger fra Ladewigs hånd om fagets metodiske og teoretiske aspekter vidner klart om hans

ufortrødne optagethed af sådanne spørgsmål. Trods varierende temavalg kredser de alle i sidste ende om samme grundlæggende spørgsmål: Hvad skal vi med historien? Hvordan har historien det egentlig? – Som forsigtig videnskabsmand afholder Ladewig sig imidlertid som regel fra at stille og besvare sådanne spørgsmål så direkte, som det her er gjort; men de er ikke desto mindre hele tiden til stede i denne del af hans arbejder som en konstant udfordring til den måske mindre tilbageholdende læser.

Til sidstnævnte kategori hører jeg, og det er just grunden til, at jeg her vover at tage et lille hjørne af denne udfordring op og ventilere et par uvidenskabelige betragtninger over fagets rolle og udvikling. På dette punkt var det så, at I. C. Christensens bemærkning meldte sig som en slags svar på, hvordan historien har det. Strengt taget kunne man jo – som han – indskrænke sig til konstateringen af, at historien såmænd nok skal klare sig, for det skal den nemlig nok.

Trods bemærkningens indbyggede optimisme er en sådan summarisk karakteristik imidlertid temmelig intetsigende og derfor også inderligt uinteressant – undtagen som udgangspunkt for en konstate-

ring af ordet histories flertydighed. Denne er netop grunden til, at det slet ikke går at besvare et spørgsmål til historiens befindende bare med et »Tak, godt!« eller »Tak, skidt!« – Vi bruger som bekendt ordet i mindst tre forskellige betydninger.

Det betyder for det første selve fortiden som realitet – som forskningsobjekt. Det er i denne betydning, vi bruger ordet, når vi f. eks. taler om »historiens gang«. Historien i denne betydning af ordet udmærker sig i øvrigt ved at være ikke-eksisterende – fortiden er lige så uhjælpelig og endegyldigt borte, som den sne der faldt i fjor. Den har blot efterladt sig nogle spor, nogle kilder, som vi kan iagttage.

For det andet bruger vi ordet historie om den viden, vi har om fortiden, således som denne er etableret af historikerne og offentliggjort i form af bøger, tidsskriftartikler, foredrag osv. Dette er vel den gængse betydning af ordet, og det er i den mening, vi bruger det, når vi taler om, at vi af historien kan lære dit og dat.

For det tredje betegner ordet historie naturligvis en akademisk disciplin – nogle ville kalde det en videnskab – et fag, som doceres på universiteter og i skoler. Det er i denne betydning, vi bruger ordet, når vi bekymret taler om, at historie har for lille plads i skolens læseplaner.

Fortiden *er* fortid og derfor ikke-eksisterende. Man kunne derfor godt – hvis man vil sætte sagen på spidsen – sige, at en historiker i virkeligheden er en person, som har gjort det til sit levebrød at studere en genstand, som slet ikke er der, men kun kan iagttages gennem de spor (kilder), som genstanden (fortiden) har efterladt os.

Deri minder den historiske videnskab vel en lille smule om atomfysikken, hvis genstandsområde jo heller ikke er til at iagttage direkte, men må studeres ved

hjælp af indirekte metoder. Nu er det formentlig sådan, at kernefysiske fænomener optræder, hvad enten der findes kernefysikere eller ej. Det gælder ikke for historien. Den findes ikke uafhængigt af historikerne. Fortiden eksisterer ikke, og vore forestillinger om den skyldes udelukkende historikerne i dette ords videste betydning. Det er denne intime samhörighed mellem genstand og fortolker, som bragte en af Annales-skolens fædre, Lucien Febvre til med en lidt tilspidset formulering af fastslå, at der ikke findes nogen historie, kun historikere.

Derfor kunne man egentlig med god ret omformulere emnet for dette essay til: »Hvad skal vi med historikerne?« i stedet for den i overskriften valgte formulering. Og det er faktisk lige præcis det, jeg vil gøre. Taler man nemlig om historie i betydningen fortiden og spørger, hvad vi skal med den, er spørgsmålet på det nærmeste meningsløst. Fortiden *er* gennemlevet og blevet ikke-eksisterende, og den skal derfor – som I. C. Christensen sagde – nok klare sig. Det er derfor heller ikke historie i denne betydning, som her skal drøftes. Det er derimod mit ærinde at anstille nogle overvejelser over historikernes funktion som bindeled mellem den tilbagelagte fortid og vor viden om denne, samt over de synspunkter der ligger til grund for uddannelsen af historikere. På denne led skulle det være muligt at bidrage til et nødtørftigt signalement af historiens nuværende helbredstilstand.

Den legitimerende og belærende historie

Det kan måske være rimeligt straks at fastslå det selvfølgeligelige, at spørgsmålet *ikke* er, om vi skal have en historie eller ej. Det skal vi nemlig alene af den grund,

at vi i modsætning til andre væsener så at sige er født med en historisk bevidsthed, og at civiliserede samfund netop udmærker sig ved at beherske kommunikationsformer – som f. eks. det skrevne ord – der rækker fra slægtled til slægtled, og som muliggør, at ét slægtleds viden og erfaringer kan videregives til og videreudvikles af følgende eller langt senere generationer. Ethvert menneske og ethvert civiliseret samfund modtager, bearbejder og viderefører derfor altid en historisk arv, som vi ikke kan unddrage os, men må forsøge at forvalte bedst muligt. Den historiske bevidsthed er med andre ord et helt nødvendigt aspekt af vor nutid, og har man ikke en historie, må man se at skaffe sig én – jævnfør, at firmaer og foreninger ofte fejrer deres runde jubilæer ved udsendelse af kostbare jubilæumsskrifter, og at politiske partier gerne betaler i dyre domme for at få udarbejdet partihistorier.

For en historiker ligger det lige for at nærme sig spørgsmålet om historiens funktion ved først at kaste et blik på, hvordan tidligere generationer har forholdt sig til historieskrivningens nytteværdi eller funktion – hvad de betragtede som god og nyttig historie. Eftersom vi er en del af den vestlige civilisation, er det rimeligt at lade dette tilbageblik gå tilbage til renessancen, hvor der for første gang udskilte sig en rent verdslig historieskrivning af middelalderens kirkelige.

I løbet af 15-1600-tallene fik Europa en helt ny politisk geografi, i takt med at middelalderens kristne enhedssystem afløstes af en stribe verdslige magtstater. Magthaverne i disse nye statsdannelse sad til at begynde med slet ikke sikkert på magten, og de betragtede det derfor først og fremmest som historieskrivningens opgave at levere en historisk legitimation for de siddende regimer. Opgaven for re-

næssancens historikere blev da først og fremmest at fremstille deres lands eller deres fyrstehus' historie på en sådan måde, at dette mål blev opfyldt. Arild Huitfeldts Danmarkskrønike fra slutningen af 1500-tallet – og for så vidt også Niels Slanges arbejder i enevældens etableringsfase – er gode eksempler på en sådan pragmatisk, legitimerende historieskrivning. – I denne det europæiske statsystems etableringsfase havde nyttig historieskrivning altså først og fremmest en legitimerende funktion, alt andet var unyttigt og tåltet derfor ikke.

Går vi derimod frem til midten af 1700-tallet, da de absolutistiske regimer rundt omkring i Europa følte sig sikre i sadlen, var behovet for systemlegitimering ikke mere så udtalt. Derfor tabte denne funktion gradvis betydning. Det 18. århundrede kaldes jo imidlertid også for fornuftens århundrede eller oplysningstiden, præget som det var af en næsten ubegrænset tro på den menneskelige fornufts muligheder for at skabe en bedre og mere overskuelig verden.

I historieskrivningen ytrede denne opfattelse sig ved en fast tro på, at alt i historien kunne forklares ved fornuftens hjælp alene. Og historikernes opgave blev nu at fremstille historien på en måde, som kunne belære, oplyse og opdrage – med andre ord, kunne bidrage til at videreudvikle den menneskelige fornuft. Hvordan kunne dette nu bedst gøres? Jo, det kunne bl. a. ske ved at fremholde det gode eksempel til efterfølgelse. Oplysningstidens historieskrivning blev derfor først og fremmest eksemplificerende og eksemplarisk – en beskrivelse af »store og gode gerninger«, egnet til efterfølgelse. Et godt eksempel på denne genre er naturligvis Ove Mallings lærebog i Danmarkshistorie for latinskolerne fra 1777,

Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere. – Historien skulle bruges til opdragelse og belæring.

Prisen for denne stærke nytteorientering var, at historikerne mistede fornemmelsen af sammenhæng i det historiske forløb – det der talte, var jo det gode eksempel. Historien blev derved atomiseret og dermed gjort temmelig interesseløs – bortset fra et ganske snævert anvendelsesaspekt, det belærende. Gradvis mistede historikerne også evnen til at prioritere deres stof, evnen til at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt. Alt var jo sådan set lige godt – eller lige skidt – når det bare kunne tillægges en belærende funktion.

De guddommelige spor og kravet om objektivitet

Reaktionen på denne temmelig indsnævrede opfattelse af historien og dens nytte meldte sig med romantikken, som i sin tyske udgave kom her til landet i begyndelsen af 1800-tallet. Grundtvigs engagerede nationale historieskrivning og Oehlenschlägers kraftfulde heltedigtning var produkter af denne nye åndsretning.

Kort udtrykt var romantikkens bærende idé tanken om den besjælede natur. Naturens sjæl – eller Gud – fandt udtryk i alle ting, fra de mest primitive til de højest udviklede, og derfor eksisterede der en dyb indre sammenhæng i alt, også mellem mennesker og den omgivende natur. Men klare og rene kom denne besjæling til udtryk hos det højeste af alle væsener, mennesket, i dets ideer og handlinger. Derfor, mente romantikerne, ville et nøje og samvittighedsfuldt studium af menneskeslægtens historie også åbne helt nye muligheder for erkendelse af selve det guddommelige væsen, dets vilje og

plan. Det ville åbne mulighed for at spore Guds gang gennem historien, for nu at citere Leopold von Ranke's berømte bemærkning.

Med et sådant udgangspunkt fik det historiske studium helt ny og vidtrækkende betydning. Studiet af historie blev pludselig en dybt alvorlig sag. Hvor man i oplysningstiden næsten udelukkende havde tillagt det en belærende funktion, som havde til formål at uddanne den menneskelige fornuft, blev det fra begyndelsen af det 19. århundrede et vigtigt redskab til erkendelse af forhold uden for mennesket selv – af selve tilværelsens inderste mening, af Guds vilje.

Der var imidlertid to betingelser for, at en sådan erkendelse kunne lykkes. For det første måtte historikerne lægge afgørende vægt på sammenhængen mellem fænomenerne og på kortlægning af de lange udviklingslinier i det historiske forløb – det var trods alt først og fremmest her, den guddommelige plan måtte formodes at komme til udtryk. For det andet måtte historikeren naturligvis være helt sikker på sine kilders ægthed. Falske kilder ville uundgåeligt forvrænge erkendelsen af verdensordenen. Det er derfor ikke spor tilfældigt, at den systematiske kildekritik, som vi i dag betragter som et helt nødvendigt led i den historiske erkendelsesproces, netop blev udviklet under romantikken, først og fremmest af Leopold von Ranke, der også formulerede det som historikerens hovedopgave at finde ud af »wie es eigentlich gewesen«. – Kravene om sammenhæng og systematisk kildekritik er vort vigtigste arvegods fra romantikken.

Sidstnævnte krav kom herhjemme for alvor i forgrunden i forbindelse med det såkaldte kritiske gennembrud i historieforskningen i slutningen af forrige århun-

drede, da Kristian Erslev og kredsen af unge historikere omkring ham indførte den systematiske kildekritik som særlig disciplin i det historiske studium ved universitetet. Siden da har det været den professionelle historikers fornemste kendetegn, at han beherskede og benyttede denne teknik i sit forskningsarbejde.

Gennembruddets mænd var stærkt fascinerede af de vældige muligheder for eksakt arbejdsmetode og sikker kildebestemmelse, der åbnedes med den nye teknik. Deres mål var ved hjælp af denne at nå frem til den endegyldige historiske sandhed, for samtidig var de stærkt påvirkede af den positivistiske filosofi, som ville begrænse erkendelsen udelukkende til konstaterbare fakta og samtidig afviste brugen af uverificerede forhåndsteorier som egnet erkendelsesredskab. Deres store – og måske endda væsentligste – indsats bestod derfor i en voldsom oprydning i kildematerialet – udskillelse af »ægte« kilder fra »uægte« – og rekonstruktion af begrænsede historiske forløb på det således sanerede grundlag.

P. Munch – senere fremtrædende politiker – var elev af denne skole. Om ham fortælles der en anekdote, som ganske træffende illustrerer den kritiske skoles strenge empiriske krav. Han var engang på besøg i sin langlandske valgkreds. Vælgerforeningens formand havde hentet ham ved færgen, og da de kørte af sted i den åbne hestevogn, fik de øje på en flok nyklippede får inde på en mark. P. Munch var af natur ikke meget talende, så for at bryde den noget trykkende tavshed pegede hans mere snakkesalige vært i retning af fårene og sagde: »Nå, Lars Jensen har nok fået klippet sine får!« – Hvortil P. Munch – efter at have kastet et blik i retning af fårene – blot tørt bemærkede: »Ja, i hvert fald på den side, der vender ind

mod os!« – Denne lille ordveksling illustrerer på udmærket vis, til hvilke yderligheder det kritiske gennembruds mænd gik i deres skepsis, og hvor strengt de fulgte sig forpligtede på udelukkende at holde sig til deres egne ægte iagttagelser.

De og deres elever udgør tilsammen det, som passende er blevet kaldt den radikale historikertradition. Den kan siges at række helt frem til de ældre medlemmer af den nuværende historikergeneration. I betragtning af traditionens strenge objektivitetskrav er det ikke spor forunderligt, at den har haft umådeligt svært ved at frembringe en bred, folkelig historieskrivning, men for det meste har måttet overlade dette til f. eks. en Palle Lauring. Hele den videnskabelige skoling sigtede jo mod den dybtborende enkeltanalyse, mod objektivitet og nøgtern, veldokumenteret fremlæggelse i skarp analytisk form. Altsammen egnet til den skarpsindige, indforståede afhandling beregnet for fagfæller, men slet ikke brugeligt som udgangspunkt for en populært anlagt historieskrivning.

Elfenbenstårnet tur-retur

Det kritiske gennembrud har været af helt afgørende betydning for dansk historisk virksomhed i dette århundrede på godt og på ondt. – Godt i den forstand, at det betød et virkeligt nybrud i metoderne til historisk erkendelse. Men ondt på den måde, at det også medførte en ny, tidligere ukendt afstand mellem de professionelle historikere og deres egentlige publikum, den almindelige dannede læser.

Med bagklogskabens ufejlbarlige indsigt kan vi nu se, at denne afstand opstod, fordi historikerne i deres iver efter at videnskabeliggøre og perfektionere deres fag samtidig glemte kunsten at beskrive

historien i sammenhæng på en engageret og alment forståelig facon. Den positive arve og det ubønhørlige krav om objektivitet isolerede den professionelle historiker og gav ham et – ikke ufortjent – ry for at spærre sig inde i sit elfenbenstårn og overlade det grove arbejde – populariseringen – til andre. Denne arve trækkes vi endnu med.

Så vidt jeg kan se, har hovedproblemet for den radikale historikertraditions historikere været, at de kun i ringe grad gjorde sig egentlige overvejelser over, hvad de egentlig ville med al deres flittige forskningsvirksomhed – hvad skulle den bruges til? Traditionens fædre havde understreget, at det gjaldt om at drive objektiv – værdifri – historieforskning, at det drejede sig om at komme den historiske sandhed så nær som muligt. Hvad denne historiske sandhed så skulle bruges til – hvilke emner, der var væsentlige, og hvilke ikke – blev sjældent genstand for alvorlig overvejelse. Det vigtigste var jo trods alt selve sandheden, og når først den var fundet, skulle resten nok give sig selv.

Den afgørende krise i denne tradition opstod i årtierne efter 2. verdenskrig, efterhånden som det blev mere og mere klart, at »den historiske sandhed« er et yderst relativt begreb – et fantom – som har det med at tage skikkelse efter de spørgsmål, historikeren stiller til sit materiale, og at objektiv historieforskning derfor kun til en vis grænse er mulig. Denne værdirelativering rystede traditionen i dens grundvold, og fra dette tidspunkt begyndte dødsklodserne at ringe over den.

Efterhånden som man i løbet af tresserne og halvfjerdserne måtte erkende, at det var så som så med faghistorikernes såkaldte objektivitet, var hævvelse af en sådan ikke mere egnet til faglig legitimering. Man faldt derfor tilbage på at hæv-

de, at selv om resultaterne strengt taget ikke var objektive, så var selve den historiske metode det i det mindste. Historikerne begyndte derfor at legitimere deres fag ved at påstå, at det vigtigste ved at drive historisk forskning slet ikke var de resultater, forskningen frembragte, men selve forskningsprocessen. Den kritiske metode opdragede nemlig sine udøvere til at være kritiske og skeptiske – til ikke at tro på hvad som helst. Og det synspunkt fald jo godt i tråd med den almindelige samfundskritiske indstilling i disse tiår. Synspunktet stod ligefrem at læse i tidens målbeskrivelser for universitetsstudiet i historie.

Det må dog trods alt være temmelig oplagt, at en videnskab, som gør forskningsprocessen vigtigere end resultaterne, er kommet på galt spor. Og det er da også muligt at observere et ret markant skifte i udviklingen inden for den seneste halve snes år. Dette skifte har modtageren af dette festskrift en del af æren for – ja, i en vis forstand kan han endda siges at have foregrebet det. Kaster man nemlig et blik på den publikationsliste, som findes bagest i bogen, opdager man hurtigt, at langt hovedparten af Ladewigs skriftlige produktion – selv de mere specialiserede afhandlinger – helt tilbage fra tresserne faktisk er brikker i et større mønster – et helhedssyn – som kan sammenfattes under overskriften: Det moderne samfunds tilblivelse.

Allerede med den programmatisk afhandling om dansk adelig økonomi 1600 – 1660 fra 1965 var han med til at sætte dagsordenen for den senere intensive udforskning af de strukturbrud, som bragte Danmark ud af middelalderen og ind i den moderne tid. På samme måde har hans meget bevidste udnyttelse af international forsknings modeller og resultater

dannet skole – med det heldige resultat, at dansk historisk virksomhed gennem de senere tiår er blevet mærkbart mindre provinsiel og mere internationalt orienteret. Med stor prægnans kom hans blik for helheden og de større sammenhænge til udtryk i bidraget til universitetslærebogen i Danmarkshistorie 1980, hvori han tegnede konturerne af den fortolkning, som sidenhen kom til at danne grundlag for det resultatrige, synteseorienterede nordiske magtstatsprojekt. Samme sans for helheden finder man i hans righoldige bind af *Dansk social historie* – også fra 1980 – hvori der ikke blot formes en sammenhængende socialhistorisk syntese for perioden 1500 – 1700, men også præsenteres en reflekteret og gennearbejdet holdning til, hvad socialhistorie egentlig er for en størrelse. Karakteristisk nok lader Ladewig sig nemlig ikke nøje med den britiske historiker G. M. Trevelyans temmelig ubehjælpelige definition af socialhistorien – »history with politics left out« – men behandler den tværtimod som en integreret og perspektivskabende del af den samlede historie.

I tilbageblik kan man således konstatere, at Ladewigs faglige indsats gennem alle årene har været båret af et helhedssyn, hvis rækkevidde og konsistens var og er temmelig enestående. Skønt opvokset og uddannet i den radikale historikertradition har han derfor sin betydelige andel i det traditionsbrud, som i disse år finder sted. Denne udvikling kan i en vis forstand godt sammenlignes med det traditionsbrud, som fandt sted, da den tyske romantik omkring 1800 fortrængte oplysningstidens historietradition. – Metodefikseringen og forestillingen om at kunne nå frem til en objektiv historisk sandhed er i dag ikke nær så udpræget som tidligere. I stedet kan man konstatere stærkt øget opmærk-

somhed omkring kravet til sammenhæng, om evnen til syntesedannelse og om blik for de lange udviklingslinier – kort sagt lige præcis den del af romantikkens arv, som den radikale historikertradition ikke havde dyrket og videreudviklet.

Dermed er historikeren omsider på vej tilbage til det, der efter min opfattelse bør være hans egentlige *métier*, nemlig at skabe sammenhæng og mening i vor spredte og ofte modsigelsesfyldte viden om fortiden og sætte nutiden i et rimeligt perspektiv ved at anbringe vigtige nutidige udviklingstendenser i en historisk forståelsesramme. Og dermed er han atter parat til at indtage en meningsfyldt og vigtig funktion i vort samfund, nemlig at fungere som samfundets selektive hukommelse og på denne måde bidrage til den åndelige spændstighed, som er en nødvendig forudsætning for korrekt vurdering og hensigtsmæssig løsning af aktuelle problemer. – Man kunne såmænd godt kalde det en form for nyromantisk bevægelse; under alle omstændigheder betegner udviklingen en velkommen frigørelse fra den radikale historikertradition, hvis positivistiske arv endte med at fastlåse historikerne i en for faget ødelæggende rolle som bedreviddende metodefetichister.

Lyder dette som overdreven ønsketænkning? – Det mener jeg ikke, det er. Man kan blot tænke på, hvad faghistorikere i de seneste år har produceret af væsentlig og umiddelbart tilgængelig litteratur. Man kunne også hæfte sig ved, at flere synteseprægede værker inden for de senere år er blevet antaget som disputatser, hvilket før i tiden var temmelig utænkeligt. Under alle omstændigheder er tendensen slået stærkt igennem i de nu gældende studieplaner for universitetsstudiet i historie.

Knuder og sammenhæng

Disse studieplaner afløste for nogle år siden en ordening, hvis grundtræk blev udformet i 1960'erne. Den var i sin indretning et sigende udtryk for den radikale historikertraditions sidste fase med dens metodefascination, atomisering af det historiske forløb og forsøg på tilnærmelse til de den gang så fremstormende samfundsvidenskaber, såsom sociologi, politologi og økonomi.

Grundtanken i den ældre studieordning var kort beskrevet, at den studerende ved grundig metodisk træning og ved videnskabelig fordybelse i et antal, temmelig snævre, historiske områder – »problemer« – formodedes at udvikle sin kritiske sans og derved få redskaber i hænde til på egen hånd at arbejde videre med faget. Ordningen indeholdt bestemt mange gode tanker og hensigter. Men den havde også en række uheldige sider, som med årene blev tydeligere og tydeligere.

Den mest uheldige var nok selve områdestudiets opbygning i syv adskilte og forholdsvis snævre moduler, hvilket effektivt forhindrede den studerende i at skaffe sig et samlet overblik over det historiske forløb. I realiteten blev disse områder – som en kollega engang rammende udtrykte det – syv små øer i uvidenhedens store hav, og selve studiets indretning forhindrede, at den studerende kunne slå bro fra ø til ø i løbet af studiet. Resultatet blev derfor kandidater, som levede pænt op til Niels Bohrs ironiske definition på en videnskabsmand – en person, som efterhånden ved mere og mere om mindre og mindre, indtil han ender med at vide alt om ingenting – men til gengæld savnede de oftest generel viden og sammenhængsforståelse. Hvis de havde det, var det i hvert fald ikke studiets skyld.

Den optimistiske forudsætning for studieplanen var imidlertid, at kandidaterne såmænd nok selv skulle skaffe sig den fornødne overbliksviden og forståelse af sammenhænge i udviklingen, når de efter endt studium blev stillet over for gymnasieskolens krav. Man formodede, at universitetsstudiet havde givet dem grundlag for hurtig tilegnelse. Sådan gik det imidlertid slet ikke. For på næsten samme tid blev også gymnasieskolens læseplan lagt om efter nogenlunde tilsvarende retningslinier – her blot kaldt for »knudetovsprincipet«. Ideen var at man skulle lægge øget vægt på fordybelse og kritisk indsigt (knuderne) og til gengæld nedtone, men ikke fjerne, kravet om overblik og sammenhængsforståelse (tovet). Grundtanken var den samme som i universitetsstudiet, nemlig at bruge historiefaget til at udvikle kritiske – og samfundskritiske – borgere.

Efterhånden som kandidaterne, der var uddannet efter tresser-ordningen, strømmede ud i gymnasieskolen som lærere, voksede naturligvis også tilbøjeligheden til at lægge mere og mere vægt på »knuderne« og gøre »tovet« tyndere og tyndere – det stemte jo med disse nye læreres uddannelse. Resultatet var, at det så udmærket tænkte knudetovsprincip i alt for mange tilfælde udartede til et undervisningsforløb, der nærmest kan karakteriseres som knuder uden tov.

Dermed forsvandt også en af historieundervisningens måske væsentligste kvaliteter, nemlig forståelsen af kontinuitet og sammenhæng i de menneskelige samfunds udvikling – forståelsen af, at vort nuværende samfund er produkt af en lang historisk udvikling, at vore værdier og normer ikke er tilfældigt valgte, men resultater af en lang historisk udviklingsproces. Som følge deraf blev det efter-

hånden sværere og sværere selv for fagets egne folk at forklare og forsvare nytten af mange historietimer på læseplanen – kritiske samfundsborgere kunne jo uddannes på så mange andre måder. Det forudsigelige resultat var, at faget langsomt, men sikkert tabte terræn såvel i gymnasiet som i folkeskolen, hvor det i en stor del af skoleforløbet blev integreret i de konturløse orienteringsfag. – For denne udvikling havde historikerne stort set kun sig selv at takke, fordi de i en afgørende periode alt for længe forvekslede midlet – metodisk træning og kritisk holdning – med målet – bedre forståelse af nutiden gennem en sammenhængende og perspektivskabende indsigt i fortiden.

Heldigvis meldte selvbesindelsen sig i løbet af firserne også i skolesystemet. Første konkrete signal derom fik vi på vort institut i Orwell-året 1984, da historielærerforeningens lokale afdeling bad os arrangere et to-semesteres efteruddannelseskursus for gymnasielærere i historie på Fyn. Det interessante var, at overskriften på kurset skulle være »sammenhængsforståelse«, og det skulle dække europæisk og dansk historie fra antikken til vore dage. Deltagere i kurset var næsten uden undtagelse lærere, som var blevet uddannet fra slutningen af tresserne til omkring 1980. De ønskede med andre ord vor hjælp til broslagningen mellem deres syv små øer. Det var for os det første ubedragelige tegn på, at en ny tendens var undervejs i gymnasiets historieundervisning, hvilket senere er blevet bekræftet af gymnasiereformens øgede krav til overblik og sammenhængsforståelse i historieundervisningen.

Samme holdningsændring er slået igennem i de nugældende studieplaner for universitetsstudiet, hvis væsentligste nye træk er en klar adskillelse mellem grund-

fagsniveau og overbygning. Grundfaget rummer naturligvis stadigvæk den meto- diske basistræning samt en række hjælpe- fag; men det afgørende nye er, at der i denne studiedel nu lægges stor vægt på en områdeundervisning, som først og frem- mest sigter mod sammenhængsforståelse og betoner de lange udviklingslinier. Vore dages historiestuderende kommer således gennem hele det historiske forløb på sit grundfagsstudium, hvorved det skulle være muligt at sikre det samlede overblik over den historiske udvikling, som den ældre studieordning blokerede for.

På overbygningsstudiet er der ikke sket så afgørende ændringer. Det består stadigvæk af et antal udvalgte områder af så snæver karakter, at den studerende har mulighed for at gå mere i dybden end i bredden. Men i modsætning til tidligere sker denne fordybelse nu på baggrund af en solid basis af almen grundviden og sammenhængsforståelse.

Ironisk nok tvang den seneste huma- nistbekendtgørelse, som var det formelle grundlag for disse ændringer, os til at forkorte det samlede hovedfagsstudium med et til to semestre. Alligevel er jeg person- ligt ikke et øjeblik i tvivl om, at vi under denne ordning har mulighed for at uddan- ne bedre historikere end under den gamle. I det mindste vil de få en reel mulighed for at udvikle den sammenhængende ind- sigt i det historiske forløb, som er en for- udsætning for, at de kan komme til at spille en meningsfuld rolle i vor nutidige virkelighed.

Historien som den er

Udgangspunktet for ovenstående betragt- ninger var flertydigheden af ordet historie og den selvfølgeligelige konstatering af, at et spørgsmål om historiens nytte er me-

ningsløst, hvis man bruger ordet i betydningen fortiden. For civiliserede mennesker er bevidstheden om historien og fortiden en lige så nødvendig del af vor samlede bevidsthed som f. eks. sproget. Et menneske uden hukommelse er sygt – et samfund uden er utænkeligt. Historie i betydningen fortiden er derfor en kendsgerning, som vi ikke kan løbe fra – og den skal, som I. C. Christensen bemærkede, nok klare sig.

Det interessante spørgsmål er derfor, hvorledes vi som historikere forvalter denne fortid – hvordan vi frembringer viden om den, og hvad vi bruger denne viden til. Det er et hjørne af denne problematik, som her er søgt belyst ved kort at skitsere historieskrivningens skiftende rolle og dogmerne bag undervisningen i faget. I disse sammenhænge giver det mening at spørge, hvad vi skal med historien – eller måske rettere hvad vi vil med den – og hvad nytte, den er til.

Min konklusion er – som det vil være fremgået – optimistisk. Efter en række år i en bølgedal, hvor de professionelle historikere med deres bundethed til den radikale historikertradition med dens strenge objektivitetskrav og stærke vægt på den indtrængende analyse havde meget svært ved at nå ud over fagfællers rækker, er vi omsider ved at besinde os på vort fags egenart og vor metodes begrænsninger. Vi er nu omsider ved at drage konsekvensen af den indlysende kendsgerning, at vi aldrig, selv med de mest raffinerede metoder, vil blive i stand til at beskrive fortiden som den *var* – at fremstille den objektive sandhed. Vi begynder at indse, at det vi kan gøre – og gøre godt – er at beskrive fortiden som den *er*, dvs. som den til enhver tid tager sig ud set fra nutiden. Derved placeres historien endelig entydigt som et vigtigt aspekt af nutiden.

Og dermed er historikerne også blevet vigtige medier for udviklingen af vor fælles bevidsthed og fælles identitet som danskere, europæere og vesterlændinge.

Det er en væsentlig funktion, og historikernes nyvundne vilje til atter at udfylde den efter nogle år i elfenbenstårnet peger frem mod en fornyet blomstring for faget efter en række forholdsvis trange år.

Op gennem halvfjerdserne talte man ofte med bekymret panderynken om humanioras krise. Personligt har jeg altid anset det meste af denne krisenak for direkte forvrøvet, fordi krisen alt for ofte blev gjort synonym med arbejdsløshedsproblemerne blandt humaniorakandidater – arbejdsløshedskrise er på ingen måde det samme som en krise i fagene selv. Men hvis man bruger ordet krise i dets oprindelige betydning af vendepunkt, kan man da godt hævde, at faget historie i løbet af halvfjerdserne har været igennem en krise. Vel at mærke en frugtbar krise, som har reduceret de identitetsproblemer, som faget havde i tresserne, og dermed samtidig styrket historikernes tiltro til eget værd. – Betragter man faget historie som en patient, tør jeg nok afsluttende konkludere, at patienten netop nu har det bedre end på noget andet tidspunkt inden for de godt 25 år, jeg har haft professionel berøring med faget. Det skyldes bl. a., at patienten har været under pleje af en så kyndig fagmand som dette festskrifts modtager. Gennem en lang og flittig indsats har han vist os, at det faktisk er muligt at skabe sammenhæng og helhed i historien uden derfor at kaste vrage på en værdifuld del af vor professionelle arv: Den metodiske og stringente kildebenyttelse, som selvfølgelig uforandret må være selve grundlaget for al faglig udfoldelse.

Fortegnelse over Erling Ladewig Petersens større arbejder

Ved Leon Jespersen

Fortegnelsen er opbygget kronologisk for at kunne følge E. Ladewig Petersens skiftende interesseområder. For hvert år anføres arbejderne i rækkefølgen: bøger, redigeringsarbejder, artikler samt anmeldelser. Der er kun medtaget anmeldelser på mindst tre sider. Herudover findes en lang række mindre anmeldelser af E. Ladewig Petersen i blandt andet *Historisk Tidsskrift*, *Fortid og Nutid*, *Acta Orientalia* og *Nyt fra Historien*. I sidstnævnte har E. Ladewig Petersen skrevet ca. 50 anmeldelser. I bibliografien benyttes følgende forkortelser:

HT	Historisk Tidsskrift
Med. Scand.	Mediaeval Scandinavia
SEHR	The Scandinavian Economic History Review

1956

Martsministeriets Fredsbasisforhandlinger. HT 11. rk. IV. Kbh. 1956, s. 587-635.

Nyere Islamforskning. HT 11. rk. V. Kbh. 1956, s. 145-163.

Anm.: Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40. Udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur ved Henning Paulsen. Under Til-

syn af Johan Hvidtfeldt. Viborg 1955. HT 11. rk. IV. Kbh. 1956, s. 663-667.

Anm.: Sven A. Nilsson, Kampen om de adliga privilegierna 1526-1594. Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund, Bd. 41. Lund 1952. HT 11 rk. V. Kbh. 1956, s. 218-224.

1958

Stat og Historieskrivning i Islams klassiske Periode, 7.-10. Aarh. HT 11. rk. V. Kbh. 1958, s. 455-473.

1959

'Ali and Mu'āwiyah. The Rise of the Umayyad Caliphate 656-661. *Acta Orientalia* XXIII. Kbh. 1959, s. 157-196. (Genoptrykt 1974).

1960

Anm.: Harris Birkeland, Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder. Oversettelse til norsk av de arabiske kilder med innledning, forfatterbiografier og merknader. (Skrifter utgitt av Det Norske Vi-

denskabs-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse, 1954, no. 2. Oslo 1954). HT 11.rk. VI. Kbh. 1960, s. 152-156.

Anm.: Steven Runciman, *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Thirteenth Century*. Cambridge 1958. HT 11.rk. VI. Kbh. 1960, s. 149-152.

1962

Andreas von Barby og Faurholm 1547-1554. *Personalthistorisk Tidsskrift* 82. årg. (14. rk. IV.). Kbh. 1962, s. 181-191.

Anm.: N.J. Andersen, *Studier over hovedprincipperne i den islamiske handelsret*. Kbh. 1961. HT 11. rk. VI. Kbh. 1962, s. 685-692.

Anm.: A. Guillaume, *New Light on the Life of Muhammad*. (*Journal of Semitic Studies*, Monograph No 1. Manchester 1960). *Acta Orientalia* XXVI. Kbh. 1962, s. 217-221.

1963

Studies on the Historiography of the 'Ali and Mu'āwiyah Conflict. *Acta Orientalia* XXVII. Kbh. 1963, s. 83-118. (Genoptrykt 1974).

Omkring den gyldne bulle 1356. Festskrift til Astrid Friis på halvfyrdårsdagen den 1. august 1963. Redaktion: Svend Ellehøj, Svend Gissel, Knud Vohn. Kbh. 1963, s. 198-224. (Tysk version 1966).

Anm.: Dominique Sourdél, *Le vizirat 'Abbasside de 749 à 936 (132 à 324 de l'Hégire)*, I-II. Damas 1959-60. *Acta Orientalia* XXVII. Kbh. 1963, s. 172-176.

1964

'Ali and Mu'āwiyah in Early Arabic Tradition. *Studies on the Genesis and Growth of Islamic Historical Writing until the End of the Ninth Century*. Kbh. 1964. (Disputats; genoptrykt 1974).

Anm.: R.W. Southern, *Ridder og klerk. Middelalderen i støbeskeen*. Kbh. 1962; Joan Husseys, *Byzans. Historie og Kultur*. Kbh. 1962. HT 12. rk. I. Kbh. 1964, s. 394-397.

Anm.: Kenneth M. Setton m.fl. (eds.), *A History of the Crusades I-II*. Philadelphia 1958-62. *Acta Orientalia* XXVIII. Kbh. 1964, s. 363-366.

1965

Dansk adelig økonomi 1600-1660. Fortid og Nutid XXII (1965), s. 453-471.

Anm.: *The Plague at Orvieto*. Elisabeth Carpenter, *Une Ville devant la Peste: Orvieto et la Peste Noir de 1348* (École Pratique des Hautes Etudes, VIe Section. Centre de Recherches Historiques, Démographie et Sociétés, VII, Paris, 1962). SEHR vol. XIII. Cph. 1965, s. 186-190.

1966

(red.) *Middelalderstudier*. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966. Redaktion: Tage E. Christiansen, Svend Ellehøj og Erling Ladewig Petersen. Kbh. 1966. 338 s.

Jordprisorhold i dansk senmiddelalder. I ovst., s. 219-244.

Studien zur goldenen Bulle von 1356.

Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, Jahrgang 22. Köln – Graz 1966, s. 227-253.

- Anm.: Engelsk højaristokrati 1558-1641. Lawrence Stone, *The Crisis of The Aristocracy 1558-1641*. Oxford 1965. Fortid og Nutid bd. 23, 1966, s. 150-152.

1967

The Crisis of the Danish Nobility 1580-1660. Odense 1967. (Genoptrykt 1972). 35 s.

- Anm.: Stellan Dahlgren, Karl X Gustav och reduktionen. *Studia Historica Upsaliensia XIV*. Stockholm 1964; Kurt Ågren, Adelns bönder och kronans. *Skatter och besvär i Uppland 1650-1680*. *Studia Historica Upsaliensia XI*. Stockholm 1964; Sven A. Nilsson, På väg mot reduktionen. *Studier i svenskt 1600-tal*. Stockholm 1964. HT 12.rk. II. Kbh. 1967, s. 565-568.

1968

La crise de la noblesse danoise entre 1580 et 1660. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 6. Paris 1968, s. 1237-1261.

Henrik Krummedige og Norge. *Studier over Danmarks forhold til Norge 1523-1533*. HT 12. rk. III. Kbh. 1968, s. 1-82.

The Elizabethan Aristocracy Anatomized, Atomized and Re-Assessed. SEHR XVI (Cph. 1968), s. 176-194. (Review article).

- Anm.: Svend Aage Hansen: *Adelsvældens grundlag*. *Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut*, No 6. Cph. 1964. The

Economic History Review XXI, 1968, s. 442-445.

1969

Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet. Hilsen til Hæstrup 9. august 1969. Odense 1969, s. 91-109.

- Anm.: Finn Løkkegaard, *Det danske Gesandtskab i Washington 1940-1942*. Henrik Kauffmann som uafhængig dansk gesandt i USA 1940-1942 og hans politik vedrørende Grønland og de oplagte danske skibe i Amerika. *Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie*. Kbh. 1968. HT 12. rk. IV. Kbh. 1969, s. 253-269. (Disputatsopposition).

- Anm.: Svend Larsen, *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede I-II*. *Fynske Studier V*. Udg. af Odense Bys Museer. Odense 1965. HT 12. rk. IV. Kbh. 1969, s. 235-241.

- Anm.: Kai Hørby, *Reformationens indførelse i Danmark (Søndagsuniversitetet, no. 89)*. Kbh. 1968. *Med. Scand.*, vol. II, 1969, s. 239-242.

- Anm.: Erik Ulsig, *Danske adelsgodser i middelalderen*. (Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet II). Kbh. 1968; Svend Gissel, *Landgilde og ud-sæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*. *Retrospektive studier i landbo- og bebyggelses-historie*. (Landbohistoriske studier III). Kbh. 1968. *Med. Scand.*, vol. II, 1969, s. 233-237.

- Anm.: Pierre Riché, *Éducation et culture dans l'Occident barbare, 6e – 8e siècle*. (*Patristica Sorbonensia* 4,

Collection dirigée par H.-I. Marrou). Paris 1967. *Med. Scand.*, vol. II, 1969, s. 242-245.

Anm.: *Trading Activity and Finances of the Swedish Crown about 1600*. Birgitta Odén, *Kronohandel och finanspolitik 1560-1595*. Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund LVI, Lund 1966. SEHR, vol. XVII. Cph. 1969, s. 146-150.

1970

Hans Speil til Juelskov – Børge Rosenkrans til Ørup – Niels Pedersen Galt til Ingelstad – Studier over virkningerne af den adelige gældstiftelse omkring 1600. *Personalhistorisk Tidsskrift* 90 årg. (15. rk. IV.). Kbh. 1970, s. 11-26.

Preaching in Medieval Denmark. *Med. Scand.* III. Odense 1970, s. 142-171. (Disputatsopposition).

Anm.: *The Danish Cattle Trade during the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. (Review article) H. Wiese & J. Bölts, *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1966. SEHR XVIII. Cph. 1970, s. 69-85.

1971

Anm.: *Georges Duby, Rural Economy and Country Life in the Medieval West*. Translated by Cynthia Postan. London 1968; J.Z. Titow, *English Rural Society 1200-1350*. *Historical Problems*, ed. by G.R. Elton. London 1969; Hans-Jürgen Schmitz, *Faktoren der Preisbildung für Getreide und Wein in der*

Zeit von 800 bis 1350. *Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte*, hrsg. v. W. Abel und G. Franz, Band XX. Stuttgart 1968. HT 12.rk. V. Kbh. 1971, s. 213-216.

Anm.: J.J. Waardenburg, *L' Islam dans le miroir de l' Occident*. *Comment quelques orientalisées occidentaux se sont penché sur l' Islam et se sont formé une image de cette religion*. (Préface de Johannes Pedersen). – *Recherches méditerranéennes, Etudes III*. Paris-LaHaye 1962. *Acta Orientalia* XXXIII. Kbh. 1971, s. 390-394.

1972

Historiske tekster til brug for undervisningen i historieforskningens metodelære. Kbh. 1972. 221 s.

Frederik I, Tyge Krabbe og Vincens Lunge. *Studier over den danske regerings norske politik 1525-30*. (Norsk) HT 51. Oslo 1972, s. 101-149.

Omkring herredagsmødet i København 1533. *Studier over mål og midler i det danske rådsaristokratis politiske holdning*. Kirkehistoriske Samlinger 1972, s. 24-57.

The Crisis of the Danish Nobility, 1580-1660. Marc Ferro (ed.), *Social Historians in Contemporary France*. *Essays from Annales*. Edited and translated by the staff of Annales, Paris. London, New York, Evanson, San Francisco 1972, s. 157-179, 308-311. (Optryk af artikel fra 1967).

1973

- Norgesparagrafen i Christian III's håndfæstning 1536. Studier over det 16. århundredes fortolkning. HT 12. rk. VI. Kbh. 1973, s. 393-464.
- Mogens Thomsen Kaas-affæren 1521-23. En kritisk studie. HT 12. rk. VI. Kbh. 1973, s. 517-529.
- Anm.: Jørgen Steen Jensen, Hertug Hans den Yngre. En biografi. Katalog over mønter og fortegnelse over møntfund. Fra Als og Sundeved, bd. 50, udg. af Historisk samfund for Als og Sundeved og Numismatisk forening for Nord- og Sydslesvig. Sønderborg 1971. HT 12. rk. VI. Kbh. 1973, s. 555-559.

1974

- Christian IV.s pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse 1596-1625. Kbh.s Universitet. Institut for økonomisk Historie. Publikation nr. 8. Kbh. 1974. 178 s.
- Grundrids af de historiske hjælpevidenskaber I: Indledning og kronologi. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab, Odense Universitet. Historie 6. Odense 1974. (Optræk af duplikeret udgave fra 1970). 29 s.
- Veritas et honor regis. Studier over Niels Slanges kilder og kildebehandling i hans fremstilling af Christian IV' historie. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 21. Odense 1974. 100 s.
- 'Ali and Mu'āwiyah in Early Arabic Tradition. Reprint of the 1964 edition supplemented by two earlier papers. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 18. Odense 1974. 274 s.
- Fra domænestat til skattestat. Syntese og fortolkning. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab, Odense Universitet, Historie nr. 5. Odense 1974. 40 s. (Engelsk version 1975).
- Omkring stændermødet i Odense i februar 1657. En spionrapports vidneværdi. Fynske Årbøger 1974, s. 14-36.
- Monarchy and Nobility in Norway in the Period around 1500. Med. Scand. VII. Odense 1974, s. 126-155.
- Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Foredrag og forhandlinger ved det nordiske historikermøde i København 1971 9.-12. august. Beretning. Kbh. 1974, s. 9-19, 26, 28.
- Anm.: Kersten Krüger, Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte. Marburg 1970; Jens Engberg, Dansk finanshistorie i 1640'erne. Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie, bd. 28. Århus 1971. HT 74. Kbh. 1974, s. 423-430.
- Anm.: Aage Fasmer Blomberg, Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 11. Odense 1973. HT 74. Kbh. 1974, s. 431-448. (Disputatsopposition).
- Anm.: Pierre Jeannin, L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles. Paris 1969. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations 29. Paris 1974, s. 195-198.

1975

(sammen med Lizzie Wie Andersen m.fl.), Uppsala-overenskomsten 1520. Magtstruktur og magtkamp i Sverige, januar – oktober 1520. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 23. Odense 1975. 208 s.

From Domain State to Tax State. Synthesis and Interpretation. SEHR XXIII. 1975, s. 116-148.

Anm.: Viborg landstings skøde- og pantebøger 1624-1637. Udg. af Landbohistorisk Selskab ved Jens Holmgaard. Kbh. 1966-70; samme 1645-1652 ved Poul Rasmussen. Kbh. 1963-73; Sjællands landstings panteprotokoller 1632-1761: Registre fremstillet ved EDB. Udg. af Landsarkivet for Sjælland m.m. Kbh. 1974. HT 75. Kbh. 1975, s. 141-151.

1976

Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark. Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Uppsala 1976, s. 63-88.

Anm.: Internationale økonomiske problemer omkring 1600. Anm.: Artur Attman, The Russian and Polish Markets in International Trade 1500-1650. Meddelanden från Ekonomisk-historiska Institutionen vid Göteborgs universitet 26. Göteborg 1973; Witold Kula, Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e-18e siècles. École pratique des hautes Études: VIe section, Civilizations et So-

ciétés 15. Haag-Paris 1970. HT 76. Kbh. 1976, s. 73-86.

Anm.: K.-P. Zoellner, Vom Strelasund zum Oslofjord. Untersuchungen zur Geschichte der Hanse und der Stadt Stralsund in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte, Bd. XIV. Weimar 1974. HT 76. Kbh. 1976, s. 171-176.

1978

(red.) Kr. Erslev og P. Bagge. Om historiskrivning og historieforskning for »Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie«. Kbh. 1978.

Adel, Bürgertum und Gutsbesitz im Dänemark des 17. Jahrhunderts. Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege II: Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion. Festschrift für Hermann Kellenbenz. Stuttgart 1978, s. 473-492.

Omkring Erik Arup: Struktur og grænser i moderne dansk historieforskning (ca. 1885-1955). HT bd. 78. Kbh. 1978, s. 138-182.

Anm.: Knud J. V. Jespersen, Rostjensetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540-1650. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 48. Odense 1977. HT 78. Kbh. 1978, s. 541-552. (Disputatsopposition).

1979

(red.), J.A. Fridericia, Studier over adelsvældens historie. Udvalgte af-

handlinger og anmeldelser. Med introduktion ved E. Ladewig Petersen, udg. for Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. Kbh. 1979. 664 s. (ELP.s introduktion, s. IV-XVI).

Production and Trade in Oxen 1450-1750: Denmark. Internationaler Ochsenhandel (1350-1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978. Eingeleitet und im Auftrage der Economic History Association herausgegeben von Ekkehard Westermann. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Band 9. Stuttgart 1979, s. 137-170.

Some Problems Concerning International Oxen Trade from a Danish View. I ovst., s. 255-259.

Anm.: Haakon Bennike Madsen, Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 53. Odense 1978. HT 79. Kbh. 1979, s. 139-150. (Disputatsopposition).

Anm.: Denys Hay, Annalists and Historians. Western Historiography from the VIIIth to the XVIIIth Century. London 1977. HT 79. Kbh. 1979, s. 387-392.

1980

Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk socialhistorie 3. Kbh. 1980. 447 s.

Danmark i krise. Dansk socialhistorie 3: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Forskningen og Samfundet 6. årg. nr. 6, juni 1980, s. 17-20.

(sammen med Helge Gamrath), (Gyldendals) Danmarks historie, red. af Aksel E. Christensen, H.P. Clausen, Svend Ellehøj, Søren Mørch, bd. II: Tiden 1340-1648. Andet halvbind: 1559-1648. Kbh. 1980, s. 360-703.

Rigsråd og adelsopposition 1588: En socialhistorisk studie. Knud J.V. Jespersen (red.), Rigsråd, adel og administration 1570-1648. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 67. Odense 1980, s. 123-168.

Der Kieler Umschlag in nordwesteuropäischer Perspektive. Hansische Geschichtsblätter 98. Jahrgang. Köln-Wien 1980, s. 61-75.

Annales-skolen og vi: En historiografisk og teoretisk konfrontation. Dansk historiografisk projektgruppe. Nye dansk historieforskning. Bd. 1. Kbh. 1980, s. 148-166.

1981

Revolution og reaktion december 1522 – marts 1523. Et diskussionsbidrag. Red.: Karsten Fledelius, Niels Lund, Herluf Nielsen, Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981. Kbh. 1981, s. 279-295.

1982

Adelsgods og jordværdi 1500-1660. Bol og By: Landbohistorisk tidsskrift 2. rk. IV. Kbh. 1982, s. 31-84.

Conspicuous Consumption: The Danish Nobility of the Seventeenth Century. Kwartalnik Historii Kultury

Materialnej 1982, nr. 1, Warszawa, s. 57-65.

Large Estates and Small Holdings, Lords and Peasants in Scandinavia. Denmark. Peter Gunst & Tamás Hoffmann (eds.), *Large Estates and Small Holdings in Europe in the Middle Ages and Modern Times. National Reports. (VIII international Economic History Congress)*. Budapest 1982, s. 229-247.

Ribe-regionen 1560-1660. Fra Ribe Amt XXII-2 (1982), s. 341-370.

Anm.: G.G. Iggers, *Moderne historievitenskaber. Socialhistorie efter 1945: Forudsætninger, hovedlinier, perspektiver*. Oversat af Jens Rahbek Rasmussen. Efterskrift af Bernard Eric Jensen. Kbh. 1980. HT 82. Kbh. 1982, s. 155-162.

1983

(sammen med Ole Fenger), *Adel forpligter... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Historisk-filosofiske Meddelelser 51:1. Kbh. 1983. (ELP.s del, s. 149-324, 364-382).

Defence, War and Finance: Christian IV and the Council of the Realm 1596-1629. The Scandinavian Journal of History VII (1982). Stockholm 1983, s. 277-313.

War, Finance and the Growth of Absolutism: Some Aspects of the European Integration of Seventeenth Century Denmark. Göran Rystad (ed.), *Europe and Scandinavia: Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. Lund University Studies in International

History 18. Lund 1983, s. 33-49, 277.

Skandinavien og de europæiske kapitalmarkeder 1550-1650. Festskrift til Kristof Glamann. Red.: Ole Feldbæk og Niels Thomsen. Odense 1983, s. 287-300.

Gustav II Adolf. En oversigt over nyere forskning. HT 83. Kbh. 1983, s. 195-206.

Anm.: Ole Degn, *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660 I-II*. Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie nr. 39. Århus 1981. HT 82. Kbh. 1983, s. 363-376. (Disputatsopposition).

1984

(sammen med Knud J.V. Jespersen og Leon Jespersen), *De fede år*. Odense 1559-1660. Odense Bys Historie. Tage Kaarsted, Hans Chr. Johansen, Niels Oxenvad og Carsten Tofte (red.). Odense 1984. 492 s.

(red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*. Rapporter til den xix. nordiske historikerkongres i Odense 1984. Bind I. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 85. Odense 1984. 144 s.

(red.), *Den kolde krig og de nordiske lande*. Rapporter til den xix. nordiske historikerkongres Odense 1984. Bind II. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 86. Odense 1984. 84 s.

Adelige godsejertyper i 1600-tallet. Grethe Christensen, Karl-Erik Frandsen, Kai Hørby, Benito Scocozza, Alex Wittendorff (red.), *Tradition og kritik*. Festskrift til Svend Elle-

høj den 8. september 1984. Kbh. 1984, s. 285-305.

(Nekrolog over) Aksel E. Christensen 11. september 1906 – 15. december 1981. Oversigt over Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs virksomhed 1983-84. Kbh. 1984, s. 148-157.

1985

Fra »adelsproletariatets« sidste dage. Rønningesøgård ved midten af 1600-tallet. Aage Andersen, Per Ingesman, Erik Ulsig (red.), Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. december 1985. Arusia – Historiske Skrifter V. Århus 1985, s. 231-242.

Havn og handel i en dansk provinsby: Odense i 15- og 1600 tallet. I: Robert Sandberg (red.), Studier i ældre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985. Stockholm 1985, s. 211-226.

1986

(red.), Familien i forandring i 18- og 1900-tallet & mødeberetning. Rapporter til den xix. nordiske historikerkongres, Odense 1984. Bind III. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 96. Odense 1986. 143 s.

»Adelen udi Fyn, dens privilegier«. Det fynske landemode i 16. og 17. århundrede. Historie. Jyske Samlinger, Ny Række 16,2 (1986), s. 234-245.

Anm.: Finn Stendal Pedersen, Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag

af forarbejderne til Christian V's matrikel. Odense 1985. HT 86. Kbh. 1986, s. 339-351. (Disputatsopposition).

1987

Godsdrift og magtstat. Det danske resourcesystem 1630-1730. Odense 1987. (Foreløbig udgave). 213 s. (sammen med Knud J.V. Jespersen), Two Revolutions in Early Modern Denmark. Erkki I Kouri & Tom Scott (eds.), Politics and Society in Reformation Europe. London 1987, s. 473-501. (ELP.s del, s. 475-486).

Introduktion. Skiss till maktstatsprojekt. Sektionsrapport till xx. nordiska historikerkongressen Reykjavik 1987. Åbo 1987, s. 5-8.

Anm.: Helge Gamrath, Roma sancta renovata. Studier i romersk byplanlægning i det 16. århundredes anden halvdel med særligt henblik på Sixtus V's pontifikat (1585-1590). Kbh. 1986. HT 87. Kbh. 1987, s. 383-391. (Disputatsopposition).

1988

Fra Niels Steensgaards verden. Betragtninger over nogle nyere verdenshistorier. HT 88. Kbh. 1988, s. 229-252. (Engelsk version 1992).

Sverige og Østersøen i stormagtstiden. HT 88. Kbh. 1988, s. 61-70.

Vredens dag – Christian IV og fattigdommen efter Kejserkrigen. Svend Ellehøj (red.), Christian IV.s verden. Kbh. 1988, s. 193-213.

Anm.: L.E. Fauerholdt Jensen, Danske kornmål i 1600-tallet. Kornskæp-

per og korntønder før 1683 med tilbageblik til middelalderen. *Odense University Studies in History and Social Sciences*, vol. 97. Disputats. Odense 1986. HT 1988. Kbh. 1988, s. 149-157. (Disputatsopposition).

Anm.: Birgit Bjerre Jensen, Udnævnelseretten i enevældens magtpolitiske system 1660-1730. *Administrationshistoriske studier* nr. 12. Kbh. 1987. HT 1988. Kbh. 1988, s. 370-377.

Anm.: Helge Kongsrud, Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661. *Idé og politisk instrument*. Oslo-Bergen-Tromsø 1984. (Norsk) HT 1988:3. Oslo 1988, s. 324-333.

1989

Anm.: J. Kjærulff Helleesen og Ole Tuxen (red.), *Historisk Atlas: Danmark*. Kbh. 1988. *Historie, Jyske Samlinger*, Ny Række XVIII. Århus 1989, s. 113-116.

Anm.: E. Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger (udg.), *Danske Domme 1375-1662*, bd. I-VIII. Kbh. 1978-1987. HT 89. Kbh. 1989, s. 368-376.

Anm.: John T. Lauridsen, *Marseliskonsortiet. En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark*. Århus 1987. HT 89. Kbh. 1989, s. 376-399.

Anm.: Erland Porsmose, *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. *Odense University Studies in History and Social Sciences*, vol. 109. Odense 1987. HT 89. Kbh. 1989, s. 143-152. (Disputatsopposition).

1990

Jordværdi og kreditmarked i Danmark 1630-1730. HT 1990. Kbh. 1990, s. 293-319.

Anm.: Henry Kamen, *European Society, 1500-1700*. London 1984; Sheldon J. Watts, *A Social History of Western Europe, 1450-1720*. London 1984; Göran Rystad, *Religionskrige og enevælde. Politikens verdenshistorie*, bd. 12. Kbh. 1985; Kurt Ågren, *Et nytt Europa, 1500-1700*. *Aschehougs verdenshistorie* 8. Oslo 1985. HT 1990. Kbh. 1990, s. 146-155.

1991

The European Power-State, 1300-1700. Some Interim Reflections. Bengt Ankarloo, Leif Eliasson, Kim Salomon och Sven Tägil (red.), *Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad*. Lund 1991, s. 39-54.

1992

(red.) *Clashes of Cultures. Essays in Honour of Niels Steensgaard*. Edited by Jens Christian V. Johansen, Erling Ladewig Petersen and Henrik Stevnsborg. Odense 1992. 312 s.

From the World of Niels Steensgaard: *Reflections on Recent Trends in World-Historiography*. I ovst., s. 13-37. (Engelsk version af artikel fra 1988).

Statsmagt og magtstat i 1600-tallets Europa. HT 92. Kbh. 1992, s. 301-309.

Professionalisering og demokrati 1880-1991. *Historiens Historie*. (Gyldendals) Danmarks historie, red. af Søren Mørch, bd. 10. Kbh. 1992, s. 286-317.

Kryzys szlachty duńskiej, 1580-1660. Europa i świat w początkach epoki nowożytnej I, red. A. Mączak Warszawa 1992, s. 155-177.

Scandinavia II. Profit from Office – Profit from Grant: Sweden and Denmark 1560-1660. *Scandinavian Journal of History* vol. 18. Oslo 1993, s. 121-130.

Landsdommerkorpset under adelsvælden. Rekruttering, karrieremønstre og status. HT 93. Kbh. 1993, s. 279-294.

1993

Office and Offence. Crisis and Structural Transformation in 17th-century

Forfatterne

- Esben Albrechtsen*, f. 1937, dr.phil. Lektor i historie ved Københavns Universitet. Redaktør (s.m. Hans Kirchhoff) af Historisk Tidsskrift 1982-89. Har publiceret arbejder om især Danmarks forhold til Slesvig og Holsten i senmiddelalderen.
- Troels Dahlerup*, f. 1925, dr.theol. 1968. Professor i nyere tids historie ved Aarhus Universitet 1968-92. Har publiceret arbejder især inden for dansk adels-, kirke- og socialhistorie 1400-1660.
- Carsten Due-Nielsen*, f. 1945. Lektor i samtidshistorie ved Københavns Universitet siden 1969. Redaktør (s.m. Anders Monrad Møller) af Historisk Tidsskrift fra 1988. Har publiceret arbejder især om dansk udenrigspolitik i det 19. og 20. årh.
- Ole Feldbæk*, f. 1936, dr.phil. 1969. Siden 1981 professor i historie med særligt henblik på økonomisk historie ved Københavns Universitet. Forskningsområder: 1600-tallets og især 1700-tallets historie.
- Inga Floto*, f. 1937, dr.phil. 1973. Docent i moderne historie ved Københavns Universitet. Redaktør (s.m. Erling Ladewig Petersen) af Historisk Tidsskrift 1974-82. Har publiceret arbejder især om amerikansk udenrigspolitik i 20. årh. og international historiografi.
- Helge Gamrath*, f. 1939, dr.phil. 1986. Amanuensis ved Det danske Institut i Rom 1972-74. Lektor ved Danmarks Lærerhøjskole siden 1974. Har publiceret arbejder om Københavns historie, Danmark i 1600-tallet og renæssancens Rom.
- Steffen Heiberg*, f. 1945, mag.art. 1974. Siden 1976 museumsinspektør ved Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Har publiceret arbejder især om 1600-tallets danske historie, herunder biografier om Christian 4. og Corfitz Ulfeldt.
- Bent Jensen*, f. 1938, dr.phil. 1979. Siden 1980 professor i slavisk ved Odense Universitet. Har publiceret arbejder især om russisk historie, sovjetiske forhold og dansk-sovjetiske relationer.
- Leon Jespersen*, f. 1953, lic.phil. 1979. Forskningsstipendiat og ekstern lektor ved Odense Universitet. Har publiceret arbejder om dansk og nordisk historie i 1600-tallet.
- Knud J.V. Jespersen*, f. 1942, dr.phil. 1977. Docent i nyere tids historie ved Odense Universitet. Har publiceret arbejder om dansk og europæisk historie samt militærhistorie.
- Hans Chr. Johansen*, f. 1935, dr.oecon. 1968. Siden 1970 professor i økonomisk og social historie ved Odense

- Universitet. Har publiceret arbejder om dansk og international økonomisk og social historie efter 1700.
- Kay Lundgreen-Nielsen*, f. 1940, dr.phil. 1979. Siden 1974 lektor i 20. århundredes internationale historie ved Odense Universitet. Har publiceret arbejder især om polsk, spansk og amerikansk historie i 20. årh.
- Antoni Maczak*, f. 1928. Professor i nyere tids historie ved Warszawas Universitet. Har publiceret arbejder om polsk og international historie i nyere tid.
- Anders Monrad Møller*, f. 1942, dr.phil. 1981. Siden 1985 museumsinspektør ved Told- og Skattestyrelsen. Redaktør (s.m. Carsten Due-Nielsen) af Historisk Tidsskrift fra 1988. Har publiceret arbejder især om søfarts-, told- og posthistorie 18.-20. årh.
- Sven A. Nilsson*, f. 1914, fil.dr. 1947. Professor ved Uppsala Universitet 1955-80. Har publiceret arbejder om svensk og nordisk historie og medvirket i flere svenske og nordiske forskningsprojekter.
- Tore Nyberg*, født 1931, fil.dr. 1965, forskning i klosterhistorie i München 1965-69. Lektor i middelalderhistorie ved Odense Universitet 1970, publikationer inden for middelalderens kloster- og pavehistorie, i særdeleshed omkring den hellige Birgitta og birgittinerordenen, samt Nordens kristningshistorie og johanniterne i middelalderen.
- Jens E. Olesen*, f. 1950, dr.phil. 1980. Studierektor ved Folkeuniversitetet. Har publiceret arbejder om især dansk og nordisk historie i senmiddelalderen.
- Øystein Rian*, f. 1945, dr.phil. 1980. Professor i historie ved Oslo Universitet fra 1993. Har publiceret arbejder om politisk, administrativ og regional historie i tidlig nytid. Leder af det nordiske magtstatsprojekt 1987-91.
- Thomas Riis*, f. 1941, dr.phil. 1977. Ansat ved Københavns Universitet 1969-77, flere udenlandske gæstelærerstillinger 1977-84, redaktør ved Diplomatarium Danicum fra 1985. Har publiceret arbejder om dansk og international byhistorie samt social og økonomisk historie i middelalder og nyere tid.
- Niels Steensgaard*, f. 1932, dr.phil. 1973. Professor ved Københavns Universitet siden 1977. Har publiceret arbejder om især international handelshistorie i tidlig nytid.
- Aage Trommer*, f. 1930, dr.phil. 1971. Siden 1970 lektor i 20. århundredes historie ved Odense Universitet, universitetets rektor 1974-83. Har publiceret arbejder især om 2. verdenskrig og besættelsestiden.
- Mikael Venge*, f. 1941, dr.phil. 1977. Forskningsstipendiat ved Odense Universitet 1969-75 og har skrevet flere afhandlinger om dansk senmiddelalder, således disputatsen »Når vinden følger sig« (1977) og »Det gamle Aalborg-hus« (1991).
- Eva Österberg*, f. 1942, fil.dr. 1971. Professor ved Uppsala Universitet 1983-87, ved Lunds Universitet fra 1987. Har publiceret arbejder inden for svensk og almen europæisk historie. Leder af flere svenske og fællesnordiske forskningsprojekter.

am i
vium
am
indarys,
pse
- i Ad #ijn

Polck
7 alle

am
Droijp

14 septemb.

Vending Kristian
Lærdobbt w; Nij uandot
Lærdobbt w; Nij uandot
i Rul ayse - fanga -
giffant hær fæls i Rany
i Rul ayse - fanga -
giffant w; Nij uandot
i fants fæls w; - fanga
giffant hær fæls i Rany
Lærdobbt - fanga

Epoxmama fimmid
Droijp hær
fants fæls

Epoxmama fimmid
Lærdobbt w; Nij uandot
fants fæls w; - fanga
Lærdobbt w; Nij uandot
i Rul ayse - fanga
Lærdobbt w; Nij uandot
i fants fæls w; - fanga
Lærdobbt w; Nij uandot
i fants fæls w; - fanga
Lærdobbt w; Nij uandot
i fants fæls w; - fanga
Lærdobbt w; Nij uandot
i fants fæls w; - fanga

ODENSE
UNIVERSITETSFORLAG

